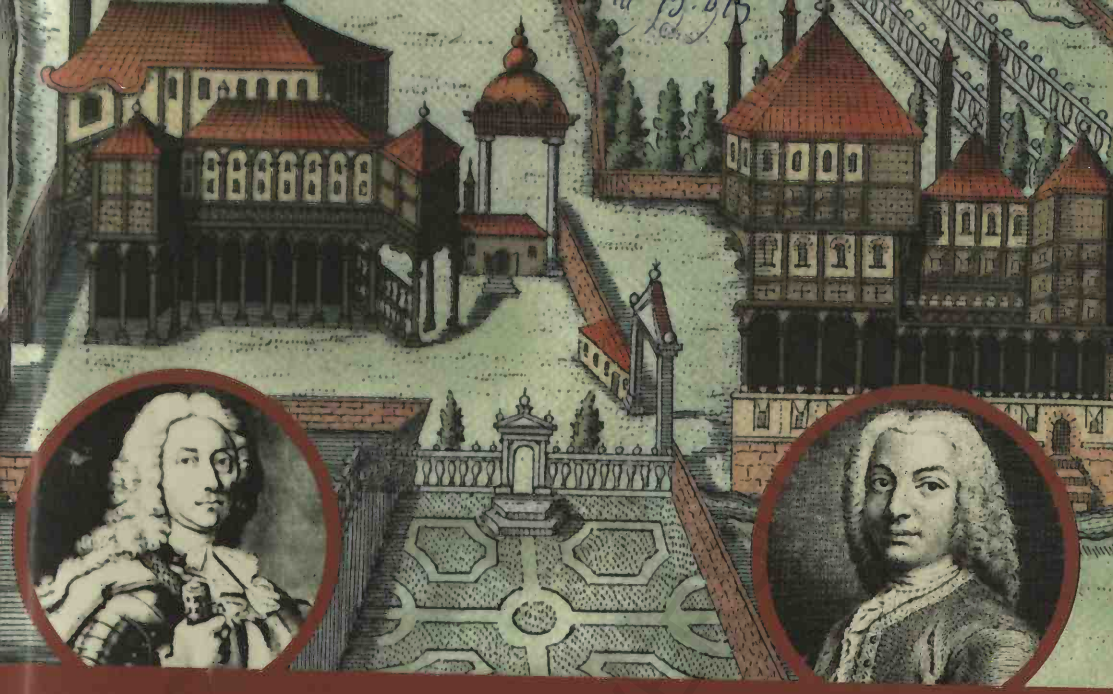

Ștefan Lemny

Historia

CANTEMIREȘTII

Aventura europeană a unei familii princiare din secolul al XVIII-lea

POLIROM

Ștefan Lemny

CANTEMIREȘTII

Aventura europeană a unei familii princiare din secolul al XVIII-lea

Prefață de Emmanuel Le Roy Ladurie

Traducere de Magda Jeanrenaud

BCU UNIVERSITY LIBRARY

Cuprins

Prefață (Emmanuel Le Roy Ladurie) 9
Introducere. Europa Cantemireștilor 13
Avertisment 21

Partea întîi

De la Istanbul la Sankt Petersburg:
Dimitrie Cantemir

Capitolul 1. Întemeierea unei case princiare 25
Moldova 25
În umbra lui Tamerlan 29
Întemeietorul 33
Visuri dinastice 36

Capitolul 2. Ucenicia unui principe moștenitor moldovean 38
Fiul, «icoana vie a părintelui său» 39
Importanța celui dintîi dascăl 42
La școala istoriei trăite: ostatic și principe 44

Capitolul 3. Orient și Occident pe malurile Bosforului 47
Bărbatul cu perucă și turban 48
Iubire și căsătorie: un portret intim 50
O Sorbonă a tradițiilor bizantine 53
În preajma ambasadorilor țărilor europene 57
Un Orfeu pentru sultan 60

Capitolul 4. În oglinda primelor scrieri 64
Divanul 65
Eseurile filozofice, Van Helmont și Aristotel 68
Istoria ieroglifică 72
Cartea științei muzicii 75

BUCHAREST CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Capitolul 5. Pe scena puterii 77
Îndelungata aşteptare 77
O domnie episodică 82
Un viraj istoric: de la Sudul otoman la Nordul rusesc 84
Înfrîngerea 89

Capitolul 6. În Rusia lui Petru cel Mare 92
Nostalgii moldovene 93
Reşedinţe şi moşii ruseşti 99
Principele în familie 101
Şcoala casei princiare 104
Consilier secret şi senator 106

Capitolul 7. Principele la masa de lucru 111
Membru al Academiei din Berlin 112
Descriptio Moldaviae şi Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor 114
Memorii biografice 118
Despre lumea otomană şi islamică: *Istoria Imperiului Otoman, Sistemul sau întocmirea religiei mahomedane* 120
Teme ruseşti 127

Capitolul 8. Ultima aventură 132
La Poarta de fier a Orientului 132
Cercetări caucaziene 134
Astrahan şi presupusa idilă dintre Petru cel Mare şi Maria Cantemir 135
«La sfîrşitul vieţii mele mă pot socoti fericit...» 138

Note 141

Partea a doua

Din Rusia în Occident: Antioh Cantemir

Capitolul 9. Un tînăr principe în zorii Luminilor ruseşti 157
Învăţătura tatălui şi a primilor dascăli 157
De la Academia ortodoxă la Colegiul catolic 159
Academia de ştiinţe din Sankt Petersburg 160
În garda imperială 164
Amiciţiile literare 166
1730, un rol pe scena istoriei 169

Capitolul 10. A scrie şi a traduce: în căutarea unui destin literar 171
Traducătorul 172
Conversaţii despre pluralitatea lumilor 174

BCU CLUJ - CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

În căutarea originalităţii: *Simfonia la psaltire* 176
Naşterea poetului: *Satirele, Petrida* 177

Capitolul 11. Un ambasador rus la Londra şi la Paris 181
O numire surprinzătoare 181
La Curtea Maiestăţii sale britanice 184
La «clubul diplomatic» 185
Apropieri anglo-ruse 187
Tatonări ruso-franceze 189
Paris-Versailles 191
O misiune imposibilă? 192
Pe scena diplomaţiei franceze 192
«O reşedinţă nu prea mare» 196
În război cu poliţia 197
Veşti moldovene şi diplomaţie orientală 199
1740: complicaţiile succesiunii 201
«Desăvîrşitul ambasador» 204

Capitolul 12. În vîltoarea opiniei publice şi a schimburilor culturale 209
Războiul de imagine: Rusia şi autocraţii ei 209
Schimburi academice 216
Circulaţia persoanelor 219
Un ambasador al Bisericii? 221

Capitolul 13. În republica literelor 223
«Frecventarea spectacolelor» 223
Saloane şi prietenii literare 226
Montesquieu şi Voltaire 229
Continuarea studiilor 232
Printre cărţi 233

Capitolul 14. Omul de litere 239
«A scrie satiri sîntem numai deprinşi» 240
Epistola [...] către un prieten despre alcătuirea versurilor ruseşti 246
Dicţionarul rus şi francez: continuare sau nou proiect? 248
Opera traducătorului 249
Viaţa principelui Dimitrie Cantemir 254
«Varia» 256

Capitolul 15. Viaţa sentimentală, amurg de viaţă 259
Prieteniile 261
O boală lungă 262
«Eu fără tulburare aştept să-mi vie ceasul...» 263
Ultimii Cantemireşti 265

BCU CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Capitolul 16. Aventura europeană a *Istoriei Imperiului Otoman* 269
Ediţiile succesive: Londra, Paris, Hamburg 269
Ecourile din presă 273
De la Voltaire la Victor Hugo şi la... biblioteca Sainte-Geneviève 275

Epilog 283

Note 285

Bibliografie selectivă 295

Mulţumiri 315

Indice de nume 317

BCUIASI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Prefaţă

Deşi nu foarte bogat reprezentat, intervalul ce-l desparte pe Vlad Dracul de Cioran cuprinde şi cîteva excepţii, precum Dimitrie Cantemir şi fiul lui, Antioh, personalităţi ale secolului al XVIII-lea de origine română şi de mare cultură, pe care publicul francez şi internaţional are tendinţa de a-i nesocoti.

Pentru a îndrepta această nedreptate, Ştefan Lemny a scris lucrarea de faţă, începînd, cum se şi cuvenea, prin a aşeza cele două personaje în contextul istoriei Moldovei, această regiune, după cum o privesc unii, sau cvasi-naţiune, dacă e să ne luăm după alţii; ar fi cît se poate de simplist să pretindem că ţinutul ar fi fost populat doar de podgoreni şi de călugări ignoranţi, fără să ţinem cont de remarcabila operă de înnoire culturală îndeplinită în secolul al XVII-lea de iluştrii prelaţi şi cărturari moldoveni. În această ordine de idei, remarcăm că anul naşterii lui Dimitrie Cantemir, 1673, coincide cu publicarea unei Psaltiri măiestrit versificate de mitropolitul moldovean şi cu naşterea poeziei în limba română.

Cine sînt aşadar cei doi Cantemireşti, tatăl şi fiul? Dacă e să ne luăm după ei, ar avea origini tătare şi ar descinde chiar din Timur Lenk. Origini fabuloase? Rămîne de văzut. De altfel, putem apela la informaţiile compatrioţilor celor doi «eroi» ai noştri, care le-au urmărit rădăcinile genealogice pînă în cel mai autentic autohtonism românesc. Constantin Cantemir, tatăl lui Dimitrie, este cel dintîi din neamul lor care va deveni cu adevărat cunoscut: trece de la statutul de boier la cel de domnitor al Moldovei. Om de arme, neştiutor de carte, el a manifestat legitima dorinţă de a-i da fiului său o educaţie de nivel înalt. De aceea l-a dat în grija unui călugăr grec, el însuşi format la Cambridge de unul dintre dascălii lui Newton, care avea să-i împărtăşească tînărului Dimitrie tot ce era mai rafinat din Luminile (deja existente!) ale Occidentului. Această educaţie va da naştere, atît în cazul lui Dimitrie, cît şi al fiului său Antioh, unei vocaţii poliglote extraordinare, de vreme ce amîndoi vor scrie sau vor vorbi în mai multe limbi: latina, greaca (veche şi modernă), turca, rusa, franceza, engleza, italiana, germana şi, desigur, limba lor maternă, româna. Cîţi nu ar aspira, în zilele noastre, la asemenea cunoştinţe!

Din perspectiva cititorului occidental, traiectoria lui Dimitrie este una cu totul deosebită. Într-adevăr, în aşteptarea momentului prielnic pentru a urca pe tronul moldav, el profită de îndelungata sa şedere în capitala otomană pentru a se îmbogăţi cu tot ce îi putea oferi unui om avid de cunoaştere acest mediu multicultural (unde se încrucişau tradiţiile bizantine, cultura otomană şi influenţele europene). Se face cunoscut pe malurile Bosforului mai ales printr-o desăvîrşită cunoaştere a muzicii din partea locului, bazată pe un instrument sofisticat: este vorba de o tambură specifică acelor ţinuturi, care are prea puţine în comun cu echivalentele sale occidentale. Fascinat de mediul otoman, el este bineînţeles captivat şi de ideile de provenienţă occidentală: de aceea îi şi frecventează pe ambasadorii străini, în special pe cei ai Franţei, dintre care unul a ştiut să se adapteze cu dibăcie la moravurile turceşti; altul, un

fel de d'Artagnan, ţinea neapărat să se înfăţişeze sultanului cu sabia la brîu (ceea ce nu se cuvenea defel).

Anii petrecuţi în capitala Imperiului nu au fost în nici un caz neproductivi din punct de vedere intelectual. Încă din 1698, Dimitrie publică în româneşte şi în greceşte o lucrare (mare premieră în această limba danubiană), intitulată *Divanul*, care compară viaţa creştină cu viaţa profană. Din acest exil aurit datează şi o serie de eseuri inedite despre filozofie, hrănite din lecturi ce merg de la poetul latin Horaţiu la cărturarul şi filozoful flamand Jan Baptista van Helmont (1579-1644). El redactează şi cel dintîi roman în limba română de care avem ştiinţă, un fel de *Animal Farm*, care pune în scenă, sub înfăţişarea unor diverse animale, pe competitorii la tronul Moldovei, autorul însuşi înfăţişîndu-se sub trăsăturile unui inorog! Un tratat şi o culegere de muzică otomană, publicate pentru întîia dată într-o ediţie savantă de un erudit englez, cu vreo douăzeci de ani în urmă, vin să încoroneze această operă atît de variată. Iată dovada diversităţii gusturilor şi intereselor lui Dimitrie.

În 1710 se iveşte pentru el ocazia atît de mult aşteptată: turcii au nevoie de o personalitate de încredere care să domnească în Moldova, Sublima Poartă fiind preocupată de un posibil război cu Rusia. Personajul nostru este instalat aşadar pe tronul moldav. Domnia este însă de scurtă durată, amintind de regele Teodor, care nu a domnit asupra Corsicii decît cîteva anotimpuri... Răsturnînd alianţele, Dimitrie se apropie de ruşi, împotriva speranţelor pe care şi le pusese sultanul în el.

După teribila înfrîngere a ruşilor din iunie 1711, ar fi putut plăti cu capul trădarea, însă intervenţia ţarului îl scapă de degradanta pedeapsă. Schimbă meridianul şi pleacă acum în Imperiul Rus, într-un exil care-l propulsează pînă la Harkov, la jumătatea distanţei dintre Moscova şi Moldova, care continuă să rămînă aproape de inima lui.

Aşteptînd în zadar ca ruşii să-i ofere din nou tronul moldav, nu pregetă să-şi ocupe clipele de răgaz ca orice mare aristocrat filozof. În această perioadă redactează, în latină, *Istoria Imperiului Otoman*, care îi asigură alegerea în Academia din Berlin (1714), situîndu-se astfel pe un rang cît se poate de onorabil în Europa intelectuală a vremii. Mai elaborează, tot în latină, şi o *Descriptio Moldaviae*, care avea să devină o scriere clasică a culturii române. La care se adaugă şi un tratat despre istoria veche a românilor (*Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*), menit a dovedi fibra latină a compatrioţilor săi. Una dintre operele sale cele mai originale se intitulează *Sistemul sau întocmirea religiei mahomedane*, redactată în latină şi tradusă în rusă de secretarul său, lucrare ce vădeşte o mare dorinţă de obiectivitate, în ciuda unor critici cîteodată greu de evitat. Publicarea cărţii în 1722 a fost posibilă în mare măsură datorită sprijinului lui Petru cel Mare, care a ştiut să reducă la tăcere cele cîteva obiecţii ale Sfîntului Sinod rus.

Dacă Împăratul tuturor Rusiilor nu face nici un gest pentru a determina reinstalarea exilatului pe tronul moldav, el îi acordă totuşi consistente donaţii funciare care îi îngăduie să trăiască în rînd cu înalta nobilime rusă, petrecîndu-şi timpul în oraşele şi regiunile unde dispune de pămînturi şi case: Harkov, Moscova, Sankt Petersburg. O a doua căsătorie, după decesul primei lui soţii (mama lui Antioh), cu o femeie de extracţie nobilă, deosebit de seducătoare, va comporta şi avantajul, esenţial, de a-l lega şi mai mult de mediul aristocratic rus. Astfel încît va sfîrşi prin a ocupa o poziţie de mare importanţă: în 1721, ţarul îl numeşte consilier secret şi membru al Senatului. În 1722, în timpul expediţiei militare din Caucaz, Dimitrie face parte din statul major al suveranului. Continuă astfel tradiţia militară a tatălui său, ba, mai mult, devine chiar unul dintre ideologii expediţiei; participă mai ales la redactarea unor manifeste ce vor fi răspîndite în limbile locale, adresate populaţiilor musulmane din lanţurile muntoase ale regiunii. Pentru un cincantenar care mai era şi bolnav, o asemenea expediţie nu putea fi decît extrem de istovitoare: în 1723, la puţin timp după încheierea

acesteia, moare la una din proprietăţile sale, la cincizeci de ani. Este înmormîntat într-o biserică moscovită, iar osemintele lui vor fi repatriate în România în 1935 (probabil şi cu acordul lui Stalin!).

*

Apreciat de propriul părinte pentru calităţile sale intelectuale, Antioh va confirma speranţele celui care i-a dat viaţă şi se va ridica într-adevăr la înălţimea modelului său. Datorită lui, Cantemireştii vor cunoaşte al doilea moment de glorie, ale cărui ecouri vor ajunge pînă în Europa Occidentală. Născut în 1709, Antioh primeşte o educaţie cu totul deosebită, mai întîi «în particular», cu preceptori eruditi – un grec, un german, un rus –, apoi la Moscova, într-o şcoală adăpostită de o mănăstire, şi, în timpul campaniei militare din 1722, într-o abaţie catolică a capucinilor din Astrakhan. La cincisprezece ani, îl găsim la recent întemeiata Academie din Sankt Petersburg, unde are parte de dascăli de nivel foarte înalt; unul dintre ei îl familiarizează cu filozofia lui Descartes, Locke şi Leibniz şi cu gîndirea ştiinţifică a lui Newton.

Tot din această perioadă datează şi o intensă activitate de scriitor. Se dedică unor traduceri ocazionale din latină – istoricul bizantin Manasses şi Iustin (*Istoria universală*) etc. –, dar şi din franceză: o critică... siciliană la adresa parizienilor şi a francezilor şi, mult mai important, *Convorbirile despre pluralitatea lumilor* de Fontenelle, ceea ce dovedeşte fără putinţă de tăgadă că nu era un partizan întîrziat al geocentrismului. Mai publică şi un opuscul literar de o calitate discutabilă (*Simfonia la psaltire*, 1727) şi îşi descoperă vocaţia de autor de satire versificate, datorită cărora devine foarte curînd cunoscut în literatura rusă.

Pe lîngă aceste îndeletniciri atît de variate, mai face parte şi din celebrul regiment de elită Preobrajenski, atît de rîvnit de tinerii aristocraţi care jinduiau la o carieră strălucită la curtea imperială. În virtutea acestei poziţii, ia o decizie politică corectă şi se aliază cu partizanii autocraţiei ce aveau să-i confere puteri depline împărătesei Ana, în 1730.

În 1732 este numit reprezentant diplomatic al ţării sale la Londra (1732-1738), apoi la Paris şi Versailles (1738-1744) şi devine un personaj important, dispunînd de diverse contacte în cercurile aristocratice ale celor două ţări şi ale celor două capitale. La Londra contribuie la apropierea anglo-rusă şi, mai ales, la încheierea unui tratat comercial (1734). La Paris, poziţia lui este mai delicată, din cauza ocupării Poloniei de către ruşi (1740). Poliţia franceză şi serviciile de descifrare ale guvernului lui Ludovic al XV-lea nu-l scapă din ochi, deşi nu totdeauna cu succes. În ciuda frămîntărilor iscate de succesiunea Anei (1740) şi de urcarea pe tronul rusesc a Elisabetei (1742), face dovada unei anumite dibăcii diplomatice şi reuşeşte să rămînă în post la Paris.

În tot acest timp, lucrează cu mult sîrg la promovarea... imaginii ţării sale în Occident, imagine nu totdeauna foarte măgulitoare. Se zbate pe toate căile să demonteze un pamflet ostil Rusiei, chiar şi prin forţa fizică, dar şi printr-o traducere a pamfletului în cauză, «traducere» de-a dreptul de-a-ndoaselea a textului original! Îi stimulează pe literaţii de pe ambele maluri ale Canalului Mînecii, care nu mai prididesc cu linguşelile la adresa Imperiului Rus, cum se întîmplă pînă şi în cazul unui scriitor destul de remarcabil, cum ar fi Algarotti. Se implică în dezvoltarea contactelor dintre Academia franceză şi cea rusă; se interesează îndeaproape de trimiterea unor savanţi în Est, intervine în favoarea lui Maupertuis şi Euler în cadrul schimburilor internaţionale dintre Rusia şi ţările occidentale. Sub patronajul lui Antioh, se pune pînă şi problema, fără mari şanse de reuşită, a unei apropieri dintre Biserica de la Roma şi cea din Rusia.

Altminteri ia parte la viaţa intelectuală din capitalele celor două mari imperii din Occident; frecventează, desigur, opera şi reprezentaţiile teatrale; poate fi întîlnit în cîteva

saloane aristocratice, nu neapărat dintre cele mai rafinate, se numără printre prietenii (dacă e să ne luăm după unele mărturii) lui Montesquieu şi Voltaire. În biblioteca lui, care numără o mie şapte sute de volume, se găsesc lucrări latineşti şi greceşti, dar şi cărţi ale unor autori mai mult sau mai puţin moderni, cum ar fi Leibniz, Pufendorf, Thomas More, Hobbes, Pope, Newton, Montaigne, Corneille, Molière, La Fontaine, Descartes, Bossuet, precum şi ale unor scriitori din secolul al XVIII-lea: d'Alembert, inevitabilul Montesquieu, Voltaire şi mulţi alţii. Are la îndemînă dicţionarele lui Bayle şi Chambers, pe care îşi poate permite chiar să le şi cumpere!

Cît despre propriile scrieri, continuă să traducă în rusă. În această perioadă se publică în Rusia traducerea, despre care am mai vorbit, a *Convorbirilor despre pluralitatea lumilor* de Fontenelle. Editarea unuia dintre liderii filozofiei franceze face vîlvă în mediile reacţionare ruse: iată opera diavolului! Protecţia regimului imperial îl apără de fulgerele Bisericii ortodoxe. Tot în această perioadă cizelează satirele, care pun sub lupă moravurile compatrioţilor săi şi care vor fi publicate abia după moartea lui. Elaborează un remarcabil dicţionar rus-francez în trei volume, cu 47 000 de articole, în care insistă asupra vocabularului modern, însă cartea nu va fi publicată, din păcate, decît în... 2004.

Tînăr sîrguincios şi talentat, Antioh nu prea are însă noroc cînd vine vorba de sănătate şi viaţă sentimentală. Poartă, din copilărie, sechelele variolei, care, la vremea respectivă, puteau fi destul de periculoase. Proiectul căsătoriei cu o tînără din aristocraţia ministerială de la Sankt Petersburg eşuează, cu toată intermedierea surorii lui. A avut, în Franţa, o «legătură primejdioasă» cu o doamnă de condiţie modestă, care i-a dăruit doi bastarzi, ambii morţi la o vîrstă fragedă. Apoi, dintr-o dată, sănătatea lui se deteriorează şi Antioh moare în 1744, la 35 de ani; o viaţă şi mai scurtă decît cea a tatălui său. Odată cu dispariţia lui, neamul Cantemireştilor îşi pierde rapid din însemnătate şi în cele din urmă se stinge.

Bilanţul celor două vieţi este unul remarcabil. Pentru secolul al XVIII-lea, este fundamentală publicarea în limbi europene, de către Antioh, a uneia dintre operele majore ale lui Dimitrie, *Istoria Imperiului Otoman*, scrisă iniţial în latină. Traducătorii nu sînt personalităţi uşor de trecut cu vederea: dacă abatele Prévost şi Jean Rousset de Missy au sfîrşit prin a renunţa, alţii însă au dus pînă la capăt sarcina traducerii: astfel, Nicholas Tindal (nepotul filozofului englez Matthew Tindal) a transpus *Istoria Imperiului Otoman* în engleză; Joncquières, în franceză, iar Johann L. Schmidt, discipol radical al lui Christian Wolff, în germană.

Voltaire, Montesquieu, Gibbon, Winkelmann, enciclopediştii şi Burke, ca şi Byron, Chateaubriand şi Victor Hugo, au citit şi apreciat lucrarea publicată în traducere. La fel şi arhitectul Labrouste, constructorul Bibliotecii naţionale a Franţei, care l-a ales pe Cantemir printre cei opt sute de mari autori ale căror nume împodobesc faţada bibliotecii Sainte-Geneviève din Paris, situată în apropierea Panteonului.

Meandre *post mortem* ale celor două destine intelectuale: în secolul al XVIII-lea, Cantemireştii s-au distins, în calitatea lor de oameni de cultură, mai ales în serviciul mai bunei cunoaşteri a Europei Orientale. În secolele al XIX-lea şi XX, ei sînt, dimpotrivă, daţi uitării în ţările occidentale, însă, bineînţeles, renumele lor creşte în sînul propriilor naţiuni: în România, Dimitrie este considerat unul dintre întemeietorii culturii naţionale. În Rusia, Antioh este recunoscut, datorită satirelor sale, ca un pionier al poeziei moderne.

Trebuie să îi mulţumim călduros lui Ştefan Lemny pentru că a restituit istoriografiei noastre două personaje pe care Occidentul modern le-a dat cu asupră de măsură uitării.

Emmanuel Le Roy Ladurie

Introducere

Europa Cantemireştilor

În ciuda impresionantului tezaur de cunoştinţe acumulate începînd din Renaştere şi odată cu descoperirea Lumii Noi, Europa este încă departe de a-şi fi plămădit o identitate în secolul al XVIII-lea. Sigur că ideea cîştigă teren şi o regăsim la cei mai îndrăzneţi gînditori ai vremii. O întîlnim, de pildă, în 1713, la abatele de Saint-Pierre, în al său *Proiect pentru instaurarea păcii perpetue în Europa*, iar în 1727 ea alimentează gîndirea lui Montesquieu, care salută faptul că «Europa nu este altceva decît o naţiune»[1]. Cine era însă cu adevărat în stare să precizeze conţinutul acestui concept?

Lucrurile se complică şi mai mult de îndată ce încercăm să identificăm frontierele orientale ca un spaţiu distinct de cultură şi civilizaţie. Pentru că nu privim cu aceiaşi ochi regiunile ce se pierd în alteritatea rusă – pe jumătate europeană, pe jumătate asiatică – sau pe cele care au fost înghiţite de Imperiul Otoman.

După marea sa victorie de la Poltava asupra Suediei din 1709, Imperiul Rus devine în orice caz un actor ce nu poate fi ignorat pe scena politică europeană. Detaliu semnificativ: în 1715, anul morţii lui Ludovic al XIV-lea, Moscova este pentru prima dată înregistrată în *Almanahul regal* printre puterile Europei. Ţara se converteşte, atît cît se poate, la modelul de civilizaţie occidental, iar noua capitală, stabilită de ţar la Sankt Petersburg, capătă foarte curînd înfăţişarea unei «ferestre [...] prin care Rusia priveşte către Europa» (Algarotti), care îi impresionează pe vizitatorii străini şi pe filozofi. Montesquieu distinge astfel o «Rusie europeană», ce se întinde pînă la Volga, şi o «Rusie asiatică», ce se prelungeşte pînă la Pacific[2].

Ce contrast, din acest punct de vedere, cu Imperiul Otoman! Este uimitor să observăm că, în ciuda mai multor secole de ocupaţie a ţinuturilor cu tradiţie romano-creştină, acesta s-a integrat Europei istorice într-o măsură mult mai mică decît Moscova lui Petru cel Mare, căreia i-au trebuit pentru aceasta douăzeci şi cinci de ani[3]. Aşa se face că nimeni nu vede în sultan un european[4]. Motivaţia acestei reticenţe nu mai este totuşi de natură religioasă, ca pe vremea cînd un papă umanist precum Pius al II-lea Piccolomini asimila «casa» europeană cu patria creştinismului. Pentru filozofii secolului al XVIII-lea, Europa reprezenta întîi de toate spaţiul raţiunii triumfătoare, unde despotismul şi fanatismul religios încarnate de Înalta Poartă nu-şi aflau locul.

Literaţii, savanţii şi călătorii care s-au aventurat pînă în Imperiul Otoman au totuşi o altă perspectivă asupra acestor ţinuturi, care dezminte vechile prejudecăţi. Lady Mary Wortley Montague, soţia ambasadorului englez de la Istanbul (pe care creştinii continuă să-l numească, ca în vechime, Constantinopol) este atît de vrăjită de lumea aceasta exotică, încît mărturiseşte în *Scrisorile sale* din 1717 că este preferabil să fii «un *efendi* înstărit, cu toată ignoranţa lui, decît sir Isaac Newton, cu toată ştiinţa sa»[5].

Călătorii şi savanţii care s-au aventurat pînă la extremitatea orientală a continentului nu sînt singurii care contribuie, prin observaţiile lor, la descoperirea acestei lumi. Mai puţin cunoscută rămîne contribuţia erudiţilor şi oamenilor de litere proveniţi direct din aceste ţinuturi. Unii dintre ei au reuşit totuşi să-şi publice scrierile în Europa. Nu este necesar să ne întoarcem pînă la căderea Constantinopolului, cînd un val considerabil de emigranţi greci, adesea erudiţi de mare clasă, iau calea continentului, pentru a invoca o serie de lucrări apărute în secolul al XVII-lea, care au îmbogăţit dezbaterea teologică dintre protestanţi şi catolici, înlesnind o deschidere către punctul de vedere al ortodocşilor[6]. Se remarcă chiar şi un text de factură ştiinţifică: autorul este Alexandru Mavrocordat, viitor dragoman la Înalta Poartă, care a publicat la Bologna, în 1664, o lucrare despre circulaţia sîngelui (*Pneumaticum instrumentum circulandi sanguinis*).

Abia în secolul al XVIII-lea vor începe să fie cunoscuţi şi alţi autori din regiunile orientale şi est-europene care s-au ilustrat în domeniile cunoaşterii profane. Este cazul lui Crysanthos Notaras, patriarhul Ierusalimului, autor al unei *Introduceri în geografie şi sferă* (Paris, 1716), sau al lui Meletie, arhiepiscopul Atenei, a cărui *Geographia palaia kai nea* (Veneţia, 1728) va fi citată ulterior de Jean-Jacques Barthélemy în *Călătoria tînărului Anacharsis în Grecia* (Paris, 1788) şi de Chateaubriand în *Itinerar de la Paris la Ierusalim şi de la Ierusalim la Paris* (Paris, 1811). Este mai ales cazul lui Dimitrie Cantemir, domnitor al Moldovei între 1710 şi 1711 şi autor al unei *Istorii a Imperiului Otoman*, publicată pentru prima dată la Londra, în 1735, după moartea sa, la iniţiativa fiului său Antioh.

Despre autorul lucrării şi despre fiul lui vom vorbi pe larg în paginile ce urmează. Traiectoria lor nu ar fi fost, poate, atît de ieşită din comun dacă tatăl lui Dimitrie, Constantin, nu ar fi pregătit terenul punîndu-şi în joc întreaga energie pentru a urca, spre sfîrşitul vieţii, pe tronul Moldovei. Boierul acesta de condiţie modestă nu le dăruieşte urmaşilor o mare coroană, însă, datorită lui, moştenitorii săi se vor putea mîndri cu un titlu princiar şi vor nutri alte aspiraţii, pînă la cea, extrem de îndrăzneaţă în contextul politic al vremii, de a întemeia o dinastie. Într-o perioadă cînd domnitorii români depindeau întru totul de capriciile sultanului, realizarea unui astfel de vis pare cît se poate de improbabilă.

Şi totuşi Dimitrie duce mai departe proiectul patern: după mulţi ani petrecuţi în capitala otomană, este numit de Înalta Poartă domnitor al Moldovei şi reuşeşte chiar să obţină de la Petru cel Mare recunoaşterea principiului coroanei ereditare pentru familia sa. Recunoaştere plătită cu preţul unei alianţe cu ruşii, în iunie 1711, în războiul-fulger împotriva fostului său stăpîn, sultanul. Războiul ia însă o întorsătură

proastă. Armata ţarului înregistrează o înfrîngere usturătoare, iar principele îşi salvează viaţa şi pe cea a familiei sale exilîndu-se în imperiul protectorului său.

O domnie atît de scurtă (nu mai mult de opt luni) l-ar fi menit foarte curînd uitării în propria ţară, dacă nu ar fi lăsat moştenire opera spiritului său, o operă bogată şi reprezentativă pentru preocupările unui cărturar format la confluenţa tradiţiilor bizantine, româneşti şi otomane. Nu este cîtuşi de puţin de mirare că printre dascălii săi s-au numărat un călugăr ortodox, grecul Cacavela, bun cunoscător al protestantismului, predicatori de la Academia Patriarhului Constantinopolului şi chiar profesori turci, care l-au învăţat limba şi scrierea otomană, dar şi religia musulmană. Lucrările lui, elaborate în mare parte la Istanbul, nu contenesc să uluiască. În 1698 – pe cînd avea doar 25 de ani! – a făcut mare vîlvă, publicînd la Iaşi, într-o ediţie bilingvă, în limbile greacă şi română, *Divanul sau Gîlceava înţeleptului cu lumea*, o analiză pletorică a problematicii existenţiale, întemeiată pe lectura critică a *Evangheliei* şi pe un opuscul care nu se putea să nu-i şocheze pe partizanii ortodoxiei: autorul lui nu era altul decît Andreas Wissowatius, teolog unitarian, adept al aripii celei mai radicale a Reformei. În 1703 scrie *Istoria ieroglifică*, roman alegoric stufos, întreţesut din intrigi orientale brodate pe un ciudat decor baroc. Nu după mult timp se lansează în redactarea mai multor eseuri de filozofie şi logică bazate pe izvoarele clasice ale gîndirii europene. Nu mai puţin surprinzător este zelul cu care copiază tratatul de fizică al flamandului Van Helmont, publicat în 1682 la Frankfurt, o lucrare de căpătîi pentru cine dorea să se iniţieze în ermetism şi ştiinţele oculte. Concomitent cu aceste preocupări, Dimitrie profită la maximum de pe urma şederii sale la Istanbul şi cercetează în profunzime lumea otomană şi musulmană: ajunge să interpreteze şi să compună muzică otomană şi scrie un tratat bazat pe cunoştinţele acumulate în acest domeniu. Dobîndeşte chiar reputaţia de virtuoz al tamburei, performanţă căreia îi va datora prietenia unor înalţi demnitari ai Sublimei Porţi şi, odată cu ea, privilegiul, greu de imaginat pentru un ne-musulman, de a pătrunde în biblioteca Seraiului, de unde îşi va procura cópii ale portretelor sultanilor pentru a ilustra *Istoria Imperiului Otoman*.

Oaspetele ţarului este aşadar o figură luminoasă în peisajul intelectual al ţinuturilor orientale ale Europei ce se pierd în Imperiul Otoman. Pare a fi bine pregătit pentru a juca un rol în sinteza culturală pe cale de a se realiza în Rusia sub influenţa europeană promovată de Petru cel Mare. Aduce cu sine toate cunoştinţele dobîndite asupra ţinuturilor pe care le-a părăsit, fie că este vorba de ţara sa, Modova, de poporul român sau de Imperiul Otoman, şi se străduie să le răspîndească în Rusia sau în Europa. De altminteri, poziţia pe care o ocupă în anturajul ţarului este în mare parte cea a unui consilier indispensabil în problematica lumii orientale. Înarmat cu această reputaţie, se consacră scrierii istoriei Imperiului Otoman, care a rămas în manuscris pînă la moartea lui, şi a unui tratat despre religia musulmană, publicat în rusă în 1722, cu indispensabilul sprijin al lui Petru cel Mare, ferm convins că «nu pentru turci, ci pentru ştiinţa ruşilor se tipăreşte această carte»[7]. Celălalt domeniu fertil al îndeletnicirilor principelui în timpul exilului rus este istoria propriului său popor, românii. Datorită tuturor acestor preocupări, Academia din Berlin, întemeiată sub

patronajul lui Leibniz, îl numeşte, în 1714, printre membrii ei, consfinţindu-i astfel poziţia în cultura europeană, cel puţin în ceea ce priveşte partea ei central-europeană.

Din adîncurile Imperiului iernilor fără sfîrşit, privirile lui Dimitrie ţintesc mai departe. În 1717, cînd are loc vizita lui Petru cel Mare în Ţările de Jos, în Anglia şi în Franţa, el speră o clipă să obţină autorizaţia de a-şi întîlni protectorul. «Am mare dorinţă de a vizita acele ţări»[8], îi scrie el. Va fi o cauză pierdută ! Neputînd descoperi Europa cu propriii ochi, nu-i rămînea decît să o cunoască în copia ei, pe care Petru cel Mare se străduia să o impună în propria ţară. Amănunt simbolic : aici, în Rusia, principele moldav îşi va tăia barba, va renunţa la veşmintele lungi, turceşti, şi va adopta portul european.

Dar dacă principele nu va trece niciodată dincolo de frontierele ruseşti, în schimb opera lui, şi mai ales *Istoria Imperiului Otoman*, va face, după moartea sa, călătoria aceasta datorită tenacităţii fiului său, care va avea şansa de a răzbate pînă în ţările la care visase tatăl lui. Saga Cantemireştilor cunoaşte aşadar un al doilea moment. Antioh va dobîndi într-adevăr un loc de pionier în istoria literară a ţării sale de adopţie, în special pentru contribuţia adusă la întemeierea satirei moderne. În calitate de ofiţer în garda imperială, participă, între alţii, la revoluţia de palat din 1730, ce avea să-i confere puteri depline împărătesei Ana. Doi ani mai tîrziu, pe cînd abia împlinise 22 de ani, este numit ambasador la Londra. Apoi, în 1738, este trimis la Paris, unde va muri în 1744.

Periplul acesta european îndelungat, împlinit în două etape distincte de tată şi de fiu, merită o atenţie specială. Prima etapă, ilustrată de Dimitrie, se înscrie în Estul continentului, pe care unii ezitau încă să-l considere «european», mai ales dacă ne referim la Imperiul Otoman. Însă drumul parcurs de principe este impresionant : el traversează două lumi diferite – Imperiul Otoman, din care făcea parte Moldova, şi Rusia –, care se înfruntau pentru a obţine supremaţia în regiune. Misiunea lui Antioh la Londra şi la Paris marchează o altă etapă, cea a unor laborioase tatonări diplomatice ce urmăreau să pună Rusia în legătură directă cu capitalele occidentale.

Tatăl şi fiul şi-au transmis oarecum ştafeta în traversarea continentului : unul venind de la Istanbul la Moscova şi la Sankt Petersburg, celălalt continuînd drumul din Rusia pînă la Londra şi la Paris. Deşi nu sînt frecvente în acea vreme, astfel de traiectorii nu au nimic excepţional dacă le privim individual. Dimitrie nu este singurul supus creştin al Marelui Sultan care să fi ales exilul în Rusia, tot aşa cum nici Antioh nu este singurul trimis al Rusiei în Occident pentru a reprezenta şi a apăra interesele ţării sale, metamorfozată în profunzime de reformele lui Petru cel Mare şi ale împărăteselor Ana şi Elisabeta.

Forţa şi singularitatea exemplului Cantemireştilor constau tocmai în aceea că tatăl şi fiul se întîlnesc în acelaşi demers intelectual ce vizează cunoaşterea reciprocă a societăţilor şi culturilor vremii lor. Opera şi personalitatea celor doi ilustrează registre diferite ale creaţiei. Deosebindu-se prin obiectivele şi iniţiativele lor în cadrul celor două culturi naţionale, română şi rusă, ei se întîlnesc în aceeaşi dorinţă înflăcărată de a stabili punţi de comunicare între lumile pe care le-au străbătut. Ca şi tatăl său, Antioh se află sub influenţa unui mediu marcat de diversitatea culturală şi religioasă.

Cum am putea să nu ţinem cont de faptul că primii lui dascăli (grecul Atanasie Condoide, pietistul german Johann G. Vockerodt sau rusul Ivan Ilinski) aparţin unor orizonturi intelectuale cît se poate de diferite? În plus, el frecventează pentru scurt timp Academia slavo-greco-latină de pe lîngă o mănăstire din Moscova, apoi Colegiul capucinilor din Astrakhan, înainte de a urma cursurile Academiei de Ştiinţe din Sankt Petersburg. De aici şi preferinţa lui, chiar înainte de a pleca din Rusia, pentru lucrările menite a sluji întîlnirea dintre culturi. Motivate cu precădere de dorinţa de a înlesni accesul, în limba rusă, a cîtorva dintre cele mai reprezentative opere ale culturii europene, traducerile lui reprezintă o ilustrare perfectă a acestei înclinaţii: traduce *Sinopsisul istoric* al istoricului bizantin Constantin Manasses, *Tabloul lui Cebes*, *Istoria universală* a lui Iustin şi, mai ales, o lucrare modernă precum *Convorbirile despre pluralitatea lumilor* de Fontenelle, în care mediile tradiţionaliste au văzut o adevărată provocare. Continuă să traducă şi după ce pleacă în străinătate (*Cîntecele lirice* ale lui Anacreon, *Epistolele* lui Horaţiu), ca să nu mai vorbim de impozantul *Dicţionar rus şi francez*, unul dintre cele dintîi instrumente puse în slujba dialogului lingvistic şi, ca atare, a deschiderii culturale a Rusiei către Europa.

Între rolurile culturale asumate de tată şi de fiu există totuşi o diferenţă esenţială în avantajul fiului: aventura lui Dimitrie în Rusia este cea a unui exilat, care a fost constrîns să-şi părăsească ţara, în timp ce sejurul european al lui Antioh este cel al unui trimis în misiune diplomatică, ceea ce face din el un ambasador al ţării sale în sensul propriu al termenului, dar şi într-un sens mai larg, cultural.

Prin intermediul funcţiei sale, el transmite imaginea unei ţări ce priveşte spre Europa. Apariţia lui la Curţile Marii Britanii şi Franţei, unde a fost acreditat, este foarte remarcată, Antioh demonstrînd prin forţa propriului exemplu în ce grad nobilimea rusă adoptase manierele şi obiceiurile culturale ale elitelor europene. Profită din plin de şansa ce i se oferise de a-şi duce existenţa în mediul intelectual cel mai strălucit al vremii sale: la teatre, la concerte, în cluburile londoneze şi saloanele pariziene, el frecventează crema societăţii artistice şi literare şi înnoadă legături cu cele mai rafinate minţi, printre care Voltaire, Maupertuis, Fontenelle, Montesquieu.

Tînărul ambasador îşi datorează buna reputaţie mai ales distincţiei şi solidelor sale cunoştinţe. Pe cînd redacta *Istoria Imperiului Rusiei sub Petru cel Mare*, Voltaire l-a consultat pentru a verifica unele informaţii, entuziasmîndu-se în faţa precizărilor lui Antioh:

«Am învăţat multe lucruri din corespondenţa noastră. Voi învăţa şi mai multe din conversaţia dumneavoastră», îi scrie el cu tonul ceremonios de cuviinţă, «întrucît ştiu că sînteţi *doctus sermones cujus cumque linguae et cujus cumque artis* [...]; limbile moderne şi cele vechi, filozofia şi poezia vă sînt familiare; spiritul dumneavoastră este precum imperiul aristocratei dumneavoastră, ce se întinde peste ţinuturi cu climă atît de diferită, cuprinzînd jumătate din circumferinţa globului pămîntesc»[9].

Printre contribuţiile lui Antioh la dialogul cultural, una este deosebit de semnificativă pentru cunoaşterea şi apropierea extremităţilor continentului european: este vorba de valorificarea postumă a *Istoriei Imperiului Otoman*. Istoria acestei lucrări este remarcabilă din perspectiva devoţiunii fiului pentru memoria tatălui. Ea constituie,

în acelaşi timp, şi o perfectă ilustrare a traiectoriei europene a unei opere, împlinită datorită tenacităţii tatălui, conjugată cu perseverenţa fiului. Începută de Dimitrie la Istanbul, transportată în bagajele acestuia în Rusia, unde a fost elaborată şi încheiată, *Istoria Imperiului Otoman* îşi continuă drumul în Europa datorită lui Antioh, care va reuşi să o şi publice. Prin această carte, Dimitrie este poate cel dintîi cărturar şi literat provenit din Est care a abordat un subiect otoman dintr-o perspectivă occidentală, cum avea să constate ulterior istoricul britanic Arnold J. Toynbee[10]. Mai mult, prin conţinutul său, ea aşază o piatră importantă la temelia edificiului erudiţiei europene şi aduce o contribuţie substanţială la cunoaşterea Europei Orientale şi, în general, a Orientului, trecînd prin culisele istoriei otomane.

Atît împreună, cît şi fiecare în parte, Cantemireştii au jucat astfel un rol de primă mărime în apropierea şi schimburile dintre culturi. Tot ceea ce au intreprins ei în acest sens pare mai degrabă să rezulte din hazardul aventurilor lor, decît dintr-o strategie sau dintr-o concepţie premeditată. Doar însemnările lui Antioh în marginea celei de-a patra dintre odele sale (după unii, o traducere după *Italia Liberata* de Gian Giorgio Trissino, după alţii, o creaţie originală) sună ca un fel de mesaj. El deplînge consecinţele nefaste pentru ştiinţă ale divizării Imperiului Roman în Imperiul Oriental şi Imperiul Occidental şi vede în distrugerea Imperiului Bizantin de către otomani «cauza împlinirii noastre», pentru că, în urma acestui eveniment, cărturarii greci şi-au părăsit ţara şi au contribuit la renaşterea ştiinţei în Occident, ceea ce a însemnat un pas decisiv spre restaurarea străvechii unităţi culturale a Europei[11]. Ideea nu este una originală, însă ne putem întreba dacă nu cumva cel care o exprimă întăreşte astfel importanţa acordată de cei doi Cantemireşti dialogului dintre culturi în sînul vechiului continent.

Constatarea aceasta conduce la motivaţia demersului nostru. Departe de noi gîndul de a minimaliza importanţa studiilor – numeroase – care au fost consacrate fiecăruia dintre cele două personaje. Este însă surprinzător să constatăm uitarea ce s-a aşternut peste numele lor dincolo de graniţele ţărilor lor. Cîţi dintre cei care trec prin faţa bibliotecii Sainte-Geneviève şi arunca o privire la faţada ei ştiu cine a fost Dimitrie Cantemir, al cărui nume este săpat în piatră alături de cele ale lui Malebranche şi Fénelon, Leibniz şi Newton? Sigur că Dimitrie şi Antioh sînt bine cunoscuţi în ţările lor, dar şi acolo studierea lor capătă, dintr-un alt punct de vedere, un aspect paradoxal. Dimitrie este amplu studiat în România sau în Moldova şi doar ocazional în străinătate. Cît despre Antioh, el face obiectul investigaţiilor cercetătorilor ruşi şi, într-o măsură mai mare decît tatăl lui, ale mai multor specialişti străini, fără ca aceste două direcţii de investigare să se întîlnească vreodată cu adevărat. Autorii care au scris despre Dimitrie n-au uitat să menţioneze cariera strălucită a fiului său, iar cei pe care i-a interesat Antioh n-au trecut cu vederea anvergura personalităţii tatălui. Cîteva contribuţii au scos de asemenea în evidenţă «influenţa» tatălui asupra fiului. Cu toate acestea, proiecţia postumă a tatălui şi a fiului în două culturi naţionale distincte a sfîrşit prin a rupe strînsa legătura dintre cei doi, ca şi cum vieţile lor ar fi făcut parte din două lumi total diferite. Ca o consecinţă a revendicării naţionale, nu de puţine ori se întîmplă ca numele lor să se găsească, în unele enciclopedii sau

dicţionare, la o oarecare distanţă unul de celălalt – Dimitrie la litera C de la Cantemir, Antioh la litera K de la Kantemir[12] –, în conformitate cu ortografia consacrată în alfabetele latin şi chirilic sau în limbile română şi rusă.

De aici şi ideea acestei lucrări, menită a îmbrăţişa dintr-o singură privire cele două vieţi şi a restabili continuitatea dintre ele, fără însă a viza un demers exclusiv biografic. Am încercat să punem în valoare de-a lungul cercetării noastre rezultatele unor investigaţii mai vechi sau noi, am semnalat multiple conuri de umbră ce se ascund în ele şi am propus la rîndul nostru o relectură, bazîndu-ne pe enorma masă de arhive deja publicate – opere, corespondenţe, varii documente – sau, ocazional, pe surse inedite, fără să ne lăsăm amăgiţi de iluzia descoperirii de noi documente. Din acest ultim punct de vedere, biografiile Cantemireştilor, tatăl şi fiul, mai pot fi aprofundate. Iar dacă lucrarea de faţă ar putea totuşi să trezească apetitul pentru continuarea cercetărilor, munca noastră nu va fi fost în zadar.

În schimb, ideea care ne-a însoţit de la un capăt la altul al lucrării a fost aceea de a folosi biografia ca pe un mijloc de a scoate în relief acele faţete ale vieţii şi operei celor doi cărturari care sînt importante din perspectiva apropierii culturale dintre mai multe regiuni legate de spaţiul lor de origine (Imperiul Otoman, Moldova şi Rusia) şi dincolo de acesta, pentru Europa intelectuală a secolului al XVIII-lea. Contribuţia lor nu constituie decît o verigă din vasta reţea de comunicare ce se structurează şi capătă astfel importanţă, însă o componentă semnificativă în căutarea unei anumite idei europene, în care Europa Orientală întinde mîna către Europa Luminilor. Din acest unghi, aventura Cantemireştilor reprezintă mai mult decît o simplă deplasare în spaţiu; ea se conjugă cu o admirabilă aventură intelectuală, avîndu-l drept punct de plecare pe ignorantul Constantin, războinicul care oferea imaginea unui «scit oarecare, de un om din proşti»! Faţă cu o astfel de moştenire, saltul făcut de fiul său, Dimitrie, este cu atît mai spectaculos: precursor al Luminilor, el îşi făureşte statura unui intelectual de marcă în peisajul cultural al ţării sale, al Imperiului Otoman sau al Rusiei, numele său strălucind pînă în Europa intelectuală a secolului al XVIII-lea şi a secolului următor. Urmîndu-i pilda, Antioh va merge şi mai departe: se va afla în anturajul direct al marilor personalităţi ale Luminilor, cîştigîndu-le preţuirea atît prin maniere, cît şi prin rafinamentul spiritului său. Spusele lui Montesquieu despre principele rus ne-ar putea sluji drept motto: «Veţi găsi peste tot prieteni care să-l înlocuiască pe cel pe care l-aţi pierdut», îi scrie el lui Guasco, pentru a-l consola de moartea lui Antioh: «însă Rusia nu va putea lesne să găsească un ambasador de calitatea principelui Cantemir»[13].

În înlănţuirea lor, existenţele acestea ni s-au părut a merita o atenţie deosebită pentru capacitatea lor de a contribui la înţelegerea îndelungatei, anevoioasei şi sinuoasei alchimii intelectuale ce a făcut ca secolul al XVIII-lea să regîndească Europa, integrînd şi contribuţia ţinuturilor orientale.

BCUIASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Avertisment

Numele şi prenumele celor doi protagonişti principali ai acestei lucrări pot fi întîlnite sub diverse forme, în funcţie de sursa consultată: Cantemir în majoritatea limbilor, Kantemir în rusă şi germană, Dmitri în rusă, Dimitrie în română, Demetrius în latină, Démètre în franceză, Antioh în română şi rusă, Antiochus în latină, Antioche în franceză... Pentru a uşura lectura numelor proprii ruseşti, am preferat transcrierea uzuală în text, păstrînd transliteraţia internaţională (Gosstandard Rossii 1983) pentru autorii şi titlurile citate în bibliografia selectivă şi în notele de subsol.

Din dorinţa simplificării aparatului de note, sursele pe care le-am utilizat cel mai mult de-a lungul întregii lucrări apar în text sub forma unor abrevieri:

E. pentru Marcelle Ehrhard, *Un Ambassadeur de Russie à la Cour de Louis XV. Le Prince Cantemir à Paris (1738-1744)*, Paris, Les Belles Lettres, 1938.

G. pentru H. Grasshoff, *Antioch Dmitrievič Kantemir und Westeuropa: ein russischer Schriftsteller des 18. Jahrhunderts und seine Beziehungen zur westeuropäischen Literatur und Kunst*, Berlin, Akademie Verlag, 1966.

M. pentru L.N. Majkov, *Materialy dlja biografii kn. A.D. Kantemira*, Sankt Petersburg, 1903.

S. pentru *Satyres de Monsieur le prince Cantemir avec l'histoire de sa vie*, traducere în franceză, Londra, J. Nourse, 1749. Pentru citatele din poezia lui Antioh Cantemir, am folosit *Satire şi alte poetice compuneri*, traducere de Alecu Donici şi Costache Negruzzi, Iaşi, Podu Vechiu, 1858 (1844); Alecu Donici, *Scrieri*, Chişinău, Litera, 1998; *Stihuri*, traducere de Virgil Teodorescu, Bucureşti, Editura pentru literatură universală, 1966 (pentru *Epistola a II-a* şi subtitlurile *Satirelor*). Ediţia franceză este folosită pentru alte surse, respectiv *Prefaţa* lui Guasco.

Tot astfel, titlurile cele mai des citate din opera lui Dimitrie şi a lui Antioh sînt date într-o formă prescurtată; referinţele detaliate se găsesc în bibliografia finală.

BCUIAŞI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCUIASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Partea întîi

De la Istanbul la Sankt Petersburg: Dimitrie Cantemir

BCUIASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCUIASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Capitolul 1

Întemeierea unei case princiare

Moldova

Leagănul Cantemireştilor, ţara de unde au pornit şi în care au domnit, este Moldova, ţinut ce se întinde de la munţii Carpaţi, la vest, pînă la Nistru, la est, la nord între izvoarele rîurilor Siret şi Prut, iar la sud, pînă la ultima cotitură pe care o face Dunărea înainte de a se vărsa în Marea Neagră. În ciuda progreselor cunoaşterii din secolul Luminilor, geografia şi istoria regiunii continuă să fie puţin cunoscute. Călătorul şi publicistul Jean-Louis Carra (1742-1793), care avea să fie ales în Convenţia Naţională, observase, pe bună dreptate, paradoxala situaţie: «Dacă luăm în considerare enormele compilaţii de care dispunem, imensele noastre biblioteci», scria el, «s-ar putea crede că nimic nu lipseşte din informaţiile noastre». Şi tot el constata că necunoaşterea cea mai desăvîrşită domnea în privinţa unor naţiuni europene. Era şi cazul moldovenilor, care formau una dintre ramurile poporului român, răspîndit în trei principate: Moldova la est, Muntenia la sud, Transilvania la vest. Pentru a umple golul pe care îl acuza, Carra avea să publice o *Istorie a Moldovei şi a Valahiei* (1777), o compilaţie care, în ciuda criticilor pe care le-a provocat, are meritul de a oferi cea dintîi perspectivă de ansamblu asupra societăţii româneşti.

«Moldova» şi «moldovenii» erau termeni care le sunau şi mai puţin familiar europenilor din secolul anterior. Întunericul necunoaşterii naşte închipuiri. Aşa s-a plămădit, sub pana lui Giovanni Paolo Marana, genovez aflat în serviciul lui Ludovic al XIV-lea, un personaj misterios şi taciturn, urît la înfăţişare, un anume Titus de Moldavia, care pleca urechea cît era ziua de lungă la zvonurile ce circulau prin Paris şi, la căderea serii, se grăbea să le expedieze Divanului de la Istanbul. Moldoveanul acesta este eroul principal al romanului *Spionul Sultanului* (1684), un arhetip printre altele din imagistica orientală, care, după «sălbaticul bun», înţeleptul egiptean, turcul, persanul şi filozoful chinez, avea să înflăcăreze spiritele bătrînei Europe[1].

Moldova nu era doar un nume cu conotaţii exotice, care să hrănească imaginaţia autorilor avizi de fantasme. Ţara care exista în realitate atrage atenţia călătorilor şi, uneori, îi şi farmecă. Aflat în căutarea unui nou drum spre China, Philippe d'Avril o consideră drept «una dintre cele mai frumoase şi mai ademenitoare provincii ale Europei», cu cîmpii nesfîrşite, străbătute de bogate cursuri de apă. Ţinuturile pe de

malurile rîului Moldova, care «şerpuieşte asemenea Senei şi [...] pare, prin nenumăratele sale meandre, hotărît să împrăştie belşugul peste tot», ar putea deveni, spune el, o gură de rai, dacă nu ar fi atît de nesigure din cauza «ameninţării turcilor şi tătarilor». Iezuitul francez nu-şi ascunde simpatia pentru «vitregitul principat care, deşi nu a intrat în război cu nimeni», este «provincia cea mai dezolantă din toată Europa», fiind ţinta permanentă a atacurilor turcilor şi polonezilor[2].

Pentru oamenii de litere şi cărturarii doritori să afle mai multe despre această ţară, cărţile de căpătîi sînt dicţionarele, cronologiile şi istoriile generale. Din păcate, în acest gen de lucrări abundă erorile, de pildă, într-un manual masiv utilizat în epocă, publicat la Paris, în 1687, de Renauld Lecoq, sub titlul *Geograful desăvîrşit sau Arta de a învăţa cu uşurinţă geografia şi istoria prin întrebări şi răspunsuri*. La întrebarea «Ce este Moldova?», citim următorul răspuns concis şi eronat: «Valahia de jos, situată între Dunăre şi Bulgaria», urmat, în plus, de specificarea cum că Bucureştii, şi nu Iaşii, i-ar servi drept capitală.

Contrariat de asemenea regretabile confuzii, secretarul permanent al Academiei din Berlin, Johann Theodor Jablonski, îi scria în 1714 colegului său din Rusia, Heinrich Huyssen: «Este foarte neplăcut să constaţi cît de diferit sînt prelucrate [informaţiile despre Moldova şi Valahia] în hărţi şi diverse lucrări de geografie, unele aşezînd Moldova pe Nistru şi Valahia înspre Dunăre, altele exact invers». În acest context, asupra căruia vom reveni pe larg în cele ce urmează, are loc alegerea lui Dimitrie în Academia berlineză şi elaborarea *Descrierii Moldovei*, lucrare care ne permite să privim astăzi regiunea respectiva cu ochii unuia dintre principalii actori ai istoriei ei, la cumpăna dintre secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea. Tabloul pe care-l înfăţişează este bogat în informaţii geografice şi istorice. El arată că moldovenii, ca şi fraţii lor din Muntenia sau Transilvania, sînt români, care au cu toţii origini romane şi vorbesc una şi aceeaşi limbă, vestigiu viu al latinităţii. Pentru a reînvia gloria pe care a cunoscut-o odinioară ţara sa, autorul evocă o întreagă galerie de domnitori iluştri, printre care figurează la loc de cinste Ştefan cel Mare (1457-1504), erou al rezistenţei împotriva otomanilor.

Istoria nu ocupă însă decît preambulul lucrării lui Dimitrie, a cărui mare ambiţie este să descrie moravurile şi obiceiurile compatrioţilor săi. Redactată în latină, cartea prezintă fresca societăţii moldovene a epocii, cu realităţile ei sociale, politice şi religioase, şi face numeroase precizări cu privire la învestirea domnitorilor, la marile ceremonii de la Curte, la viaţa galantă sau la existenţa de zi cu zi a boierului ori a plugarului. Tabloul pe care-l schiţează merită toată atenţia, graţie spiritului critic al autorului: «Avînd a descrie moravurile moldovenilor [...], iubirea de ţară mă îndeamnă şi-mi porunceşte să laud neamul în care m-am născut şi să pun în bună lumină pe locuitorii acestui pămînt; pe de altă parte, iubirea de adevăr se opune şi mă împiedică a lăuda lucruri pe care dreapta judecată mă îndeamnă să le critic. Cred că este mai bine pentru ţară să fie puse deschis sub ochii locuitorilor ei mulţimea de păcate pe care le au, decît să se lase înşelaţi prin linguşiri amăgitoare şi prin dezvinovăţiri iscusite, şi astfel să fie încredinţaţi că tot ce fac ei fac bine»[3].

Nu este desigur uşor pentru un autor însufleţit de «iubirea de ţară» şi, în acelaşi timp, de «iubirea de adevăr» să facă descrierea ţării sale fără să se contrazică. Astfel

încît, după ce a trecut în revistă virtuţile şi «cusururile» compatrioţilor, el tot nu reuşeşte să explice cum de au reuşit Ţările Române să evite transformarea lor în *paşalîc*, intrînd sub dominaţia totală a otomanilor, aşa cum s-a întîmplat în cazul grecilor şi al regatelor vecine ale Bulgariei, Serbiei sau Ungariei. Dimitrie are totuşi meritul de ridica unele întrebări esenţiale cu privire la istoria românilor, şi este cu atît mai regretabil că opera lui a fost cunoscută cu întîrziere : ea a rămas în stare de manuscris vreme de cincizeci de ani şi a fost publicată abia în 1769-1770, mai întîi în germană, de către Anton Friedrich Büsching, în *Magazin für die neue Historie und Geographie*. Alte cărţi ale sale (inclusiv *Istoria Imperiului Otoman*, care cuprinde numeroase referinţe la istoria românească) au contribuit la cunoşterea moldovenilor în Europa. Ele nu pot însă egala interesul pe care *Descrierea Moldovei* l-ar fi trezit printre oamenii de litere, dacă ar fi putut s-o citească mai curînd.

În zilele noastre, după două secole şi jumătate de la redactarea *Descrierii Moldovei*, cunoştinţele privitoare la această regiune continentală s-au îmbogăţit considerabil ; cu toate acestea, de îndată ce încercăm să definim locul Moldovei în geografia intelectuală a continentului în vremea respectivă, ne trezim practic în faţa aceloraşi semne de întrebare. Ele decurg în primul rînd din realitatea politică a unei societăţi care, în secolul al XVII-lea, se pleacă tot mai mult sub dominaţia otomană, făcîndu-şi concomitent un titlu de glorie din moştenirea sa bizantină. Mai mulţi domnitori (Vasile Lupu în Moldova, Constantin Brîncoveanu în Ţara Românească) constituie exemple emblematice de mici autocraţi legănaţi de mari iluzii imperiale, cu toate că rămîn umili supuşi ai sultanului. Catherine Durandin a sesizat foarte bine paradoxul : «Tematica bizantină aşază istoria Moldo-Valahiei în Orientul Europei, însă gîndirea asupra puterii, domnitorului, originilor naţiunii se hrăneşte concomitent din influenţele aduse de contactele cosmopolite cu Polonia, Italia şi o Grecie hărţuită între o geografie orientală şi memoria Antichităţii clasice»[4].

Tot în secolul al XVII-lea apare o primă generaţie de personalităţi intelectuale remarcabile, începînd cu mitropolitul Varlaam, prelat luminat care tipăreşte la Iaşi, în 1643 – două secole după Gutenberg –, prima *Carte românească de învăţătură* religioasă. Această tipăritură constituie nu doar actul de naştere al tipografiei din Moldova (mai tîrziu decît în Muntenia, unde aceasta datează încă din 1508), dar şi acela al unei culturi religioase în limba română şi primul gest de emancipare în raport cu slavona bisericească. Anul 1673, care este şi anul naşterii lui Dimitrie Cantemir, coincide cu începuturile versificării în română, marcate de publicarea, la Uniev, în Polonia, a unei *Psaltiri în versuri*, ce i se datorează unui alt mitropolit, pe numele său Dosoftei. Traducînd în româneşte textele fundamentale ale liturghiei greceşti şi slavone, în special *Vieţile sfinţilor*, lucrare în patru volume, publicată la Iaşi între 1684 şi 1686, acest părinte spiritual al Bisericii moldovene întreprinde o mare operă de renaştere a ortodoxiei naţionale. Într-o ţară al cărei domnitor este urcat pe tron de Sublima Poartă, capul Bisericii nu se fereşte să scrie :

«Mută-ţi, Doamne, pe păgîni mînia
Şi peste dînşii îţi varsă urgia»

(*Psaltirea în versuri*).

Încolţeşte chiar şi o oarecare conivenţă între renovatorii ortodoxiei şi Polonia catolică, care devenise campioana cruciadei antiotomane. În numele acestei misiuni, Dosoftei îl abandonează pe domnitorul său Constantin Cantemir, care alesese tabăra otomană, şi se alătură regelui Sobieski, venit să elibereze Moldova în 1686.

Mitropolitul cărturar nu este singurul care trece de partea polonezilor. În aceeaşi facţiune politică îl găsim pe Miron Costin, autorul *Vieţii Lumii*, a cărei temă este *fortuna labilis* şi care reprezintă una dintre primele tentative literare de versificaţie din cultura română. Însă titlul de glorie al acestui boier erudit, care şi-a făcut în tinereţe studiile la iezuiţii polonezi, este istoria. *Letopiseţul Ţării Moldovei*, unde proclamă cu mîndrie originea romană a poporului său, reprezintă un moment important în constituirea scriiturii istorice. Pentru a contribui la popularizarea acestei ilustre istorii, el compune în polonă un poem insolit, dedicat regelui Ioan Sobieski (1684): «Cînt ţara-mi înlăcrămată şi pe bieţii locuitori ai ţării Moldovei. Aceştia au colonizat odinioară amîndouă Daciile de la valurile lui Traian, pînă ce vremea îndelungată i-a împărţit în trei. [...] Atît aceştia, cît şi ceilalţi poartă numele vestit de rumâni. Deci nimeni să nu se îndoiască că se trag de la Roma»[5].

Alţi cărturari de aceeaşi anvergură îşi desfăşoară activitatea în principatul vecin al Valahiei. Acolo se publică, în 1688, în timpul domniei lui Constantin Brîncoveanu, prima traducere integrală în română a Bibliei. Printre principalii autori ai acestei iniţiative se află influentul boier Constantin Cantacuzino, fost student la Universitatea din Padova, foarte preţuit de savantul Luigi Ferdinando Marsigli şi de ambasadorul englez la Istanbul, William Paget.

Cîţiva rari mesageri ai lumii acesteia au reuşit chiar să publice dincolo de hotarele ei. Este cazul lui Petru Movilă, mitropolitul Kievului, înrudit cu familia domnitoare moldoveană, a cărui *Mărturisire ortodoxă* a apărut la Amsterdam, în 1666, sau al lui Spătarul Nicolae Milescu, cărturar şi neobosit călător din Europa şi pînă în Asia, a cărui «Scriere [...] despre credinţa grecilor» este inclusă în vasta compilaţie dogmatică intitulată *La Perpétuité de la foi*, publicată la Paris în 1669 de reputaţii dascăli ai Şcolii de la Port-Royal Antoine Arnauld şi Pierre Nicole[6].

Chiar dacă puţini la număr, aceşti pionieri ai culturii române moderne au împărtăşit totuşi dilemele comune întregului spaţiu est-european, prin chiar poziţionarea lui la răscrucea dintre lumea musulmană şi Imperiul Otoman, catolicismul Europei Centrale şi ortodoxia de tradiţie bizantină şi rusă. O asemenea situare, la răspîntia dintre culturi, nu produce însă doar frămîntări dramatice: ea îngăduie deopotrivă o apreciabilă deschidere şi o capacitate de percepere a lumii exterioare în pluralitatea ei.

Cînd Dimitrie apare în peisajul cultural, el nu se va poziţiona doar ca un continuator al cărturarilor din ţara lui natală. Prin amploarea preocupărilor sale, el îi va depăşi cu mult. O altă particularitate: spre deosebire de predecesorii şi contemporanii săi, savanţi şi membri ai înaltei aristocraţii sau ai clerului, el urcă în vîrful ierarhiei sociale şi politice, deţinînd atît sceptrul puterii, cît şi toga erudiţiei. Şi, supremă încununare, numele lui va răzbi dincolo de hotarele Moldovei, făcîndu-l cunoscut în calitate de prim domnitor şi cărturar provenit din aceste ţinuturi, care va fi recunoscut ca atare de confraţii săi din întreaga Europă.

În umbra lui Tamerlan

Genealogii s-au pronunţat asupra originilor Cantemireştilor. În ciuda puţinătăţii izvoarelor, ei le-au reconstituit ascendenţa pînă la un strămoş obscur din secolul al XVI-lea, menţionat ca fiind cel ce ar fi dobîndit cătunul Silişteni din Moldova, şi au stabilit că familia era «de origine pur românească»[7].

Ceea ce ridică un singur semn de întrebare: interpretarea aceasta contrazice portretul schiţat de Dimitrie şi Antioh Cantemir strămoşilor lor. În *Istoria Imperiului Otoman*, publicată iniţial în engleză în 1735, Dimitrie pretinde că ar descinde nici mai mult nici mai puţin decît din vestitul Timur Lenk (Tamerlan): «Numele acesta spune totul», scrie el, «cine spune „Cantemir" spune „Can-Temur"; ceea ce înseamnă „sîngele lui Temur" sau „persoanele care descind din sîngele lui Temur"» (HEO, II, p. 165). Voltaire[8] nu avea cum să fi cunoscut această interpretare cînd publică, în 1731, *Istoria lui Carol al XII-lea*. Aşa că îi prezintă pe Cantemireşti ca fiind greci. Prezentarea îi displace fiului lui Dimitrie, Antioh, după cum reiese din scuzele trimise de Voltaire pe 13 martie 1739, formulate în obişnuitu-i stil plin de galanterie: «Nenumăratele merite ale Alteţii sale, tatăl dumneavoastră, şi ale familiei dumneavoastră m-au făcut să cred că descindeţi probabil din vechii greci, şi aş fi bănuit că ţineţi mai degrabă de seminţia lui Pericle decît de cea a lui Tamerlan».

Filozoful promite că va corecta afirmaţiile în ediţia din 1739 a *Istoriei lui Carol al XII-lea*, însă era prea tîrziu: tipografii îşi încheiaseră deja treaba. Doar ediţiile următoare vor ţine cont de respectiva rectificare, care va fi făcută pe un ton extrem de rezervat: «Se spune că ar descinde», admite el pînă la urmă, referindu-se la Dimitrie, «din vestitul Timur, cunoscut şi sub numele de Tamerlan. Originea aceasta pare mai ispititoare decît cea grecească». Şi continuă, ironic: «Iată pe ce se întemeiază cea mai mare parte a genealogiilor!»[9]

Revendicarea glorioasei ascendenţe intrigă. Să fi crezut oare cu adevărat Dimitrie şi, după el, Antioh în argumentaţia genealogică de mai sus? Sau poate că descendenţa pe care o revendicau atît de insistent li se părea, cum afirma Voltaire, «mai ispititoare decît cea grecească»?

Toate acestea ne fac să examinăm mecanismul fascinaţiei exercitate începînd din Renaştere de către întemeietorul imperiului mongol asupra scriitorilor, care i-au zugrăvit un portret plin de contraste, înfăţişîndu-l ca un cuceritor sîngeros şi, deopotrivă, ca organizator iscusit şi protector al cărturarilor şi artiştilor. În lumea teatrului, personajul lui Tamerlan a sedus imediat publicul, «pentru că exprimă entuziasmul irezistibil al tinereţii, dar şi ambiţia fără de margini a Renaşterii»[10]. Inspirată din opera lui Pero Mexia sau a lui Pietro Perondino, piesa *Tamburlaine* a dramaturgului englez Christopher Marlowe a dezlănţuit aplauzele entuziaste ale publicului în 1587: personajul nu incarnează doar cruzimea unui războinic, ci şi pofta lui de putere şi un cinism ce izvorăşte direct din ideile lui Machiavelli. «Diavolul şchiop» (traducerea literală din acea vreme a numelui lui Tamerlan!) îşi continuă cariera fulminantă de-a lungul secolului al XVII-lea pe celelalte scene europene: în

Spania, cu *Tamerlán de Persia* al lui Luís Vélez de Guevara, în Franţa, cu tragediile lui Jean de Magnon (*Le Grand Tamerlan et Bajazet*) sau ale lui Nicolas Pradon (*Tamerlan ou la Mort de Bajazet*), şi, din nou în Anglia, cu *Tamerlane* al lui Nicholas Rowe (1702), piesa preferată a lui Edgar Allan Poe, care va publica, în 1827, o culegere de poeme cu acelaşi titlu.

Dintre toate aceste reprezentări, punctul de vedere al lui Rowe asupra marelui cuceritor al Asiei care a îngrozit o vreme Europa marchează o cotitură: ucigîndu-l pe Baiazid, tiranul devine el însuşi tiranicid. Tragedia lui Rowe, care a fost reeditată de nenumărate ori, oferă o imagine mai curînd neaşteptată a lui Tamerlan: «Nicidecum sîngeros», el stă la dreapta unui principe creştin «prieten», de pe poziţiile unui acuzator al fanatismului şi intoleranţei. Într-un cuvînt, parcă ar fi un «precursor» al lui Voltaire! Traducătorul francez al piesei trebuie să fi făcut această asociere, de vreme ce a crezut de cuviinţă să introducă în textul lui cîteva versuri ale filozofului care incarna, în secolul Luminilor, lupta pentru astfel de idei[11].

Cam în aceeaşi perioadă, Tamerlan devine sursă de inspiraţie pentru creaţia muzicală, în operele lui Händel şi Porpora (pe care fiul lui Dimitrie, Antioh, îl cunoştea personal) şi, mai tîrziu, ale lui Vivaldi şi Sacchini. El constituie şi subiectul mai multor scrieri istorice (*Istoria marelui Tamerlan* de Ahmad ibn Mohammad Ibn Arab, tradusă, începînd cu anul 1658, de Pierre Vattier, *Istoria lui Timur-Bec, cunoscut ca marele Tamerlan* de Charif al Din Ali, tradusă în 1722 de Pétis de la Croix etc.).

Probabil că Dimitrie nu cunoştea toate elementele acestei vaste literaturi, dar un lucru este mai presus de orice îndoială: ecourile dramaturgiei europene inspirate de Tamerlan au ajuns pînă la Curtea de la Moscova; în 1673, spectatorii puteau să asiste aici la reprezentaţia unei *Micii comedii despre Baiazid şi Tamerlan*, o «descendentă depărtată şi fantezistă» a operei lui Marlowe, pătrunsă de înţelesurile propagandei antiotomane[12]. Amintirea acestei reprezentaţii, reluată de altfel şi în secolul al XVIII-lea, poate că mai era încă vie în perioada în care Dimitrie se familiariza cu societatea rusă. În orice caz, imaginea pe care o evocă cu privire la pretinsul său strămoş nu diferă foarte mult de cea zugrăvită de scriitorii şi istoricii deja menţionaţi. Era un «bărbat venit de niciunde», scrie el, dar care a făcut să se înfioare întreaga Asie. Originea lui era barbară, şi totuşi «manierele sale au fost cît se poate de cuviincioase». Îl compară cu vestitul împărat bizantin Manuel Paleologos pentru a scoate în evidenţă trăsăturile personalităţii sale, «întru totul eroică şi care dovedea o generozitate ieşită din comun pentru un barbar». După lectura textului lui Dimitrie, Joncquieres, traducătorul francez al *Istoriei Imperiului Otoman*, se lasă la rîndul lui convins de ideea că Tamerlan – pe care-l compară în prefaţa sa cu Baiazid – «nu pare deloc barbar» (HEO, I, p. VII, 52, 57).

Ne-am putea întreba dacă nu cumva revendicarea de către Dimitrie a prestigioasei filiaţii maschează alte gînduri, cum ar fi, de pildă, dorinţa de a se poziţiona astfel în tabăra celor mai vechi şi mai redutabili adversari ai Imperiului Otoman, idee plină de înţelesuri din partea unui principe care aşteaptă cu nerăbdare ca Petru cel Mare să reînceapă războiul împotriva otomanilor.

Oricum ar sta lucrurile, această perspectivă genealogică ne obligă în mod inevitabil să ne punem întrebări cu privire la originile lui tătare! Dimitrie vorbeşte de altminteri deschis despre ele, chiar şi atunci cînd nu este subjugat de mitul lui Tamerlan. În biografia propriului părinte, scrisă în Rusia, nu spune o vorbă despre marele erou, însă declară că ar descinde dintr-o spiţă a Cantemireştilor originară din Crimeea, care s-ar fi alăturat «armatei lui Christos» în timpul domniei celui mai prestigios voievod al Moldovei, Ştefan cel Mare. Oferă în plus mai multe detalii despre contactele părintelui său cu depărtate rubedenii tătare, a căror limbă încă o vorbea; în numele acestei înrudiri, fiul unui cunoscut principe tătar «avea obiceiul» să-l viziteze deseori (HEO, II, p. 165). Afirmaţia este reluată de Dimitrie în *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, unde Cantemireştii sînt menţionaţi printre familiile domnitoare provenite din amestecul dintre românii pursînge şi străini, în cazul de faţă principii Hanatului tătar (*Hronicul*, I, p. 19).

Dacă înrudirea Cantemireştilor cu Tamerlan pare fantezistă, în schimb originile tătare sînt plauzibile. Istoria tătarilor se împleteşte cu trecutul Moldovei, mulţi dintre ei fiind asimilaţi de către populaţia locală. Patronimul Cantemir nu este totuşi obişnuit în onomastica moldovenească a secolului al XVII-lea, însă este frecvent întîlnit la vecinii tătari şi, mai departe, la celelalte popoare mongole[13]. Tatăl lui Dimitrie a fost cel dintîi din familie care l-a purtat, înainte ca fiul să pornească a broda în jurul genealogiei sale: de aici vine şi «Kantemiroglu», adică «fiul lui Cantemir», nume sub care este cunoscut în spaţiul turcesc.

Originile tătare ale Cantemireştilor pun dileme practic tot atît de insolubile precum cele legate de Tamerlan: să fie oare vorba de vreo certitudine a autorului, întemeiată pe nu se ştie ce amintire de familie? Sau de o modalitate de a-şi însuşi o genealogie care putea să servească mai bine propriilor interese în ţara sa adoptivă? Pentru a-i înţelege motivaţiile, merită să amintim prestigiul de care se bucurau în Rusia cele cîteva case domnitoare de descendenţă princiară străină, inclusiv tătară. Este şi cazul moştenitorilor vechilor cuceritori mongoli[14]. Ivan cel Groaznic îi ridicase la rang înalt. Unul dintre exemplele cele mai memorabile este cel al lui Boris Godunov, care avea o îndepărtată ascendenţă tătară şi care a fost adevăratul conducător al Rusiei în timpul domniei nevolnicului Fiodor Ivanovici (1584-1597), înainte de a fi la rîndul său uns ţar al Moscoviei, în 1598.

Nu trebuie să uităm nici fascinaţia exercitată de tătari dincolo de hotarele ruseşti. Regăsim ecoul acesteia la Montesquieu, în *Scrisorile persane*: «Dintre toate naţiile lumii [...]», scrie el, «nici una nu i-a întrecut pe tătari în privinţa faimei sau a măreţiei cuceririlor», în calitatea lor de popor «întemeietor» şi «nimicitor» de imperii[15].

Pare deci verosimil ca Dimitrie să-şi fi dat seama cît de important era să se înfăţişeze în Rusia aureolat cu asemenea origini glorioase, iar Antioh să fi ştiut la rîndul său cît de impunător era mitul acesta în ochii Europei luminate.

Un alt fapt esenţial pune la încercare înţelegerea sentimentului identitar al celor doi principi: afirmaţia lui Dimitrie cu privire la originile tătare ale familiei sale nu intră în contradicţie cu strădania lui de a dovedi rădăcinile romane ale poporului român, cu care se identifică pe deplin. Moldovenii, spune el explicit în capitolul XVII al

Descrierii Moldovei, sînt «neamul din care *m*-am născut» (s. n.). Chiar şi în *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, acolo unde vorbeşte despre originea tătară a Cantemireştilor, sentimentul identificării cu poporul român este omniprezent: «neamul românesc carele şi al *nostru* iaşte», scrie el, sau «dintr-aceştia romani s-au început neamul nostru a românilor. Şi Traian, marele împărat, iaşte săditorul şi răsăditorul *nostru*. Românii sînt buciumii viii Dachiii *noastre* şi *noi* vlăstarile lor» (s. n.)[16]. Ambiguitatea pe care Dimitrie o lasă să plutească asupra strămoşilor săi tătari se risipeşte astfel în faţa importanţei pe care o acordă originilor poporului său, idee simptomatică pentru o concepţie înnoitoare despre locul individualităţii etnice în corpul colectiv al unei naţiuni pe cale de a se coagula.

Ce au păstrat din ideile acestea fiul şi ceilalţi copii ai săi care pot revendica şi ilustrele origini bizantine ale mamei lor, ce făcea parte din familia Cantacuzinilor?

Am înregistrat perseverenţa lui Antioh în a promova legenda părintească ţesută în jurul descendenţei din Tamerlan. În răspunsul dat subtilei măguliri a lui Voltaire, el adaugă o precizare tulburătoare: «De vreme ce îmi cunoaşteţi obîrşia, îmi veţi îngădui să nu mă abat de la simplitatea ţării de unde mă trag» (M., p. 140).

Ce înseamnă însă termenii «obîrşie» şi «ţară»? O singură mărturie pare a oferi o eventuală clarificare: scrisoarea pe care i-o trimite sora lui, Maria, pe 29 iulie 1736, pentru a-i deştepta nostalgiile moldovene la gîndul că şi-ar putea revedea «cîndva patria noastră de odinioară»[17]: chiar atunci, războiul ruso-turc trezea speranţa Cantemireştilor că ar putea urca din nou pe tronul pierdut în 1711! Din păcate, nu ştim ce a răspuns Antioh. Tăcerea lui în privinţa acestui subiect poate fi interpretată ca discreţie diplomatică, de înţeles pentru un ambasador, dar şi ca semnul unei sensibilităţi identitare diferite de cea a surorii lui, pe care nu dorea să o contrazică. În fond, ce ar fi putut rămîne în amintirile de la acea dată ale tînărului principe despre patria sa moldoveană, în afară de faptul că era ţara unui tron pierdut?

Ca şi în cazul tatălui său, conştiinţa identitară pe care şi-o făureşte este construită independent de sentimentul originilor. O spune limpede într-o scrisoare adresată prietenei sale, marchiza de Monconseil: «Cît despre noi, ruşii, care am avut fericirea de a ne număra cîndva printre supuşii lui [ai lui Petru cel Mare], tot ce putem face este să-i îndrăgim amintirea, pentru că ne-a scos dintr-o ruşinoasă beznă şi ne-a arătat calea spre glorie» (M., pp. 71-72).

Modul în care Cantemireştii abordează chestiunea originilor lor merită o atenţie specială tocmai prin aspectul său contradictoriu şi confuz. Oricare ar fi adevărul stabilit de genealogi, abordarea lor este semnificativă pentru conştiinţa identitară a unei mari părţi a elitelor intelectuale din aceste ţinuturi în prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Poziţionîndu-se între patriotism şi cosmopolitism, Cantemireştii se situează la mare distanţă de epoca naţionalismului, care va duce la exacerbarea rolului surselor etnice în definirea conştiinţei naţionale.

Întemeietorul

Destinul Cantemireştilor nu este marcat doar de o deplasare neîncetată între diverse ţări şi scene istorice. Înainte de a străbate continentul de la sud la nord şi de la est la vest, ei au traversat un prim hotar chiar în interiorul propriei lumi, ceea ce i-a făcut să treacă fulgerător de la o condiţie oarecum de rînd la cea mai înaltă demnitate în principatul de unde se trăgeau. Uimitorul salt a fost posibil datorită lui Constantin, zis «cel Bătrîn», primul care a luat numele de Cantemir şi care a urcat pe tronul Moldovei la apusul vieţii.

Generaţiile care l-au precedat se pierd în obscuritatea unei existenţe banale, poate de origine ţărănească. O precizare nu trebuie trecută însă cu vederea: erau răzeşi, beneficiind de o anumită consideraţie socială şi de o relativă bunăstare. În orice caz, şi-au făcut treptat loc în rîndurile unei modeste aristocraţii rurale. Stăpîneau satul Silişteni, leagănul familiei, nu departe de Iaşi, capitala Moldovei. Fiecare generaţie a aşezat o cărămidă la consolidarea patrimoniului familial, care, deocamdată, nu are a stîrni invidia.

Raportată la aceste origini, traiectoria lui Constantin Cantemir pare întru totul excepţională, chiar dacă în istoria moldovenească mai există şi alte cazuri de boieri care urcă pe tronul principatului. Reuşita lui este rezultanta unor iscusite şi perseverente strădanii. Faptelor lui de arme li se adaugă mai multe căsătorii din interes, care îi permit să-şi sporească averea şi să se apropie de putere.

Născut pe 8 noiembrie 1612, la Silişteni, el va fi, de la 15 la 32 de ani, mercenar în armata poloneză. Faptul nu are a stîrni mirarea: de cîteva generaţii bune, strămoşii lui sînt oşteni călăiţi în lupta cu tătarii. Tatăl lui este grav rănit şi va muri după o bătălie cu aceştia. Constantin moşteneşte vitejia sa; după spusele contemporanilor, tot trupul, faţa, braţele îi erau brăzdate de cicatricile rănilor din lupte. A început prin a fi simplu stegar, apoi a obţinut titlul de căpitan datorită curajului de care a dat dovadă într-o bătălie cu suedezii, undeva pe lîngă Thorn. Tot în războaie face cunoştinţă şi cu umilinţa condiţiei sale modeste. Dimitrie va povesti mai tîrziu că, în timpul unei lupte cu un nobil suedez, tatăl său a reuşit să-l culce la pămînt şi să-l predea, legat fedeleş, hatmanului polonez. Prizonierul, de rang foarte înalt, roagă să i se facă favoarea păstrării secretului asupra modestei condiţii a învingătorului, pe care-l asimilează cu un «scit oarecare, [...] un om din proşti», *idiotae*, cum se spunea pe atunci. Iată încă un detaliu ce ar putea fi adăugat la dosarul originilor sale, deoarece denumirea «scit» era pe atunci frecvent utilizată pentru a-i denumi pe tătari.

Serviciul efectuat de Constantin în armata poloneză va avea o mare importanţă pentru restul carierei sale: după 1660, obţine, în Ţara Românească, primul grad important, cel de ceauş spătăresc, şi se distinge în mai multe bătălii. La Neuhäusel, în 1663, se bate alături de turci împotriva austriecilor.

Ascensiunea boierului continuă în ritm şi mai alert în Moldova sa natală. Ajunge vornic de Bîrlad, ispravnic al ţinutului Codru, armaş, serdar şi, în 1681-1685, Mare Clucer. Unele episoade din cariera lui rămîn obscure, ca şi circumstanţele căsătoriilor

sale succesive, care îl ajută să urce cîteva trepte pe scara socială. Prima soţie este o verişoară a domnitorului vremii. A doua are aceleaşi înalte legături de rudenie; îi aduce ca zestre moşiile familiei sale, laolaltă cu o mulţime de ţărani şerbi. În 1669, sub domnia lui Gheorghe Duca, se poate în fine mîndri cu încheierea unei căsătorii şi mai de seamă. Ana, înrudită cu soţia domnitorului, poartă un nume ilustru: ea descinde dintr-un personaj vestit în aristocraţia moldovenească, Ioan Tăutu, mare logofăt în timpul domniei lui Ştefan cel Mare. Originii nobile i se adaugă şi averea, ea provenind şi din familia de negustori înstăriţi Bantăş[18].

Soarta îi surîde aşadar lui Constantin. Ambiţia, vitejia, simţul lui diplomatic îşi arată roadele. Îi lipseşte o singură însuşire, care nu scapă contemporanilor săi: «şi om prost, mai de gios, că nici carte nu ştie», spunea cronicarul Ion Neculce. În schimb, toţi recunosc uşurinţa cu care vorbea limbile străine. Şi mai are un avantaj: cunoaşte bine obiceiurile tătarilor – nu numai că le vorbeşte limba, dar are, poate, rude depărtate printre hani –, de care va şti să profite, cînd pentru a respinge cu succes atacurile lor, cînd pentru a se sprijini pe ei dacă i se pare necesar. În 1665, este însărcinat cu organizarea apărării ţării împotriva atacurilor, totdeauna imprevizibile, ale nogailor. În timpul domniei lui Duca se aliază chiar cu ei pentru a apăra tronul ameninţat de o răscoală a supuşilor săi moldoveni. Iar cînd cazacii invadează şi ei ţara, tot el, serdarul Cantemir, preia conducerea armatei şi îi respinge cu ajutorul trupelor turceşti şi tătăreşti.

Vajnicul nostru luptător, care s-a călit îndelung în armata poloneză şi care se năpusteşte cu atîta îndrăzneală în stepele orientale, reprezintă pentru turci omul potrivit. Temeritatea şi faptele de arme ale boierului moldovean nu trec neobservate, iar ocaziile de a ieşi în evidenţă nu lipsesc. În timpul campaniilor din 1672 şi 1676 ale lui Mahomed al IV-lea împotriva polonezilor, îi serveşte sultanului drept călăuză. Se poate chiar lăuda că i-a salvat haremul dintr-o ambuscadă ucigătoare. Din acel moment, explică fiul său, Constantin cîştigă încrederea deplină a Sublimei Porţi şi înnoadă legături ce se vor dovedi folositoare mai tîrziu. Însuşi Marele Vizir l-a remarcat şi a lăsat să se înţeleagă că i-ar putea încredinţa într-o bună zi tronul Moldovei. În orice caz, fiul va întreţine această versiune a faptelor cu pioşenie: dacă părintele său a ajuns la tron, faptul se datorează renumelui şi prieteniilor pe care singur le-a legat la Înalta Poartă. Numirea acestuia are de altfel loc puţin timp după o altă campanie împotriva polonezilor, în timpul căreia boierul s-a dovedit din nou foarte util. Drept răsplată, comandantul turcilor, Soliman Paşa, care nutreşte pentru el o mare şi veche prietenie, îi înmînează personal caftanul de domnitor, înainte ca Poarta să fi confirmat decizia trimiţîndu-i însemnele domniei: *tuiurile* (două cozi de cal), *sangeacul* (steagul) şi *cuca* (turbanul cu pene de struţ).

Împrejurările urcării pe tron invocate de Dimitrie sînt contrazise de unul dintre contemporanii săi, cronicarul Ion Neculce, care a făcut parte dintre colaboratorii săi cît a domnit, rămînîndu-i aproape şi în timpul exilului, ceea ce face din el un martor demn de încredere. După el, Constantin ar fi fost ales domnitor de marii boieri ai ţării într-o perioadă de slăbire a puterii, cînd nici unul dintre ei nu rîvnea la înalta poziţie, prea instabilă şi periculoasă. Explicaţia nu este foarte convingătoare. Chiar

şi în cele mai tulburi conjuncturi, domnitorii români au inspirat respect, după cum observa, prin 1709-1710, ofiţerul german Erasmus Heinrich Schneider von Weismantel, aflat în slujba lui Carol al XII-lea: «Atît timp cît domneşte», scria el în această ordine de idei, «fiecare principe este un suveran comparabil cu orice alt principe european»[19].

Cînd urcă pe tron, la 15 iunie 1685, Constantin împlinise 73 de ani. Era prea în vîrstă ca să mai guverneze efectiv. Gustă însă din onorurile cuvenite rangului său. Un prim gest simbolic: semnează, după formula consacrată, Constantin, «din mila lui Dumnezeu, domn al Ţării Moldovei», lăsînd la o parte numele boieresc cu sonoritatea sa ieşită din comun. Fericit că a fost ridicat la rangul cel mai înalt, se lasă, poate, manevrat de marii boieri, care guvernează în locul lui. Oricum ar fi stat lucrurile, se găsea într-o poziţie delicată, prins între Înalta Poartă, de care depindea, şi statele vecine, care se aflau în război cu otomanii: Austria şi Polonia, al cărei rege, Ioan Sobieski, este încununat de glorie după ce a eliberat Viena de turci în 1683. Armatele poloneze fac expediţii în Moldova în două rînduri, în 1686 şi 1691. Domnitorul primeşte în taină vizita mesagerilor regelui Poloniei, pe care îi asigură de fidelitatea lui faţă de lumea creştină, cît şi de năzuinţa sa de a scutura «jugul păgîn», dar, în realitate, preferă să bată în retragere laolaltă cu otomanii şi să continue bătălia de partea lor şi împotriva polonezilor, pînă ce aceştia vor fi alungaţi din ţară. Poziţia domnitorilor români nu este deloc confortabilă. Ei nu se pot menţine pe tron decît printr-un joc subtil, alcătuit din viclenie şi disimulare, chiar făţărnicie.

Constantin nu trebuie doar să execute un complicat exerciţiu de echilibristică între imperiile vecine: mai trebuie şi să supravegheze cu mare atenţie uneltirile puse la cale de propriii supuşi, dintre care unii sînt potrivnici politicii sale. Într-adevăr, în Moldova se înfruntă două clanuri: pe de o parte, adepţii unei alianţe cu Austria; pe de alta, cei care ar dori să treacă de partea polonezilor. La capătul unei lupte crîncene pentru influenţă, cei dintîi cîştigă încrederea domnitorului şi obţin condamnarea la moarte a duşmanilor lor – Miron Costin şi fratele acestuia, Velicico. Or, Miron Costin nu este doar un reprezentant al marii aristocraţii foarte implicat în politică: el este, cum am văzut, şi un om de litere de cea mai înaltă calitate. Moartea lui va păta pe veci cu sînge imaginea lui Constantin, în ciuda strădaniei fiului de a şterge o asemenea amintire. Iar ea va apăsa greu asupra conştiinţei lui Dimitrie, care va recunoaşte *a posteriori* valoarea acestei figuri emblematice a culturii române: erudiţia, stăpînirea mai multor limbi şi, mai ales, opera sa de istoric al Moldovei[20]. El justifică însă gestul părintesc spunînd că nimic nu putea scuza faptul că Miron Costin şi-a trădat domnitorul aflat într-un moment de mare cumpănă al domniei sale. Hotărît să-şi urce propriul fiu pe tronul Moldovei, regele Poloniei reuşise să cîştige de partea lui pe cea mai mare parte a boierilor, ca şi pe conducătorul spiritual, mitropolitul Dosoftei. Izolat, Constantin se retrage, înconjurat de cîţiva supuşi credincioşi, în sudul ţării, unde se bizuia pe sprijinul turcilor, fără să devină totuşi un aliat sincer al Porţii.

Dacă e să ne luăm după fiu, s-ar fi alăturat musulmanilor împotriva creştinilor nu fără mustrări de cuget. El simte de altminteri nevoia de a se justifica în faţa regelui polonez, amintindu-i că turcii îl ţineau ostatic pe fiul său la Istanbul, ceea ce-l obliga

la o mare prudenţă în tot ce întreprindea. Nu rămîne însă insensibil la aspiraţia creştinilor de a se elibera de sub o dominaţie umilitoare. Dovadă stau tentativele mesagerilor săi de a negocia cu Polonia, începînd din 1685, care s-au soldat în cele din urmă cu un eşec. În schimb, aceiaşi mesageri încearcă, în 1690, să obţină o alianţă cu Austria şi semnează în cea mai mare taină proiectul unui tratat prin care Constantin se angaja să se supună împăratului Leopold I de Habsburg, să rupă orice relaţie cu Poarta şi să coopereze militar de îndată ce armatele imperiale vor fi pătruns în sudul ţării. Rămas literă moartă, tratatul spune multe despre duplicitatea politică a domnitorului care, tot atunci, trecea drept un om de încredere al Marelui Sultan.

Visuri dinastice

Pe toată durata acestor tratative, o altă idee îl preocupă pe domnitorul Moldovei: să asigure perenitatea puterii pentru ai săi. Cu ocazia negocierilor ratate purtate cu Sobieski în 1685 ceruse şi obţinuse dreptul la tron pe viaţă pentru el şi toţi moştenitorii lui. Iar unul dintre articolele tratatului propus austriecilor stipula acelaşi lucru. Însă consiliul de război austriac nu pare înclinat să-l accepte: menit a rămîne secret, tratatul va fi semnat, însă articolul cu privire la transmiterea tronului pe cale ereditară este suprimat.

Cantemir a trebuit să se resemneze. Dorinţa sa iniţială trădează însă extravaganţa propriilor ambiţii, pe care contemporanii nu au ştiut de altfel nicidecum să le sesizeze. Iezuiţii francezi Philippe d'Avril şi Beauvollier, aflaţi în trecere la Iaşi, în 1690, păreau a fi la curent cu existenţa tratatului aşa-zis secret, pe care-l menţionează în memoriile lor. Marchizul Pierre Antoine de Castagnères, ambasador al lui Ludovic al XIV-lea la Istanbul, îl informează despre tratat pe rege în raportul său din 15 iunie 1690. Un singur amănunt le scapă acestor subtili observatori: inţenţiile dinastice ale domnitorului moldovean.

Constantin nu este primul din istoria românească care să fi nutrit astfel de proiecte. În secolele XIV-lea şi al XVI-lea, două case regale au domnit practic timp de mai multe generaţii în Muntenia şi Moldova. Ulterior, în epoca slăbirii principatelor şi a ascensiunii puterii otomane, alţi domnitori au reînnodat legătura cu aceste tradiţii. Cine şi-ar fi putut însă imagina că bătrînul acesta de extracţie aproape modestă ar fi îndrăznit să preia ştafeta într-un moment atît de nepotrivit?

Nu-şi va împlini măreaţa ambiţie. Va avea totuşi şansa să domnească pînă la moarte, 13 martie 1693, şi să fie înmormîntat într-o prestigioasă biserică din capitala ţării, cu toate onorurile datorate rangului său. Mai mult, spre sfîrşitul vieţii, el şi-a pregătit succesiunea cu multă minuţie. Cel puţin aşa susţine fiul său Dimitrie: pe patul de moarte, Constantin le-ar fi cerut boierilor să aleagă pe unul dintre cei doi fii ai săi ca succesor la tron, şi el ar fi fost alesul. Cînd povesteşte episodul, are mare grijă să-l înveşmînteze în solemnitatea cuvenită, astfel încît să-l transforme într-un act fondator pentru propriile-i pretenţii dinastice. Tot astfel se explică şi decizia luată în 1714 de a scrie povestea vieţii tatălui său. Doritor să-şi construiască o genealogie ilustră, pe

măsura ambiţiilor sale, îi schiţează o imagine exemplară, demnă de rangul său princiar. Era «un bărbat atît de viteaz în faptele de arme, încît cu greu puteai găsi printre turci pe cineva asemenea lui». Deşi a găsit pămînturile devastate de război, casele arse, localnicii împrăştiaţi, iată că, doar după cîteva luni, ţara a reînviat «din însăşi cenuşa ei», devenind înfloritoare şi voioasă[21].

Am da însă dovadă de naivitate dacă l-am privi pe Constantin Cantemir cu ochii fiului şi am lua în serios şirul de superlative ce-i împodobesc portretul. În realitate, domnia lui (1685-1693) nu s-a remarcat prin nimic, nici pentru contemporani, nici pentru istorici. Dacă istoricul nu vede nimic extraordinar în cei opt ani de domnie ai lui Constantin Cantemir, care se scurg în ritmul rutinei exerciţiului puterii, în schimb, din punctul de vedere al biografului, traiectoria lui este întru totul surprinzătoare. Şi aceasta pentru că domnitorul lasă copiilor săi o moştenire ce nu poate fi comparată cu cea de la care pornise el. Bărbatul care fusese odinioară un simplu stegar în armata poloneză le transmite un exemplu – cel al propriei domnii – şi un vis, pe care el însuşi l-a plăsmuit pentru o vreme: cel de a întemeia o dinastie. Merită să cercetăm cu atenţie pictura murală din biserica Mera (situată la curbura Carpaţilor), unde odihnesc rămăşiţele pămînteşti ale domnitorului, care-l înfăţişează înconjurat de copiii săi. În loc de bărbatul descris de contemporani, «nu mare de stat, gros, burduhos, rumân la faţă, buzat», vedem cu totul altceva: în ciuda regulilor stricte respectate în acest tip de reprezentare iconografică – domnitorul ţine pe palme macheta bisericii, oferindu-i-o, cu un gest pios, Domnului –, acesta îi aruncă privitorului o căutătură semeaţă şi cutezătoare. Barba albă face ca înfăţişarea lui să fie şi mai maiestuoasă, lăsînd să i se ghicească dîrzenia. Îmbrăcat în veşminte fastuoase, nu mai puţin somptuoase decît cele ale împăraţilor bizantini, el pare a-şi privi moştenitorii aşezaţi lîngă el cu ochi pătrunzători, şireţi şi dominatori. Imensa lui ambiţie face şi ea parte, şi încă una deloc neglijabilă, din testamentul său nescris. În plus, bătrînul oştean le-a oferit progeniturilor ceea ce lui i-a lipsit cel mai mult în viaţă şi trebuie să fi reprezentat un considerabil handicap în ascensiunea lui: o solidă instrucţie. Copiii săi vor fi astfel pregătiţi să urmeze o altă cale.

BCUIASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Capitolul 2

Ucenicia unui principe moştenitor moldovean

Cantemireştii îşi dobîndesc renumele şi intră în istorie datorită lui Dimitrie. Constantin le-a deschis calea spre tron, însă fiului îi va reveni misiunea de a da o vie strălucire titlului princiar. Între cei doi bărbaţi se stabileşte o legătură de continuitate şi de complementaritate. Dimitrie eşuează acolo unde predecesorul său a fost mai norocos – a deţinut puterea doar cîteva luni, în timp ce părintele său a domnit opt ani –, dar străbate o etapă importantă în îndeplinirea visului dinastic, obţinînd recunoaşterea dreptului Cantemireştilor la tronul moldovean printr-un acord încheiat cu Petru cel Mare şi care avea aproape valoarea unui tratat. Ca şi tatăl său, Dimitrie are intenţia de a instaura autoritatea propriei case domneşti. Doar mijloacele utilizate sînt diferite. Constantin a reuşit să-şi potolească setea de putere datorită unei desăvîrşite arte a disimulării. Fiul, care arde de dorinţa de a-şi valorifica şansele, mizează totul pe un singur atu politic : alianţa cu Rusia lui Petru cel Mare. Renunţînd la dublul joc al tatălui, el adoptă o linie politică lipsită de ambiguităţi, care, în mod paradoxal, îl va împinge la aventură şi, în cele din urmă, la eşec. Spre deosebire de părintele său lipsit de instrucţie, Dimitrie reuşeşte spectaculoasa performanţă de a-şi făuri un nume respectabil în republica literelor. Domnia lui este atît de scurtă, încît nu dispune de timpul necesar pentru a lua vreuna din iniţiativele care i-au dus la glorie pe unii dintre predecesorii săi, ctitori de biserici sau comanditari de opere literare. Însă rămîne primul principe moldo-valah care şi-a găsit adevărata vocaţie în elaborarea unei opere intelectuale.

Impresionaţi de asemenea reuşită, toţi biografii săi descifrează în tinereţea lui Dimitrie prologul ce anticipează parcă de la sine preocupările sale ulterioare. Nu putem să nu constatăm însă că puţinele mărturii existente cu privire la această perioadă sînt insuficiente pentru a zugrăvi un portret cu adevărat plauzibil despre un tînăr pasionat de studiu de la cea mai fragedă vîrstă. În realitate, cu greu ne-am putea face o idee precisă despre cronologia şi conţinutul exact al uceniciei sale. Anul 1693 constituie fără doar şi poate un moment de răscruce în traiectoria lui. Tatăl, de care era foarte ataşat, moare ; pentru Dimitrie urmează o efemeră experienţă a puterii, apoi o îndelungată şedere în capitala otomană, unde îşi va petrece cea mai mare parte a existenţei sale. Desigur că perioada uceniciei nu se opreşte în 1693 : toată viaţa va

fi în căutarea cunoaşterii. Putem însă afirma că primii douăzeci de ani ai vieţii au fost decisivi pentru formarea viitorului cărturar. O asemenea interpretare este sugerată de altfel chiar de concepţia lui despre «vîrstele» fiinţei omeneşti, influenţată în mare măsură de autorii latini (Seneca, Prosperus Farinaccius, Macrobius) şi bizantini (Ioan Damaschinul, Nicodim Aghioritul), care situează pruncia şi copilăria pînă la 14 ani, iar pubertatea de la 14 la 21 de ani. Pornind de la această schemă generală, Dimitrie îi aduce unele nuanţări mai personale : în prima sa operă publicată, *Divanul*, el afirmă că, în realitate, copilăria continuă şi dincolo de vîrsta de 14 ani, pînă la apariţia primelor fire de păr în barbă sau mustaţă, către vîrsta de 17 ani[22]. Dacă aşezăm cele două vîrste pe acelaşi plan, trăsătura cea mai importantă din viaţa copilului, apoi a tînărului, stă tocmai în rolul instruirii. De aceea el îi îndeamnă pe părinţi să vegheze la educaţia copiilor lor, sprijinindu-se pe autoritatea Scripturii, de unde şi preia un sfat din *Ecleziastul* : «Căci în copilărie sau bune, sau rele deprinderi sau obiceie vei putea lega, şi carile în cătărgie vei agonesi în bătrîneţe le vei moşteni». Pledoaria lui despre rolul educaţiei nu se întemeiază de altminteri exclusiv pe exemplele biblice. Este presărată şi cu versete persane, extrase din *Gulistan sau Grădina cu trandafiri* a poetului Sa'di al-Sirazi, în mare vogă în Orientul otoman, dar şi în Occident, după ce André du Ryer l-a tradus în franceză în 1634. Putem citi acolo că fiinţa umană nu poate deprinde virtutea înţelepciunii decît dacă începe a o învăţa de la cea mai fragedă vîrstă. Aşa cum florile dau rod bun doar în condiţii prielnice, tot astfel există o vîrstă hotărîtoare pentru desăvîrşirea individului. Iar dacă el ratează momentul, se va îndepărta de condiţia sa umană.

Constatare ce devine cu atît mai importantă cînd vine vorba de educaţia moştenitorului domnesc – *beizadeaua*, cum se spunea pe atunci –, care nu este altceva decît vărul danubian al Delfinului Franţei. În nebuloasa ce învăluie această etapă, cîteva elemente par semnificative pentru parcursul lui iniţiatic : rolul tatălui, întîlnirea cu un dascăl eminent, fără a trece cu vederea învăţămintele extrase din istoria trăită, datorită condiţiei sale princiare.

Fiul, «icoana vie a părintelui său»

Anul naşterii lui Dimitrie este controversat : să fie vorba de anul 1673, dată acceptată de majoritatea biografilor, începînd cu propriul fiu? Sau de 1674, 1675 ori chiar 1676, cum susţin alţii? În lipsa unui registru de naşteri sau botezuri, toate ipotezele rămîn plauzibile. Cel în cauză este de altfel parţial responsabil pentru incertitudinile ce planează asupra acestei date. Istorisind viaţa tatălui său, el situează propria naştere în anul în care Dumitraşcu Cantacuzino a urcat pe tronul Moldovei – aşadar, în 1673 –, dar, peste cîteva pagini, declară că ar fi fost trimis ca zălog la Istanbul în 1688, la vîrsta de doisprezece ani. Doar ziua naşterii pare demnă de crezare : 26 octombrie, ziua Sfîntului Dumitru în calendarul ortodox. Ceea ce ar explica în parte alegerea prenumelui, pe lîngă faptul că a fost botezat de noul domnitor al Moldovei, pe numele său Dumitraşcu, o variantă a aceluiaşi prenume[23]. Altă temă de

incertitudine: locul naşterii sale. Ar putea fi vorba de satul Silişteni, leagănul Cantemireştilor, sau de capitala Moldovei, Iaşi[24].

Pînă la doisprezece ani, Dimitrie nu este aşadar decît progenitura unui boier de rînd, pe care-l însoţeşte, de aproape sau de departe, în peripeţiile sale, împreună cu sora lui, Ruxandra, şi cu fratele mai mare, Antioh, viitorul pretendent la tronul moldovean (ortografia îl va deosebi de fiul lui Dimitrie, care va purta acelaşi prenume, dar care va prefera să semneze cu forma latinizantă: Antiohus). Mai multe necazuri îi tulbură copilăria. Mama sa moare după trei sau patru ani de la naşterea lui. Dacă tatăl s-a recăsătorit, cum presupun unii genealogişti, fiul nu evocă însă nici măcar o dată o astfel de însoţire. În schimb, va avea numai cuvinte de laudă despre mama sa naturală, «femeie vrednică de pomenit printre cele dintîi femei ale veacului aceluia»[25], iar fiul său Antioh îi va întări spusele, evocîndu-şi bunica ca pe o femeie admirabilă «prin virtuţile ei creştine» şi cu o mare «aplecare pentru citit»[26]. Greu de imaginat că această imagine ar fi putut proveni din prima copilărie a lui Dimitrie, dacă şi-a pierdut mama la vîrsta de patru ani. Poate că amintirile lui au fost stimulate de părinţii ei, care îl vor însoţi ulterior în exilul rusesc.

Decesul mamei marchează astfel începutul unei perioade tulburi în viaţa tatălui său: aflat în conflict cu domnitorul moldovean care-l înlocuia pe Cantacuzino pe tron, Constantin trebuie să părăsească ţara şi să ceară azil domnitorului din Muntenia vecină. L-au urmat oare copiii în acest exil temporar? Să fi rămas ei în altă parte, sub protecţia bunicilor? Nu se ştie. Putem doar presupune că, în primii doisprezece ani de viaţă, Dimitrie nu a beneficiat de armonia potrivită dobîndirii elementelor de bază ale unei solide instruiri.

Pe 15 iunie 1685, totul pare a se schimba dintr-odată prin urcarea lui Constantin pe tronul moldovean. Fiul cel mare, Antioh, este constrîns să plece la Istanbul ca zălog al credinţei tatălui faţă de Poartă, în timp ce Dimitrie rămîne alături de tată (sora lor, care s-a căsătorit între timp, părăsise casa părintească) şi descoperă privilegiile rezervate copiilor domnitorilor. Începînd cu viaţa din palatul princiar, care depăşea prin splendoare cele mai frumoase case din capitala moldoveană. În trecere prin Iaşi, fiul regelui polonez Ioan Sobieski avea să admire încăperile de la etaj, cu ferestre mari cu «vedere splendidă», pereţii şi plafoanele cu ornamente incrustate cu porţelan sau pictate «cu măiestrie, pe un fundal de aur chinezesc»[27].

Complicitatea dintre tată şi fiu funcţionează de minune. În singurătatea văduviei, Constantin îşi concentrează afecţiunea şi speranţele asupra urmaşilor. În plus, Dimitrie îi seamănă atît de mult şi îi aminteşte într-atît de propria tinereţe, încît are impresia că vede în el o «icoană vie» a sa: precizarea o va face Dimitrie în biografia consacrată lui Constantin şi va fi confirmată de propriul fiu, Antioh, în scurta biografie pe care acesta din urmă avea să i-o dedice tatălui său.

Asemănarea fizică nu explică, desigur, puternica legătură dintre Constantin şi Dimitrie. Aceasta s-a întărit probabil datorită faptului că au trecut împreună, de la înălţimea rangului lor, prin destule momente încordate ale istoriei ţării, dar şi pentru că au împărtăşit, în viaţa de zi cu zi, aceleaşi griji şi aceleaşi ambiţii, mai ales în ce privea învăţătura, care-l preocupa pe viitorul cărturar în cel mai înalt grad. Nu va

uita cum veghea tatăl lui asupra studiilor sale, cu o preocupare atît de pătimaşă, încît nu-l părăsea, spune Dimitrie, «nici în somnul cel mai adînc»[28].

Dacă grija domnitorului pentru educaţia fiului său este incontestabilă, nimic nu ne arată cum s-a concretizat ea înainte de sosirea, la o dată rămasă necunoscută, a dascălului grec Cacavela. În acea vreme, capitala moldovenească nu dispunea de un învăţămînt public de nivel înalt. Singurele lăcaşuri de instrucţie se aflau în aşezămintele ecleziastice şi erau aproape exclusiv axate pe necesităţile confesionale. Semn al unor vremuri noi, înalta aristocraţie începe să privească cu alţi ochi avantajele educării copiilor, chiar dacă aceştia pornesc a se instrui pe cont propriu, după posibilităţi şi oarecum la întîmplare.

Începuturile formării lui Dimitrie sînt uneori învăluite în legendă. Se citează adesea constatarea domnitorului Valahiei, Şerban Cantacuzino, care, aflat în vizită în capitala moldovenească, ar fi observat la tînărul principe «nu mai puţin semnele unei firi alese decît nădejdea faimei părinteşti»[29], făcînd astfel aluzie la calităţile lui intelectuale ce ar fi compensat instrucţia militară cu care se putea lăuda tatăl. Ceea ce se trece însă cu vederea este faptul că informaţia provine direct din evocarea, de către Dimitrie, a vieţii lui Constantin. La fel de problematică este şi mărturia unui trimis valah la Curtea Moldovei, care declară că ar fi văzut că «beizadeaua, deşi tînăr, este înconjurat de cărţi şi de arme», de unde concluzia că ar fi vădit o «aplecare» pentru amîndouă[30]. Putem recunoaşte, în interesul tînărului pentru arme, pasiunea războinică a părintelui. Ucenicia armelor era de altminteri importantă în orice carieră princiară, ea desăvîrşindu-se de cele mai multe ori pe cîmpul de luptă. Dimitrie ne va oferi mai multe prilejuri să-l urmărim în astfel de ipostaze.

Despre ce cărţi anume ar fi putut fi vorba?

Cînd evocă viaţa tatălui său, Dimitrie îşi aminteşte cu nostalgie lungile nopţi de iarnă petrecute în palatul din Iaşi, cînd tînărul îi povestea istoria veche, îi traducea cărţile sfinte scrise în slavonă şi îi citea predicile Sfîntului Ioan Chrysostom, pe care se întemeia liturghia bizantină. Nu ştim dacă obiceiul a coincis cu venirea dascălului grec. Din perspectiva orizontului cultural în care se înscria pe atunci educarea tinerilor, lecturile acestea nu aveau însă nimic ieşit din comun.

Pare aşadar destul de logic ca fiul de boier ce avea să devină într-o bună zi «beizadea» să pornească pe această cale, învăţînd din cărţile sfinte alfabetul chirilic şi slavona veche, poate şi greaca, precum şi elementele de bază ale credinţei ortodoxe, de care nu se putea lipsi nici un copil de nobil din Moldova. Şi, cum se cuvenea într-o ţară de cultură creştină, Biblia a devenit cartea lui de căpătîi. Dovada incontestabilă a fost descoperită în fosta bibliotecă Lenin din Moscova, unde s-a găsit în mod neaşteptat un exemplar din Biblia tradusă pentru prima dată integral în românește în 1688, în Muntenia, care îi aparţinuse pînă în 1693 bătrînului Constantin, de la care a trecut în posesia lui Dimitrie[31]. Ea îl va însoţi de-a lungul întregii sale vieţi şi va constitui o sursă preţioasă de meditaţii.

Dacă aceste mărturii nu luminează decît în parte începuturile intelectuale ale tînărului, ele spun însă multe despre influenţa tatălui asupra sa. Dimitrie îşi va aminti toată viaţa de vajnicul bărbat care a schimbat destinul familiei şi a avut înţelepciunea

de a-i oferi mijloacele necesare hrănirii şi modelării minţii sale. Îi va rămîne cu deosebire recunoscător pentru că i-a îngăduit să înveţe şi să aprofundeze limbile străine, mai exact latina, greaca şi slavona. În acest scop, Constantin a amenajat o sală de curs în palatul domnesc şi a adus un călugăr grec, pe reputatul cărturar Ieremia Cacavela.

Importanţa celui dintîi dascăl

Întîlnirea cu acest dascăl va juca un rol esenţial în edificarea intelectuală a principelui. Şi asta pentru că dascălul chemat era un personaj întru totul fascinant. Născut în Creta în 1643, a trăit mult timp în marile centre culturale europene. La Londra, cam prin 1667, scrie primele epistole despre diferenţele dogmatice dintre Biserica romană şi cea bizantină. La Cambridge, întîlneşte savanţi iluştri, precum Isaac Barrow, profesorul lui Newton, ca şi pe John Pearson, viitorul episcop de Chester, celebru apărător al cauzei Bisericii anglicane. La Leipzig, urmează, în 1670, cursurile elenistului luteran Johann Olearius, rectorul universităţii şi autorul mai multor eseuri teologice şi filozofice. Mai tîrziu, cînd va scrie romanul *Istoria ieroglifică*, Dimitrie va defini înţeleptul printr-o metaforă surprinzătoare: asemenea peştelui din mare, acesta se simte peste tot acasă, patria lui este lumea. Să se fi gîndit oare implicit la dascălul său? În ciuda multiplelor şederi în străinătate, acesta din urmă a rămas profund ataşat de credinţa şi rădăcinile sale, păstrînd sentimentul apartenenţei la «poporul rătăcitor şi încătuşat» al grecilor. Revine la Istanbul, printre ai săi, unde se pare că ar fi devenit retor al Marii Biserici a Patriarhiei. În 1678, participă, la Sibiu, la o polemică teologică publică cu reprezentanţii Bisericii evanghelice. Îl întîlnim apoi în Muntenia, ca superior al mănăstirilor, profesor şi predicator. În 1682, se remarcă prin discursul funebru pronunţat la moartea Smarandei Cantacuzino, fiica domnitorului Valahiei, o alocuţiune patetică despre vanitate. La ce slujesc, îşi întreabă el auditoriul, gloria şi bogăţia dobîndite în timpul vieţii, după ce ai ajuns în mormînt? Nu mai poţi să-l deosebeşti pe rege de păstor, fruntea încoronată de cea pe care truda a umplut-o de sudoare, nu mai poţi deosebi mîinile care au ţinut sceptrul de aur bătut în pietre preţioase de cele care au întors brazda, îngreunate de lanţurile iobăgiei. Dacă toţi sîntem la fel pe lumea cealaltă, dacă toţi sîntem egali în faţa morţii, atunci de ce nu poate omul să se despartă de orgoliu? De ce-i dispreţuieşte pe ceilalţi şi se străduie să acumuleze bogăţii?

Ecourile vocii dascălului se aud în prima scriere a discipolului, *Divanul*.

Cacavela continuă polemicile teologice şi în 1686, adresîndu-se de astă dată unui profesor dintr-un colegiu reformat din Braşov, Martin Albricht, autor al unei lucrări despre logică, publicată în urmă cu treizeci de ani[32]. În 1686 traduce în greacă o lucrare italiană a unui autor anonim despre asedierea Vienei de către otomani, în 1683, care va fi ulterior difuzată în cópii manuscrise[33]. E lesne de înţeles de ce alege cartea aceasta, mai ales că scrie o prefaţă în care lasă să se întrevadă speranţa poporului său de a se elibera de jugul otoman. În calitatea sa de ortodox, nu poate

să-i ierte pe catolici pentru că i-au părăsit pe fraţii lor creştini. Resentimentele sale răzbat în cîteva texte, mai ales în traducerea, din latină în greacă, în 1687, a *Vieţii papilor* lui Platina, unde pune la îndoială obiectivitatea autorului, precum şi în versurile pe care le adaugă la o altă traducere, publicată în 1698 la Iaşi: este vorba de *Tomul dragostei*, un rechizitoriu la adresa catolicilor, scris de patriarhul ortodox al Ierusalimului, Dositei al II-lea. Cu un an în urmă, tradusese din greacă în română un catehism consacrat de acesta liturghiei ortodoxe, *Învăţătura sfîntă*, care avea să devină cartea de căpătîi a preoţilor ortodocşi timp de un secol şi jumătate. Călugărul dobîndeşte astfel reputaţia de om cucernic, iar domnitorii români, mai ales Cantemireştii, au o mare stimă pentru el. Sub domnia fratelui lui Dimitrie, Antioh Cantemir, de pildă, va fi aşezat în capul mesei la unul din ospeţele date în onoarea ambasadorului polonez, în prezenţa marilor boieri ai ţării.

Cărturarul teolog impresionează şi prin multitudinea talentelor sale. Este un bun muzician, nu doar instrumentist, ci şi compozitor, ceea ce lasă loc presupunerii că l-ar fi învăţat pe elevul său rudimentele muzicii[34]. Ar mai fi ceva, şi mai ieşit din comun, despre care circulă cele mai bizare zvonuri. Maestru în tainele ocultismului, trece drept un profet. Arta de a interpreta semnele iepurelui monstruos face să se vorbească despre el. Se spune că ar fi văzut semne prevestind nemiloase lupte interne în Ţara Românească, între Cantacuzini şi domnitorul Brîncoveanu, sau o chemare neîntîrziată la lupta «împotriva diabolicei tiranii turceşti»[35].

Fascinaţia pe care trebuie să o fi exercitat un asemenea om asupra ucenicului său este lesne de înţeles.

Nu se cunosc datele precise ale prezenţei lui la Curtea de la Iaşi, şi nici dacă este vorba de perioada de dinainte sau de după prima şedere a lui Dimitrie la Istanbul, din 1691 pînă în 1693. Nu se cunoaşte nici programul său de studiu. O scrisoare pe care fostul său elev i-o va adresa ulterior, pentru a-şi exprima via recunoştinţă, aduce însă cîteva lămuriri. Acesta recunoaşte deschis, cu modestie, că nu a apreciat cu adevărat lecţiile primite decît mult mai tîrziu, ceea ce arată că nu le-a înţeles pe deplin la vremea lor, dată fiind vîrsta lui fragedă. Tot aici evocă şi materiile predate de dascălul său – gramatica latină, retorica, logica, fizica –, din care i-au rămas, spune el, doar nişte «visuri şi fantome imaginare»[36]. În realitate, cunoştinţele dobîndite s-au asimilat în profunzime, de vreme ce ele se vor reactiva cu mare uşurinţă cînd Dimitrie se va afla la Istanbul. Departe de dascălul său şi de ţara natală, el va relua însemnările făcute în timpul lecţiilor, pe care le pregătea cu atît de mare grijă odinioară. Stimulat de amintirea lor, va scutura praful de pe vechile manuale şi se va cufunda în lecţiile ce i s-au predat cîndva şi care i s-au şters din minte cu trecerea timpului, ca să-şi reîmprospăteze cunoştinţele despre «autorii ştiinţei profane» şi «părerile filozofilor cu renume»[37].

Putem astfel aprecia importanţa învăţăturii lui Cacavela. Fără îndoială că acesta a contribuit în mod decisiv la lărgirea orizontului intelectual al discipolului său, întărindu-i ataşamentul pentru ortodoxie în virtutea propriei experienţe, dobîndită în confruntarea dogmatică cu celelalte confesiuni. Este mai ales vorba de deschiderea către protestantism, temă în care cărturarul era maestru şi se ilustrase cu strălucire

în mai multe polemici. Descoperirea, de către Dimitrie, a cărţii publicate la Amsterdam în 1682 de teologul polonez unitarian Andreas Wissowatius şi intitulată *Stimuli virtutem fraena peccatorum*, lucrare ce-i va călăuzi ulterior preocupările literare, are fără îndoială loc în această perioadă[38]. Putem astfel deduce că ucenicia tînărului principe nu se mărgineşte la catehismul ortodox: el găseşte în erudiţia protestantă un aliat împotriva islamului, dar şi împotriva atotputernicei propagande catolice.

Faptul că dascălul a avut o traiectorie atît de ieşită din comun şi că şi-a dovedit valoarea în situaţii excepţionale nu ne poate împiedica să ne punem o întrebare cu privire la natura sistemului de învăţămînt pe care l-a improvizat pentru elevul său, cu totul diferit de cel practicat într-un colegiu sau la universitate. Cît despre principe, acesta îi va purta dascălului său o imensă recunoştinţă. Cînd va publica, în 1699, prima sa carte, *Divanul*, lui îi va cere să scrie prefaţa. Sub forma unei scrisori pline de elogii adresate discipolului său, acesta îşi va exprima satisfacţia că sămînţa pe care a semănat-o în cîmpul instrucţiei a dat rod şi că ucenicul s-a dovedit a fi fost un «plugariu» harnic.

La şcoala istoriei trăite: ostatic şi principe

Dacă, în prima fază, educaţia lui Dimitrie pare a fi fost confuză şi nu foarte metodică, faptul se explică şi prin aceea că formarea şcolarului nu a beneficiat de privilegiul continuităţii şi al lipsei de griji. Nu trăieşte, nici pe departe, într-un turn de fildeş, şi nici nu se poate dedica exclusiv studiului. Considerat principe moştenitor, el este tratat la Curtea domnească cu toată consideraţia cuvenită rangului său.

Are însă parte şi de alte experienţe. Mai întîi cele ale trecerii de la copilărie la adolescenţă. O mărturie tardivă a sa ne lasă să înţelegem că a trecut prin ceea ce numim astăzi o criză de adolescenţă: «nevoi contrare, amarnice, neînfrînate şi neîmblînzite năvălesc, şi din afară şi dinăuntru, asupra colibei nimicniciei mele»[39] –, «criză» pe care o trăieşte în acelaşi timp cu tumultul domniei paterne. De la doisprezece la douăzeci de ani, cunoaşte astfel şi vicisitudinile vieţii, şi voluptăţile ei.

La paisprezece ani, îl întîmpină cu mare fast pe domnitorul Valahiei Şerban Cantacuzino la porţile Iaşilor, apoi traversează centrul oraşului alături de acesta, înconjurat de un alai impresionant. Altă dată, îşi însoţeşte tatăl care întîmpina un înalt mesager al Porţii. Amîndoi sînt invitaţi la un ospăţ de înaltul demnitar, care le va oferi, în semn de mare preţuire, cîte o hlamidă dublată cu blană de zibelină.

În acelaşi timp, trece şi prin încercările unei istorii tulburi. În 1688, viaţa lui ia brusc o întorsătură mai zbuciumată: conform unei cutume, pe care sultanul le-o impunea tot mai des domnitorilor Moldovei şi Valahiei pentru a fi sigur de loialitatea lor, este trimis la Istanbul ca un zălog al credinţei tatălui său. Îl înlocuieşte pe fratele mai mare, care poate astfel să se întoarcă la Iaşi.

Pentru tînărul principe, crescut sub privirile paterne, totul se schimbă. Între 15 şi 18 ani va trăi în semicaptivitate, cu onoruri, însă supravegheat pas cu pas. Ne-ar

plăcea să ştim mai multe despre condiţiile unei astfel de existenţe. Însă cele cîteva informaţii care s-au păstrat despre şederea sa la Istanbul nu se limitează la această perioadă precisă, iar amintirile povestite chiar de Dimitrie în *Istoria Imperiului Otoman* se referă la întreaga sa şedere de la Istanbul, în anii petrecuţi acolo ca ostatic, dar şi după aceea.

În 1691, tatăl îl aduce pe mezin acasă şi-l trimite în loc pe fratele său Antioh[40]. Este greu să descifrăm motivaţia bruştei schimbări: grija ca fiii săi să treacă pe rînd prin această experienţă? Sau preferinţa pentru Dimitrie, în compania căruia petrecuse multe seri, ascultîndu-l cum îi citea cu voce tare, cuprins de bucurie în faţa cunoştinţelor dobîndite de acesta?

Întors la Iaşi, Dimitrie îşi petrece cea mai mare parte a timpului lîngă un tată ce îmbătrînea şi alături de care deprinde arta guvernării. Nimic din ce înseamnă puterea nu-i rămîne străin: nici fastul, nici cruzimea ei. La 18 ani, vede cu propriii ochi cum cad capetele boierilor necredincioşi şi asistă la executarea lui Miron Costin, unul dintre cei mai de seamă intelectuali moldoveni ai vremii. Mai tîrziu, cînd va scrie biografia tatălui său, va căuta să se dezvinovăţească, povestind că, atunci cînd fiul boierului venise să-i bată la uşă, cerîndu-i îngrozit explicaţii, i-ar fi spus că nu ştia nimic despre o asemenea crimă. Totuşi, dacă e să ne luăm după un cronicar al vremii, nu a fost chiar atît de inocent pe cît ar fi vrut să lase să se creadă. Acela susţinea că, atunci cînd fratele boierului, Velicico, a fost scos din celulă în plină noapte pentru a fi decapitat lîngă o fîntînă, Dimitrie ar fi asistat personal la execuţie, despre a cărei desfăşurare s-ar fi dus apoi să-şi încunoştinţeze tatăl.

La 20 de ani, se va afla din nou alături de tatăl său într-o împrejurare excepţională: în 1693, are loc la Curte festivitatea de primire a celor trei patriarhi, «ceea ce nu se pomeneşte», precizează Dimitrie, «să se mai fi întîmplat vreodată la Moldova». Şubrezit de boală, Constantin nu poate rămîne la ospăţ, fiului revenindu-i sarcina de mare amfitrion[41].

În acelaşi an, bătrînul domnitor moare, iar Dimitrie preia tronul Moldovei. Circumstanţele succesiunii sînt neclare. După versiunea celui în cauză, tatăl ar fi convocat, puţin înainte de a muri, Sfatul boierilor pentru a le cere să aleagă între cei doi fii pe cel care să-i urmeze la tron. Aşa ar fi fost ales mezinul, Dimitrie. Fiind direct implicat, acesta face tot ce-i stă în putinţă pentru a evita atribuirea alegerii sale vreunei eventuale preferinţe părinteşti. Invocă alte motivaţii: de pildă, că, întrucît fratele lui Antioh era departe de Moldova, Cantemireştii riscau să se trezească înlăturaţi de la tron de uneltirile puse la cale de Poartă. Sau că el «se bucura de o mai mare iubire a norodului»[42]. Oricum ar fi stat lucrurile, relatarea «alegerii» pare fantezistă. Convocat, după obicei, pentru astfel de ocazii, Sfatul boierilor nu mai juca acelaşi rol ca pe vremuri. Avem aşadar impresia că scena descrisă de Dimitrie reflectă mai curînd visurile pătimaşe ale celor doi protagonişti decît realitatea: visul lui Constantin Cantemir, care a dorit din tot sufletul să lase tronul unuia dintre cei doi fii ai săi, şi visul lui Dimitrie, care, la vîrsta cînd descria scena cu pricina, făcuse deja cunoştinţă cu sentimentul ambiţiei dinastice, în timpul domniei sale din 1710-1711.

Domnia sa din 1693 nu avea să dureze decît trei săptămîni. Dimitrie abia a avut timp să semneze, după protocoalele domneşti, cîteva documente. Înalta Poarta îşi face cunoscută foarte curînd decizia: refuză să recunoască numirea şi-l trimite în loc pe Constantin Duca, un tînăr cam de aceeaşi vîrstă şi cu acelaşi grad de instrucţie, de altminteri şi înrudit cu Cantemireştii, care se afla în acel moment în capitala otomană. Dimitrie este obligat să se resemneze. Escortat de emisarul sultanului, se vede constrîns să-şi facă bagajele în mare grabă şi să ia calea Istanbulului.

BCUIAS/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Capitolul 3

Orient şi Occident pe malurile Bosforului

Părăsind, în 1693, la 20 de ani, Curtea de la Iaşi pentru a pleca în capitala otomană, Dimitrie începe a doua lungă perioadă din existenţa sa: va rămîne acolo pînă la 37 de ani – adică aproape o treime din viaţă. Constantinopol pentru bizantini, Istanbul pentru otomani, oraşul este un loc simbolic din punct de vedere istoric, la întîlnirea a două continente, cel european, şi cel asiatic. Deşi amintirea vechiului Bizanţ continuă să fie vie, capitala otomană rămîne inima lumii musulmane, metropola unde călătorii europeni se cufundă în misterele orientale. Numărînd 700 000 de suflete, amestec de popoare şi religii, ea este mai populată ca orice alt centru urban european. Văzută dinspre mare, seamănă cu o imensă grădină înflorită, din care ţîşnesc, precum ţepii unui arici, domurile şi minaretele ce răsar parcă direct din apele azurii ale Bosforului şi ale Mării Marmara, ispitind ochiul pictorilor şi călătorilor europeni. Cam tot pe atunci soseşte la Istanbul, la invitaţia ambasadorului francez Ferriol, pictorul Van Mour, pentru a imortaliza în pînzele sale localnicii şi aşezările: pe baza picturilor lui se vor realiza ulterior gravurile din impunătorul *Recueil de cent estampes représentant différentes nations du Levant*, publicat la Paris în 1714, asemenea unui prim scurtmetraj cu imagini ale ţinuturilor otomane.

Culese pe drumurile aventurii, impresiile despre societatea otomană ale majorităţii contemporanilor săi europeni sînt fructul curiozităţii lor intelectuale şi al atracţiei pentru tot ce e exotic. Cu totul alta este percepţia celor care sosesc la Istanbul, precum Dimitrie, venind din interiorul marelui imperiu, cu gîndul de a reuşi în propria carieră. Pentru domnitorii români, trecerea prin capitala otomană reprezenta pe atunci o etapă obligatorie în cucerirea tronului. Erau dispuşi să recurgă la orice mijloc, inclusiv de ordin financiar, pentru a obţine sprijinul unei puteri cunoscute pentru corupţia şi lăcomia ei. Aşa se explică descrierea alegorică a Porţii pe care o schiţează Dimitrie în *Istoria ieroglifică*, unde, în imagini ce amintesc de viziunea dantescă a infernului, ea se metamorfozează în cetatea Cupidităţii, cu templul înălţat în centru pentru a o slăvi pe zeiţa venalităţii, aşezată pe un tron în flăcări[43].

Continua confruntare cu capriciile unei puteri nesătule şi imprevizibile nu le uşurează viaţa pretendenţilor români prosternaţi la picioarele sultanilor. Iar dacă ambiţiile lor sînt la fel de arzătoare precum cele ale lui Dimitrie, nici nu au vreo altă

cale de ales. Astfel încît imaginea unui principe nefericit rătăcind pe calea exilului, pe care Dimitrie vrea s-o lase despre el însuşi, nu este foarte convingătoare. Deplînge «surghiunul Bosforului, tot aşa de îndepărtat ca robia din Egipt», în timp ce visează la «patria preaiubită»[44]. Dar dacă rămîne atît de mulţi ani la Istanbul este pentru că nu pierde nici o clipă speranţa de a cîştiga bunăvoinţa înalţilor demnitari ai Porţii şi de a recuceri tronul Moldovei. Va avea aşadar parte mai curînd de exilul confortabil al celui care duce o viaţă fastuoasa, pe măsura rangului său, aşteptînd să vină vremea să domnească. Reşedinţele sale succesive din această perioadă o dovedesc din plin: după ce a locuit la Bogdan Serai, reşedinţa rezervată domnitorilor moldoveni, închiriază un imobil pe malurile Bosforului, la Ortaköy, pe atunci un sat de lîngă Istanbul, foarte preţuit de sultani. Clădire impunătoare, refăcută după gustul lui, împrejmuită de grădini cu fîntîni arteziene, ea spune multe despre nivelul de trai al principelui şi naşte invidia unor membri importanţi ai familiei sultanului, care se vor instala acolo ulterior (HEO, II, p. 38)[45]. Traiul într-un decor luxuos nu înseamnă, desigur, şi un adăpost împotriva vicisitudinilor existenţei, cum vom avea prilejul să vedem. În 1696, Dimitrie evoca deja, într-o scrisoare scrisă în greacă şi în termeni foarte expliciţi, «multele nevoi ce le aveam în fiece zi» şi lasă să se înţeleagă, nu foarte desluşit, cît de greu este să împlinească «lucruri mari», din pricina «împrejurării vremurilor». Păstrează totuşi convingerea că, «însă, cu trecerea vremii toate se fac»[46], ceea ce dovedeşte perseverenţa cu care are de gînd să-şi ducă la bun sfîrşit proiectele politice şi intelectuale în mijlocul uneltirilor şi al corupţiei ce domnesc la Istanbul. Certitudine ce are de-a face şi cu faptul că existenţa lui nu se desfăşoară tot timpul sub un cer plumburiu. În paralel cu lupta pentru recucerirea tronului şi elaborarea propriei opere, îndelungatul sejur otoman reprezintă şi o experienţă fundamentală în contactul cu diversitatea culturală oferită de capitala imperială. Personaj emblematic pentru întîlnirea dintre Occident şi Orient, el îşi modelează personalitatea sub influenţa directă şi simultană a mai multor tradiţii ce se încrucişează la Istanbul, a contactelor sale cu coreligionarii ortodocşi, dar şi cu ambasadorii europeni şi, desigur, cu înalţii reprezentanţi ai societăţii otomane.

Bărbatul cu perucă şi turban

Un studiu al marelui istoric Nicolae Iorga face senzaţie în 1935: el descrie ceea ce considera a fi un portret necunoscut al lui Dimitrie, executat în primii ani ai şederii la Istanbul. Păstrat în colecţiile Muzeului de artă din Rouen, fără vreo menţiune despre autor sau modelul acestuia, portretul înfăţişa un personaj insolit, care purta o perucă «după moda franceză» şi un turban după cea «turcească»[47]. Entuziasmat de amestecul de orientalism şi europenism, istoricul nu-şi ascunde emoţia în faţa chipului, pe care-l caracteriza ca fiind al unui «om tînăr, foarte frumos, foarte fin, cu o figură care dovedeşte aleasa lui inteligenţă: un băiat de douăzeci, douăzeci şi cinci de ani, cu o mustaţă subţire, cu nişte ochi foarte strălucitori», care poartă un costum oriental brodat cu fir de aur, este încins cu sabie şi are o cravată înnodată în jurul gîtului, cum se purta la Versailles sau la Paris[48].

Iorga nu ezită să atribuie portretul lui Jean-Baptiste Van Mour, «pictor oficial al regelui în Levant» începînd din 1725, puţin cunoscut în istoria artei, cu excepţia faptului că a fost influenţat de maestrul său Watteau şi a zelului cu care a imortalizat lumea orientală[49]. Faptul că a fost invitat în 1699 la Istanbul de către ambasadorul francez Ferriol ne îngăduie să ne imaginăm că l-a putut întîlni pe principele moldovean, care avea şi el relaţii cu diplomatul francez.

Concursul acesta de împrejurări constituie însă practic singurul argument în favoarea tezei susţinute de istoricul român, care a sedus lesne imaginaţia multor generaţii. Pînă şi un savant de anvergura lui Arnold J. Toynbee ia în serios portretul în sinteza sa monumentală, scrisă între 1934 şi 1961, *A Study of History*, unde îl menţionează ca pe un exemplu reprezentativ al convergenţelor dintre Orient şi Occident în vremea respectivă[50].

Cercetări minuţioase efectuate recent au spulberat această iluzie, dovedind că tabloul nu este nici opera pictorului flamand, nici portretul lui Dimitrie[51]. Efigia de la Rouen este totuşi atît de ancorată în imaginarul istoricilor, încît ea continuă să trăiască. În lipsa altor surse iconografice, ea joacă într-o oarecare măsură rolul unui portret de substituţie, cu atît mai greu de dat uitării cu cît bărbatul cu perucă şi turban corespunde de minune imaginii pe care ne-o făcuserăm deja despre principele moldovean: cea a unui personaj care simbolizează întîlnirea dintre cultura europeană şi cea orientală[52].

Comentatorii au pesemne dreptate să conteste identitatea atribuită bărbatului din misteriosul portret de la Rouen, însă pictura are meritul de a atrage atenţia asupra unei situaţii noi în Orientul european, şi anume apariţia, la începutul secolului al XVIII-lea, a unui bizar amestec dintre tradiţia europeană şi cea otomană. Asocierea excentrică a două obiecte vestimentare atît de emblematice precum turbanul şi peruca nu face decît să ilustreze această stare de fapt. Peruca, vestigiul «cel mai baroc al artei baroce» – după formula utilizată de Johan Huizinga într-o lucrare de referinţă publicată în 1938, *Homo ludens* –, se infiltrează cu timiditate în partea orientală a continentului, unde era practic necunoscută pînă atunci. Nu mai puţin surprinzătoare este prezenţa turbanului musulman în ţinuta unui creştin: accesoriul era uneori asociat cu vestimentaţia europeană, însă doar ca podoabă burlescă, în jocurile din saloane şi în imagistica de tip caricatural, pentru a-l desemna pe sultan. Dimitrie se va amuza mai tîrziu echipîndu-se cu această podoabă la balurile costumate organizate pentru distracţia lui Petru cel Mare, unde i se distribuie rolul de sultan. Apare, de asemenea, cu turban pe cap într-o gravură rusească ce înfăţişează o judecată prezidată de ţar, unde este de altfel aşezat în prim-plan, alături de suveran[53].

Analizat exclusiv din perspectiva ţinutei vestimentare, tabloul de la Rouen ar putea să-l înfăţişeze pe principele moldovean în perioada în care trăia în mediul eteroclit al capitalei otomane. Dar portretul ar putea corespunde tot atît de bine înfăţişării multor persoane trăitoare, ca şi el, la răspîntia dintre civilizaţia europeană şi cea orientală. Nimic nu dovedeşte că tînărul Dimitrie ar fi semănat cu respectivul personaj.

Dacă aspectul său fizic rămîne necunoscut, avem în schimb o idee despre manierele lui, iar ele se potrivesc cu misteriorul personaj din portret.

Emisarul polonez Rafael Lesczyński, care l-a întîlnit pe Dimitrie la Iaşi, pe 28 februarie 1700, se arăta surprins de nivelul lui de educaţie: în conversaţia purtată pe cele mai variate teme – îndatoririle prieteniei, de pildă, sau muzica –, el remarcă perfecta stăpînire de către acesta a latinei, «ca şi cum ar fi fost educat în Polonia». Şi, mai ales, tînărul principe i se pare în largul lui în acea societate, unde obiceiurile europene se întîlneau cu moravurile otomane. Îi face musafirului daruri alese, după obiceiul oriental – «atlaz pentru o jiletcă, stofă pentru o haină şi o cingătoare turcească» –, pe care i le oferă după toate regulile de politeţe din Europa, înclinîndu-se pentru a face o uşoară reverenţă (HEO, II, p. 346, n. 567). Vom regăsi şi în timpul exilului său din Rusia imaginea unui «bărbat învăţat care stăpîneşte arta conversaţiei» şi mînuieşte cu dezinvoltură mai multe limbi[54].

Am putea oare încerca să descifrăm profunzimile personalităţii lui pornind de la aceste frînturi de informaţii? Ne-ar plăcea să sondăm adîncurile sufletului său, însă obstacolele sînt de netrecut. De altminteri, însuşi Dimitrie manifesta în privinţa aceasta un scepticism filozofic. «De aceea, cînd încearcă cineva să picteze cu culori externe chipul intern al omului [...]», scrie el în traducerea tratatului de metafizică al lui Van Helmont, «acel chip îi va rămîne ascuns în centrul necunoaşterii lui şi nu-l va putea atinge». Doar o cercetare «din punct de vedere intelectual»[55], mai sugerează el, ar putea deschide o fereastră spre o astfel de investigaţie.

Opera lui de tinereţe, *Divanul*, oferă o asemenea posibilitate. Oglindă ştearsă a visurilor tînărului său autor, ea aminteşte în mod izbitor, mai ales în spusele unuia dintre personaje, cîteva dintre trăsăturile descrise de Iorga: «Eu poftesc avuţie», «eu poftesc [...] ca vestit şi cu nume mare să mă fac», «eu poftesc tîrguri şi cetăţi», «cinste politicească cer şi poftesc»: «între stăpîniri să mă învrednicesc»; şi, supremă sfidare a acestui umanist în germene, încă pătruns de tradiţia medievală a ţării sale: «şi împărăţia ceriului voiu să agonisesc şi să o moştinesc» (*Divanul*, p. 135). Cutezanţa ce se poate citi în privirile personajului din muzeul de la Rouen, sugerează Maria-Ana Musicescu, specialistă în iconografia Cantemireştilor, pare a confirma extraordinara ambiţie care se degajă din cartea lui şi care fără doar şi poate că o traduce pe cea a autorului[56].

Iubire şi căsătorie: un portret intim

Autorul *Divanului*, publicat în 1699, insistă îndelung asupra pericolelor ce pot apărea în tinereţe (pe care o numeşte «a patra vîrstă» sau «voiniciia», conform unei reprezentări medievale a ciclurilor vieţii), cînd sîngele fierbe în vine şi ispitele trupeşti dau năvală. Faţă cu tentaţiile, el invocă inflexibil soluţia creştină: «De tinereştile pofte fugi şi urmadză dreptatea, legea, dragostea şi pacea» (Timotei II, citat în *Divanul*, p. 279).

Va fi ascultat el însuşi de porunca biblică? În 1703, unele pagini ale romanului *Istoria ieroglifică* – care marchează începuturile literaturii române – vor prezenta o imagine foarte departe de idealul de asceză pe care-l propovăduise anterior. Înflăcărarea

lui se trezeşte în faţa frumuseţii Helgăi[57], o tînără care a frînt multe inimi. Nimic nu ne interzice să ne imaginăm că a cedat în faţa unei pasiuni cît se poate de palpabile pentru fata cu piele albă, ochi blînzi şi negri, cu mijlocul tras prin inel, care a servit drept model pentru personajul său. Indignarea exprimată la ideea căsătoriei de convenienţă la care ea trebuie să se supună şi critica virulentă a unirii cu forţa a doi parteneri ce nu sînt făcuţi unul pentru celălalt par a fi ecoul sentimentelor sale profunde: căsătoria Helgăi, spune el aproape cu aceleaşi cuvinte, este ca şi cum elefantul s-ar cununa cu şoarecele sau dealul cu valea: «O, doamne, şi toţi cereştii», exclamă el, «lucru ca acesta cum şi în ce chip a-l suferi ai putut? Unde iaşte cumpăna ceriului cu carea trageţi şi aşedzaţi fundul pămîntului?»[58]. Strigătul acesta de revoltă nu-i trădează oare sentimentele? Dimitrie apără o concepţie modernă despre căsătorie, întemeiată pe o convingere fermă, ce pare a izvorî direct din experienţa trăită. Se va număra printre cei ce s-au împotrivit categoric opusculului semnat de cărturarul rus Teofan Prokopovici. La datoria copiilor de a nu se cununa fără acordul părinţilor, pe care o propovăduieşte acesta din urmă, el adaugă datoria părinţilor de a nu-i obliga pe copii să se căsătorească împotriva propriei voinţe, fără a ţine cont nici de vîrsta, nici de sentimentele lor. Respinge categoric uniunea maritală întemeiată pe considerente de avere sau de interes şi apără căsătoria dictată de impulsul venit din inimă![59]

Dacă ne putem face aşadar o idee precisă despre concepţia lui Dimitrie despre iubire, nu ştim totuşi ce experienţe va fi trăit el însuşi. Viaţa lui sentimentală se contopeşte cu misterul fiinţei sale. El îşi exprimă ataşamentul faţă de părintele său, îşi proclamă iubirea faţă de Dumnezeu, de ţară, dar nu-şi dezvăluie niciodată sentimentele faţă de femeia iubită.

Aşa că nu vom afla nimic despre viaţa amoroasă a tînărului pînă în 1699, dată la care descoperă patul nupţial. În *Descrierea Moldovei*, el menţionează un detaliu interesant cu privire la moravurile compatrioţilor săi: «tinerii socotesc că nu e de ruşine, ci de laudă ca, pînă se căsătoresc, să facă dragoste într-ascuns»[60]. Şi el? Am văzut că propovăduia castitatea ca răspuns la ispitele cărnii. Aventurile lui sentimentale par a se rezuma la istoria propriei căsătorii, pe care o punea la cale cam pe cînd elabora lecţiile de înţelepciune din *Divanul*. Are în acel moment 24 sau 26 de ani, dacă ţinem cont de data controversată a naşterii sale. Pentru un tînăr principe din acea vreme, mai ales din acele ţinuturi, nu este o vîrstă deosebit de precoce, dar ea corespunde perfect modelului matrimonial practicat în Occidentul modern[61].

Căsătoria lui nu se îndepărtează întru totul de convenţiile vremii. Se pare că tînărul principe ar fi fost considerat drept posibil ginere de către Şerban Cantacuzino încă din 1687, an în care domnitorul valah făcuse o vizită la Iaşi. Ilustrul «peţitor» era pe atunci însufleţit de un ţel ambiţios: proiecta să se ridice împotriva otomanilor, să-şi elibereze ţara şi chiar şi Constantinopolul, încheind o alianţă cu austriecii, ruşii şi polonezii, şi să redobîndească coroana vechilor împăraţi bizantini, al căror moştenitor se considera. Vizitîndu-l pe domnitorul moldovean, el spera să-i obţină acordul şi să pună la cale, ca o garanţie a alianţei lor, căsătoria copiilor. Se alege însă cu un refuz diplomatic, sub pretextul că aceştia nu aveau încă vîrsta pentru a se

înfăţişa la altar. Constantin Brîncoveanu, urmaşul lui Şerban Cantacuzino la tronul Ţării Româneşti, formulase şi el proiecte matrimoniale, alegîndu-se însă cu acelaşi răspuns. În fine, în 1691, dragomanul Alexandru Mavrocordat – care va reprezenta Imperiul Otoman la negocierile cu Habsburgii din 1699 – îi scrie, de la Viena, tatălui lui Dimitrie, pentru a i-o propune pe fiica sa Elena ca viitoare noră[62]. Din toate aceste proiecte, doar unul va fi dus, mult mai tîrziu, la bun sfîrşit: căsătoria cu Casandra, fiica lui Şerban Cantacuzino.

Iar această alianţă nu va fi opera părinţilor. Dimitrie înţelege să-şi organizeze singur viaţa matrimonială. Şi iată că, după atîţia ani (părinţii lor muriseră între timp), el o regăseşte pe Casandra tinereţilor sale. În 1700, anul căsătoriei lor, el avea 27 de ani, iar ea, 17. Nunta, celebrată la Iaşi «cu mult fast şi strălucire», şterge amintirea peripeţiilor neplăcute ce precedaseră evenimentul: logodnica fusese într-adevăr obligată să se refugieze, împreună cu mama ei şi cu restul familiei, în Transilvania, de unde a fost dusă în Moldova sub escortă strictă, «în mare secret şi cu multă ostenească», pentru a evita capcanele întinse de domnitorul Ţării Româneşti, Constantin Brîncoveanu, care se împotrivea acestei uniuni[63].

Degeaba vor căuta amatorii de senzaţional indiciile vreunei povestiri romanţioase în astfel de detalii. Nici istoricul nu va găsi ceva mai consistent. Va trebui să se mulţumească să contemple chipul Casandrei, zugrăvit pe o frescă şi într-o pictură în ulei realizată de un anonim, probabil în 1711. Unora li s-a părut că văd o «femeie frumoasă», însă aprecierea rămîne una subiectivă: ar fi mai înţelept să evidenţiem aerul distins şi tăria de caracter ce reies din aceste portrete şi care lasă să se întrevadă un anume farmec, mai curînd decît o frumuseţe în sensul propriu al cuvîntului. La toate acestea mai putem adăuga mărturia lui Antioh: după el, tatăl său ar fi iubit-o pe mama lui «la nebunie», însă precizarea a fost făcută pentru a scoate mai curînd în evidenţă propria-i durere la moartea acesteia, «în floarea vîrstei»[64].

Se ştie cît de greu poate fi despărţit adevărul de neadevăr în memoriile impregnate de o pioasă veneraţie filială; zugrăvit de fiu, portretul Casandrei nu putea fi decît unul măgulitor: «Era o femeie cumpătată, liniştită, ageră la minte, iubitoare de cărţi şi, în acelaşi timp, foarte pricepută la treburile casei şi atentă la educaţia copiilor»[65]. Istoricul trebuie să fie mai prudent decît Antioh care, însufleţit de o iubire nemărginită, înfăţişează însoţirea părinţilor săi ca pe o căsătorie din dragoste.

Avem totuşi motive întemeiate să ne îndoim că aşa au stat lucrurile. Căsătorindu-se cu o Cantacuzină, Dimitrie se alia cu o familie ale cărei origini merg pînă la împăraţii Bizanţului şi care dăduse deja doi domni pentru tronul principatelor române. O asemenea alianţă îi oferea posibilitatea de a-şi întări legitimitatea pentru a accede nu doar la tronul Moldovei, ci şi la cel al Ţării Româneşti. Este de altfel şi motivul pentru care domnitorul valah Constantin Brîncoveanu, înrudit cu familia Cantacuzino, dar şi cel ce tranşa în privinţa deciziilor matrimoniale ale marilor familii din ţara sa, s-a împotrivit cu înverşunare.

În fine, un ultim amănunt, nu lipsit de importanţă, ar fi averea soţiei sale. Casandra aducea necesarul pentru a întări poziţia unui om bogat în cunoştinţe, dar nu foarte înzestrat din punct de vedere financiar, în orice caz nu pe măsura rangului şi ambiţiilor

sale, tatăl său lăsîndu-le moştenire, atît lui, cît şi fratelui său, mai mult visuri decît bani sunători.

Deşi sîntem tentaţi să vedem în această însoţire un act de convenienţă, putem totuşi să acceptăm că ea ar fi putut rezulta dintr-un amestec complex între înclinaţiile personale şi calculul politic. Succesiunea rapidă a naşterilor, întru totul obişnuită în acele vremuri, nu este suficientă pentru a constitui un indicator al armoniei cuplului ; ea este cel mult o dovadă de fecunditate : după o primă fiică, Maria, care a venit pe lume în 1700, naşterile se ţin lanţ, de la Istanbul pînă în Rusia, lăsînd-o pe tînăra mamă să răsufle cîte un an după fiecare naştere : Smaranda, Matei, Constantin, Şerban, Antioh, apoi, la începutul rătăcirilor din Rusia, în 1711, încă doi copii, Petru şi Ivan, care vor muri peste un an[66].

O Sorbonă a tradiţiilor bizantine

Viaţa intimă a lui Dimitrie este departe de a dezvălui întreaga gamă a sentimentelor şi ideilor ce-i ocupă existenţa. Îndelungata şedere la Istanbul constituie un episod crucial în construirea personalităţii sale. Tradiţiile bizantine, care rămîn viguroase în locul unde-şi petrece exilul, fac parte integrantă din rădăcinile sale. Ele sînt legate de uluitoarea supravieţuire a unei puternice enclave ortodoxe. Cum să nu fii surprins de prezenţa activă a acestei comunităţi care-şi practica credinţa la lumina zilei în Cornul de Aur, la doar doi paşi de palatul sultanului ? La începutul secolului al XVIII-lea, filozoful italian Giambattista Vico credea că a descifrat secretul atît de neobişnuitei coabitări, într-o epocă în care intoleranţa religioasă domnea în restul continentului, interpretînd o legendă lipsită de orice temei. În faţa auditoriului său de la universitatea napolitană, el a lăsat să se înţeleagă că îngăduinţa Semilunei faţă de creştini recompensa sprijinul acordat sultanului Mahomed al II-lea cu ocazia ocupării Constantinopolului de către un călugăr ortodox, care, pentru a-şi salva comunitatea, i-ar fi arătat intrarea în cetate – o manieră abia voalată de a incrimina infama «colaborare» dintre Biserica bizantină şi puterea otomană[67].

Voltaire, în schimb, şi-a exprimat admiraţia, în *Essai sur l'histoire générale et sur les mœurs et l'esprit des nations*, faţă de această lecţie de toleranţă religioasă pe care cuceritorul musulman le-a dat-o europenilor. Inspirat de «umanitate sau de politică», acesta din urmă avusese înţelepciunea, după el, de a salva o parte din biserici, precum şi reşedinţa patriarhului, părintele spiritual al ortodocşilor.

Este adevărat că, după cucerirea oraşului, Mahomed al II-lea a cruţat viaţa localnicilor creştini. Mai mult, după alţi cîţiva ani, a încurajat întoarcerea vechilor familii aristocratice greceşti în cartierul cunoscut sub numele de Fanar sau Fener, vestigiu al epocii bizantine. Aici s-a instalat definitiv, începînd cu anul 1601, Patriarhia Bisericii ortodoxe, servind drept punct de raliere pentru aristocraţia grecească venită din toate colţurile imperiului, din insulele Mării Egee, din Peloponez, din regiunile europene sau din Asia Mică. Pe lîngă greci, se aflau nu de puţine ori români, albanezi sau muntenegreni, reuniţi sub stindardul aceleaşi credinţe şi, adesea, prin

alianţe matrimoniale. Mai întîi genovezii, apoi toţi europenii i-au numit «fanarioţi», de la numele cartierului[68]. Aşa s-a făcut că, pornind de la acest nucleu, fosta capitală bizantină a continuat să reprezinte chintesenţa ortodoxiei din întreg imperiul. Ca atare, Academia – sau Şcoala cea Mare – a patriarhiei exercita o adevărată hegemonie culturală. Întemeindu-se pe informaţiile preluate de la Cantemir, Voltaire enumera disciplinele ce puteau fi studiate acolo: greaca veche şi modernă, filozofia lui Aristotel, teologia şi medicina: «E drept», preciza el, «că Dimitrie Cantemir a colportat multe născociri; dar e imposibil să se fi înşelat în privinţa monumentelor moderne pe care le-a văzut cu propriii ochi şi asupra academiei unde a fost educat»[69].

Academia era o adevărată Sorbonă a tradiţiilor bizantine, menită să hrănească sufletul şi mintea elitelor intelectuale ortodoxe. Mulţi dintre elevii şi profesorii ei treceau hotarele otomane pentru a-şi continua studiile în Italia sau mai departe, în ţările de religie luterană, supunerea datorată Semilunei neîngrădindu-le voinţa de a se instrui şi nici perseverenţa. Paznici ai unor tradiţii înrădăcinate în Antichitatea greco-romană şi în izvoarele creştinismului oriental, ei au fost constrînşi să ia poziţie în conflictul dintre protestanţi şi catolici care frămînta continentul, iar comunitatea ortodoxă din Imperiul Otoman a fost astfel sfîşiată de o gravă confruntare confesională. Patriarhul Ieremia al II-lea s-a aflat în legătură cu protestanţii din Tübingen încă din secolul al XVI-lea. În 1638, patriarhul Constantinopolului, Chiril Lukaris, care trecea drept «calvinist», a sfîrşit prin a fi ucis şi înlocuit cu un «om al iezuiţilor»: iată pînă unde puteau merge disputele în materie de teologie. În 1642, s-a organizat la Iaşi, capitala Moldovei, un sinod pentru a dezbate asupra unor aspecte ale dogmei. Cu grija de a evita să aducă vreo atingere memoriei patriarhului defunct şi de a ţine Biserica ortodoxă la adăpost de acest conflict exterior, deciziile au înclinat totuşi în folosul iezuiţilor.

La sfîrşitul secolului al XVII-lea, ortodoxia orientală se schimbă la faţă. Alţi patriarhi îşi asumă moştenirea culturală lăsată de Lukaris, în timp ce învăţămîntul practicat de Şcoala cea Mare a Patriarhiei continuă în spiritul pe care i-l imprimase odinioară Teofil Corydaleu ca mai departe apărătorul, la vremea lui, al patriarhului reformator. Faţă cu conflictele religioase ce sfîşie Europa, ortodocşii găsesc în cele din urmă mai multe afinităţi cu tabăra protestantă. Ceea ce nu înseamnă că ar fi abdicat de la credinţa lor. Însă ei văd în protestanţi nişte aliaţi în lupta lor seculară împotriva «latinilor», nişte parteneri mai apropiaţi prin maniera de a interpreta dogma sau prin refuzul autorităţii papale. Spre deosebire de iezuiţi, puternic suspectaţi de prozelitism, protestanţii care călătoresc în Europa sînt consideraţi de floarea ortodoxiei drept nişte interlocutori demni de încredere. Sub influenţa contactului cu ei, dascălii ortodocşi caută să-şi diversifice învăţătura, iar interesul lor pentru cultura europeană sporeşte. Ne amintim de traiectoria lui Cacavela, profesorul lui Dimitrie de la Iaşi. Spiritul dialogului dintre ortodocşi şi protestanţi domneşte şi în faimoasa Academie a Patriarhiei, în epoca în care principele moldovean îşi ducea traiul la Istanbul.

Ne putem imagina atmosfera de emulaţie din anturajul patriarhului dacă ne gîndim la profilul intelectual al cîtorva profesori. Dimitrie evocă vreo douăzeci de «personaje remarcabile prin pioşenia şi erudiţia lor», care predau în vremea lui

(HEO, I, pp. 114-115), printre care profesorul de retorică Spandonis, Constantin Duca, ce avea să domnească şi el, în două rînduri, în Moldova şi avea reputaţia unui mare învăţat («deasupra majorităţii vechilor greci», spune Dimitrie), Elias Miniates, un «filozof subtil», conform aceluiaşi etc.

Nici unul nu pare însă în măsură să eclipseze prestigiul lui Alexandru Mavrocordat. Şi el se dedicase de tînăr învăţăturii, mai întîi la Colegiul grec de la Roma, condus de iezuiţi, apoi la Padova şi la Bologna. În Imperiul Otoman va reuşi să ajungă la rangul de Mare Dragoman, cel mai înalt titlu la care putea aspira un creştin, după cel de domnitor în principatele române. În această calitate, el apără cu mare iscusinţă interesele Porţii la negocierile Tratatului de pace de la Karlowitz din 1699. De-a lungul strălucitoarei sale cariere, le va transmite discipolilor săi de la Academie cunoştinţele dobîndite în domeniul medicinei şi filozofiei, despre corpul uman, de pildă, subiect căruia i-a consacrat disertaţia intitulată *Pneumaticum instrumentum circulandi sanguinis*..., publicată la Bologna în 1664, şi despre revelaţia divină, temă pe care o va dezvolta în *Istoria sacră*, publicată în greacă la Bucureşti, în 1716.

Fiul lui, Nicolae Mavrocordat, i-a urmat cu asupră de măsură exemplul. De foarte tînăr, dobîndise deja un renume pentru instrucţia deosebită pe care o primise : vorbea şi scria cu aceeaşi uşurinţă greaca veche şi modernă, latina, turca, araba şi italiana. În plus, învăţase şi franceza datorită lecţiilor pe care i le dăduse în timpul şederii sale la Istanbul, în 1704, Aubry de La Mottraye. Devenit dragoman al Porţii după tatăl său, a fost chemat în mai multe rînduri să domnească în Muntenia sau în Moldova, ca şi fiul său Constantin, reformator luminat care va atrage mai tîrziu atenţia contemporanilor săi europeni. Avem de-a face cu o dinastie intelectuală ilustră, care se bucura în capitala otomană de o înaltă consideraţie, atît din partea ierarhiei imperiale, cît şi a comunităţii creştine.

Contemporan cu Dimitrie, Nicolae Mavrocordat are toate însuşirile pentru a stîrni invidia. Este nu doar concurentul său în cursa pentru tron, dar şi un rival în competiţia pentru erudiţie şi recunoaştere intelectuală. Îşi va cîştiga o mare faimă printre învăţaţii europeni pentru bogăţia bibliotecii sale şi pentru strădania depusă în favoarea literelor şi a ştiinţei : îi datorăm, între altele, un roman rămas în manuscris, *Răgazurile lui Filoteu*, scris în greacă, care se voia o ripostă la *Maximele* lui La Rochefoucault[70], ca şi un tratat de morală despre îndatoririle principilor. Dimitrie îl evocă în *Istoria Imperiului Otoman* în cuvinte ce nu trădează nici invidie, nici rivalitate. După ce-şi exprimă admiraţia faţă de tată, Alexandru, pe care-l califică drept «spirit subtil şi pătrunzător», el declară că apreciază în persoana fiului, Nicolae, un «bărbat atoateştiutor într-ale literaturii orientale şi occidentale» (HEO, II, p. 114, 254-255). Va fi fost oare elogiul său chiar atît de sincer pe cît părea? Întrebarea se justifică dacă ne gîndim la cît de mare era discordia din mediile ortodoxe din Istanbul, deşi ea nu ieşea la lumină. Ar fi interesant, de pildă, să vedem cum s-a poziţionat Dimitrie vizavi de *«Megali Idea»*, «Marea Idee», care începuse să încolţească în sînul elitelor greceşti şi al cărei destin va fi unul tumultuos. Partizanii acesteia propuneau găsirea unui compromis între puterea politică a Semilunei şi necesităţile spirituale ale ortodocşilor, precum şi concilierea dobîndirii celor mai înalte demnităţi

în statul otoman cu exigenţele credinţei, sperînd că astfel va renaşte, într-o bună zi, străvechiul prestigiu bizantin. În numele acestei idei, patriarhii vor sprijini coabitarea greco-turcă din aşa-numita epocă «fanariotă». Doar faptele ulterioare ale lui Dimitrie ne îngăduie să presupunem că, spre deosebire de familiile fanariote care, sperînd la o împărţire a puterii, vor rămîne credincioase Porţii, el va alege tabăra diametral opusă, care voia confruntarea. În ciuda admiraţiei pe care o nutreşte pentru Mavrocordaţi, el nu se va putea împiedica să nu le reproşeze arta «jocului dublu» (HEO, II, pp. 254-255).

Pentru moment însă, Dimitrie urmăreşte cu atenţie învăţătura răspîndită de coreligionarii săi eruditi. Printre aceştia se numără mai mulţi demnitari ai Bisericii ortodoxe care se bucură de mare notorietate: Hrisant Notaras, autor al unei *Introduceri în geografie şi sferă*, publicată la Paris în 1716, ca şi Dositei al II-lea, autorul unor controverse cu «latinii».

Mediul cultural va influenţa profund modul în care s-a format tînărul principe. Cu o precizare, totuşi: nimic nu arată că le-ar fi cunoscut personal pe aceste eminente personaje în perioada petrecută la Istanbul. Traiectoria unora dintre ele s-a intersectat cu siguranţă cu a sa, înainte sau după această etapă. În afară de maestrul său Cacavela, este şi cazul lui Atanasie Condoide, învăţat ce s-a format tot în Italia, cunoscut pentru talentul său de maestru în retorică şi suspectat, după unele izvoare ale epocii, că ar fi fost agent secret al ambasadorului rus la Poartă[71]. Dimitrie l-a întîlnit probabil la sosirea sa în Moldova, cînd s-a întors pentru a prelua succesiunea lui Nicolae Mavrocordat, care-l avea drept profesor pe Condoide. Dimitrie îl păstrează în slujba lui ca preceptor al propriilor copii. Din acest moment, drumurile lor se vor încrucişa mai bine de un deceniu. Legăturile dintre principe şi maestrul grec par a fi fost foarte puternice. La începutul domniei lui Dimitrie, acesta din urmă nu-şi ascundea entuziasmul scriindu-i lui Hrisant Notaras despre noul domnitor că, odată cu el, «în Moldova a răsărit soarele dreptăţii»[72]. Ne-am putea oare imagina că această prietenie se va fi născut mai demult, în vremea cînd cei doi trăiau în capitala otomană?

Dacă aceste detalii dau o idee despre mediul intelectual în care s-a scăldat Dimitrie în timpul perioadei petrecute la Istanbul, nimic nu dovedeşte că ar fi frecventat Şcoala cea Mare a Patriarhiei, cum susţine Voltaire – care a citit probabil pe fugă *Istoria Imperiului Otoman* – în *Essai sur l'histoire générale et sur les mœurs et l'esprit des nations*. Evocîndu-i pe profesorii de la Academie, Dimitrie declara că a avut «drept dascăl» un «excelent gramatician», Iacob Manos de Argos, fost director al Academiei Patriarhiei şi preceptor al copiilor lui Nicolae Mavrocordat, care-l învăţase «noţiunile elementare ale filozofiei», şi se familiarizase «timp de opt luni» cu teoremele lui Thales în preajma prelatului erudit Meletie. Acesta din urmă se bucura de o mare faimă. A studiat în tinereţe la Veneţia, a devenit arhiepiscop de Arta, apoi mitropolit al Atenei şi a rămas în istoria culturală ca autor al mai multor lucrări publicate ulterior şi utilizate decenii de-a rîndul de dascălii din Orientul ortodox: o *Geografie veche şi modernă* (apărută la Veneţia în 1728) şi o *Istorie ecleziastică* (publicată la Viena în 1793). Am putea deduce de aici că principele moldovean ar fi intrat în contact direct cu Şcoala şi s-ar fi amestecat printre ceilalţi studenţi, care

urmau sistematic cursurile? Dacă ar fi făcut-o în timpul primei şederi la Istanbul, cînd era încă tînăr, cu greu ne putem imagina că principele moldovean ar fi putut redeveni coleg de învăţătură cu ceilalţi ucenici[73] după ce a urcat, pentru cîteva săptămîni, pe tronul înveşmîntat în purpuriu. Faptul că a avut astfel de dascăli nu indică neapărat că ar fi frecventat cursurile Şcolii Mari unde predau aceştia. În schimb, dorinţa principelui de a le deschide uşa reşedinţei sale pare întru totul verosimilă[74].

Astfel încît continuă la Istanbul, din propria-i dorinţă, studiile începute cu Cacavela la Iaşi. Şterge, după propriile-i cuvinte, praful de pe cărţile vechi care i-au servit drept manuale şi reia lectura celor mai reputaţi autori ai «ştiinţelor profane». O scrisoare adresată maestrului său de odinioară, în loc de prefaţă pentru un tratat filozofic rămas în manuscris, îl înfăţişează pe tînărul principe mistuit de flacăra cunoaşterii, dar şi de o sumă de îndoieli: «La acestea rămîn încremenit! Mă cutremur, cărui patron să mă încred? [...] cărui dintre demonii de natură atît de diferită trebuie oare să mă supun? Să mă decid deloc nu sînt în stare!»[75].

Ca şi confraţii săi ortodocşi, el îşi înfrînge neliniştea faţă cu multitudinea căilor cunoaşterii sprijinindu-se într-o măsură mai mare pe credinţă. Lucrările elaborate la Istanbul vor ilustra într-o oarecare măsură acest tip de abordare. Faptul că denunţă ceea ce numeşte «întunerecul raţiunii»[76] în compilaţia sa filozofică despre «imaginea de nedescris a ştiinţei sacre», scrisă la începutul secolului al XVIII-lea, este chiar surprinzător. Putem oare citi în sens literal cuvintele unui bărbat care va servi cu abnegaţie răspîndirea culturii şi calea raţiunii sau trebuie să le aşezăm în contextul speculaţiilor teozofice? Ele ne amintesc pur şi simplu că formaţia lui intelectuală se bazează pe căutarea simultană a cunoaşterii şi a credinţei răspîndite de dascălii de la Academia Patriarhiei. Spre deosebire de mulţi dintre dascălii lui, tînărul principe rămîne pe tot parcursul acestei perioade captiv între hotarele Imperiului Otoman, tînjind, poate, după lăcaşurile de cultură europene, care îi rămîn acum inaccesibile, ca şi ulterior, cînd se va afla în Rusia. În schimb, el găseşte în acest mediu o fericită armonie între tradiţiile orientale, apărate şi preluate ca moştenire de dascălii săi, şi ştiinţele pe care ei le-au studiat în timpul stagiului lor în străinătate. De aceea şi sare, plin de mîndrie, în apărarea «geniilor» Greciei moderne, «comparabile cu vechii ei înţelepţi», şi dezaprobă dispreţul profesat la adresa lor de ceilalţi creştini de pe continent.

În preajma ambasadorilor ţărilor europene

Capitala otomană este mai mult decît un loc de întîlnire dintre culturile şi popoarele vastului imperiu. Numeroşi europeni, negustori, misionari, cărturari sau călători, îşi fac simţită prezenţa, cu precădere în cartierul creştin Galata, situat în vecinătatea reşedinţelor ambasadorilor străini. Căţărate pe colinele cartierului Pera, acestea se înfăţişează ca o «vitrină a Occidentului»[77]. Ipostază cu atît mai paradoxală cu cît sultanul îi găzduieşte pe reprezentanţii diplomatici, dar nu trimite niciodată emisari în afara hotarelor sale, pentru a scoate în evidenţă supremaţia sa faţă de Curţile

europene. Înainte ca Poarta să fi deschis prima ambasadă la Paris, în 1721, ambasadorii europeni de la Istanbul erau singurii care asumau rolul delicat, şi uneori de-a dreptul periculos, de intermediari diplomatici între statele lor şi Imperiul Otoman. Mai mult: în ciuda unor interese nu de puţine ori divergente, ei contribuie astfel la difuzarea unei anumite imagini despre Europa. Trecîndu-le pragul palatelor, cîştigîndu-le prietenia, otomanii intrau în contact cu Occidentul, se familiarizau cu manierele şi cultura acestuia, fără să se îndepărteze de atmosfera chemărilor la rugăciuni, strigate din înaltul minaretelor.

Peisajul acesta îi este cît se poate de familiar lui Dimitrie. Calitatea de reprezentant al tatălui, pe cînd era foarte tînăr, din 1688 pînă în 1691, apoi al fratelui său, din 1695 pînă în 1700, i-a permis să pătrundă în cercul diplomaţilor europeni acreditaţi la Istanbul[78]. De pe această poziţie, avea el să recunoască mai tîrziu, a avut «neîntrerupte» contacte cu ambasadorii străini şi «în special» cu cei ai Franţei[79].

Pregătită de aceste prime contacte, odiseea lui printre diplomaţi avea să se prelungească pe toată durata şederii sale printre otomani. *Istoria Imperiului Otoman* constituie o adevărată mină de informaţii în acest sens. Relatează, de pildă, despre activitatea ambasadorului englez William Paget, foarte apreciat de otomani pentru cunoaşterea limbii lor şi pentru talentele lui diplomatice, sau despre cea a trimisului olandez, Colliere: născut la Smirna, unde propriul tată era consul, perfect cunoscător al limbilor turcă şi greacă, el cîştigase simpatia turcilor, spune Dimitrie, transformîndu-şi reşedinţa în casă deschisă «tuturor curtenilor» (HEO, II, p. 227). Relatarea lasă să se înţeleagă că principele moldovean îi cunoştea bine pe toţi aceşti bărbaţi, ceea ce reiese de altfel explicit din biografia tatălui său.

Tot în această perioadă se pare că l-a întîlnit pe Piotr Tolstoi, ambasadorul ţarului la Istanbul între 1702 şi 1714, şi a început să fie preocupat de viitorul politic al Rusiei în regiune[80]. În 1699, prima corabie de război rusă care s-a aventurat pînă la «lacul privat» al sultanului şi a aruncat ancora în Cornul de Aur, în preajma cartierului Sarayburnu, a făcut senzaţie. Momentul era istoric! Drept rezultat, Rusia obţinea, în 1700, dreptul de a avea un ambasador permanent la Istanbul, pe picior de egalitate cu trimişii Angliei, Austriei, Olandei şi Franţei.

Principele moldovean şi ambasadorul lui Petru cel Mare mai aveau un motiv de a se întîlni, şi anume interesul lor comun pentru istoria otomană, Dimitrie în calitate de istoric, iar Tolstoi ca traducător în limba rusă a cărţii lui Paul Rycaut, publicată la Londra, în 1667, sub titlul *The Present State of the Ottoman Empire*, traducere ce va apărea abia în 1741, însoţită de comentarii inspirate din propria-i experienţă orientală.

Nici o menţiune, în schimb, despre legăturile lui Dimitrie cu alţi trimişi europeni rezidenţi la Istanbul, cei din Veneţia sau din Austria, de pildă.

Întîlnirile diplomatice ale lui Dimitrie cu ambasadorii francezi par a fi fost privilegiate; în orice caz, despre ele vorbeşte cel mai des în scrierile sale. Aceştia joacă de fapt un rol de primă mărime printre misionarii străini de pe lîngă Înalta Poartă. De la tratatul de prietenie semnat de Francisc I şi Soliman în 1535, ei au apărat neobosit, adesea pe propriul risc, gloria regelui lor şi drepturile sale asupra locurilor sfinte şi şi-au asumat rolul de apărători ai tuturor creştinilor. În timpul

domniei Regelui Soare, Franţa ocupă primul loc pe scena europeană şi se străduie să-l şi păstreze. Retragerea precipitată a otomanilor din Europa Centrală în faţa înaintării austriecilor o determină să negocieze cu acest partener oriental incomod, pentru a tempera puterea vecină în plină expansiune. Raţiunile de stat impun astfel o neaşteptată apropiere, îndeplinită în ciuda reticenţelor pe care le inspiră imperiul musulman creştinilor. În numele acestui imperativ diplomatic, ambasadorii francezi sînt bine primiţi la Istanbul. Găzduiţi somptuos, într-un palat împrejmuit de un parc cu fîntîni arteziene, ei îi au la dispoziţia lor pe aşa-numiţii «copii de limbă», tineri pe care guvernul i-a format în studiul limbilor orientale[81], ceea ce le permite astfel să dispună de propriii interpreţi pentru gestionarea politicilor orientale.

În ambianţa aceasta îşi cultivă Dimitrie relaţiile cu ambasadorii Pierre-Antoine de Castagnères, marchiz de Châteauneuf (din 1689 şi pînă în 1699), apoi cu succesorul lui, contele de Ferriol (1699-1710), personalităţi cu temperamente total opuse, dar solidari în cele întreprinse în serviciul diplomaţiei ţării lor. Cel dintîi se evidenţiază prin voinţa de a se adapta la moravurile orientale: se îmbracă chiar cu «veşminte lungi», ceea ce îi atrage bunăvoinţa otomanilor. Celălalt se situează la polul opus: fost muşchetar cu spirit belicos – din 1692 şi pînă în 1695 a urmat armata otomană în operaţiunile din Ungaria în calitate de consilier militar –, certat cu protocolul turcesc, îşi atrage numai antipatii prin extravaganţele sale: iluminarea palatului său, decoraţiunile fastuoase ale gondolei lui sînt percepute ca tot atîtea sfidări aduse autorităţii sultanului[82]. Dacă e să ne luăm după propriile-i spuse, Dimitrie ar fi înnodat cu cei doi ambasadori relaţii de adîncă prietenie. Într-o scrisoare pe care o trimite regelui său după numirea lui Antioh pe tronul Moldovei, în decembrie 1696, marchizul de Châteauneuf îi spunea că acesta «se numără printre prietenii [săi] de mai mulţi ani»[83]. Am putea deduce că şi fratele lui, Dimitrie, s-ar număra printre ei? În orice caz, aşa va afirma acesta ulterior. Într-un memoriu adresat, în 1718, lui Petru cel Mare, el vorbeşte despre ambasador ca despre «prietenul vechi al nostru şi al părintelui nostru»[84]. Iar într-o scrisoare adresată marchizului în 1722, îi aminteşte anii petrecuţi la Istanbul, unde el însuşi şi fratele său «se bucurau de o strînsă prietenie, ca de familie», din partea lui[85].

Prietenia lui Dimitrie pentru Ferriol respiră şi în paginile *Istoriei Imperiului Otoman*. El descrie amănunţit penibilele lui extravaganţe, dar aduce şi un omagiu calităţilor sale, curajului său, spiritului său «liberal» şi, mai ales, faptului că i-a fost un «prieten sincer şi constant în adversitate, ca şi în prosperitate» (HEO, II, pp. 287-288). Acesta din urmă avea să o şi dovedească, de vreme ce în palatul lui se va refugia Dimitrie cînd, în urma unor uneltiri, va fi ameninţat cu surghiunirea pe o insulă grecească. Cînd oamenii vizirului vin să-l caute, Ferriol invocă sus şi tare inviolabilitatea palatului său, care reprezenta casa regală a Franţei, şi dreptul său de a oferi azil persoanelor expuse unor pericole. Episodul se potriveşte de minune cu puternica personalitate a ambasadorului francez, un adevărat «d'Artagnan», mereu gata să învîrtească sabia deasupra capului întru apărarea «onoarei regelui». Dimitrie povesteşte de altfel scandalul provocat de Ferriol cînd s-a înfăţişat încins cu sabia la o audienţă în faţa sultanului, încălcînd astfel protocolul Porţii. Povestea nu este defel

asemenea celor din *O mie şi una de nopţi*: cel în cauză descrie amănunţit evenimentul într-un raport adresat guvernului său. Mîndru de gafa lui, adaugă chiar, înflorind lucrurile, că incidentul ar fi putut provoca «un mare război»[86]. Nu e de mirare că un personaj atît de flamboaiant a inspirat romanul abatelui Prévost *L'Histoire d'une Grecque moderne*, întemeiat în parte pe povestea principelui moldovean[87].

Trebuie totuşi să constatăm că prietenia cu care se laudă Dimitrie nu este defel confirmată de ambasadorii în cauză. Nu găsim nici o aluzie la relaţiile lor, nici în corespondenţa lui Ferriol, nici în cea a predecesorului său, nici în alte izvoare importante ale epocii[88].

Un Orfeu pentru sultan

În ciuda statutului de populaţie dominată, creştinii din Imperiul Otoman continuă să-şi practice credinţa şi chiar să lucreze pentru împlinirea idealurilor lor. Din acest punct de vedere, cucerirea tronului principatelor române continuă să fie ambiţia cea mai înaltă a elitelor lor. Într-adevăr, nimic nu era mai înălţător pentru cei care aveau asemenea aspiraţii: odată ce sultanul îi înscăuna, ei primeau binecuvîntarea conducătorilor Bisericii ortodoxe şi domneau cu titlul de domn «prin mila lui Dumnezeu». Această marjă de libertate în interiorul lumii otomane explică parţial de ce nu mulţi au tentaţia de a pătrunde în intimitatea societăţii otomane şi de a-i cunoaşte moravurile şi cultura.

Din acest punct de vedere, Dimitrie încarnează o voinţă excepţională de asimilare culturală. Se explică ea oare prin presupusele origini tătare ale familiei sale? Prin personalitatea, curiozitatea lui intelectuală şi nestăvilita sa dorinţă de cunoaştere? Sau prin durata şederii sale la Istanbul? Poate că interminabila aşteptare pe care a trebuit s-o îndure ca să recucerească tronul l-a obligat, mai mult decît pe alţii, să depună răbdătoare eforturi de seducţie pe lîngă maimarii săi. Fără îndoială că Dimitrie nu reprezintă o excepţie. *Sistemul sau întocmirea religiei mahomedane* şi *Istoria Imperiului Otoman* dovedesc întinderea cunoştinţelor sale şi nu ar fi putut fi scrise fără o experienţă trăită atît de hotărîtoare. În plus, aceste cunoştinţe sînt înnobilate de respectul pe care-l manifestă faţă de cultura orientală, atît de diferită de modelul european.

Observăm, de pildă, admiraţia lui pentru instituţiile de învăţămînt turceşti: «academii, licee şi şcoli pentru tot felul de învăţături şi ştiinţe», scrie el, «întemeiate în aproape toate cetăţile, dar mai cu seamă în Constantinopol, pline şi frecventate de nenumăraţi elevi şi auditori, nu se află nicăieri în lumea asta de sub soare ca în Imperiul Turcesc, şi că grăiesc adevărul vor confirma toţi cei cărora li s-a întîmplat să stea cîtva timp în Constantinopol şi să viziteze din curiozitate şcolile şi academiile lor»[89]. În realitate, comparativ cu sistemul de învăţămînt european, modelul otomanilor nu era de invidiat. Organizat în cadrul moscheilor, era pus în practică de un corp numeros de cadii şi muftii şi se limita aproape exclusiv la materii religioase şi juridice. În afara acestora, abia dacă se ofereau nişte rudimente din ştiinţele numite «raţionale», precum istoria naturală, astronomia, matematica.

Dimitrie cunoştea bine şcolile cu pricina, chiar dacă nu le-a frecventat în calitate de elev. Ca şi în cazul Academiei Patriarhiei, el a putut să dobîndească, prin intermediul cîte unui profesor particular, o parte din cunoştinţele predate în aceste lăcaşuri. A învăţat să scrie în turceşte cu Es'ad Efendi, poate una şi aceeaşi persoană cu fizicianul şi matematicianul cunoscut ca traducătorul *Fizicii* lui Aristotel şi al unei lucrări a lui Avicenna (lui i se datorează introducerea, în limba arabă, a termenilor desemnînd microscopul şi telescopul[90]).

În ciuda reticenţelor compatrioţilor săi ortodocşi vizavi de limba stăpînitorilor musulmani, el face faţă dificultăţii cu succes. Idiomul vorbit la Istanbul, pe care-l stăpînea, era un amestec cunoscut sub numele de «jargon burlesc turco-arabo-persan», unde limba turcă era strivită de veneraţia faţă de arabă, tratată cu respect în tot Orientul musulman ca limbă a religiei şi a justiţiei, şi de prestigiul persanei, limbă vorbită de o Curte imperială rafinată şi admirată ca limbă a poeziei. Perseverent, Dimitrie învaţă să vorbească, să citească şi să scrie în această limbă. Va avea numai cuvinte de laudă pentru frumuseţile literare ale *Coranului*, elogiu cu atît mai neaşteptat cu cît este făcut într-o lucrare ce se împotrivea propovăduirii lui... În virtutea principiului după care trebuie să-i facem dreptate chiar şi «celui mai mare duşman» şi să-i recunoaştem calităţile, el respinge analiza autorilor creştini care reproşau acestui text în proză ritmată prea marea sa simplitate. O asemenea impresie nu decurgea oare mai curînd din ignoranţa lor? De fapt, insistă el, valoarea literară a *Coranului* rezidă în «profunzimea naturală a limbii arabe» şi în bogăţia sa lexicală. Reuşind să-i valorifice toate resursele, autorul acestui text a dobîndit cu adevărat statura unui nou Homer.

După Dimitrie, frumuseţea limbii explică şi faima dobîndită de otomani în alte domenii. De pildă, în retorică, care îi inspiră următoarea concluzie curajoasă: «pot spune cu îndrăzneală că neamurile orientale nu sînt cu nimic mai prejos decît cele occidentale, căci după firea lor toţi înclină spre elocinţă, mai cu seamă arabii, persanii şi turcii». Prin «oratori[a] [lor] în dialectul turcesc, predicatorii musulmani nu sînt mai prejos de-un Demostene sau Cicero». În fine, mai spune el, dacă europenii ar putea să înţeleagă cărţile de istorie, poezie şi poveşti din literatura otomană, şi-ar da seamă «fără îndoială că sînt mult mai elocvente decît cele europene»[91].

Vom mai avea ocazia să revenim asupra impactului acestor opinii în percepţia europeană asupra lumii orientale, aşa cum rezultă el din receptarea *Istoriei Imperiului Otoman*. Reţinem deocamdată că, datorită unei excelente stăpîniri a limbii, Dimitrie descoperă bogăţiile culturii otomane şi înnoadă legături trainice cu elitele politice şi intelectuale. El invocă, printre «prietenii săi cei buni», notabilităţi de pe scena politică, cum ar fi caimacamul Istanbulului, Ferrari, şi pe paşa Hassan[92].

Antioh menţionează în biografia tatălui său protecţia de care s-a bucurat acesta, laolaltă cu toată familia, într-un moment cînd viaţa îi era pusă în pericol, în casa unui paşă dintre cei mai influenţi, care i-a adăpostit vreme de patruzeci de zile, cu «toată grija şi mărinimia»[93].

În preajma marilor demnitari ai Imperiului, el frecventează mai multe figuri ilustre ale culturii otomane, printre care pe cronicarul Husein efendi Hezarfen,

savant latinist şi comentator al *Coranului*, renumit pentru modul în care a renovat istoriografia otomană, şi pe Nefioglu (Nefiogli în HEO), pe care Dimitrie afirmă că l-ar fi cunoscut «foarte îndeaproape»: personaj iniţiat în «secretele Curţii», în măsură să influenţeze, prin sfaturile sale, pe Marele Vizir Rami Mehmed, acesta ar fi fost, spune el, «cel mai luminat dintre toţi turcii».

Îi mai evocă şi pe «alţi învăţaţi», fără a-i numi explicit, cu care s-ar fi întîlnit. Conversaţiile sale cu cei pe care-i numeşte «atei» – printre care se numără şi profesorul său de limbă –, ca şi vizitele făcute «libertinilor» musulmani, îl duc la concluzia că «nu toţi turcii au o credinţă de la sine înţeleasă: printre ei, unii sînt mai luminaţi decît alţii şi nu cred tot ce stă scris în Alcoran»[94]. Se impune însă o precizare cu privire la termenul «ateu». Personajele pe care le etichetează în acest fel sînt de fapt discipoli ai atomismului şi ai filozofiei lui Democrit. Ele nu neagă existenţa lui Allah, ci doar posibilitatea de a concilia religia cu filozofia, ceea ce creează un dezacord faţă cu majoritatea gînditorilor musulmani[95].

Putem presupune că relaţiile lui nu se limitau la aceste contacte şi că întreţinea legături strînse cu imamii şi cu alţi înţelepţi susţinători ai credinţei musulmane. Altminteri cum ar fi putut să scrie o lucrare atît de bine informată despre *Sistemul sau întocmirea religiei mahomedane*? Ceea ce recunoaşte şi el, de vreme ce declară că şi-a construit opera pe baza amintirilor lăsate de conversaţiile din timpul şederii la Istanbul, care i s-au întipărit în memorie «ca într-o ceară moale şi lesne de imprimat»[96].

Însă nimic nu ilustrează mai bine integrarea exemplară a lui Dimitrie în cultura otomană decît pasiunea lui pentru muzică. Este înzestrat cu o sensibilitate destul de ieşită din comun. «Poate că în Europa va părea ciudat că subliniez aici aplecarea către muzică a unei naţiuni care are reputaţia de a fi barbară», mărturiseşte el în *Istoria Imperiului Otoman*. Barbaria a putut domina, admite el, în epoca creşterii imperiului, dar, odată cu încheierea marilor cuceriri militare, artele, «roade obişnuite ale păcii, şi-au aflat şi ele loc în sufletele lor». Şi încheie cu aceste rînduri, care trebuie să-i fi surprins pe cititorii săi europeni: «Îndrăznesc chiar să afirm că muzica turcilor este mult mai desăvîrşită decît cea a Europei, atît prin armonie, cît şi prin echilibrul cuvintelor, dar şi că este atît de greu de înţeles, încît abia dacă vom găsi trei sau patru persoane care să cunoască în profunzime principiile şi rafinamentul acestei arte» (HEO, II, p. 178), idee pe care avea să o formuleze din nou în tratatul despre religia musulmană[97].

Este ştiut că autorul acestei entuziaste pledoarii era un fin cunoscător în materie. De altminteri, toţi Cantemireştii împărtăşesc pasiunea pentru muzică: bătrînul Constantin cînta la fluier melodii populare moldoveneşti, fiicele lui Dimitrie cîntau la clavecin, iar Antioh îi va frecventa mai tîrziu pe marii artişti lirici ai societăţii occidentale. Pasiunea pentru muzică era cultivată cu mare grijă. Cacavela era şi el cunoscut ca un bun instrumentist şi ca autor al cîtorva compoziţii muzicale. Cînd ambasadorul Leszczynski îl întîlneşte pe Dimitrie în 1700 la Iaşi şi remarcă, între alte talente, cunoştinţele lui din acest domeniu, tînărul principe fusese deja format de dascălul său. Însă ucenicia decisivă se produce la Istanbul: timp de 15 ani, principele

moldovean studiază sîrguincios cu doi profesori greci, Kiemani (Kemani, după Wright) Ahmed, care se convertise la islam, şi un anume Angeli[98]. Devenind la rîndul său un dascăl respectat, elevul de odinioară va contribui la formarea unei noi generaţii de muzicieni, printre care se numără instrumentişti de renume şi chiar cîteva personalităţi din ierarhia otomană – Davul Ismail Efendi şi Lătif Çelebi, mari trezorieri ai Seraiului. Contele de Saint-Priest, viitor ambasador al Franţei la Istanbul, va remarca de altminteri prejudecăţile otomanilor faţă de arte în general, care i-au determinat să lase profesiunea de muzician în seama ne-musulmanilor: într-adevăr, majoritatea «servitorilor muzicieni ai sultanului, care trec drept nişte Orfei ai Imperiului Turc», sînt de origine greacă, evreiască sau armeană[99].

Dimitrie este cu deosebire renumit pentru virtuozitatea sa în mînuirea tamburei. Cronicarul Ion Neculce exprimă în această privinţă o admiraţie superlativă: «Că aşa ştiia a dzice bine în tambură, cît nici un ţărigrădean nu putea dzice ca dînsul»[100]. De ce alesese tambura? Explicaţia vine chiar de la principe: este, spune el, «cel mai desăvîrşit şi complet dintre toate instrumentele pe care noi le-am cunoscut sau le-am văzut», pentru că «el redă în întregime şi fără cusur sunetul şi cîntecul care iese din răsuflarea omului»[101]. Datorită muzicii, principele muzicant devine foarte popular în înalta societate otomană. În semn de afecţiune, turcii îl numesc Kantemiroglu (fiul lui Cantemir) sau Kuçuk (cel mic) Kantemiroglu. Alţii îi oferă protecţie prin prietenia lor, cum ar fi Rami Mehmed Paşa, poet şi muzician, care deţine o vreme funcţia de Mare Vizir[102]. Dimitrie reuşeşte astfel să-şi găsească un loc în anturajul artistic al sultanului, mediu îndeobşte puţin accesibil unui principe creştin. Acolo face cunoştinţă cu pictorul Levni[103], datorită căruia va putea vedea colecţia de portrete în miniatură ale sultanilor, formal interzisă privirilor unui ne-musulman. Şi, supremă dovadă de recunoaştere a talentelor sale, Lătif Çelebi şi Davul Ismail Efendi îi cer să elaboreze o mare culegere de compoziţii muzicale, precum şi un tratat de muzică, pe care el îl dedică sultanului Ahmed al III-lea (1703-1730). Lucrarea aceasta va ocupa de fapt – cum vom vedea – un loc important în cadrul primelor scrieri ale lui Dimitrie.

Capitolul 4

În oglinda primelor scrieri

Urmele cele mai durabile ale îndelungatei şederi a lui Dimitrie la Istanbul sînt chiar scrierile sale. Redactarea lor trebuie să-i fi ocupat o parte considerabilă a timpului, fapt neobişnuit pentru un bărbat de rangul său, trăitor în Imperiul Otoman. Desigur că nu este nici primul, nici singurul care cunoaşte atît setea de putere, cît şi de cultură: marii viziri ai familiei Köprölü şi dragomanii Mavrocordaţi fac şi ei parte din aceeaşi categorie. Însă astfel de cazuri sînt rare. În timp ce Dimitrie visează să recucerească tronul, un alt demon pune stăpînire pe el: cel al creaţiei. Dorinţa de a scrie devine o componentă esenţială a personalităţii sale. Ceea ce recunoşte de altfel şi el, cînd îşi exprimă hotărîrea de neclintit de a încătuşa «în lanţurile scrisului» roadele minţii sale[104]. Rezultatul este impresionant: aproximativ 2 000 de pagini, tipărite sau în manuscris, redactate între 1693 şi 1710! Iar volumul acesta de pagini este departe de a oglindi realitatea, deoarece nu cuprinde operele care s-au pierdut şi nici titlurile a căror dată de redactare este nesigură.

Performanţa lui în calitate de autor nu rezultă doar din numărul mare al operelor sale şi din diversitatea lor, ci se întemeiază şi pe originalitatea acestora. Fiecare dintre scrierile sale reprezintă o inovaţie remarcabilă pentru vremea lui, atît în domeniul literelor, cît şi în cel al filozofiei sau muzicii. Şi fiecare ia naştere dintr-o bătălie dată cu limba în care scrie.

Pentru a înţelege cît mai bine contribuţia operei lui la cultura română, trebuie să o proiectăm pe fundalul epocii, care înregistrează cele dintîi încercări de a pune în valoare aptitudinile literare ale limbii sale materne[105]. Socrul lui, cel care a iniţiat la Bucureşti traducerea integrală a Bibliei în limba română, nu a fost oare unul dintre cei mai activi înaintaşi pe acest plan? Ca şi alţi compatrioţi ai săi, Dimitrie preia ştafeta acestor aspiraţii: dezvoltarea culturii române, eliberarea ei de dominaţia exercitată de slavonă şi greacă, limbi utilizate de elitele ţării lui în secolele precedente.

Într-o sumă de însemnări manuscrise pe marginea unui exemplar al acestei Biblii. Dimitrie sugerează cîteva corecturi, exprimîndu-şi totodată înţelegerea pentru traducători. El cunoaşte, din proprie experienţă, greutăţile celor ce au a înfrunta acea «neagiungere a ticăitei limbi rumâneşti»[106], deocamdată prea puţin explorată. El însuşi s-a căznit din greu pentru a-i smulge cele dintîi giuvaeruri literare. Dintr-o asemenea aspiraţie s-a născut prima carte pe care a publicat-o în timpul vieţii.

Divanul. Performanţă notabilă din mai multe puncte de vedere: lucrarea este redactată în română, de către un autor care-şi petrece cea mai mare parte a timpului în imperiul sultanului. La Istanbul, Dimitrie foloseşte două limbi: turca, limba stăpînilor de la care aşteaptă tronul, şi greaca, limba Bisericii şi a lumii lui spirituale. Scrie însă în limba română, pentru că este însufleţit de dorinţa de a aduce o contribuţie la «slava şi vredniciia» «moldovenescului nostru neam»[107], încît cineva să poată exclama: «Flori s-au deschis în pămîntul nostru». În această stare de spirit a elaborat *Istoria ieroglifică*, roman rămas în manuscris.

Cînd îşi propune însă să se măsoare cu gîndirea filozofică, întîmpină destule greutăţi, ceea ce explică alegerea latinei pentru redactarea lucrărilor din acest domeniu. Şi, ca şi cum o asemenea performanţă nu ar fi fost suficientă, Dimitrie mai plănuieşte şi un tratat de muzică, pe care-l va scrie în turcă. Capacitatea aceasta de a trăi simultan experienţe intelectuale cu totul diferite îi permite să asume rolul de ziditor al culturii naţionale, aducîndu-şi în acelaşi timp contribuţia şi la cultura Imperiului Otoman.

Preocupările de ordin intelectual ale lui Dimitrie în anii petrecuţi la Istanbul acoperă un domeniu poate şi mai extins. Este greu de ştiut cu precizie dacă unele lucrări redactate ulterior în Rusia – precum *Istoria Imperiului Otoman*, de pildă – s-au conturat în acest interval, cum sugerează unii specialişti[108]. Oricum ar sta lucrurile, dacă însumăm toate scrierile ce datează incontestabil din perioada şederii în capitala de pe Bosfor, opera principelui se dovedeşte a fi încă de pe acum deosebit de prolifică. În plus, ea îi oferă cititorului o mărturie despre un spirit aflat în necontenită fierbere şi, prin aceasta, o oglindă a profilului său intelectual.

Divanul

Anul 1698 marchează debutul său ca scriitor[109], odată cu publicarea cărţii intitulate *Divanul sau Gîlceava înţeleptului cu lumea*, al cărei subiect gravitează în jurul confruntării, în faţa tribunalului raţiunii, dintre două concepţii opuse despre viaţă. Una este incarnată de Înţelept, paznicul valorilor fundamentale ale creştinătăţii, care propovăduieşte pioşenia. După el, existenţa nu este decît o iluzie, ca şi fericirea, pe care fiinţa omenească încearcă cu disperare să o obţină. Împotriva ispitelor cărnii, Înţeleptul sugerează salvarea prin asceză, singura cale de mîntuire a sufletului. Perspectivă refuzată de interlocutorul său, Lumea: fără a contesta dogma învierii din morţi şi a vieţii eterne, Lumea se îndoieşte de imortalitatea sufletului. Dacă nu există nici o certitudine cu privire la viaţa de dincolo, se întreabă ea, nu ar fi mai bine să ne desfătăm cu plăcerile lumeşti şi să îmbinăm devoţiunea cu bucuria de a trăi?

Apărător al dogmei, Înţeleptul nu acceptă nici o concesie. Lumea este opera Domnului, care a conceput-o ca pe o încercare, un «purgatorium» pentru fiece fiinţă omenească[110]. De aceea trebuie să ne păzim permanent de orice tentaţie dăunătoare. Cînd Lumea pretinde şase zile de muncă şi o zi de odihnă şi destindere, Înţeleptul

ripostează că fiece clipă trebuie trăită într-o neîntreruptă devoţiune. Discursul său ocupă un spaţiu preponderent în acest schimb de idei, luînd uneori chiar forma unui monolog a cărui argumentaţie se întemeiază pe autoritatea Evangheliei, care propovăduieşte nesupunerea sufletului «judecăţii cărnii».

Dimitrie dă impresia că s-ar situa de partea Înţeleptului, dar unii specialişti au propus o interpretare mai nuanţată a poziţiei sale. După aceştia, autorul sugerează mai curînd o sinteză între cele două concepţii opuse decît victoria celei întruchipate de Înţelept. Misiunea Înţeleptului nu ar consta aşadar în a părăsi lumea şi a se refugia în izolarea ascezei monahale, ci în a trăi pe de-a-ntregul în lume, pentru a-i inocula acesteia virtuţi.

Cartea nu se deosebeşte prin nimic de vasta literatură europeană consacrată de-a lungul secolelor acestei problematici. Dar ea apare ca o noutate în Europa Orientală, şi mai ales în Ţările Române, din ale căror tiparniţe nu ieşiseră decît texte religioase sau coduri de legi: este prima dată cînd o lucrare de acest gen vede lumina tiparului şi cînd un autor îşi asumă libertatea de a supune învăţătura Bisericii ortodoxe unei reflecţii critice, fără a se dezice vreo clipă de ea, dar punînd, prin intermediul dialogului dintre două personaje, întrebări existenţiale fundamentale.

Cartea ce-l însoţeşte pe principe la tot pasul în analiza sa este Biblia[111]. Urmează apoi autorii «păgîni» ai Antichităţii greceşti şi romane şi autorii creştini. Iese în evidenţă respectul pe care-l nutreşte pentru stoici, Cicero, Seneca, Epictet, şi, odată cu el, soliditatea culturii sale creştine. «Modernii», în schimb, sînt rareori citaţi. Erasmus este menţionat de două ori, însă Petrarca, Dante, Descartes sau Montaigne lipsesc cu desăvîrşire. De aici nu trebuie însă să tragem vreo concluzie pripită, pentru că este greu să conturăm pe deplin orizontul intelectual al tînărului Dimitrie.

Printre izvoarele clar identificabile, unul este cu totul neaşteptat: este vorba de opusculul *Stimuli virtutem, fraena peccatorum*, publicat la Amsterdam, în 1682, de polonezul Andreas Wissowatius. Sub forma unei traduceri mai mult sau mai puţin fidele, textul formează partea a treia din *Divanul*. Procedeul era frecvent într-o epocă ce nu recunoştea paternitatea intelectuală. Ceea ce surprinde, în schimb, este prezenţa unei astfel de scrieri în compoziţia *Divanului*. Pentru că autorul ei este un teolog unitarian, aparţinînd de ramura cea mai radicală a Reformei, al cărei cel mai reprezentativ purtător de cuvînt în a doua jumătate a secolului al XVII-lea a şi fost. Tezele sale despre negarea Trinităţii şi a divinităţii lui Christos i-au adus o celebritate sulfuroasă şi l-au făcut să treacă drept eretic în ochii teologilor creştini de toate confesiunile: catolici, ortodocşi şi protestanţi. Din aceste motive, a reţinut apoi masiv atenţia gînditorilor raţionalişti ai Luminilor, de la Locke pînă la Lessing, trecînd prin Spinoza, Newton şi Leibniz, cel din urmă fiind şi un redutabil adversar al ideilor sale[112].

Cum se explică incredibilul împrumut al unui text semnat de un protestant eretic în *Divanul*? Să fi ignorat oare Dimitrie poziţiile dogmatice ale lui Wissowatius?

Este cu atît mai greu de tranşat în această chestiune cu cît tezele cele mai radicale ale lui Wissowatius nu se regăsesc în cartea utilizată de Dimitrie, ci în alte scrieri, dintre care cea mai importantă rămîne *Religio rationalis* (1685).

Paradoxul ultim este că, în ciuda inserării textului unui autor protestant, cartea lui Dimitrie nu se îndepărtează cu nimic de spiritul Bisericii ortodoxe. Prefaţatorul lucrării, călugărul grec Cacavela – despre a cărui erudiţie în materie de dogmatică protestantă am mai avut prilejul să vorbim –, are toate motivele să facă elogiul elevului său, care a lucrat cu înţelepciune întru «slava lui Dumnăzău», sprijinindu-se «pe o conoaştere adîncă şi bogată la dovederile a *Vechii* şi a noaăi *Scripturi*».

Dascălul avea fără doar şi poate motive întemeiate să nu fie îngrijorat. Şi aceasta pentru că elevul său îşi declara apăsat devoţiunea pentru Sfînta Treime, căreia îi şi dedica de altfel opera. Nimic nu îngăduie să credem că ar fi fost cît de cît amăgit de tezele «eretice». Dar dacă rămîne surd la prozelitismul teologului unitarian şi de neclintit în credinţa lui, el se lasă în schimb influenţat de concepţia lui optimistă despre om. Format în spiritul lui Erasmus, Wissowatius îşi proclamă credinţa nezdruncinată în aplecarea înnăscută a fiinţei omeneşti către bine. Răul se naşte din ignoranţă: este suficient să-ţi cultivi intelectul şi să-ţi îmbogăţeşti cunoştinţele, crede el, pentru a pătrunde în zonele sublime ale virtuţii.

Dimitrie consideră şi el că un bun credincios este, aşa cum spunea apostolul Pavel, cel care, asemenea unei albine, face miere din orice floare, cu condiţia să despartă apoi binele de rău[113]. Religia autorilor care-l interesează îl lasă indiferent. Ceea ce-l apropie de ei este bogăţia gîndirii lor, dovadă a unei disponibilităţi remarcabile, care îi permite să cuprindă izvoare culturale de o mare diversitate. Credinţa creştină nu-l împiedică pe Dimitrie să-l invoce pe poetul persan Al-Saadi (cca 1184-1291 ?) şi să-şi exprime admiraţia pentru acest «om învăţat», care, «măcar că păgîn era, dară frumos a grăit»[114]. În numele aceluiaşi principiu, probabil, el nu ezită să se aplece asupra lucrării lui Wissowatius.

Trebuie spus totuşi că vederile sale largi sînt bine mascate de o scriitură sofisticată, unde se amestecă întorsăturile arhaice cu un stil foarte personal, împodobit cu înfloriturі baroce[115]. Punctele slabe ale lucrării, mai ales lipsa de coerenţă a construcţiei, au fost scoase în evidenţă, dar nimeni nu a pus la îndoială întîietatea sa în naşterea literelor române[116]. Imperfecţiunile nu fac decît să ne ajute să ne imaginăm natura exuberantă a unui tînăr autor mult prea nerăbdător să-şi dezvăluie geniul întregii lumi. Şi aceasta pentru că redactarea grabită a cărţii, care nu a durat decît şase luni, explică scăpările, dar ne lasă să întrevedem şi cîteva din resorturile intime ale sufletului său.

Personalitatea lui de la această vîrstă pare a se defini prin ambiţia de a reuşi la cel mai înalt nivel în cîmpul literelor. Nu ne putem împiedica să nu ne gîndim la tatăl lui, frămîntat de frustrările propriilor limite intelectuale, atrăgîndu-şi dispreţul boierilor luminaţi. Publicînd *Divanul* la Iaşi, în 1698, chiar anul în care fratele său Antioh domnea în Moldova, principele reabilitează imaginea familiei şi o înveşmîntează în prestigiul care îi lipsea. În acelaşi timp, cum observa Virgil Cândea, «între ostaşul încercat care fusese Constantin Cantemir şi învăţatul său fiu, nu era o treaptă urcată de o familie, ci de o epocă»: cea în care diplomaţii şi oamenii de litere îi înlocuiesc pe războinici[117].

Putem presupune că, scriind această carte, Dimitrie este împins de o anume vanitate şi de dorinţa de a gusta celebritatea. Însă îndemnul lui la căutarea Binelui, Spiritului sau Sufletului nu sînt de circumstanţă: textul poartă în sine o tensiune simptomatică pentru problemele ce-i frămîntă conştiinţa. Deşi doritor să cucerească tronul şi consacrarea intelectuală, nu ar fi scris cartea aceasta puţin înainte de a împlini 25 de ani, dacă nu ar fi fost adînc preocupat de interogaţiile ce fac obiectul «gîlcevei» dintre Înţelept şi Lume: cunoaşterea de sine, ca o cale de a dobîndi virtutea sau de a face faţă încercărilor existenţei.

Nu putem trece cu vederea nici celelalte dileme cu care se confruntă în calitatea lui de pretendent la tron. Profund ataşat de ţara sa în numele patriotismului «princiar», el alege de bunăvoie exilul, singura lui speranţă de a recuceri sceptrul. Pătruns de credinţa ortodoxă, îşi petrece o mare parte a vieţii pe malurile Bosforului, într-o dependenţă totală de Înalta Poartă, adversarul cel mai redutabil al lumii creştine. În ciuda credinţei, păstrează totuşi un simţ ascuţit al realităţii, care-l împinge să ţină capul plecat sau să arboreze o mască ori de cîte ori circumstanţele o pretind. Aceste contradicţii ne incită să considerăm Lumea şi Înţeleptul nu ca pe doi eroi aflaţi în opoziţie, ci mai curînd drept două faţete ale unuia şi aceluiaşi personaj – în cazul de faţă, autorul însuşi – şi să privim în consecinţă opera ca pe un ecou oriental al crizei de conştiinţă prin care trecea continentul european la sfîrşitul secolului al XVII-lea. Este şi ceea ce explică răsunetul cărţii printre cititorii din regiune. După publicarea sa, *Divanul* nu a fost reeditat, dar a fost citit şi recitit în secolul al XVIII-lea prin intermediul copiilor manuscrise, fie în română, fie în greacă (textul a apărut iniţial într-o ediţie bilingvă română-greacă) sau chiar în arabă, datorită unei traduceri realizate probabil în 1705, care omite însă numele autorului[118].

Eseurile filozofice, Van Helmont şi Aristotel

Puţin după publicarea *Divanului*, proiectele încep să se succeadă în ritm alert. În 1700, Dimitrie redactează timp de şase luni[119] o lucrare intitulată *Sacrosanctae scientiae indepingibilis imago* [«Imaginea de nedescris a ştiinţei sacre»] şi, un an mai tîrziu, opusculul *Compendiolum universae logices institutiones* [«Prescurtare a sistemului logicei generale»], pe care le vom cita în continuare sub titlurile *Imaginea de nedescris* şi *Prescurtare a logicei*. Dacă aceste două cărţi ar fi putut fi publicate la timp, cum s-a întîmplat cu *Divanul*, gîndirea românească ar fi cîştigat în prestigiu la începutul secolului al XVIII-lea. Din păcate, au rămas mult timp inedite; publicate abia în secolul al XIX-lea şi, respectiv, la sfîrşitul secolului XX, nu au mai putut să-şi îndeplinească rolul. Ele constituie totuşi o mărturie remarcabilă cu privire la preocupările şi la personalitatea principelui moldovean. *Divanul* a inaugurat cariera lui de scriitor într-un domeniu în care reflecţia filozofică se întîlnea cu gîndirea religioasă. *Imaginea de nedescris*, care reia parţial procedeul dialogului, utilizîndu-l în mod deliberat pentru a pune întrebări şi a exprima îndoieli cu privire la natura lumii, merge în aceeaşi direcţie.

Argumentaţia se întemeiază pe o subtilă combinaţie de imagini metaforice. Cea mai interesantă este aceea a pictorului, cu care autorul pare a se identifica atunci cînd se apleacă asupra problematicii cunoaşterii şi a reprezentării în pictură. Horaţiu a spus, aminteşte el, că pictorii, ca şi poeţii, sînt liberi să îndrăznească orice. Asumîndu-şi această cutezanţă, el încearcă să realizeze portretul Adevărului. Pentru a cîştiga un asemenea pariu, un personaj decisiv intră în scenă: Înţeleptul, însă nu cel din *Divanul*. În vîrstă şi în acelaşi timp uluitor de frumos, el îl încarnează aici pe «tatăl Timpului»: pictorul încearcă cu disperare să-i facă portretul, ceea ce-l obligă să reflecteze la limitele artei sale. Cînd l-a încheiat, îi întinde o oglindă, ca să poată compara portretul realizat cu imaginea ce se reflectă în ea. «Oglinda enigmatică»[120] se transformă într-o altă alegorie, care invită la o meditaţie asupra capacităţii omului de a cunoaşte şi a reda adevărul. Aceasta este tema centrală a eseului, considerat de specialişti drept un exerciţiu de analiză între fizică şi metafizică.

În cele din urmă, Dimitrie respinge atît ideea filozofilor Antichităţii conform cărora este posibil să obţii cunoaşterea pe calea raţiunii, cît şi concepţia autorilor contemporani cu privire la rolul primordial al «simţurilor». În schimb, se lasă călăuzit de «revelaţia divină». În opinia lui, ştiinţa se îndreaptă, în ciuda succeselor ei, mereu către rău. Îi etichetează pe învăţaţii care susţin infinitul lumii ca fiind «scelerаţi» şi vorbeşte chiar despre «întunerecul raţiunii». Respinge pînă şi teoria «adevărului dublu», unul propriu fizicii, celălalt filozofiei, şi proclamă: «Nu e deloc aşa. Căci simplu e Dumnezeu, simplu e cuvîntul lui Dumnezeu şi simplu e adevărul, care nu se găseşte în altă parte decît în simpla a lui Dumnezeu ştiinţă»[121]. Crede că eforturile depuse de om pentru a pătrunde pînă la cunoaştere sînt condamnate la eşec, ca şi cele ale pictorului, dacă ele nu se întemeiază pe o credinţă de nezdruncinat şi pe o atitudine de umilinţă şi de rugăciune, întărite de lectura Sfintei Scripturi[122].

Viziunea lui nu aduce nici un element deosebit în dezbaterea declanşată în jurul acestui subiect în Europa mult înainte ca el să fi scris aceste rînduri. Dar ea este simptomatică pentru spiritul său tradiţionalist şi pentru decalajul dintre el şi intelectualii cei mai luminaţi din Occident.

Prescurtarea logicei marchează un semnificativ pas înainte în reflecţia sa. «Întunerecul raţiunii», despre care vorbea în eseul precedent, lasă acum loc pentru «lumina raţiunii»[123]. Cartea începe de altfel cu un elogiu al străduinţei omului de a atinge adevărul. În ciuda păcatului iniţial, Domnul nu a încetat să-l iubească şi i-a întins o torţă pentru a străbate noaptea vieţii pămînteşti. Lumina vine dinspre logică, metodă ce permite «de a deosebi adevărul de neadevăr» şi de a ajunge pe această cale la cunoaşterea adevărului însuşi[124]. O schimbare atît de radicală de perspectivă în comparaţie cu lucrarea anterioară, într-un interval atît de scurt, este surprinzătoare. Speranţa de a persevera în cunoaştere învinge aici, iar autorul recomandă acum predarea logicii ca un instrument remarcabil în cucerirea adevărului şi a «regatului filozofiei».

Opusculul are forma unui compendiu[125] prin nimic diferit de scrierile de acest fel care proliferau în acea vreme în Occident. Ca şi ele, acesta propune o definiţie sumară a logicii, urmată de precizări punctuale privind vocabularul şi raţionamentul propriu disciplinei. Într-un cuvînt, ar fi vorba mai degrabă de o compilaţie decît de

o culegere de idei originale. Unii comentatori au formulat ipoteza că textul ar fi trebuit să servească drept punct de plecare pentru o versiune mai extinsă, redactată în limba română. În *Istoria ieroglifică*, scrisă nu mult după aceea, Dimitrie vorbeşte într-adevăr despre intenţia lui de a traduce în limba sa maternă «întreaga învăţătură a logicii»[126]. Dacă proiectul ar fi văzut lumina zilei, ar fi avut măcar meritul de a da un impuls considerabil dezvoltării limbajului filozofic în română, limbă mult mai greu de mînuit, la acea vreme, decît latina. În schimb, putem fi mai sceptici în privinţa posibilităţii lui de a inova în domeniul logicii. Nu va spune oare Kant, un secol mai tîrziu, că această disciplină a gîndirii filozofice era «închisă şi terminată»[127] încă de la *Organon*-ul lui Aristotel?

Rămas în stare de manuscris, opusculul nu pare să fi jucat nici cel mai mic rol didactic. Însă, tot propovăduind «discursul raţional» şi «legile silogismului», autorul va sfîrşi prin a se impregna de propriile lecţii. Vom recunoaşte mai tîrziu consecinţele acestui exerciţiu intelectual în redactarea «canoanelor» sau a «regulilor» istoriei, inserate în *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*.

Eseurile filozofice sînt instructive şi prin ce ne spun ele despre lecturile care le-au pregătit. Marii autori care au dat originalitate gîndirii europene din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea sînt de negăsit, cu excepţia cîtorva exegeţi cunoscuţi în epocă în domeniul dogmaticii protestante sau al criticii aristotelice, precum Philipp Melanchton, Giaccomo Zabarella sau Joachim Jungius. Spiritul care domină interpretarea lui Dimitrie trimite mai curînd la autorii vîrstei de aur a scolasticii secolului al XIII-lea: Albertus Magnus, Toma de Aquino, Petrus Hispanus şi William Ockham. Scriindu-şi opera la Istanbul, principele trece cu totul sub tăcere cîteva secole de gîndire europeană. În schimb, un alt gînditor pune stăpînire pe mintea lui: flamandul Van Helmont. Misticul acesta destul de straniu va ocupa de acum înainte locul lui Wissowatius din *Divanul*.

Cacavela, dascălul său de la Iaşi, şi Meletie de Arta, cel de la Istanbul, l-au influenţat fără îndoială în această selecţie. Însă entuziasmul discipolului lor a fost apoi alimentat de opera însăşi. Dovadă că nu a ezitat să copieze de mînă cele 820 de pagini ale tratatului *Ioannis Baptistae van Helmont physices universalis doctrina*, publicat în 1682 la Frankfurt de fiul autorului, Mercurius. Copia manuscrisă este precedată de o *Laudă către izvoditoriu şi către virtutea învăţăturii lui*, redactată în latină şi română, şi de o prefaţă în latină, *Lectori amico*, de unde rezultă că textul era menit tiparului. Ea este în plus ilustrată cu portretele celor doi Van Helmont, tatăl şi fiul, realizate de Dimitrie în peniţă, după gravurile ediţiei din 1682.

Fragmentele alese de principele moldovean produc oarecare nedumerire. Nu pentru că el trece sub tăcere opera medicală a lui Van Helmont, datorită căreia acesta a dobîndit în epocă reputaţia de «philosophus per ignem», deschizînd calea experimentală în medicină. Nu alta a fost atitudinea învăţaţilor din epoca Luminilor. Anunţînd medicina timpurilor noi, autorul tratatului *Ortus medicinae* (1648) va face chiar obiectul ironiei voltairiene în *Les Adorateurs* (1769), unde va fi înfierat pentru că a înfăţişat stomacul «ca pe un laborator de chimie». Va trebui să mai treacă un secol după Dimitrie pentru ca Lavoisier să-l ia în serios pe medicul chimist.

În domeniul fizicii, compilatorul nostru nu reţine decît discursul care serveşte drept suport pentru teoria despre imortalitatea sufletului. În plus, el îi aduce un omagiu predecesorului său pentru că ar fi purificat ştiinţa, eliberînd-o de «ereziile» Antichităţii, care i-au «îndepărtat» pe gînditori de la «calea cea dreaptă» a credinţei, şi îşi manifestă în mod special satisfacţia pentru că l-a alungat pe Aristotel din filozofia creştină. Ofensa adusă scolasticii catolice constituie, poate, motivaţia profundă a complicităţii pe care principele moldovean o simte faţă de cărturarul flamand, hărţuit la vremea lui de Inchiziţie.

În plus, opera lui Van Helmont şi a fiului acestuia are cu ce să alimenteze din plin visul secolului: descoperirea pietrei filozofale folosind focul, cel care îmblînzeşte metalul şi purifică natura. Înscriindu-se pe calea ermetismului, doctrina helmontiană făureşte profunzimile misticii. Conform teoriei arheului apărată de Van Helmont, raţiunea este expusă influenţei ameninţătoare a lui Satan, responsabil pentru toate maladiile spiritului. Pentru a dejuca capcanele lui şi a cunoaşte esenţa lucrurilor, omul nu are decît o soluţie: să se lase pătruns prin iluminare de spiritul divin.

Contradicţie? Fără doar şi poate. Însă nu şi pentru învăţaţii din secolul al XVII-lea. Pentru unii dintre ei, spiritul ştiinţific şi misticismul puteau foarte bine să coexiste în armonie. Să nu-i uităm pe Pascal şi pe Newton. Nici pe Leibniz, şi el cititor al lui Van Helmont, care se lăsa purtat atît de reveriile cabaliste, cît şi de calculul infinetizimal, de misticism, dar şi de elogiul raţiunii[128].

Tînărul principe este şi el atras de ermetism şi de ştiinţele oculte. Fascinaţia exercitată de Van Helmont asupra lui constituie cea mai bună dovadă în acest sens. Şi aceasta în detrimentul altor autori, mai ales al lui Aristotel! Dacă nu ar fi existat influenţa lui Van Helmont, probabil că Dimitrie ar fi putut avea un contact mai direct cu opera filozofului. Cu atît mai mult cu cît, în lumea ortodoxiei, moştenirea Stagiritului s-a propagat fără întrerupere, în timp ce în sfera creştinismului occidental ea s-a transmis doar prin intermediul lui Averroes[129]. În secolul al XVII-lea, învăţătura lui Aristotel a cunoscut un nou avînt datorită interpretării lui Corydaleu, care a marcat în profunzime cercetările din academiile greceşti de la Istanbul şi din principatele române. Primele opere ale lui Dimitrie nu prezintă totuşi nici un semn al vreunei atracţii pentru filozofia aristotelică, spre deosebire de contemporanii săi din familia Mavrocordat – indiferenţă explicabilă, poate, prin influenţa dascălului său Cacavela, cel puţin în privinţa interpretării lumii fizice.

În *Divanul*, Aristotel este invocat o singură dată. *Imaginea de nedescris* dovedeşte că Dimitrie îi cunoştea filozofia, însă exprimă la adresa ei o ostilitate viscerală. Se dezlănţuie cu deosebire împotriva lecturii scolastice a operei sale, inclusiv în varianta ortodoxă susţinută de emulii lui Corydaleu, printre care se numărau şi Mavrocordaţii. Chiar dacă critica lui se concentrează cu precădere asupra interpretării fizice a lumii, îl tratează cu duritate pe Aristotel, etichetîndu-l drept «fiul întunecului şi părintele obscurităţii păgîneşti»[130]. În doar cîţiva ani, avea să-şi revizuiască cu desăvîrşire opiniile! Şi iată că Aristotel este dintr-o dată invocat în *Prescurtarea logicei* ca o autoritate incontestabilă! Să se fi eliberat autorul atît de brusc de sub influenţa lui Cacavela, căruia continuă să-i poarte o mare stimă, şi de modelul său flamand Van

Helmont? Să fi devenit oare mai permeabil şi la alte învăţături, printre care cele ale noilor săi dascăli de filozofie, Iacob Manos şi Meletie de Arta, care l-au familiarizat cu Aristotel?

Oricum ar fi stat lucrurile, schimbarea radicală de atitudine spune multe despre personalitatea autorului care, la cei 25 de ani ai săi, este deschis la toate influenţele, dar şi frămîntat de contradicţii.

Istoria ieroglifică

În 1704 sau 1705, Dimitrie se angajează într-o nouă aventură: după eseurile teozofice şi filozofice vine rîndul scrierilor literare. Timp de opt luni compune un roman, *Istoria ieroglifică*. Voluminosul text, împodobit ici şi colo cu propriile desene, nu va părăsi sipetul în timpul vieţii sale şi nu va putea în consecinţă să joace vreun rol literar direct. Va fi tipărit abia în secolul al XIX-lea, iar publicarea tardivă va fi cu atît mai păgubitoare pentru evoluţia literaturii române cu cît la data scrierii sale literele româneşti nu dispuneau decît de un singur model laic de scriitură narativă: cronicile istorice. Dimitrie se lansează aşadar într-un proiect mai ambiţios, care să-i pună în valoare cunoştinţele şi talentul. În întregime codificată, lucrarea nu are limpezimea vechilor cronici. Se poate însă lăuda cu o altă calitate, care ţine de veşmîntul ei artistic, inspirat din barocul european, împodobit în stil oriental[131].

Se poate observa şi că autorul scrie acum din nou în limba română, ca la începutul activităţii sale, cînd a scris *Divanul*. Latina se dovedise indispensabilă în domeniul analizei filozofice, pentru că limba română nu dispunea încă de o terminologie adecvată. Cînd vine însă vorba să înnoade iţele intrigii, Dimitrie regăseşte încrederea în limba lui maternă şi îşi asumă din nou rolul de desţelenitor al cîmpului literar.

Populat de animale reale şi fantastice care-şi dispută cu înverşunare puterea în junglă, romanul emană o atmosferă enigmatică. Vîna epică a povestirii se articulează în jurul a două momente-cheie: marele conclav al animalelor, care se întrunesc pentru a-şi alege regele, şi vînarea Inorogului, asupra căruia se focalizează ura majorităţii sălbăticiunilor sîngeroase.

Mesajul romanului, în care forfotesc simboluri antice şi medievale, orientale şi europene, ar fi riscat să rămînă neînţeles dacă autorul nu ar fi avut grijă să introducă la sfîrşit o «cheie» pentru descifrarea codurilor. Măştile pot astfel să cadă şi, în spatele înfăţişării animalelor, descoperim personaje reale, începînd cu Inorogul, care-l întruchipează pe autorul însuşi. «A dobitoacelor monarhie» are toate atributele societăţii politice a epocii, mai exact ale adunării care a avut loc, în 1703, lîngă Adrianopole, pentru a-l desemna pe noul domnitor din Moldova. Dat la o parte, Dimitrie înregistrează un eşec deosebit de usturător, pe care-l vom evoca atunci cînd vom vorbi despre traiectoria lui politică şi pe care-l depăşeşte revărsîndu-şi amărăciunea în această fantasmagorie literară. Este pentru prima dată cînd Dimitrie îşi întoarce privirile spre scena politică recurgînd la forma romanescă. Dacă pînă acum se aflase în sfera ideilor înalte, preocupat de grija pentru lumea cerească, frămîntat

de chestiuni existenţiale şi iluzii filozofice, el pare a reveni dintr-odată la realitatea terestră, sub şocul unei lovituri resimţite din greu. Încercările prin care trece Inorogul le întruchipează pe cele ale principelui încolţit de ura celorlalţi pretendenţi la tron. Textul acesta alegoric constituie aşadar o mărturie autobiografică de primă importanţă, în care se pot citi în filigran sentimentele şi ideile autorului la data respectivă. Cum arăta Elvira Sorohan, avem de-a face cu «un roman psihologic al luptei pentru adevăr şi putere, născut din fantezia unui om care gustase puterea, era frustrat de ea şi o dorea încă»[132].

Alegerea Inorogului pentru a se reprezenta pe sine însuşi este incitantă. Tema, foarte în vogă în iconografia medievală occidentală şi orientală, apoi în estetica Renaşterii, are prea multe semnificaţii ca să putem identifica valoarea simbolică pe care o avea cu adevărat pentru dînsul. Puritatea, virtutea, aşa cum ar sugera culoarea albă a fiinţei fantastice? Puterea de neînvins? Sau chiar pe Christos, ca în alegoriile în care făptura este străpunsă de săgeţile vînătorilor?[133]

Atunci cînd îi descrie, în roman, isprăvile, Dimitrie spune că Inorogul «din toate jiganiile pămîntului mai vestit şi mai ales era». Am putea oare vedea aici un semn al înaltelor aspiraţii ce sălăşluiau în sufletul lui?

Fără îndoială că se conturase deja visul unei domnii absolutiste şi luminate, pe care va încerca, peste ani, să-l înfăptuiască. *Istoria ieroglifică* este un roman de două ori pasionant, pentru că depune mărturie nu doar despre sentimentele autorului, ci şi despre ideile ce-l însufleţeau în această perioadă. Exprimate confuz, prin intermediul spuselor eroilor săi, al căror mesaj este uneori înceţoşat de ficţiunea literară, ele îşi au totuşi izvorul în realitate, dat fiind că decurg dintr-o experienţă politică trăită. Ceea ce explică în parte evoluţia lor în raport cu tezele expuse în lucrările anterioare, care rezultau în principal dintr-o reflecţie abstractă, de natură morală, filozofică sau religioasă.

Episodul protestului albinelor, de pildă, care se tînguiesc că nu au fost invitate la adunarea animalelor, a fost interpretat ca un mod deghizat al autorului de a-şi exprima propria indignare la adresa adunării din 1703, care-l descalificase în cursa pentru tron. Au fost oare date uitării pentru «micşorimea» lor? se întreabă ele. Nimic nu justifică o asemenea nedreptate. Desconsiderarea unei părţi a corpului politic nu poate decît să ducă la abuzuri şi la răzmeriţă; aşa cum focul ce cuprinde o casă riscă să pîrjolească întreg oraşul, tot astfel revolta unei cetăţi pune în primejdie întreaga lume.

Desigur că autorul nu doreşte deloc vreo răscoală; dimpotrivă, el crede că o cîrmuire înţeleaptă ar trebui să ştie cum să o preîntîmpine. Concomitent, el apără aici ideea, pe care o va pune în practică atunci cînd va domni, unei acţiuni în favoarea celor mai dinamice pături sociale ale societăţii, cele care produc bunurile materiale. Convingere care prefigurează adeziunea lui la o ordine întemeiată pe meritocraţie, singurul principiu ce permite modernizarea funcţionării societăţii şi ocrotirea ei împotriva cupidităţii aristocraţiei.

Critica strecurată la adresa unei guvernări bazate pe despotism şi interese exprimă şi refuzul unei puteri de tip oriental, incarnată de Sublima Poartă. Ea prevesteşte opţiunile lui politice de mai tîrziu. Deocamdată, Dimitrie trebuie să ţină însă cont de

cei ce deţin puterea. Cînd unul dintre personajele romanului, Liliacul, exclamă: «Fie lăudată dreptatea» şi se ridică împotriva guvernării întemeiate pe «cumplite tiranii», unii cercetători s-au şi grăbit să vadă în Dimitrie un «rousseauist *avant la lettre*». Iar cînd acelaşi personaj declară că, pentru omul înţelept, lumea nu are hotare, tot ei au crezut a descifra premisele ideii lui Voltaire conform căreia «omul este liber să-şi aleagă patria»[134].

Pornind de la cîteva idei de acest tip, răspîndite ici şi colo în roman, ca şi în alte scrieri ale lui Dimitrie, unii istorici nu au ezitat să vadă în el un om al Luminilor sau, în orice caz, al începutului Luminilor, cunoscut în Europa Centrală sub denumirea de *Frühaufklärung*. Eticheta s-a impus, dar nu a provocat vreo dezbatere autentică privind temeiul acestor consideraţii. Ea ne inspiră mai curînd rezerve. Am putea, cel mult, să recunoaştem rolul lui Dimitrie în «pregătirea» terenului Luminilor, care încep să-şi facă simţită prezenţa la sudul şi estul Carpaţilor începînd cu sfîrşitul secolului al XVIII-lea. Desigur, principele a fost un spirit luminat, însufleţit pe alocuri de principii laice şi raţionaliste – evoluţia naturală a imperiilor, binele public, spiritul critic –, însă aceste trăsături nu sînt suficiente pentru a face din el un reprezentant al Luminilor[135]. Totul depinde, desigur, şi de ce anume înţelegem prin respectivul fenomen cultural. Dar, chiar dacă ţinem cont de extrema diversitate a manifestărilor sale de la o regiune la alta, o trăsătură pare a fi esenţială pentru a recunoaşte spiritul autentic al Luminilor: cîteva principii izolate nu sînt suficiente pentru a le conferi un sens. Ernst Cassirer a subliniat că originalitatea filozofilor din secolul al XVIII-lea nu constă în elogiul Raţiunii sau în căutarea fericirii, indiferent de forţa mesajelor lor, ci în construirea unui sistem coerent de gîndire[136]. Nu găsim nimic asemănător la Dimitrie, al cărui sistem de gîndire se bazează pe *Etiopicele* lui Heliodor, pe *Istoria secretă* a lui Procopiu din Cezareea şi mai ales pe *Fiziologue*, un text grec din secolul al II-lea, foarte apreciat în Evul Mediu. El continuă să îi preţuiască la fel de mult pe foştii săi dascăli Cacavela şi Van Helmont, ceea ce nu-l împiedică să-şi modifice opiniile cu privire la Aristotel. După ce i-a luat în derîdere pe adepţii senzualismului în *Imaginea de nedescris*, nu ezită să li se alăture, sugerînd că simţurile deschid calea către cunoaştere şi ştiinţă, şi recunoaşte în acelaşi timp importanţa experienţei[137].

Să precizăm, o dată mai mult, că aceste idei se citesc în filigranul unui roman de acţiune care comportă mai multe niveluri de lectură, susceptibile de interpretări contradictorii, roman redactat într-o limbă luxuriantă, supraîncărcată cu ornamente stilistice. În lipsa unei lecturi atente a specialiştilor în istorie literară, ele nu pot fi lesne scoase în evidenţă. Pentru că această operă cu acces dificil vine dintr-o lume plină de bizarerii. Definiţia pe care o propune autorul pentru Europa – «*Evropa*: una din părţile pămîntului, cea mai mică, despre apus»[138] – ne aminteşte că ne aflăm în capitala Orientului otoman, prinşi în mrejele vrăjii şi măreţiei sale.

Cartea ştiinţei muzicii

Pentru a înţelege mai bine de ce «Evropa» putea să-i pară «mică» şi îndepărtată autorului *Istoriei ieroglifice*, este suficient să răsfoim tratatul său despre muzică, *Kitab-i ilm-i musiki* [*Cartea ştiinţei muzicii*], lucrare singulară, care ne cufundă chiar în inima lumii otomane. Rămas în manuscris, textul nu are nici o menţiune care să ne permită să-l datăm ; tot ce putem spune este că a fost redactat în timpul şederii lui Dimitrie la Istanbul.

Dintre toate lucrările sale, tratatul demonstrează cel mai bine profunda lui cunoaştere a societăţii otomane, a cărei sensibilitate artistică şi-a însuşit-o în întregime. L-am întîlnit deja pe Dimitrie jucînd rolul unui «Orfeu» pe lîngă Sublima Poartă. Iată că acum îşi completează pregătirea de instrumentist virtuoz cu o lucrare didactică ce-i permite să facă dovada talentelor lui de teoretician.

Tratatul este scris în limba turcă. Dimitrie, care a scris deja lucrări în latină şi în română, dobîndeşte acum un nou titlu de glorie : cel de creator care-şi aduce contribuţia la cultura otomană.

Opera lui muzicală cuprinde două părţi : tratatul propriu-zis şi o culegere de melodii otomane, dintre care mai multe sînt compoziţii originale.

Tratatul se adresează cunoscătorilor, în special muzicienilor pe care autorul i-a întîlnit şi format personal. El dă impresia unei lucrări de mare anvergură pentru un autor de la începutul secolului al XVIII-lea, impresie confirmată de specialiştii în muzica otomană. Fără ajutorul lor, ar fi greu să înţelegem explicaţiile de ordin tehnic şi terminologia extrem de sofisticată a lucrării. Autorul relatează controversele pe care le-a avut cu artiştii vremii sale pe temele complexe ale interpretării. Îşi exprimă explicit poziţia, îşi susţine propriul punct de vedere şi pune la rîndul lui noi întrebări. Se comportă ca un maestru incontestabil al artei pe care o practică.

Luările sale de poziţie în dezbatere intervin într-un moment crucial pentru evoluţia muzicii otomane. Aceasta din urmă îşi căuta propria cale, specific turcească, încercînd să se desprindă de îndelungatele ei tradiţii persane. Deşi ea se putea mîndri cu o bogată experienţă practică, îi lipseau bazele teoretice. Prin tratatul său, Dimitrie se străduie să umple această lacună şi să armonizeze teoria cu practica, în scopul declarat de a întemeia o teorie «nouă», deosebită de «cea veche»[139].

Principala noutate a tratatului constă în sistemul de notaţie alfabetic al literelor arabe şi turceşti, care reprezentau 33 de sunete diferite. Mîndru de invenţia lui, autorul îşi laudă meritele. Grecii, aminteşte el, au utilizat un sistem aproape similar, dar care nu cunoştea notaţiile măsurii şi ale ritmului. Europenii şi ruşii au luat în calcul tocmai necesitatea de a nota ritmul, însă ei nu cunoşteau muzica orientală. Doar sistemul propus de el, insistă Dimitrie, corespunde cu precizie specificului acestei muzici. Mai mult : nu doar corectează erorile celorlalte sisteme, ci rămîne deschis la îmbunătăţirile pe care le vor aduce [cei ce vor veni după el]". În plus, lucrarea trebuie să corespundă necesităţilor învăţămîntului muzical ; ea este un fel

de sprijin, spune dînsul, în slujba celor ce doresc să pună în practică ştiinţa muzicii «pentru a atinge desăvîrşirea».

Remarcăm importanţa acordată de el raţiunii în abordarea sa teoretică: doar ea poate deosebi compoziţia muzicală de «cîntecul păsărilor, oricît de dulce şi duios ar fi». Capacitatea de a raţionaliza este cea care îngăduie pătrunderea în «oceanul ştiinţei muzicale», domeniu cu posibilităţi infinite, pe măsura combinaţiilor de note şi de ritmuri.

Mai notăm şi cîteva asocieri interesante: el compară legile după care se conduce compoziţia muzicală cu mişcările şi cu armonia corpurilor cereşti sau găseşte analogii între «ştiinţa muzicii» şi cea a medicinei: «Aşa cum se face disecţie [...]», scrie dînsul, «tot aşa [...] am explicat canoanele şi am deslușit regulile»[140].

Este oare Dimitrie mai novator în consideraţiile lui despre clasificarea sunetelor sau în definirea regulilor măsurii şi ritmului? Este extrem de greu să evaluăm originalitatea şi importanţa contribuţiei lui fără să ne raportăm la opiniile specialiştilor în materie. Or, aceştia nu şi-au spus încă ultimul cuvînt. Pentru unii, tratatul lui Dimitrie este primul tratat muzical turcesc şi cel mai important din secolul al XVIII-lea. Pentru alţii – dar ideile lor nu sînt ireconciliabile –, el nu ar fi influenţat dezvoltarea muzicii orientale, pentru că s-a perimat foarte curînd[141].

Rămasă mult timp în manuscris[142], opera nu a pătruns probabil decît într-un cerc foarte restrîns de cunoscători, ca şi culegerea muzicală ce însoţeşte tratatul. Doar cîteva compoziţii par să fi fost interpretate şi transmise pe cale orală. Cu ocazia unei vizite la Istanbul, în 1750, Charles Fonton avea să observe totuşi «marele succes» al muzicii compuse de Dimitrie, «care este şi astăzi ascultată cu mare plăcere». În 1781, orientalistul italian Toderini, care efectua la rîndul său o călătorie în Imperiul Otoman, a avut ocazia să-i asculte pe cîţiva «cunoscători» vorbind despre «melodiile turceşti ale lui Cantemir». O teză incitantă a fost lansată mai recent: aria Dervişilor care ar fi inspirat muzica unei secvenţe din baletul *Le gelosie del serraglio* şi din opera lui Mozart intitulată *Răpirea din Serai* ar fi fost o compoziţie semnată de Dimitrie. Fără îndoială că este vorba de o exagerare. Se pare mai curînd că, aşa cum a arătat George Ciorănescu, rolul principelui s-ar fi limitat doar la transcrierea piesei, ceea ce nu înseamnă o contribuţie originală, însă una importantă totuşi pentru păstrarea şi difuzarea ei în lumea muzicală[143].

Astfel de preocupări dezvăluie o dimensiune impresionantă a personalităţii principelui. Pasiunea lui pentru muzică este atît de mare încît, atunci cînd se va afla în Rusia, departe de locurile unde a fost celebrat ca un Orfeu al Porţii, va inventa un fel de sonometru, capabil să indice «fără eroare şi fără nici un ajutor al coardei apăsate [...] locurile de unde trebuie să provină tonurile pline şi semitonurile» (S., p. 547).

Capitolul 5

Pe scena puterii

Îndelungata aşteptare

Perioada petrecută de Dimitrie la Istanbul din 1693 pînă în 1710 nu este o «şedere de plăcere şi lux», ca să reluăm cuvintele în care descrie el viaţa cotidiană din marea metropolă otomană (HEO, II, p. 243). În timp ce duce o existenţă mondenă, dar şi consacrată scrisului şi muzicii, el este permanent frămîntat de dorinţa de a recîştiga tronul pierdut.

Fără doar şi poate că Dimitrie considera dreptul la tronul Moldovei ca inalienabil, de vreme ce fusese dobîndit de tatăl său şi el însuşi îl moştenise conform vechilor instituţii ale ţării care hotărau succesiunile princiare. De aceea va insista el atît de mult în biografia tatălui său asupra faptului că titlul lui fusese confirmat de sfatul boierilor în martie 1693. Exista însă o problemă: nu era singurul candidat. Pretendenţii forfoteau în capitala otomană: toţi urmăreau aceeaşi ţintă şi invocau aceleaşi drepturi. Drepturi ce deveniseră de altfel tot mai ipotetice odată cu întărirea dominaţiei otomane. De fapt, reuşita era mai ales o chestiune de avere, pentru că trebuia să poţi cumpăra bunăvoinţa Porţii. Or, Cantemireştii sînt departe de a se număra printre cei mai avuţi. Pentru a depăşi acest handicap, Dimitrie trebuie să-şi valorifice toate atuurile, să-şi croiască, de pildă, calea prin intermediul prieteniilor şi simpatiilor pe care ştia cum să le obţină în înalta societate. Ceea ce explică faptul că recucerirea puterii a fost o luptă atît de lungă, în care a trebuit să înfrunte mai mulţi rivali, începînd cu propriul frate.

Înainte de a-şi vedea împlinit visul, în 1710, Dimitrie a intrat într-o competiţie plină de pericole, de uneltiri şi compromisuri, ale cărei peripeţii nu le cunoaştem pe deplin. Doar cîteva episoade au ajuns pînă la noi. Raportul unui reprezentant al Veneţiei la Istanbul susţinea, în 1695, că lui i s-ar fi cuvenit tronul, dar că l-ar fi «cedat» fratelui său[144]. Dacă faptul s-ar dovedi, el ar confirma legăturile foarte puternice ce-i uneau în acei ani pe cei doi fraţi. Într-adevăr, Antioh obţine tronul în 1695, iar Dimitrie rămîne la Istanbul, unde devine agentul său diplomatic pe lîngă Poartă, ceea ce demonstrează buna înţelegere dintre ei. Aşa se face că, în calitate de emisar al fratelui său, Dimitrie asistă, în 1697, la un eveniment istoric cu mari consecinţe pentru Europa Orientală: expediţia otomanilor în Ungaria, care se încheie la Zenta

printr-o lamentabilă înfrîngere în faţa armatei austriece de sub comanda principelui Eugen de Savoia.

Dimitrie nu ia parte la lupte. Rolul lui pe lîngă Poartă constă exclusiv în a-şi reprezenta fratele şi în a servi drept zălog al credinţei acestuia, dar, în această calitate, urmăreşte îndeaproape mişcările trupelor otomane, se întîlneşte cu cei mai înalţi comandanţi aflaţi sub conducerea sultanului şi Marelui Vizir şi observă desfăşurarea operaţiunilor. Este o încercare hotărîtoare pentru experienţa lui militară, căreia îi va acorda ulterior un loc considerabil în *Istoria Imperiului Otoman*. «Mă îngrozesc ori de cîte ori îmi amintesc învălmăşeala vrednică de plîns din acele vremuri», avea el să scrie. Într-adevăr, a văzut cu propriii ochi «tristul spectacol al măcelului» armatei otomane şi a cunoscut chinurile «unei imaginaţii înspăimîntate de temeri» (HEO, II, p. 274, 251-252). Evenimentele acestea i-au permis, mai ales, să ia măsura metehnelor ce subminau puterea otomană: dezbinarea şi uneltirile din interiorul comandamentului, dezordinea trupelor.

Consecinţele acestor slăbiciuni: în ciuda numărului strivitor al efectivelor sale – 150 000 de oameni –, Poarta a trebuit să dea înapoi în faţa armatei austriece, de trei ori mai puţin numeroasă. Dimitrie înţelege atunci că Imperiul Otoman este pe cale de a trece prin schimbări profunde. Oricît ar fi voit sultanul Mustafa al II-lea, în imensa lui vanitate, să dea strălucire acţiunilor sale, decalajul dintre aparenţe şi realitate sare în ochi cu ocazia acestei bătălii. În timp ce sultanul se amăgea cu iluzia îmbărbătării trupelor «la auzul marelui său nume» şi înfăţişa «cel mai neînsemnat avantaj» ca pe o mare victorie, o mînă de creştini reuşeşte să-i decimeze armata şi să o pună pe fugă. Demonstraţia superiorităţii tehnice a adversarului este copleşitoare. După ce a urmărit nemijlocit evenimentul, Dimitrie face o analiză istorică şi politică ale cărei concluzii sînt încurajatoare pentru speranţa unei eliberări apropiate de sub otomani. Dobîndeşte certitudinea că, odată cu înfrîngerea de la Zenta, «totul contribuie la distrugerea turcilor» (HEO, II, 241, 250) şi că istoria intră pe o matcă nouă. Este ideea fundamentală a viitoarei sale cărţi despre *Istoria Imperiului Otoman, unde se văd cauzele creşterii şi descreşterii sale* (Paris, 1743), care anunţă prin chiar titlul ei declinul puterii otomane.

Desigur că nu se punea problema să exprime deschis astfel de convingeri atît timp cît se afla în tabăra otomanilor şi, mai ales, în anturajul comandanţilor cu care înnodase legături ce se vor dovedi folositoare pentru viitoarea sa carieră. Unul dintre ei, paşa Mahmud ben Ogli, singurul supravieţuitor dintr-o ambuscadă în care căzuseră otomanii cu ocazia unei lupte, i-a furnizat chiar informaţii preţioase despre operaţiunile militare: «L-am mai întîlnit după aceea», avea să precizeze Dimitrie, «şi am avut plăcerea să aud din gura lui povestea peripeţiilor prin care a trecut» (HEO, II, p. 251).

În vacarmul armelor, principele îşi continuă preocupările literare. În trecere prin Adrianopole, în aprilie 1697, unde asistă la mobilizarea armatei turceşti, este trimis de urgenţă de Poartă la fratele său, la Iaşi, pentru a-l informa despre operaţiunile în curs. În aceste circumstanţe va da la tipărit romanul *Divanul*, care va apărea peste alţi doi ani. Traversarea forţată a Ungariei în suita armatei otomane a reprezentat fără îndoială prima lui ocazie de a se apropia de centrul continentului european şi de a

vizita în treacăt cîteva biblioteci: probabil că acolo a descoperit lucrarea lui Wissowatius, precum şi alte lucrări în latină[145].

Pacea semnată pe 26 ianuarie 1699 la Karlowitz dă o grea lovitură puterii otomane. Ea ratifică retragerea din Ungaria şi Transilvania, unde otomanii lasă locul austriecilor, şi hotărăşte alte cîteva concesii teritoriale importante: oraşul Azov revine Rusiei, Dalmaţia şi Moreea sînt acordate Veneţiei, iar regiunile occidentale ale Ucrainei revin Poloniei.

Foarte slăbită şi umilită, Poarta regăseşte totuşi clipe de tihnă după vacarmul războiului. În ceea ce-l priveşte pe Dimitrie, anul 1699 este bogat în evenimente. Este anul căsătoriei sale şi cel al publicării primei lui cărţi. Este şi anul reîntîlnirii cu fratele lui: asistă, alături de acesta, la momentul solemn al primirii soliei poloneze, care, în drum spre Istanbul, se opreşte la Curtea moldoveană. Va dedica *Divanul* fratelui său, într-un gest de consideraţie faţă de suveran pe care trebuie să-l facă practic obligatoriu rarii autori publicaţi de unica tipografie din Moldova. Pentru Dimitrie este şi ocazia de a aduce un omagiu fraternităţii. «Dulcele mieu iubit mai mare frate», îi scrie el, inspirîndu-se din Ecleziastul, dragostea născută din inimile a doi fraţi este «acel de aur al dragostii frăţeşti [...] lanţ, [care] nerupt şi neîndoit va fi»[146].

Cît de sincer este vibrantul elogiul? Este îngăduit să ne întrebăm dacă aceste demonstraţii de afecţiune nu sînt decît o atitudine de faţadă şi dacă nu cumva ele maschează o rivalitate disimulată. O scrisoare semnată de Dimitrie şi adresată unei terţe persoane cu cîţiva ani în urmă lăsa să se întrevadă existenţa unor disensiuni fraterne: dacă «va mai avea multă vreme purtarea aceasta faţă de noi», scria el referindu-se la Antioh (scrisoarea nu este datată, dar a fost scrisă în timpul domniei acestuia din urmă, între 1695 şi 1700), «noi de asemenea vom avea o altă purtare»[147]. Oricum ar fi stat lucrurile, această notă discordantă anunţă furtunile ce vor veni.

În 1700, Antioh trebuie să se încline în faţa deciziei Porţii de a numi un alt domnitor în Moldova. Părăseşte Iaşiul şi se instalează în oraşul sultanilor, unde-şi regăseşte fratele mai mic, care pierde cu aceeaşi ocazie calitatea de capuchehaie. După trei ani, domnitorul Moldovei este iar destituit şi urmează o nouă cursă pentru tron: Antioh manevrează pentru a-l recuceri, însă trebuie să rivalizeze nu numai cu Mihai Racoviţă, protejatul domnitorului din Muntenia, care va cîştiga în cele din urmă, ci şi cu propriul frate, Dimitrie.

Anul 1703 este aşadar un an deosebit de dificil pentru Cantemireşti, care trebuie să-i înfrunte pe ceilalţi candidaţi, dar şi să se lupte între ei în competiţia pentru cîştigarea tronului moldovean. Iubirea frăţească din urmă cu trei ani s-a destrămat. Ambii sînt ţintele uneltirilor puse la cale de domnitorul valah Brîncoveanu. Dimitrie se simte în mod deosebit vizat. Cel puţin aşa au interpretat istoricii intriga din *Istoria ieroglifică*, unde se ascunde sub masca Inorogului. Într-o zi, el zădărniceşte o tentativă de otrăvire (alegerea inorogului s-ar justifica astfel şi mai bine: în simbolica medievală, cornul acestuia era considerat ca fiind capabil să neutralizeze otrava). Altă dată, scapă de urmăritori adăpostindu-se în palatul unui înalt demnitar al Porţii sau, după alte surse, în cel al ambasadorului francez.

Înverşunarea mult mai mare a lui Brîncoveanu împotriva lui Dimitrie decît a fratelui său Antioh este explicabilă. Domnul, care domneşte cu drepturi depline asupra Ţării Româneşti din 1688, îl bănuieşte pe tînărul Cantemir că ar rîvni la propriu-i tron. Ştie că mariajul acestuia cu o membră a familiei Cantacuzino constituie o reală ameninţare. Însă momentul culminant al bătăliei pare a se focaliza, în 1703, asupra succesiunii din Moldova, care trece printr-o scurtă perioadă de vid de putere, şi nu asupra Valahiei, unde Brîncoveanu îşi consolidase domnia. Competiţia pentru Moldova constituia în sine o experienţă aspră, considerabil amplificată de lupta dintre Dimitrie şi propriu-i frate.

Tot ce îi despărţea pe cei doi fraţi iese acum la lumina zilei. În timpul primei sale domnii, începută în 1695, Antioh se dedă din plin pasiunii pentru vînătoare şi, dacă e să ne luăm după insinuările cronicarului Neculce, «era cam straşnic». El se dovedeşte însă un domnitor măsurat şi energic, preţuit de contemporani. «Nu era pre cărturar», precum fratele său, «numai nu era om prostu»[148], recunoaşte Neculce, sugerînd astfel că arta guvernării nu este atît o chestiune de erudiţie, cît de competenţă, ceea ce i-a permis lui Antioh să-şi îndeplinească în mod onorabil sarcinile.

Astfel încît, în 1705, cînd se declanşează o nouă competiţie pentru tronul Moldovei – scadenţele se succed în ritm susţinut –, va ieşi învingător. Reuşeşte chiar să se reconcilieze cu adversarul tuturor Cantemireştilor, domnitorul Brîncoveanu. Nu însă şi cu propriul frate. Trebuie spus că el profită de poziţia dobîndită pentru a pune mîna pe toate pămînturile lăsate moştenire de tatăl lor şi dă astfel o lovitură de graţie fostei lor fraternităţi, deposedîndu-şi fratele mai mic. În faţa unei asemenea nedreptăţi, lui Dimitrie nu-i mai rămîne decît să se refugieze în ficţiunea literară. În roman, el poate să-şi exprime revolta prin subînţelesuri şi să-i critice cu asprime pe cei ce se îmbogăţesc pe căi necinstite, aluzie transparentă la spolierea a cărei victimă fusese.

După această încercare, timp de aproximativ cinci ani, din 1705 pînă în 1710, urma lui Dimitrie se pierde. Redactarea *Istoriei ieroglifice* se situează în jurul anului 1705. Să fi avut şi alte proiecte? Să se fi lăsat prins cu mai multă voluptate de desfătările turceşti? Nu dispunem de nici o mărturie. Două noi schimbări de domnie se produc în Moldova – în 1707, apoi în 1709. Nimic nu indică dacă s-a numărat printre pretendenţi. Lucrările scrise în această perioadă demonstrează mai curînd că principele avea o aplecare mult mai mare pentru lumea cunoaşterii decît pentru descifrarea tainelor întortocheate ale puterii.

Abia în 1710 îi regăsim dintr-odată urma, cu prilejul numirii lui pe tronul Moldovei. Lunga aşteptare s-a încheiat. Sultanul tocmai îl alesese drept Mare Vizir pe Baltadji Mehmed, binecunoscut pentru temperamentul său belicos, ceea ce nu-l împiedica să fie un cîntăreţ de mare talent, foarte apreciat pentru timbrul vocii sale. Am putea fi tentaţi să vedem în afinitatea lor comună pentru muzică o posibilă explicaţie pentru apropierea dintre principe şi Marele Vizir. În realitate, numirea pare a fi fost mai curînd legată de spectrul unui nou război între Poartă şi Rusia. Încă din toamna anului 1710, Poarta începuse să se pregătească cu înfrigurare pentru această eventualitate. Preludiul ostilităţilor se produce pe 3 septembrie 1710, cînd ambasadorul Rusiei, Piotr Tolstoi, este întemniţat la Edicule, temuta Bastilie otomană. Hanul tătar

Devlet Ghirai, personaj cheie prin poziţionarea lui între Rusia şi Imperiul Otoman, se deplasează în mare grabă la Istanbul în vederea pregătirilor de război. În perspectiva, atît de apropiată, a declanşării acestuia, Poarta nu are decît o singură incertitudine: vor face oare faţă principatele române la frontieră? Vor rămîne oare credincioase sultanului sau credinţa creştină le va împinge către tabăra adversă? Atunci apare Dimitrie ca omul momentului. Inspira încredere Sublimei Porţi. De-a lungul întregului său sejur otoman, a părut a fi un supus credincios. Mai mult, trecea şi drept un războinic destoinic. Poate că asupra lui se proiecta şi renumele militar al tatălui, dar şi faptul că se aflase în tabăra otomană în timpul războiului din 1697. În orice caz, aceasta este versiunea fiului său, Antioh. În toamna anului 1710, povesteşte el, Moldova era guvernată de Nicolae Mavrocordat, «bărbat învăţat, foarte respectat de Poartă, dar nu tocmai potrivit pentru vremile cînd războiul începea să ameninţe Imperiul Otoman. Căci el nu avea nici curajul, nici priceperea necesare în meşteşugul războiului. Dimitrie este aşadar cel ales pentru a-l înlocui, pentru că avea reputaţia de războinic şi, în plus, era apropiat de interesele Necredincioşilor»[149].

La credinţa faţă de Poartă şi la statura militară se adaugă protecţii înalte şi relaţii influente. Agentul diplomatic al lui Devlet Ghirai la Poartă nu este altul decît hasnadarul Davul Ismail Efendi, pe care l-am întîlnit deja pe cînd era elevul său, şi în calitate de muzician, şi de prieten. Acesta din urmă va fi avut un cuvînt de spus în favoarea lui Dimitrie. În orice caz, după majoritatea surselor, numirea lui s-ar fi datorat intervenţiei hanului tătar. Am putea să ne întrebăm dacă ipoteticele lui origini tătare nu vor fi jucat şi ele vreun rol, însă contemporanii nu le acordă nici o atenţie.

Pentru a cîştiga bunăvoinţa lui Devlet Ghirai, Dimitrie a pus probabil la bătaie şi ceva daruri: obiceiul era prea bine înrădăcinat în moravurile epocii, şi nu doar în Imperiul Otoman, aşa că nu putea el face excepţie. Culisele unde s-a decis numirea lui nu şi-au dezvăluit toate secretele, dar este cert că, în perspectiva unui război cu Rusia, factorii de decizie au pariat pe loialitatea lui Dimitrie. Probabil că au ţinut cont şi de vechea lui animozitate faţă de domnitorul Brîncoveanu, care era foarte suspectat la Istanbul de duplicitate. Ei vor utiliza de altminteri aceste dezacorduri, cerîndu-i noului domnitor să-şi supravegheze vecinul îndeaproape şi să adune dovezi ale trădării sale[150], dîndu-i să înţeleagă că, în schimb, ar putea urma o numire pe tronul Ţării Româneşti (HEO, II, p. 302).

În orice caz, numirea lui Dimitrie este atît de surprinzătoare şi grăbită, încît pînă şi ritualul de învestire pare a fi fost dat peste cap. Acesta începea de obicei cu o vizită la Marele Vizir, după care alesul era condus în faţa sultanului. Contrar tradiţiei, Dimitrie este însă înfăţişat direct celui din urmă, şi abia apoi Marelui Vizir. Noul domnitor al Moldovei ar fi primit cu această ocazie mai multe distincţii în semn de foarte înaltă consideraţie: demnitatea de paşă cu trei tuiuri, în loc de două, cum se obişnuia în cazul domnitorilor români; caftanul cu mai multe culori, brodat cu fir de aur şi argint, înzestrat cu o înaltă valoare simbolică, pe care ambasadorul francez Ferriol încercase în zadar să-l dobîndească. Alt fapt rarisim, Dimitrie este scutit de tribut şi de obişnuitele daruri pe care ar fi trebuit să le trimită sultanului în semn de recunoaştere a autorităţii sale (HEO, II, p. 303). În biografia tatălui său, Antioh va

pretinde că «Dimitrie nu doar că nu a oferit nici un ban în dar sultanului şi miniştrilor turci, cum sînt obligaţi să procedeze toţi cei care sînt înălţaţi la asemenea rang, ci Poarta, dimpotrivă, i-a dăruit 20 de pungi cu bani pentru cheltuielile de călătorie»[151].

Detaliile oferite de Cantemireşti, atît de înclinaţi să ţeasă legende, trebuie luate cu prudenţă. Realitatea pare oarecum diferită, pentru că, într-o scrisoare trimisă mai tîrziu lui Petru cel Mare, Dimitrie vorbeşte limpede de «suma datoriei nu mici» pe care a făcut-o la Istanbul «pentru a obţine principatul»[152].

Un lucru este cert: situaţia politică ce a dus la alegerea lui este într-adevăr ieşită din comun. Pentru că războiul Porţii cu Rusia era iminent. De aceea trebuia accelerată plecarea lui, începînd cu ritualul învestirii, îndeplinit în mare simplitate cu binecuvîntarea patriarhului Constantinopolului. Însoţit de fiul mai mare, Matei (restul familiei îl va urma după cîteva săptămîni), şi de o mînă de oameni, noul domnitor moldovean pleacă în goană spre capitală, unde intră pe 10 decembrie 1710.

Are 37 de ani. O stampă din epocă înfăţişează, pentru prima dată, trăsăturile lui fizice. Este un bărbat cu faţă ovală, cu trăsături regulate, cu ochi mari, nas drept şi o «gură voluntară». Părul, cu bucle mari, mustăţile lungi, uşor răsucite la vîrf, barba, rotunjită. Un caftan cu blană la mîneci cade în falduri mari, aruncat peste armură. Portretul este al unui «bărbat frumos», a cărui atitudine denotă un «amestec de hotărîre şi melancolie», după descrierea Mariei-Ana Musicescu. Am putea pune la îndoială această impresie, dacă nu ar fi întărită de mărturia unui ofiţer francez, Jean Moreau du Brassay, care l-a întîlnit personal pe Dimitrie, cam în aceeaşi perioadă, în 1711. Este complet fermecat de el: «Mic de stat, cu un trup zvelt şi un chip delicat, bărbat frumos, cu un aer solemn şi o înfăţişare atît de plăcută cum nu am mai văzut vreodată în viaţa mea»[153].

O domnie episodică

A doua domnie a lui Dimitrie nu va dura decît opt luni – prea puţin ca să lase vreo urmă în istorie. La prima vedere, domnia lui nu se deosebeşte de a celor care l-au precedat sau i-au urmat pe tron. Dar, dacă o analizăm cu mai multă atenţie, opera politică realizată de domnitorul erudit şi literat este surprinzătoare. Originalitatea ei decurge în primul rînd din intenţiile domnitorului, care ne duc cu gîndul la «practica domnească a unui ideolog», după formula lui Nicolae Iorga[154].

La urcarea pe tron, face un prim gest neobişnuit: cuvîntează înaintea boierilor ce-l întîmpină. Dacă ar fi să ne imaginăm acest discurs, aşa cum este el relatat de o singură mărturie indirectă, cronica lui Nicolae Costin, Dimitrie dă dovadă de la bun început de o remarcabilă voinţă de înnoire în maniera de a cîrmui treburile ţării, prezentînd deschis principalele puncte ale programului său politic. El vorbeşte astfel de dorinţa lui de a strînge în jurul său principalele forţe politice, «arătînd ce ar fi folosul unirii boiereşti»[155], şi de a pune interesele generale ale ţării înaintea ambiţiilor personale. Profită de ocazie pentru a-şi expune planurile dinastice. Sultanul a socotit că «sîntem vrednici să urmăm tatălui şi fratelui nostru, ca voievod al Ţării Moldovei»,

ar fi spus el. Cuvîntarea sa ar putea constitui prefaţa teoretică a unei domnii menite să încarneze absolutismul monarhic, pentru a învinge regimul nobiliar, considerat responsabil de anarhia din ţară.

Înainte de a pune în practică ideile la care medita de multă vreme, domnitorul dă dovadă de pragmatism. Deocamdată, se află în fruntea unei ţări care a înregistrat recolte slabe şi care, în pragul iernii, duce deja lipsă de pîine. În plus, trebuie să îndeplinească o misiune impusă de Poartă pentru nevoile războiului cu Rusia: să vegheze personal la bunul mers al lucrărilor de construcţie ale unui pod peste Dunăre. Pare că-şi pierde deja răbdarea. Cel puţin aşa susţine Ion Neculce, colaboratorul său apropiat, care are uneori impresia că domnitorul prezidează adunările cu un aer absent. Reuşeşte însă să săpînească situaţia. Neculce, care se temea de instalarea la putere a unui domnitor iritabil şi impulsiv, este cucerit de bunăvoinţa şi blîndeţea lui. Dincolo de această mască, Dimitrie se concentrează de fapt, cu discreţie şi tenacitate, asupra îndeplinirii programului său de domnie absolutistă. Îşi dedică timpul multiplelor îndatoriri zilnice, fără a înceta să urmărească îndeplinirea unor proiecte mai ambiţioase.

Pentru a consolida finanţele principatului, de pildă, obţine acceptul patriarhului de la Ierusalim ca veniturile mănăstirilor moldovene, destinate îndeobşte ajutorării mănăstirilor ortodoxe de la sudul Dunării, să intre în trezoreria statului. În acelaşi spirit, lărgeşte bazele sociale ale puterii sale. Chiar dacă nu întreprinde nici o reformă autentică, obiectivele pe care le urmăreşte prind totuşi contur: micşorarea sau chiar suprimarea unor impozite (precum cele pe podgorii sau pe albinărit), care apasă asupra boierilor de condiţie modestă ce alcătuiesc baza politică a puterii lui sau asupra păturilor sociale ce asigură forţa economică a ţării.

Sprijinul acordat «poporului» îl obligă în mod inevitabil să-i strunească pe marii boieri. Pedeapsa pe care i-o administrează unui vechi notabil, care refuzase să execute un ordin al său invocînd o stare proastă de sănătate, ilustrează foarte bine strategia lui: mîniat, ordonă ca acela să fie plimbat pe străzile capitalei «numai pe un cal călare, fără slugi, fără nimica». Boierii sînt scandalizaţi: «Ocarnică faptă!», spune unul dintre ei, «pentru pricină mică au ocorit pe boier mare!»[156]

Domnitorul se îngrijeşte concomitent de mai buna aşezare a puterii lui. Începe prin a înlătura din anturajul său pe una dintre familiile cele mai puternice din Moldova şi se înconjoară de oameni noi, competenţi şi devotaţi. Printre cei mai vîrstnici se numără vechi tovarăşi de arme ai tatălui său. În comparaţie cu ei, alţii sînt «tineri», deşi cei mai mulţi au atins vîrsta de patruzeci de ani. Compoziţia sfatului arată voinţa lui Dimitrie de a instaura buna înţelegere şi de a îngropa vechile duşmănii. Prezenţa, printre înalţii demnitari, a lui Nicolae Costin, fiul boierului cărturar executat din ordinul lui Constantin, confirmă strategia. Iscusitul gest de reconciliere se îmbină, fără îndoială, cu recunoaşterea calităţilor intelectuale ale colaboratorului său, care are reputaţia unui cronicar sîrguincios. Se pare că datorită lui va obţine Dimitrie o copie a cronicii Moldovei a lui Miron Costin, document important pentru investigaţiile sale istorice de mai tîrziu[157].

În imediat, atenţia îi este totuşi absorbită de problemele guvernării. Decizia de a se înconjura de astfel de consilieri anunţă o eră nouă, în care puterea va fi exercitată de un principe luminat ce se sprijină pe oameni competenţi şi de înalt nivel intelectual.

Spre deosebire de părintele său, bruscat de propriu-i anturaj, Dimitrie are intenţia de a-şi exercita cu adevărat autoritatea, interzicîndu-şi în acelaşi timp cu stricteţe recurgerea la violenţă şi excesele sîngeroase. Va constata însă foarte curînd cît de greu e să-şi ducă proiectele la bun sfîrşit acţionînd exclusiv raţional şi va fi sfîşiat între idealul său de principe filozof şi instinctul de om de acţiune, iubitor de putere. Şi aceasta pentru că membrii sfatului se încăpăţînează, la rîndul lor, să joace un rol. Ei nu şovăie să-şi susţină părerile şi să intre, la nevoie, în conflict cu domnitorul. Dezbaterile însufleţite pe care le provoacă în divan decizia lui de a se alia cu Rusia vor constitui pentru el un avertisment. Ca o ilustrare a exprimării directe pe care o practică boierii în prezenţa lui, unul dintre ei îndrăzneşte să critice deschis angajarea lui politică şi militară de partea lui Petru cel Mare: «Te-ai cam grăbit, măriia-ta, cu chiematul moscalilor!»[158].

Faţă cu atitudinea mai mult sau mai puţin făţiş ostilă a aristocraţiei, domnitorul se vede obligat să îmbine dialogul cu străvechea artă a şireteniei. Dacă vrea să controleze situaţia, nu mai poate închide ochii la intrigile ţesute de adversarii lui, începînd cu uneltirile lui Constantin Brîncoveanu, în interiorul şi în exteriorul ţării. Pentru a le contracara, va practica şi el acelaşi joc. Este un motiv în plus pentru a strînge legăturile cu influenta ramură a Cantacuzinilor munteni, cu care este înrudit prin căsătorie. Toma, cititor al *Principelui* lui Machiavelli, se numără printre prietenii lui. Are mare stimă şi pentru Constantin, bărbat de stat şi istoric, pe care-l descrie în *Istoria ieroglifică* ca pe un «deplin filozof» sub o mască animalieră, respectiv o «Brehnace bătrînă, carea în multe ştiinţe şi meşteşuguri era deprinsă».

Relaţiile pe care le întreţine Dimitrie cu Cantacuzinii nu constituie o simplă tentativă de a încuraja nesupunerea unei mari familii aristocratice din ţara vecină, unde domnea adversarul său, domnitorul Brîncoveanu. Intenţiile lui au o bătaie mai lungă. Am văzut că el privea numirea sa în Moldova ca pe o trambulină spre tronul valah. Iar pentru a scoate în evidenţă acest lucru, arborează pe sigiliul său vulturul, preluat din stema valahă, încadrat de soare şi lună, alături de capul de bour, simbolul Moldovei.

Un viraj istoric: de la Sudul otoman la Nordul rusesc

Domnitorul filozof pare aşadar prins în mrejele unor multiple contradicţii. Ocupă tronul Moldovei, dar se gîndeşte neobosit la cel al Ţării Româneşti vecine; constant solicitat de probleme urgente, pune la cale improbabile proiecte de viitor. Însă dilema cea mai dramatică cu care se confruntă este alta: pe termen scurt, a fost aşezat pe tron pentru a susţine acţiunea Porţii împotriva Rusiei, dar el caută în secret calea de a trece în tabăra adversă, pentru a-şi întări puterea şi a întemeia o adevărată dinastie.

Vis cît se poate de himeric, dacă e să luăm în calcul rotaţia la care Poarta îi supune pe domnitori. Pare a crede totuşi că apropierea războiului îi oferă o alternativă: imperiul de la nord, aureolat, în 1709, de victoria de la Poltava asupra regelui Suediei, Carol al XII-lea, nu era oare pe cale să repete isprava Austriei, care-i alungase pe otomani din Ungaria şi din Transilvania între 1687 şi 1699? Ascensiunea Rusiei este şi mai încurajatoare pentru populaţia ortodoxă, care a rămas ostilă faţă de înaintarea catolicismului sub flamura Habsburgilor. Mulţi îşi amintesc încă de pilda românilor din Transilvania, constrînşi să recunoască autoritatea Romei în 1700 şi să rupă legăturile seculare cu Bisericile din Muntenia şi Moldova.

Lui Dimitrie nu are cum să-i scape complexitatea situaţiei. Obligat să-i urmeze pe otomani, a văzut cu ochii lui amploarea înfrîngerii otomane de la Zenta, din 1697, şi a tras toate învăţămintele cu privire la creşterea şi descreşterea Porţii. Aşa că nu ezită să aleagă între cele două imperii care înaintau fiecare pe drumul lor în Europa Orientală – Austria şi Rusia – şi priveşte plin de speranţă către imperiul de la nord, deşi, ca supus al sultanului, ar fi trebuit să i se împotrivească.

Dacă arta disimulării este inerentă pentru orice om politic, Dimitrie reuşeşte în materie un incredibil tur de forţă. A cîştigat tronul ca recompensă a încrederii pe care o inspirase Sublimei Porţi. Şi iată că, după cîteva luni, dă o lovitură de teatru: îl trădează pe sultan şi se aliază cu ţarul. La drept vorbind, această alianţă cu ruşii nu este cea dintîi din istoria diplomatică a principatelor române, care semnaseră «tratate» cu ţarii în 1656 şi în 1674. Socrul lui Dimitrie, Şerban Cantacuzino, în Ţara Românească, şi fratele său, Antioh, în Moldova, au tras cu ochiul în aceeaşi direcţie şi au căutat să obţină în taină sprijinul Moscovei. Ca şi predecesorii săi, Dimitrie este un maestru în arta jocului dublu: ştie la perfecţie cum să profite de încrederea Porţii şi, în acelaşi timp, să întreţină legături cu ţarul. Mai tîrziu, îi va aminti acestuia din urmă că făcuse deja anumite «făgăduinţe»[159] ambasadorului său pe vremea cînd aştepta să-i vină rîndul la Istanbul. Încerca oare să-l convingă astfel de vechimea fidelităţii sale? Concurentul lui, Nicolae Mavrocordat, care are tot interesul să înnegrească imaginea celui care l-a lipsit de tron, îl va acuza pe lîngă sultan că şi-ar fi «planificat din timp» trădarea. Nu vom lua asemenea mărturii drept dovezi formale ale ataşamentului lui Dimitrie pentru Rusia mult înainte de 1711, cum au fost tentaţi să facă unii autori, dar nici nu vom refuza ideea că dublul său joc ar fi putut începe înainte de data la care va recunoşte pe faţă această alianţă.

Partea interesantă nu stă în faptul că ea exista de mai mult sau mai puţin timp în secret. Prin manevrele sale, Dimitrie s-a dovedit a fi un artizan la fel de abil ca mulţi alţi principi. Aventura lui începe cu adevărat din momentul în care trebuie să depăşească tradiţionala duplicitate a predecesorilor săi şi să aleagă răspicat tabăra în care se poziţionează.

Pe 25 februarie 1711, Petru declară către poporul său, în faţa Catedralei Adormirii Maicii Domnului din Moscova, că intră în război împotriva «duşmanilor lui Isus» şi trimite mesageri în toată Europa pentru a face cunoscute raţiunile luptei sale. Alte solii sînt trimise în provinciile europene ale Imperiului Otoman pentru a incita la revoltă. Muntenegrenii şi morlacii se răscoală sub conducerea fraţilor Miho şi Gavrilo

Miloradović. Sentimentele antiotomane nu sînt la fel de vii în principatele române. Dacă populaţia se înflăcărează la ideea unui război eliberator, domnitorii se dovedesc în schimb mai prudenţi. Spre deosebire de conducătorii revoltelor populare de la sud de Dunăre, care proveneau dintr-o populaţie în întregime dominată de otomani şi care nu mai aveau nimic de pierdut, domnitorii aveau un tron de apărat. Este şi cazul lui Dimitrie, care ezită înainte de a lua o decizie definitivă. În cele din urmă, îşi dă seama că, de fapt, nu are de ales. Ţarul fiind gata să susţină orice candidat care ar fi acceptat să-l urmeze fără şovăire, principele moldovean începe să urmărească cu nelinişte acţiunile adversarilor săi. Constantin Brîncoveanu avea un mesager personal la Moscova din 1698. Mihai Racoviţă, fostul rival al lui Dimitrie, a fost alungat de pe tron chiar în momentul în care se pregătea să se alieze cu ruşii. În fine, mai mulţi boieri continuă să ţeasă intrigi la Moscova, în timp ce domnitorul începe propriile negocieri. Cronicarul Ion Neculce avea cunoştinţă de faptul că hatmanul Antiohie Jora şi alţi mari dregători, cu binecuvîntarea mitropolitului Ghedeon, «scriia de rău pentru Dumitraşco-vodă», prezentîndu-l «ca şi un turc»[160]. Sub presiunea acestor veşti, este constrîns să reacţioneze cît mai rapid. Astfel încît hotărăşte să le-o ia înainte şi să semneze cu Petru cel Mare un acord care a rămas în istoriografia română sub numele de «tratat». În realitate, este vorba de un document unilateral, un act semnat de ţar în favoarea lui Dimitrie la Luţk, pe 13 aprilie 1711, care conţinea 17 articole, dintre care cele mai importante recunosc domnia lui pe viaţă şi transmiterea pe cale ereditară a tronului către familia sa, cu condiţia să se pună sub protecţia ţarului de îndată ce armata rusă va fi pătruns în Moldova.

Din punct de vedere politic, Dimitrie înregistrează un succes. «Tratatele» semnate de predecesorii lui nu fuseseră niciodată însoţite de concesii atît de mari: în primul rînd, recunoaşterea unor drepturi ereditare, în ciuda sistemului impus prin tradiţie, care consta în alegerea domnitorului. Este o victorie indiscutabilă a autorităţii centrale împotriva boierimii. Principatul Moldovei obţinea de asemenea un tratament mai bun. Ţarul îi recunoştea frontierele pînă la gurile Dunării şi Marea Neagră, ca pe vremea lui Ştefan cel Mare, în perioada de glorie a Moldovei, şi accepta anticipat reintegrarea unui teritoriu aflat sub controlul direct al Imperiului Otoman. În plus, nu se mai punea problema tributului dat puterii suzerane, cum se obişnuia în cazul sultanilor. Dimitrie obţine satisfacţie pe toată linia. Chiar şi în ipoteza unei înfrîngeri, Petru se arăta mărinimos: îi promite pămînturi în Rusia, care să-i procure venituri egale cu cele pe care i le asigura tronul Moldovei, şi un palat la Moscova, pentru a-l înlocui pe cel din Istanbul.

Dacă ţarul s-a arătat atît de generos, motivul era acela că vindea oarecum pielea ursului din pădure. La acea dată, Moldova se afla în continuare sub dominaţia otomană, iar boierii – cum aveau să o dovedească în scurt timp – erau departe de a împărtăşi ţelurile urmărite de Dimitrie. În consecinţă, tratatul trebuia să rămînă secret pînă la începerea ostilităţilor.

Actul acesta de politică externă dezvăluie şi personalitatea domnitorului, foarte înşelătoare din perspectiva contemporanilor. El trece drept un principe deschis, uşor de abordat, lipsit de afectare. Credinciosul său hatman Neculce vorbeşte despre

comportamentul lui «bun şi blînd», «nemăreţ, de voroviia cu toţi copiii»[161], spre deosebire de predecesorul său, Nicolae Mavrocordat, care voia să «stăpînească Moldova ca Poarta turcească, cu mare mărire». Cine ar fi putut ghici că în spatele acestor maniere afabile se ascundea un bărbat hotărît să-şi exercite autoritatea fără a o împărţi cu cineva şi că aparenta modestie ascundea ambiţii nemăsurate? Ne putem întreba din ce stil de guvernare se inspira el. Refuză luxul neobizantin şi otoman, dar să fi fost oare mai sensibil la imaginea Regelui Soare, care pătrunsese pînă în Orient datorită ambasadorilor lui de la Istanbul, pe care Dimitrie i-a frecventat? Sau la cea a lui Petru cel Mare, ale cărui isprăvi le cunoştea, fără să-l fi întîlnit încă?

Momentul întîlnirii se apropia. După ce a chemat în mai multe rînduri la ridicarea împotriva otomanilor, ţarul lansează, pe 8 mai, un nou apel, care anunţă inevitabilul: «Noi, în acest război, nici afirmarea puterii şi întinderea posesiunilor noastre nu dorim şi nici vreo îmbogăţire [...]. Pentru eliberarea sfintei Biserici şi a popoarelor creştine vrem să luptăm», declară el pentru a-i linişti pe boierii moldoveni. Maşina de război se pune în mişcare. Armata primeşte instrucţiuni precise să acţioneze în Moldova ca într-o ţară aliată şi «să se poarte bine cu întreg poporul moldovean»[162]. Pe 25 mai, ruşii ajung la Nistru, iar pe 18 iunie traversează fluviul (datele sînt aproximative; ele variază în funcţie de surse, care, în plus, nu ţin seama de decalajul dintre calendarul iulian şi cel gregorian).

Toată luna iunie 1711, Dimitrie este cu totul absorbit de pregătirile de război. Răspîndeşte în popor apelurile lui Petru la rebeliune împotriva Porţii, îl întîlneşte în mai multe rînduri pe feldmareşalul Şeremetiev şi, pe 3 sau 4 iunie (pe 30 mai, după alţi istorici), lansează ordinul de mobilizare şi expune într-o proclamaţie către popor şi opinia publică europeană motivele deciziei sale. Conturează o idee, pe care o va dezvolta mai tîrziu pe larg în opera sa istorică: cea a violării de către otomani, de-a lungul timpului, a tratatelor pe care le-au încheiat cu urmaşii lui Ştefan cel Mare pe parcursul secolului al XVI-lea. Moldovenii, iniţial consideraţi ca nişte aliaţi cu care tratau pe picior de egalitate, au devenit astfel nişte supuşi şi, mai mult, au fost deposedaţi de o parte a teritoriilor lor. Războiul împotriva Imperiului Otoman trebuia aşadar să elibereze ţara de lungul şir de abuzuri comise împotriva ei.

La aceste motivaţii de ordin general, mai adaugă una, de circumstanţă, pentru a se disculpa de trădarea comisă: afirmă că, în ciuda promisiunilor, Poarta îi pretinsese un tribut pentru urcarea pe tron, de care-l scutise iniţial, precum şi o importantă contribuţie pentru război. «Lipsa aceasta de cuvînt [...]», va scrie el în *Istoria Imperiului Otoman*, «l-a făcut să înţeleagă pe principe cît de puţin temei trebuia să pună pe cuvîntul necredincioşilor. Negăsind nici o urmă de bună-credinţă la ei, a hotărît să se asocieze unui principe care o avea; astfel încît s-a oferit pe el însuşi şi principatul său ţarului Moscoviei, preferînd să sufere împreună cu Isus Christos decît să se hrănească cu falsa speranţă a bogăţiilor Egiptului» (HEO, II, p. 303).

În proclamaţia de război, Dimitrie evocă şi presiunea exercitată de sultani pentru a-i converti pe principii români la islam, susţinînd că ar fi îndurat-o el însuşi. Totuşi, cum am văzut, existenţa lui pe malurile Bosforului nu fusese deosebit de apăsătoare. Dacă îşi confecţionează astfel un trecut de victimă, o face pentru necesităţile

momentului, dar şi pentru că nu era uşor să se elibereze de oprobriul trădării. Voltaire, de pildă, nu-i va ierta jocul dublu. Nimeni nu poate mulţumi pe toată lumea! Manifestul, care se întemeia pe sentimentele patriotice şi religioase ale moldovenilor, în numele unui război de eliberare, dar şi al războiului sfînt împotriva asupritorilor păgîni, le va trezi mîndria. Apelul era militant. Domnitorul, care dorea să-şi arate neînduplecarea faţă de orice act de nesupunere, ameninţă să confişte bunurile celor care ar fi refuzat să se înroleze şi să-i pedepsească cu moartea pe cei ce ar fi acţionat împotriva intereselor sale, din interiorul sau exteriorul ţării.

Este capitolul cel mai îndrăzneţ al domniei sale. Nu trebuie să uităm însă că îndrăzneala aceasta a crescut sub aripa puterii de la nord. Aplicarea acordului de la Luţk este condiţionată de intrarea trupelor ruseşti în Moldova şi de jurămîntul de credinţă ce trebuia depus în mod solemn de domnitor, boieri şi de tot «poporul» la sosirea ţarului la Iaşi.

Pe 25 iunie, totul se concretizează. Prin prezenţa lui, acesta din urmă oficializează virajul politic efectuat de Moldova: Dimitrie şi principatul său s-au ridicat împotriva sultanului şi au intrat în sfera de influenţă rusească.

Sosirea lui Petru cel Mare are un profund efect asupra moldovenilor. Pentru prima dată, un cap încoronat venise în capitala lor pentru a-şi exprima înalta consideraţie faţă de domnitorul lor. Neculce nu-şi ascunde mirarea văzîndu-l pe ţar cum se plimba ca un om de rînd, însoţit doar de doi sau trei slujitori. Dimitrie îi arată edificiile cele mai deosebite din capitală – vizita de curtoazie provoacă o mare emoţie printre spectatori. Cei doi bărbaţi se îndreaptă apoi, însoţiţi de alaiurile lor, spre Curte, unde se pregătise un ospăţ. Şi acolo se petrece un fapt surprinzător: cu un gest de ospitalitate ieşit din comun, domnitorul moldovean îl invită pe augustul său musafir să se aşeze în capul mesei. Însă Petru cel Mare refuză, socotind că locul de cinste i se cuvine domnului ţării.

Nu trebuie să ne bucurăm prea repede de aceste semne de cordialitate şi să credem cumva că Petru cel Mare ar fi venit ca un eliberator dezinteresat, cum proclama el sus şi tare. Credinţa ortodoxă, în ajutorul căreia pretindea, în 1711, că voia să sară, nu constituia în realitate decît un catalizator al politicii lui externe. În guvernarea propriei ţări, ţarul se dovedea mult mai motivat de spiritul practic decît de sentimentul religios, avînd de altfel mare grijă să-şi întărească controlul asupra Bisericii.

Alianţa cu Dimitrie nu este aşadar altceva decît un act politic dictat de interesele Rusiei. Cu observaţia că cei doi aveau concepţii destul de apropiate despre repartizarea rolurilor între suveran şi aristocraţie.

Cu ocazia vizitei ţarului, acordul semnat la Luţk capătă o formă convenabilă pentru toţi cei în cauză: atît pentru Dimitrie, cît şi pentru marii boieri ai ţării. Domnitorul obţine confirmarea privilegiilor sale şi, în schimb, trebuie să facă unele concesii: acceptă să renunţe la dreptul de a retrage titlul boierilor şi de a exercita dreptul de judecată fără acordul sfatului şi al mitropolitului, cum dorise iniţial, păstrînd în schimb partea esenţială a doleanţelor sale: domnia pe viaţă şi consacrarea dinastiei Cantemireştilor.

Înfrîngerea

În timp ce, la Iaşi, domnitorul avea de făcut faţă la solemnităţile protocolare şi la pretenţiile boierilor, campania militară ia o întorsătură defavorabilă. Ruşii înaintau încet. Atraşi de promisiunea soldei, moldovenii se grăbesc să se înroleze, dar trupele, prost înarmate, arătau mai degrabă jalnic. La toate acestea se adaugă şi situaţia critică a ţării, lovită de o secetă nemiloasă, care face imposibilă aprovizionarea trupelor ruseşti. Starea de spirit anti-otomană este autentică, dar nu şi suficientă pentru a-i învinge pe turci, care se apropie în ritm accelerat. Se remarcă totuşi izbînda corpului expediţionar rus de sub comanda generalului Rönne, care cucereşte oraşul Brăila. Pe teatrul principal de operaţiuni se instalează însă panica. Chiar dacă efectivele exacte ale trupelor sînt foarte controversate, raportul de forţe este cu totul dezechilibrat: de partea ruşilor şi moldovenilor, se estimează 38 000 de oameni şi 101 tunuri; în tabăra otomană, incluzîndu-i pe aliaţii tătari, suedezi, polonezi şi pe rebelii cazaci, numărul combatanţilor este de patru ori mai mare, ei dispunînd şi de 469 de tunuri[163].

Pe 7 iulie, avangarda rusă este încercuită de turci lîngă Bîrseni, un sat de pe Prut. Un corp de armată moldovean comandat de Dimitrie însuşi intră atunci în luptă. Autorul *Istoriei Imperiului Otoman* nu uită să menţioneze episodul, atribuindu-şi un comportament eroic: oamenii săi ar fi ţinut piept preţ de trei ore celor 60 000 de cavalerişti turci, încît ruşii au putut să se alăture grosului trupelor lor. Ne-am putea îndoi de autenticitatea acestei mărturii, dacă Neculce (comandantul armatei moldovene) nu ar fi confirmat-o, însă în termeni mai cumpătaţi. Pentru el, faptul cel mai uluitor este că trupele moldovene, care nu fuseseră defel pregătite pentru război şi practic nu aveau arme, au reuşit să înfrunte armata sultanului.

Inevitabilul nu mai putea fi însă evitat. Între 8 şi 12 iulie se dă bătălia decisivă de la Stănileşti, pe malul Prutului. Învingătorul de la Poltava înregistrează o înfrîngere umilitoare. Încercuit din toate părţile, Petru cel Mare se află într-o situaţie foarte grea: roadele unei strădanii gigantice au fost cît pe ce să se irosească într-o clipă, iar ţarul, nemaigăsind cale de scăpare, să fie luat prizonier! Mai multe erori strategice au fost invocate pentru a explica, în cîteva versiuni contradictorii, întorsătura fulgerătoare a cursului războiului[164]. Însă fondul problemei era altundeva: şi anume, în faptul că armata otomană, înfrîntă la Zenta, era încă în stare să ţină piept combatanţilor aureolaţi de victoria de la Poltava.

Spre surprinderea generală, negocierile dintre vicecancelarul Şafirov şi vizirul Mehmed-Baltadji au fost mai avantajoase pentru partea rusă decît putea ea spera. Ca şi cum otomanii nu ar fi vrut să profite prea mult de pe urma triumfului lor. De unde şi zvonurile cum că negociatorii otomani ar fi fost cumpăraţi cu aur de ruşi. Desigur că nu este vorba decît de o legendă. În realitate, Poarta avea motivele ei de a se mulţumi cu un război-fulger, care îi întărea considerabil poziţiile, lăsîndu-i timp totodată să se pregătească pentru ostilităţile, aşteptate cu îngrijorare, cu Austria. Cu atît mai mult cu cît comandanţii otomani apreciaseră corect potenţialul armatei

ruseşti, de care se temeau. Cel puţin aşa susţine autorul romanului *Robinson Crusoe*, Daniel Defoe, mai puţin cunoscut ca organizator al serviciilor secrete britanice, poziţie ce i-a permis să fie bine informat pe această temă, pe care o dezvoltă în lucrarea sa despre viaţa lui Petru cel Mare (*An Impartial History of the Life and Actions of Peter Alexowitz, the Present Czar of Muscovy*, Londra, 1723)[165]. Tratatul încheiat în grabă dă o teribilă lovitură ambiţiilor politice ale Rusiei în regiune, însă îngăduie armatei sale să se retragă din încercuirea ucigătoare, cu preţul unor enorme concesii: oraşul Azov, cucerit în 1697, revine Porţii, iar Rusia trebuie să renunţe la flota din Marea Neagră. Petru cel Mare pierde privilegiul de a avea ambasador permanent în capitala otomană şi acceptă să-i trimită pe Şafirov şi pe fiul lui Şeremetiev zălog la Istanbul. Ca o ultimă umilire, este constrîns să-i permită lui Carol al XII-lea să-i traverseze imperiul pentru a se întoarce în ţara lui.

După imensa victorie de la Poltava, înfrîngerea de pe Prut va lăsa un gust amar în imperiul de la nord: pînă şi numele rîului, avea să se spună mai tîrziu, devenise «nesuferit pentru urechile ruseşti»[166]. Amintirea «tratatului ruşinos de la Prut» şi a «furcilor caudine» prin care a trebuit să treacă armata rusă va stărui mult timp[167].

Eşecul va avea grele consecinţe şi asupra orientării politicii ruse, ale cărei ambiţii de extindere la sud vor fi mult timp paralizate, pînă ce Ecaterina a II-a va prelua ştafeta. Potenţialul militar al Imperiului Rus rămîne însă intact şi îi va permite lui Petru să-şi concentreze toate forţele pe frontul de vest, front esenţial pentru consolidarea accesului Rusiei spre Marea Baltică şi, pe această cale, spre Europa.

Petru reuşeşte să salveze viaţa aliatului moldovean, în ciuda insistenţelor adversarilor săi, care vor să-l facă prizonier. În *Istoria Imperiului Otoman*, Dimitrie îi atribuie chiar protectorului său o intervenţie foarte energică şi patetică în favoarea sa: «Mă voi supune şi le voi da turcilor tot pămîntul ce se întinde pînă la Curska; îmi rămîne speranţa să-l recuperez, dar pierderea cuvîntului este ireparabilă. Nu pot să-mi permit să-l încalc, nici să predau un domn care şi-a părăsit principatul de dragul meu. Nu avem decît onoarea; dacă aş renunţa la ea, aş înceta să mai fiu rege» (HEO, II, p. 305). Totuşi, argumentul invocat de ruşi pentru a refuza pretenţiile adversarilor lor este puţin diferit. De fapt, după o altă mărturie, ei ar fi jurat că hospodarul moldovean fugise în urmă cu cîteva zile şi nu se mai afla în mîinile lor[168]. După povestirea fiului său (dar şi a lui Neculce), s-ar fi ascuns într-una din trăsurile Ecaterinei, care-l însoţea pe ţar[169]. Fără îndoială că este o anecdotă printre atîtea altele, cu care autorilor secolului al XVIII-lea le place să-şi înfrumuseţeze istorisirile. Detaliul nu este totuşi lipsit de legătură cu rolul jucat de Ecaterina în timpul acestei campanii, un rol cît se poate de real, care nu trebuie totuşi supraestimat. Cu ocazia încoronării soţiei sale ca împărătească, în 1723, Petru va găsi cuvintele potrivite pentru a-i scoate în evidenţă meritele: «Ne-a fost de mare sprijin în toate primejdiile şi mai ales în bătălia de la Prut»[170].

Aventura politică din 1711 se soldează aşadar cu un eşec total pentru Dimitrie. Bătălia de la Stănileşti a fost pentru el un fel de «Waterloo»[171], cu precizarea că eroul principal al bătăliei, adevăratul autor al acestei pagini de istorie militară, rămîne totuşi Petru cel Mare. Principele moldovean, care şi-a pus la bătaie destinul politic,

acţionează în calitate de aliat, preocupat în special de mobilizarea ţării pentru război, avînd uneori un cuvînt de spus şi chiar un rol de jucat, însă factorul absolut de decizie rămîne ţarul. În schimb, odată cu războiul ruso-turc, numele lui Dimitrie începe să-şi croiască drum în opinia publică a vremii, prin intermediul relatărilor din presă şi al rapoartelor diplomaţilor[172].

Acestea din urmă acordă de altfel o importanţă disproporţionată evenimentului. Ambasadorul britanic de la Istanbul, de pildă, nu ezită să prezinte tratativele ruso-otomane ca pe «unul din evenimentele cele mai surprinzătoare şi extraordinare care s-au petrecut vreodată»[173]. Fiul cancelarului Golovkin, care era trimisul extraordinar al Rusiei la Berlin, a cheltuit multă energie pentru a informa Curţile europene despre operaţiunile militare şi pentru a pune într-o lumină favorabilă potenţialul ţării sale. Datorită străduinţelor lui, o broşură germană va ieşi de sub tipar la Hamburg, pe 11 septembrie 1711. La Faenza, în Italia, bătălia va deveni tema unui sonet difuzat pe foi volante, scris de un autor obscur. Personajul principal este, bineînţeles, Petru cel Mare, dar în umbra lui îşi face loc, în ştirile politice europene, şi numele lui Dimitrie.

Războiul în care se aruncase domnitorul nu va schimba cursul istoriei ţării sale. Unii autori l-au considerat chiar responsabil pentru înnămolirea principatelor române sub jugul otoman, de-a lungul unui secol de domnii fanariote. După ei, trădarea unui domnitor în care otomanii aveau toată încrederea ar fi determinat Poarta să-şi schimbe în mod radical atitudinea faţă domnitorii cu origini «autohtone» ; în locul lor, sultanii vor prefera de acum înainte pe principii proveniţi din marile familii ortodoxe trăitoare în cartierul Fanar din Istanbul. Teza nu pare să reziste totuşi la o analiză mai atentă. În realitate, cum au arătat mai mulţi istorici, aşa-numitele domnii «fanariote» începuseră mult înainte de Dimitrie, iar domnitori de «obîrşie română» au domnit şi după el[174].

Oricum ar sta lucrurile, moştenirea politică lăsată de Dimitrie ţării sale este, pe termen scurt, mai curînd sumbră. Odată cu infidelitatea lui, suspiciunile Porţii faţă de domnitorii Ţărilor Române se amplifică, iar dominaţia otomană se accentuează. Ca o consecinţă a înfrîngerii sale, principele părăseşte scena istoriei române. Timp de mai multe decenii, numele lui va fi proscris şi va cădea în uitare, înainte de a reapărea odată cu reînceperea războaielor împotriva Porţii. Pentru moment însă, el îşi continuă existenţa luînd calea exilului spre Rusia, unde începe o nouă viaţă.

Capitolul 6

În Rusia lui Petru cel Mare

Înfrîngerea de la Stănileşti anunţă ultima etapă din existenţa lui Dimitrie. După o îndelungată şedere în Imperiul Semilunei, urmată de o domnie efemeră în Moldova lui natală, îşi va petrece restul zilelor în imperiul de la nord. Experienţa exilului nu este nouă pentru principe care a trăit practic mereu în străinătate. Schimbarea de decor este însă radicală. După clima blîndă a Bosforului, trebuie să înfrunte nesfîrşitele ierni ruseşti. În locul furnicarului din capitala otomană şi al fastului princiar de la mica sa curte moldoveană, descoperă acum vastele întinderi tăcute ale stepei ruse şi aşezările pe care Petru cel Mare tocmai le-a scos din somnul lor medieval pentru a le propulsa dintr-odată în modernitate.

Spectacolul acesta plin de contraste nu se poate să nu-l surprindă pe noul musafir al ţarului. El se dovedeşte a fi un observator atent al lumii ruseşti, pe care o descoperă cu un ochi proaspăt. O însemnare scrisă de mînă, pe marginea unei vechi cronici româneşti, dă o idee despre simţul lui de observaţie: constată că, odinioară, în Rusia, «să te îmbraci în stil franţuzesc însemna să îngheţi», dar că acum «ruşii se îmbracă franţuzeşte şi nu mai îngheaţă». Şi adaugă: «Obişnuinţa este a doua natură»[175]. Observaţia aparţine unui om care şi-a schimbat şi el «natura», cel puţin în aparenţă: aici va renunţa el la veşmintele orientale şi la barbă şi va adopta ţinuta europeană. Dincolo de schimbarea de vestimentaţie se conturează şi o metamorfoză mai profundă. Principele moldovean, care tocmai găsise în Rusia un refugiu, este frămîntat de dorinţa de a cunoaşte lumea occidentală. Fiind deja pregătit pentru o asemenea întîlnire prin educaţia primită, începe să viseze la o călătorie europeană. Una dintre clauzele acordului încheiat în 1711 cu ţarul prevedea de altfel posibilitatea ca principele şi familia lui să se deplaseze în deplină libertate, nu doar în Imperiul Rus, ci şi dincolo de frontierele sale, în special pentru ca moştenitorii lui să poată pleca la studii «în oraşele cele mai vestite şi în alte părţi ale lumii creştine»[176].

Din nefericire, prevederea va rămîne literă moartă: Dimitrie nu va fi niciodată autorizat să iasă din noua lui patrie. Tăcerea pe care iniţiatorul politicii de deschidere a Rusiei către Europa o păstrează cu privire la o astfel de doleanţă pare paradoxală. Să se fi temut el ca nu cumva unul dintre colaboratorii săi, pe care se baza opera lui de modernizare, să nu-l părăsească? Sau că ar putea pierde un avantaj de care se putea servi în eventualitatea unei reluări a politicii sale orientale?

Trebuie totuşi să constatăm că Dimitrie este nu atît ostaticul ţarului, cît prizonierul propriilor visuri: după înfrîngerea de la Prut, atît existenţa lui princiară, cît şi îndeplinirea ambiţiilor sale sînt în întregime la voia noului său protector. Dovedind o fidelitate fără cusur faţă de ţar, speră că, într-o bună zi, acesta va relua politica anti-otomană şi el va putea din nou accede la tronul moldovean. O nouă aşteptare începe pentru dînsul. Însă cei doisprezece ani trăiţi în Rusia vor da existenţei sale un alt curs.

Dimitrie nu se va mai întoarce niciodată în ţara lui. În schimb, va reuşi să ocupe un loc important în sînul societăţii ruse, în anturajul foarte apropiat al ţarului.

Nostalgii moldovene

Exilul rusesc începe printr-o traversare a stepei ucrainene în cortegiul lui Petru cel Mare. Primul popas în goana lor nebunească: orăşelul Movilău de pe Nistru. Dimitrie trece în revistă pe cei ce-au decis să-l urmeze şi obţine de la ţar garanţii privitoare la statutul său pe teritoriul rusesc. Prin ucazul de la 1 august 1711, Petru îi conferă rangul ereditar şi onorific de «principe serenissim al Rusiei» şi se angajează să-i recunoască dreptul la tronul moldovean în ziua cînd ţara va fi eliberată. Petru îi mai recunoaşte şi dreptul de protecţie şi judecată asupra moldovenilor care-i împărtăşesc soarta: 24 de boieri mari, 448 de nobili de condiţie mai modestă şi nenumăraţi slujitori de rînd, adică vreo 4 000 de suflete[177].

Acordul de la Luţk prevedea, în cazul insuccesului în acţiunea împotriva Porţii, ca Dimitrie să primească în compensaţie pentru pierderea tronului o provincie rusească la fel de întinsă şi de bogată ca principatul în care domnise. Ţarul îl instalează deocamdată la Harkov, unde îi pune la dispoziţie o reşedinţă şi moşii confiscate de la un general acuzat de trădare. Nu este vorba chiar de un principat, dar, aşteptînd zile mai bune, principele îşi ia rămas bun de protectorul său şi, pe 3 august, porneşte la drum spre noua reşedintă.

Prima parte a drumului o efectuează alături de feldmareşalul Şeremetiev şi trupele sale, la adăpost de orice primejdii. Apoi drumurile lor se despart. Dimitrie continuă periculoasa traversare a stepei în fruntea unui corp de 200 de dragoni, cu teama continuă de un atac al rebelilor tătari sau al cazacilor din armata lui Mazepa, care continuă să bîntuie regiunea, în ciuda capitulării şefului lor în bătălia de la Poltava din 1709. Ne putem imagina starea de spirit a principelui, care bătea în retragere într-un ţinut necunoscut, cu grija de a-şi ocroti familia: o femeie care urma să nască[178] şi şase copii. Obligat să facă faţă primelor semne de nerăbdare şi de nesupunere din partea compatrioţilor, el îi cere ţarului confirmarea formală a prerogativelor sale şi obţine satisfacţie. Însă protectorul său nu reacţionează la rugăminţile lui insistente de a i se trimite un corp de armată de cinci sute de infanterişti pentru a-şi întări paza.

Cortegiul ajunge în cele din urmă fără probleme la următorul popas, Kiev. După două săptămîni de odihnă, porneşte din nou la drum. Pe 20 noiembrie, principele îi

scrie binefăcătorului său: «Am venit la locul destinat nouă la Harkov, unde, sub înalta protecţie a Maiestăţii Voastre imperiale, ducem o viaţă liniştită»[179]. Tot aici începe să se iniţieze în uzanţele «micii Rusii», cum era numită Ucraina pe atunci. Are misiunea de a supraveghea lucrările de reconstrucţie a oraşului, cu ajutorul unui regiment trimis în acest scop de Petru cel Mare. Misiunea este delicată. Pentru noii săi supuşi, el este un străin. Cei care au rămas credincioşi generalului al cărui loc îl luase îl privesc ca pe un uzurpator protejat de ţar. Trebuie să dea dovadă de o abilitate şi de o tenacitate cu totul deosebite ca să intre în posesia bunurilor ce i se atribuiseră, să lupte cu neplăcerile judiciare dezlănţuite de familia predecesorului său şi să reprime răzvrătirile unor tîlhari. Acţionează cu fermitate. Regiunea Harkov fiind prosperă, Dimitrie trage foloase de pe urma proprietăţilor sale, care cuprind vreo cincisprezece sate. Nu în ultimul rînd, oraşul ocupă un loc strategic în proiectele sale imediate: într-adevăr, el este situat cam la jumătatea drumului dintre Moldova, unde gîndul de a se întoarce nu-i dădea pace, şi capitala rusă, unde avea intenţia să meargă pentru a-şi apăra interesele în faţa ţarului.

Aşteptînd împrejurări mai prielnice care să-i permită să revină în Moldova ca stăpîn incontestabil, trebuie să se mulţumească cu singurul vestigiu care i-a mai rămas de pe urma rangului de hospodar: drepturile, confirmate de ţar, asupra supuşilor care l-au urmat în exil. Colonia moldoveană asupra căreia Dimitrie domneşte ca un suveran aproape absolut perpetuează în ochii lui amintirea principatului pierdut şi îi întreţine iluzia că ar guverna «un adevărat stat în Rusia»[180]. În plus, numele lui trezeşte speranţa românilor din celelalte provincii că vor fi eliberaţi de sub jugul otoman. Exemplul unui anume Laurentius, călugăr român originar din Transilvania, hărăzit unei modeste cariere de tipograf în Muntenia, este semnificativ: acesta susţine, pe 26 decembrie 1712, la colegiul ortodox din Moscova, o teză al cărei manuscris este ilustrat cu o gravură ciudată, ce-l înfăţişează pe principe ieşind, în fruntea unui detaşament de cavalerie, pe poarta unei fortificaţii turceşti. După George Ciorănescu, această imagine simbolică exprimă un mesaj politic şi religios anti-otoman, prin care autorul aduce un omagiu rolului jucat de principele moldovean în 1711 şi exprimă speranţa tuturor compatrioţilor săi de a-l vedea continuînd războiul împotriva Porţii.

Fapt este că perspectiva unei reluări a ostilităţilor dintre Rusia şi Imperiul Otoman pare iminentă în 1712. În faţa refuzului ţarului de a părăsi oraşul Azov, cum era stipulat în tratatul din 1711, Poarta declanşează un nou război. Sub imperiul acestor evenimente, Dimitrie părăseşte Harkovul pe 7 februarie 1712. Pe 26, ajunge la Moscova, de unde pleacă pe 19 martie înspre Sankt Petersburg, pentru a participa la o întrunire de urgenţă a consiliului, convocată de Petru cel Mare. Părerile consilierilor sînt împărţite: unii susţin cauza războiului, alţii, mai numeroşi, sînt împotrivă. Dimitrie se poziţionează, desigur, în tabăra celor dintîi. Cronicarul Ion Neculce, care nu a participat la consiliu, dar care redă probabil opiniile principelui, afirmă că acesta ar fi fost cît pe ce să fie numit în fruntea unei armate de 150 000 oameni, pentru a porni atacul împotriva Hanatului tătar. Nimic nu dovedeşte că aşa ar fi stat lucrurile. În schimb, reiese fără putinţă de tăgadă că Dimitrie este un interlocutor

ascultat în chestiunile privitoare la Imperiul Otoman. Simţind probabil nevoia de a-l avea pe viitor în preajmă în astfel de momente de nesiguranţă, ţarul îl cheamă la Moscova, unde Dimitrie se instalează cu întreaga familie[181].

În cele din urmă, argumentele în favoarea războiului nu vor avea cîştig de cauză. Foarte îngrijoraţi de problemele pe care le au la nord, ruşii preferă să aibă linişte la frontierele otomane şi semnează, pe 15 iunie 1713, tratatul de la Adrianopole, care le va garanta pacea cu Poarta timp de 25 de ani.

Dezamăgirea lui Dimitrie, care şi-a întemeiat proiectele pe discordia ruso-turcă, este de înţeles. Descumpănirea lui este cu atît mai mare cu cît trece prin momente grele : tocmai şi-a pierdut soţia. În această stare de spirit, mai îndură o lovitură : mai mulţi boieri care l-au însoţit în exil se hotărăsc să se întoarcă în Moldova. Profitînd de amnistia acordată de sultan şi de permisiunea ţarului, ei îl părăsesc pe principe, iar numărul supuşilor acestuia de condiţie nobilă scade. Fostul hatman Neculce se numără printre cei care-l abandonează. Dimitrie încearcă în zadar să-l oprească, promiţîndu-i că va obţine pentru el privilegii însemnate de la ţar, căci făgăduiala vine prea tîrziu. Măcinat de dorul de ţară şi de dorinţa de a-şi recupera averile, boierul rămîne de neclintit. Va fi avut, poate, şi unele nemulţumiri de ordin personal. Cel puţin aşa lasă să se înţeleagă unele aluzii pe care le face despre felul de a se comporta al lui Dimitrie : doborît de tot şirul acesta de decepţii, frămîntat de zbuciumul legat de viitorul său într-o lume străină, pare că a redevenit bărbatul trufaş din tinereţe, morocănos şi închis în sine, care se deda băuturii[182]. Ceea ce nu înseamnă că ar fi devenit un adorator al lui Bachus : Neculce însuşi sugerează că excesele erau întîmplătoare, odinioară datorate valurilor tinereţii, iar acum vitregiei exilului.

La urma urmei, Dimitrie nu-şi pierde niciodată cu totul tăria : în cazul lui, ambiţia învinge mereu. Îl credeam dărîmat, condamnat la o existenţă lipsită de orizont, şi, dintr-o dată, dovedeşte o putere exemplară de adaptare. Iată un episod ce scoate în evidenţă talentele lui de curtean, artă pe care o practică în Rusia cum făcuse odinioară şi la Poartă : pe 28 martie 1714, în duminica Paştelui, îl pune pe fiul lui Şerban, în vîrstă de şapte ani, să rostească un vibrant elogiu la adresa lui Petru cel Mare. Desigur că discursul recitat de copil este opera tatălui, care îl acoperă pe ţar cu laude, evocîndu-i misiunea providenţială de eliberator al popoarelor ortodoxe. Unii au văzut aici chiar o strategie menită a-l convinge pe ţar să reia acţiunea anti-otomană, de care depindea îndeplinirea proiectelor sale personale. Dar ar însemna să mergem poate prea departe cu deducţiile, uitînd că deciziile lui Petru cel Mare erau călăuzite înainte de toate de o raţiune de stat îndelung chibzuită. În loc să declanşeze o nouă cruciadă, el a preferat să ocrotească pacea cu Imperiul Otoman pentru a trimite, la momentul potrivit, toate forţele pe frontul de la nord, cel mai important pentru obiectivele sale politice.

Panegiricul le aduce totuşi Cantemireştilor un folos : tînărul orator este primit în celebrul regiment de gardă al ţarului, faimosul regiment Preobrajenski, care deschidea calea spre cele mai înalte funcţii din stat.

Chiar dacă acceptă să se lase prins în mrejele nobilimii ruse, Dimitrie priveşte cu aceeaşi nerăbdare spre frontul de la sud, de care depindea planul lui de succesiune

la tronul Moldovei. După o perioadă de relativă acalmie, veştile care îi vin de acolo în 1716 îi îngăduie să întrevadă perspective încurajatoare: victoria zdrobitoare a armatei austriece, sub comanda lui Eugen de Savoia, de la Petrovaradin îi obligă pe otomani să bată în retragere. Încurajaţi de întorsătura pe care o iau evenimentele, mai mulţi boieri valahi părăsesc tabăra otomană şi cer, sub flamura lui Gheorghe Cantacuzino, cumnatul lui Dimitrie, protecţia Austriei. Principele moldovean nu poate să nu reacţioneze la aflarea acestor veşti. Pe 19 septembrie 1716, pe cînd se găsea pe moşia sa de la Solomino, trimite un mesager cît mai aproape de scena pe care se desfăşurau evenimentele, în Transilvania, şi-l informează neîntîrziat pe ţar, în speranţa că acesta se va angaja în operaţii militare.

Petru cel Mare se gîndeşte o clipă să intervină. Dar hotărăşte în cele din urmă să-şi păstreze avantajul în acţiunea care are cea mai mare importanţă pentru el: izolarea Suediei. Este de altfel şi unul dintre motivele periplului pe care îl întreprinde în Europa în 1717 şi care-l duce pînă la Versailles, unde obţine promisiunea Franţei că va juca un rol de mediatoare în negocierile dintre Rusia şi Suedia[183].

Presimte oare Dimitrie că şansele de a-şi realiza proiectul se subţiază din nou? Din fundul provinciei ruse, îi trimite ţarului, în ianuarie 1717, o scrisoare în care îi împărtăşeşte dorinţa sa arzătoare de a-l însoţi în călătorie. Dar, ca un diplomat prudent ce era, evită să-şi dezvăluie adevăratele motive: «am de propus Maiestăţii Voastre ceva ce se impune de vremurile în astăzi»[184]. La ce face aluzie? Vrea să-l convingă personal pe Petru cel Mare de oportunitatea unei intervenţii, chiar în momentul în care Habsburgii înaintau cu paşi mari în regiunile stăpînite de Înalta Poartă? Nu este imposibil, ţinînd cont de evenimentele din Muntenia şi Moldova. Cumnatul lui, Gheorghe Cantacuzino, şi boierii valahi care se aliaseră cu austriecii sînt profund dezamăgiţi. Ei sperau să se elibereze de sub dominaţia otomană cu ajutorul Habsburgilor, dar se văd obligaţi să constate că aceştia se instalează ca noi stăpîni şi că sînt şi mai răi decît otomanii: într-adevăr, Habsburgii erau pe cale de a transforma principatul în provincie a Sfîntului Imperiu Roman de Naţiune Germană, înlocuindu-l pe domnitor cu un simplu guvernator. Gheorghe Cantacuzino se pregăteşte aşadar să ia calea exilului şi încearcă să se pună sub protecţia altor Curţi europene, Dimitrie fiind rugat personal să-i transmită ţarului cererea lui de azil. Aşa se explică scrisoarea adresată lui Petru cel Mare. Şi, pentru a-l convinge încă o dată să intervină, el precizează că resentimentele la adresa austriecilor sînt la fel de puternice în Moldova ca şi în Muntenia, astfel încît boierii din principatul său, temîndu-se că vor fi ocupaţi, se pregătesc să-şi părăsească ţara şi să se refugieze în Rusia. Dacă ţarul refuză să-i primească, adaugă el, vor prefera să treacă Dunărea şi să trăiască sub jugul turcilor, chiar şi cu preţul sacrificării nu doar a libertăţii, ci şi a credinţei[185]. Dimitrie devine aici purtătorul de cuvînt al unei opinii larg împărtăşite de compatrioţii lui, conform căreia catolicismul este cel mai mare duşman al religiei ortodoxe, mai ameninţător chiar decît islamul. După ce a prezentat faptele, el încheie printr-o aluzie misterioasă: pretinde că ar avea «ceva» important să-i sugereze în această chestiune. Sugestia avînd un caracter prea confidenţial pentru a i-o expune în epistolă, îi cere lui Petru cel Mare îngăduinţa de a-l întîlni personal în timpul

călătoriei sale, pentru a i se putea adresa prin viu grai. Ar fi şi o ocazie de a-şi îndeplini visul de a călători: «am mare dorinţă de a vizita acele ţări», şi adaugă, pentru a-l înduioşa pe ţar, «să mă îndulcesc în necazurile mele»[186].

Se pare că ţarul nu i-a răspuns. Să precizăm şi că a fost însoţit şi sfătuit în această călătorie de un diplomat abil, Şafirov, partizan convins al neintervenţiei pe frontul turcesc înainte de sfîrşitul războiului cu suedezii. Or, nimic nu ar fi fost mai stingheritor pentru succesul deplasării ţarului în Europa şi mai ales în Franţa, aliata naturală a turcilor, decît o întîlnire cu principele al cărui nume amintea de vechea animozitate dintre Rusia şi Imperiul Otoman[187].

Tăcerea ţarului trebuie să i se fi părut cu atît mai apăsătoare cu cît Dimitrie avea tot felul de necazuri în acea perioadă. Puţin înainte ca protectorul lui să fi părăsit Rusia, el are un litigiu serios cu Senatul, care cerea să fie supus impozitării la fel ca toţi ceilalţi contribuabili. De la ţară, unde se retrage de multe ori în timpul călătoriei ţarului, Dimitrie continuă să conteste aceste pretenţii. Îi scrie lui Petru scrisori după scrisori, pentru a cere să i se facă dreptate în ceea ce el considera a fi o atingere adusă privilegiilor ce i se acordaseră în 1711. Obţine cîştig de cauză, dar numai în parte. Suveranul acceptă să-l exonereze de data aceasta de dări, dar hotărăşte că, pe viitor, va trebui să plătească la fel ca şi ceilalţi proprietari funciari. Dimitrie nu se resemnează. El stăruie şi îi scrie din nou ţarului: «Pentru moşiile mele, atît cele de lîngă Moscova cît şi cele din regiunea cazacilor, binevoieşte prin clemenţa ta, atotputernice stăpîne Împărate, să nu se ia nimic în visteria Maiestăţii Voastre împărăteşti, aşa cum mi-a fost promis la început»[188].

În curînd, lucrurile vor lua o întorsătură şi mai dramatică: profitînd de absenţa ţarului, oamenii însărcinaţi să strîngă dările năvălesc în satele lui Dimitrie, îi iau la bătaie pe ţărani şi îi întemniţează pe o parte dintre ei. Între principe şi Senat izbucneşte un război al nervilor. Departe de a se lăsa intimidat, Dimitrie îşi exercită autoritatea cu o mînă de fier. Chiar în anul în care au loc aceste dispute, face uz de dreptul său de judecată asupra supuşilor moldoveni care l-au urmat în Rusia – una din concesiile importante făcute de Petru cel Mare în semn de recunoaştere a statutului său excepţional pe teriroriul rusesc: pronunţă şi comută nişte pedepse în mod discreţionar, punîndu-l pe ţar în situaţia de a confirma deciziile luate, de pildă, transformarea unei condamnări la moarte în pedeapsă corporală. Fără îndoială că astfel voia să arate că, dacă nu domnea în ţara lui, păstra totuşi amintirea prerogativelor pe care le avusese.

În vara anului 1717, Petru cel Mare se întoarce din călătoria europeană. Principele, care a aşteptat atît de mult pentru a-l întîlni, sperînd să-l influenţeze în favoarea sa, se loveşte însă de un nou obstacol. Protectorul lui are alte priorităţi pe frontul intern: trebuie mai întîi de toate să-şi întărească autoritatea, ameninţată în timpul absenţei sale de adversarii reformelor pe care le-a iniţiat. În timp ce în Rusia se instalează teroarea, care va culmina cu execuţia ţareviciului Alexei, Dimitrie mizează pe o ultimă şansă. Memoriul pe care-l trimite ţarului în 1718 (data precisă nu este cunoscută)[189] este o pledoarie disperată, în care-l imploră să-i ajute poporul, «ajuns la nenorocire». Îl roagă să pună în practică promisiunile făcute, pe care încearcă să

le prezinte ca fiind de fapt în interesul Rusiei. Principelui moldovean nu-i lipseşte îndrăzneala atunci cînd îi reaminteşte suveranului datoriile pe care le avea, avînd însă grijă să-şi exprime «umila [sa] părere» în forma şi cu precauţiunile de cuviinţă. Aluzia la cuvîntul dat de ţar îi trădează nerăbdarea. Istovit de şapte ani de aşteptare, are presentimentul că o ocazie atît de prielnică de a interveni împotriva otomanilor nu se va mai ivi poate niciodată. Mizînd pe această din urmă carte, el propune o ultimă alternativă, în cazul în care Rusia nu se va angaja: să i se permită să se apropie de Moldova pentru a aduce, prin prezenţa lui, sprijinul de care poporul avea nevoie: «De aceea cred că este foarte de trebuinţă ca să plec în Polonia în primăvara aceasta, de unde, în siguranţă şi fără bănuiala duşmanilor, aş putea face cunoscute acestui popor [moldovenesc] făgăduiala sprijinului şi ocrotirea Măriei sale ţarul». Dimitrie se străduie să joace cu loialitate rolul de aliat. Apără doleanţele poporului «său», luînd în acelaşi timp în considerare şi interesele Imperiului Rus: trebuie să iasă cît mai repede din izolare şi să se întoarcă pe terenul acţiunii.

Proiectele pe care le expune apoi în memoriu sînt întru totul hazardate. Pentru a nu atrage atenţia turcilor asupra obiectivelor sale politice, îi cere ţarului să i se elibereze un paşaport obişnuit, pentru a rezolva probleme legate de succesiune care justificau deplasarea pînă în Transilvania, trecînd prin Polonia. Se oferă cu aceeaşi ocazie să acţioneze în secret în această ţară pentru a recupera moaştele Sfîntului Ioan cel Nou de la Suceava, luate de regele Ioan Sobieski în timpul incursiunii din Moldova, în 1683, şi a le duce la... Kiev – era poate un mod de a arăta cît de importante erau pentru el pămînturile libere ale ortodoxiei! Şi asta nu e tot; are de gînd să pună în practică, din Polonia sau Transilvania, un plan şi mai aventuros: să organizeze răpirea fratelui său de la Istanbul, pentru a-l elibera din «robia turcească». În acest scop, cere scrisori de acreditare de la ţar pentru regele Franţei şi pentru ambasadorul francez din Olanda, Châteauneuf, pe care-l prezintă drept «prietenul vechi al nostru şi al părintelui nostru»: «chipul cel mai lipsit de primejdie» de a-l scoate din Istanbul ar fi să recurgă la vasele franceze, singurele autorizate – în virtutea prieteniei franco-turceşti – să circule liber în apele otomane.

Am fi înclinaţi să descifrăm în iniţiativele acestea fanteziste disperarea unui om care nu-şi află locul şi care, în plus, vede cum îi scapă unica ocazie de a-şi recuceri tronul. Pare că ar fi frămîntat de încă o idee extravagantă. În *Memoriile* sale, Friedrich Christian Weber, reprezentantul Hanovrei la Sankt Petersburg, afirmă că Dimitrie ar fi avut intenţia de a dedica *Istoria Imperiului Otoman* «memoriei defunctului împărat Leopold, ca o mărturie a ataşamentului său faţă de Imperiul Roman sau de Apus»[190]. O asemenea dedicaţie, adresată unui monarh străin, chiar dacă dispărut în 1705, nu era oare o lipsă de delicateţe pentru protectorul lui, ţarul? Unii s-au întrebat dacă Dimitrie nu va fi avut gîndul de a obţine de la Curtea de la Viena ceea ce Petru se încăpăţîna să-i refuze; asta ar fi explicat graba de a se duce într-o Transilvanie ocupată de armata austriacă[191]. Nu este însă decît o ipoteză, care lasă să planeze asupra lui Dimitrie suspiciunea unei noi trădări.

Evoluţia evenimentelor va pune foarte curînd capăt proiectelor sale. Pe 10 iulie 1718, Austria şi Poarta semnează pacea de la Passarowitz. Toate visurile lui Dimitrie

se prăbuşesc din nou. Evenimentele ulterioare focalizează toată atenţia ţarului pe problemele de la nord : în timpul asediului fortăreţei Fredrikshald, Carol al XII-lea este lovit de un glonte şi moare pe 11 decembrie 1718. Regina Ulrika-Eleonora, care preia succesiunea, se împotriveşte negocierilor de pace care începuseră între ţara ei şi Rusia pe insulele Åland şi hotărăşte continuarea războiului. Reluarea ofensivei ruse împotriva Suediei risipeşte ultimele speranţe ale principelui.

Reşedinţe şi moşii ruseşti

Fiecare obstacol care-l îndepărtează încă puţin pe Dimitrie de posibilitatea de a se întoarce în Moldova îl face să se integreze tot mai mult în înalta societate rusă şi să strîngă relaţiile cu Curtea ţarului. Petru cel Mare îl încurajează pe această cale. Pe 9 iunie 1712, îi oferă o gratificaţie consistentă, dîndu-i ţinuturile prospere de la Komariţkaia, în districtul Sevskaia. Situată în apropiere de frontiera ce desparte Rusia Mare de Ucraina, noua moşie era aşezată la răspîntia unui vechi drum comercial ce lega Kievul de Moscova, între Nipru şi Volga. Era alcătuită din 57 de sate, care cuprindeau 1 000 de case de şerbi, unde trăiau, în total, 15 000 suflete. În unul dintre ele, Dimitrie îşi construieşte un conac din lemn, în mijlocul unui parc imens, străbătut de alei mărginite de tei şi copaci fructiferi. Satul, care avea şi un han, îşi schimbă faţa datorită spiritului întreprinzător al stăpînului său, secundat de un administrator ales dintre supuşii moldoveni. Dimitrie reface drumurile şi construieşte un pod peste rîul Nerusa, o moară şi o biserică din piatră, a cărei înălţare se va încheia abia după moartea lui. Satul, care poartă numele de Dmitrovska, în cinstea patronului său, Sfîntul Dimitrie, cunoaşte o oarecare prosperitate. Sub Ecaterina a II-a, va atinge dimensiunile unui orăşel, rebotezat Dmitrovsk, nuanţă toponimică ce arată că dobîndise un statut citadin. Reşedinţa Cantemireştilor oferă familiei un cadru de viaţă pe măsura rangului său. Mai tîrziu, ea va primi vizita unor musafiri aleşi : în 1740, pe ambasadorul otoman trimis în misiune extraordinară în Rusia, iar în 1744, pe împărăteasa Elisabeta în persoană[192].

Domeniul acesta nu este singura proprietate a lui Dimitrie în Rusia. A primit mai multe moşii şi, după obiceiurile marii aristocraţii ruseşti, putea fi întîlnit cînd la una, cînd la alta dintre ele : la Solomino, în gubernia Orlov, sau la Ciornaia Griazi, moşie ce-i aparţinuse odinioară lui Boris Godunov şi, mai recent, prinţului Vasili Galiţin, personajul cel mai instruit din vremea sa, un adept al culturii occidentale de curînd căzut în dizgraţie. Dimitrie reconstruieşte în întregime vechiul conac, o casă din lemn zugrăvită în culori vii. Un document din epocă precizează că era construită în «stil chinezesc», expresie care trimitea probabil la o arhitectură cu influenţe mongole sau tătare, la modă în acea vreme în zona rurală a Rusiei[193]. Domeniul o va încînta pe Ecaterina a II-a, care îl va achiziţiona în 1775 de la familia Cantemir, pentru a ridica celebrul palat Ţarskoie Selo, ştergînd cu desăvîrşire urmele cu mult mai modeste ale reşedinţei lui Dimitrie[194].

În ciuda nenumăratelor şederi la ţară, principele trebuie să participe şi la viaţa din capitală. Poziţia lui de principe fără principat este totuşi delicată. La Moscova, se întîlneşte cu diverşi membri ai aristocraţiei, care vin să caute, ca şi el, bunăvoinţa ţarului. Pentru a face faţă aprigei competiţii, care provoacă destule invidii şi animozităţi, nu dispune decît de averea dăruită de protectorul său, în conformitate cu promisiunile făcute în aprilie 1711. Ucazul din 1712, prin care Petru îi atribuia moşiile, îi acorda şi o subvenţie anuală de 6 000 de ruble, 40 de familii de şerbi din satele din apropierea Moscovei şi două reşedinţe private: una zidită în piatră, la Moscova, şi alta din lemn, în împrejurimile oraşului. Această ultimă dispoziţie întîrzie totuşi să se materializeze, în ciuda ordinelor repetate ale ţarului. Pe 28 septembrie 1716, Petru, aflat în călătorie la Karlsbad, le trimite senatorilor un adevărat ultimatum: «Căutaţi în Moscova curte cu palate de piatră domnitorului român, principelui Cantemir [...], care curte ar fi după demnitatea lui, de asemenea găsiţi pentru el curte afară de oraş»[195]. Reşedinţa moscovită va fi în cele din urmă o casă cu opt încăperi, care, desigur, nu putea eclipsa impozantul palat pe care principele îl stăpînise odinioară la Istanbul. Este totuşi vorba de o clădire din piatră, un lux rar în fosta capitală semi-asiatică a Rusiei, unde vestigiile satelor de odinioară continuau să fie prezente petutindeni. La rîndul lui, principele moldovean reuşeşte să lase o amprentă în acord cu «demnitatea» sa, ctitorind mănăstirea greacă de la Moscova şi ridicînd, după arhitectura din ţara sa, o biserică ale cărei planuri se pare că le-a desenat personal[196]. Dispune astfel, pentru el şi familia lui, de o criptă, unde se va odihni pe veci soţia lui, decedată în 1713, apoi ceilalţi Cantemireşti şi unde va fi el însuşi înmormîntat.

Dimitrie şi familia lui nu vor avea totuşi răgazul necesar pentru a prinde rădăcini la Moscova. Cînd ajung ei acolo, ţarul tocmai luase hotărîrea să mute capitala la Sankt Petersburg. După 1712, noul oraş începe să se dezvolte în ritm alert, în ciuda aşezării sale, nu foarte fericite, pe un teren mlăştinos, neprietenos. În 1714, el număra 34 500 de clădiri şi căpătase înfăţişarea unui oraş european sau, mai degrabă, a unei «ferestre larg deschise [...] prin care Rusia priveşte către Europa», după cunoscuta formulă a poetului italian Algarotti, care l-a vizitat în 1739[197]. Petru îndeamnă aristocraţia şi ofiţerimea să-l urmeze şi le dă moşii unde să se aşeze. Dimitrie se numără printre primii care vor beneficia de bunăvoinţa lui. După ce va fi găzduit provizoriu într-o casă din lemn ridicată în mare grabă şi construită atît de prost încît, cum notează un contemporan în jurnalul său[198], ploaia pătrundea în interior, se instalează mai confortabil în palatul confiscat de ţar de la Korsakov, fostul guvernator al oraşului, acuzat de fraudă. În 1715, cumpără o căsuţă din lemn situată pe malul Nevei, în locul căreia construieşte în 1720-1721 un vast palat din piatră. Aceasta se pare că ar fi fost prima comandă particulară încredinţată lui Bartolomeo Francesco Rastrelli, celebrul arhitect al noii capitale. Principele nu va avea însă bucuria de a-l locui: palatul va fi terminat puţin după moartea lui. Primele gravuri care-l reprezintă sînt posterioare anului 1740, dată la care clădirea a fost deja refăcută. Probabil că imaginea pe care o zugrăvesc ele nu este foarte departe de splendoarea sa iniţială[199]. Înţelegem de ce palatul va trece de-a lungul secolului al XVIII-lea în proprietatea mai multor personaje ilustre: contele Münnich, Stanisław Poniatowski,

ultimul rege al Poloniei, apoi contele Vladimir Orlov, fratele favoritului Ecaterinei a II-a. Este singura reşedinţă a Cantemireştilor care a dăinuit pînă în zilele noastre. Poate fi văzută pe cheiul Nevei, alături de impunătorul Palat de Marmură şi la cîţiva paşi de Palatul de Vară al lui Petru[200].

În noua capitală, concepută de întemeietorul său ca o vitrină menită a etala măreţia imperiului, viaţa este scumpă. Hotărît să ducă o existenţă pe măsura rangului său, în 1721, principele se plînge ţarului că, «sărăcind de bani în ficare zi», a adunat «datorii mari». O sărăcie cît se poate de relativă, desigur, invocată pentru a-l convinge pe Petru să-i dăruiască noi moşii în împrejurimile Sankt Petersburgului[201]. Locurile care servesc drept cadru existenţei lui cotidiene prezintă şi un alt interes; ele atestă marea diversitate artistică ce caracterizează epoca şi gusturile personale ale principelui: locuinţele sale ilustrează în cel mai înalt grad eclectismul, începînd cu reminiscenţele «stilului chinezesc» de la Ciornaia Griazi şi pînă la clasicismul rus incipient din care se inspiră palatul de pe malul Nevei.

Principele în familie

Datorită mărturiilor lui Antioh, putem urmări pas cu pas desfăşurarea unei zile obişnuite din viaţa lui Dimitrie. Se scoală foarte devreme, la 5 dimineaţa. Înainte de a se aşeza la masa de lucru, bea o cafea «trăgînd din narghilea, după obiceiul turcesc». La miezul zilei, prînzeşte împreună cu familia, se odihneşte şi lucrează apoi pînă la 7 seara, oră la care se alătură din nou familiei. Cina se ia tîrziu în familia Cantemireştilor, cam pe la 10 seara, iar principele merge la culcare la miezul nopţii[202].

În Rusia, ca şi pe vremuri la Istanbul sau la Iaşi, familia joacă un rol esenţial în existenţa lui. Ne amintim legăturile dintre Dimitrie şi tatăl lui în copilărie şi adolescenţă. În Rusia, el îi va evoca memoria, consacrîndu-i o biografie, o bună ocazie de a reaminti drepturile sale la tronul moldovean.

Coeziunea Cantemireştilor nu se întemeiază doar pe amintirea precursorilor, îndeosebi a lui Constantin cel Bătrîn. Ea se întăreşte şi de-a lungul încercărilor prin care trec de cînd se află pe pămînt rusesc. Casandra îşi va mai exercita rolul matern o vreme. Însă tulburările provocate de exilul în Rusia îi vor fi fatale. În 1711, această mamă a şase copii, care este din nou însărcinată, a trecut printr-o spaimă teribilă. Dimitrie este îngrijorat pentru sănătatea ei: «dacă vom zăbovi mai multă vreme pe drum», îi scrie el ţarului pe 2 august, «vor fi în primejdie şi copilul ce are să se nască şi maică-sa»[203]. Negrele presimţiri se adeveresc. Soţia lui va da naştere în curînd la doi gemeni, botezaţi Petru şi Ivan[204], dar nou-născuţii nu vor trăi decît cîteva luni. Urmează o nouă dramă: pe 11 mai 1713, moare şi mama lor. Cantemireştii sînt însoţiţi în Rusia de cîteva rude şi de un alai de supuşi credincioşi, însă, în ciuda sprijinului lor, moartea Casandrei le dă o grea lovitură, chiar în momentul în care se instalau într-o societate străină.

Tatăl rămîne singurul stîlp al familiei. Cum va reuşi el să-şi îndeplinească rolul de-a lungul celor şase ani de văduvie ce vor urma şi în timpul care-i rămîne în afara

studiului şi a diverselor sale obligaţii? Dorinţa de a le asigura copiilor o educaţie aleasă este principala lui preocupare. Are grijă şi ca viitorul lor să fie asigurat şi se luptă ca fiii lui să fie primiţi în corpul de elită al gărzii imperiale, ceea ce le asigură bune şanse de intrare în înalta societate rusă: Şerban este acceptat în rîndurile ei în 1714, Antioh îl va urma în 1719, la fel şi ceilalţi fraţi, Matei şi Constantin, în circumstanţe care au rămas neclare.

În ciuda aparentei reuşite, familia trece prin schimbări ce prevestesc o anumită dezbinare. Pe 4 iulie 1720, urmează o nouă lovitură a sorţii: una dintre cele două fiice, Smaranda, atinsă de ftizie, moare la vîrsta de 17 ani.

Cu şase luni în urmă, copiii asistaseră la recăsătorirea tatălui. În timpul văduviei, Dimitrie nu a trăit în castitate. Din aventurile lui amoroase pare că s-ar fi născut în 1715 un fiu nelegitim, Augustin Mirov, vag menţionat de unele izvoare[205]. Într-o scrisoare adresată ţarului pe 23 noiembrie 1719, principele mărturiseşte într-o formă voalată că a cedat în faţa ispitelor cărnii: «am urmat aproape şase ani în căutarea cunoaşterii lucrurilor naturale». Aluzia nu este greu de descifrat, dacă ţinem cont de contextul scrisorii: Petru i-a dat consimţămîntul pentru a se cununa cu Anastasia, una dintre cele trei fiice ale prinţului Ivan Trubeţkoi, care tocmai se întorsese după 18 ani de captivitate în Suedia. Rugîndu-l pe ţar în aceeaşi scrisoare să-i facă cinstea de a-i fi naş de cununie, Dimitrie strecoară o istorioară orientală împănată cu aluzii care i-au deconcertat pe biografii săi. «Un filozof oarecare arab a fost întrebat de la cine a învăţat filozofia a răspuns că de la orbi. Fiind întrebat din nou: dar cum ai căpătat ştiinţă atît de desăvîrşită a lucrurilor naturale de la acei cari n-au ochi? a zis că, imitîndu-i pe orbi, niciodată n-a călcat cu piciorul înainte de a cerceta cu cîrja drumul». Este şi calea pe care fostul domnitor spunea că o urmase aproape şase ani, pînă în clipa în care le-a întîlnit pe cele trei fete ale prinţului Trubeţkoi: «cu consimţămîntul părinţilor şi a însăşi miresei, am ales-o pe cea mai mică de la naştere, principesa Anastasia, cu ea am făcut logodna obişnuită în această ţară [...]. Rămîne acum ca», spune el în aceeaşi scrisoare, «căzînd la preaînaltul piedestal al picioarelor Voastre, preasîrguincios să cer ca eu în această iarnă, după naşterea Mîntuitorului, cît se poate de repede, să intru în şcoala de anatomie (mă sileşte dorul preacunoscut de a cerceta mai departe), ca să pun capătul dorit învăţăturii şi stăruinţelor mele»[206]. Unii comentatori cam grăbiţi au crezut, înşelîndu-se, a descifra o cerere a lui Dimitrie de a urma cursuri de anatomie[207]! Adoptînd aici umorul fără perdea practicat în anturajul lui Petru cel Mare – atitudine pe care nu şi-o permiteau decît intimii –, el abordează pe tonul deriziunii un subiect cît se poate de serios. Într-adevăr, apropiindu-se de cincizeci de ani, pusese ochii pe o tînără de 17 sau 18 ani[208], a cărei frumuseţe nu trecea neobservată. Dacă e să ne luăm după Antioh, ea era «cea mai frumoasă dintre toate domnişoarele de atunci», iar Dimitrie s-a îndrăgostit subit, atît de tare încît «a luat în scurt timp hotărîrea să o ceară în căsătorie»[209]. Ne-am fi îndoit de această mărturie, dacă ea nu ar fi fost confirmată de un invitat ocazional al Cantemireştilor, care venise la ei în vizită în 1721. «Uimit de frumuseţea ei», acesta îi schiţează portretul în jurnalul său de călătorie: «O blondă, de statură înaltă», cu «mîini deosebit de fine şi un ten superb al feţei», distingîndu-se prin

«strălucirea privirii». Şi încheie spunînd că era «prima ca frumuseţe între doamnele din Petersburg»[210].

Nu vom subestima sinceritatea sentimentelor lui Dimitrie, chiar dacă scrisoarea adresată ţarului trădează un spirit cumpătat, care-şi mărturiseşte cu o detaşare plină de ironie interesul pentru sexul frumos. Să observăm şi că el precizează în mod expres că mireasa şi-a dat consimţămîntul. Era un element indispensabil în concepţia lui despre căsătorie. Va dezvolta de altfel, nu după mult timp, tema într-o scriere polemică îndreptată împotriva *Micului manual de catehism* semnat de Prokopovici, un prelat luminat care propovăduia totuşi ascultarea oarbă a copiilor vizavi de părinţi, inclusiv în chestiunile matrimoniale. Ne putem însă pune o întrebare cu privire la raţiunile ascunse ale acestei căsătorii, şi mai ales la sentimentele Anastasiei, o tînără de condiţie aristocratică, însă a cărei zestre era foarte modestă[211].

Fie că a fost vorba de o căsătorie din dragoste sau din raţiune – ori, printr-un hazard providenţial, şi de una, şi de alta –, această cununie pune capăt văduviei principelui şi golului lăsat în căminul lui de dispariţia Casandrei. În plus, ea îi permite să înnoade legături de sînge cu nobilimea rusă, dovada supremă a integrării lui în noul său mediu. Ca răspuns la scrisoarea lui Dimitrie, ţarul acceptă să fie martorul acestei alianţe. Căsătoria este celebrată pe 14 ianuarie 1720 în prezenţa cuplului imperial. Pe 8 noiembrie 1720, Anastasia va da naştere unei fiice, numită Smaranda, în memoria fiicei lui Dimitrie decedate în luna iulie a aceluiaşi an: mai tîrziu, ea îşi va alege de altfel prenumele de Ecaterina. După cum cerea tradiţia ortodoxă, martorii la căsătorie vor îndeplini şi rolul de naşi ai celui dintîi născut.

Cu această căsătorie se deschide o nouă etapă din existenţa principelui, ce cuprinde ultimii săi trei ani de viaţă. Sub influenţa tinerei sale soţii, care a trăit mult timp în Suedia împreună cu tatăl ei, familia Cantemireştilor adoptă într-o măsură şi mai mare modul de viaţă rusesc şi european. Cu acest prilej, precizează fiul lui, Dimitrie «îşi rade barba şi începe să se îmbrace în stil franţuzesc», în vreme ce pînă atunci purtase totdeauna veşmintele unui domnitor moldovean menit a-şi regăsi cîndva tronul[212]. Căsătoria cu tînăra Anastasia sfîrşeşte aşadar prin a modifica obiceiurile lui şi tradiţiile casei. Dimitrie va veghea însă pînă la moarte la coeziunea alor săi. A avut astfel mare grijă, cînd s-a redactat actul celei de-a doua căsătorii, să nu lezeze interesele copiilor din prima căsătorie.

Şi o altă decizie de-a lui este semnificativă pentru eforturile pe care le depune – aproape disperate, în situaţia dată – pentru a reuni tot clanul: el întreprinde o acţiune de o temeritate ieşită din comun pentru a-l răpi pe fratele său Antioh, ostatic la Istanbul.

Trezirea tîrzie a sentimentelor fraterne are de ce să mire, mai ales dacă ne amintim de rivalitatea lor din trecut. În 1718, Dimitrie încercase deja, cum am văzut, cu ocazia proiectatei călătorii în Transilvania, să-l scoată din Istanbul cu ajutorul unui vas francez. Acum că era chemat să asume rolul de consilier pe lîngă Petru cel Mare, reia demersul cu şi mai multă hotărîre. În schimbul de scrisori cu Jacques de Campredon, ambasadorul Franţei în Rusia, şi cu cardinalul Guillaume Dubois, el evocă în mai multe rînduri, între noiembrie 1721 şi octombrie 1722, planul pe care-l

pusese la cale pentru a-şi elibera fratele. Sprijinit de Petru, încearcă tot ce se putea încerca: solicită, prin intermediul lui Campredon, intervenţia lui Filip de Orléans pe lîngă ambasadorul francez de la Istanbul, pentru a obţine cooperarea acestuia, şi se pregăteşte să-l trimită pe fiul său Constantin la Paris, pentru a informa Curtea franceză în cel mai mare secret despre intenţiile lui. Speră că astfel va obţine sprijinul marchizului de Châteauneuf, fostul ambasador al Franţei la Istanbul, devenit consilier de stat şi starostele negustorilor din Paris: «Îţi aminteşti [...]», îi scrie, «de faimosul bătrîn Constantin Cantemir, odinioară principe al ţinuturilor Moldovei? Dacă îţi aminteşti de acela, cred că-ţi aminteşti şi de fiii lui, mai ales de Antioh şi de Dimitrie, care se întîlneau deseori cu tine, nu numai la Constantinopol, ci chiar şi la Adrianopol, [...] şi se bucurau de o strînsă prietenie, ca de familie»[213].

Ajuns la apusul vieţii, se gîndea oare să refacă unitatea Cantemireştilor? Prudentă, diplomaţia franceză evită să se angajeze în această aventură. Regentul şi cardinalul Dubois sînt îngrijoraţi de consecinţele pe care le-ar fi avut răpirea lui Antioh cu complicitatea franceză asupra securităţii şi intereselor comerciale ale francezilor din Istanbul. Regele Franţei, îi scrie cardinalul lui Campredon pe 17 iulie 1722, «doreşte cu adevărat să îi facă pe voie» fostului domnitor al Moldovei, dar aşteaptă «ocazia potrivită», pentru a nu expune «naţia [franceză] din Orient la represaliile turcilor». De altminteri, are convingerea că Dimitrie, care este «foarte învăţat şi luminat», va aprecia singur cît de periculoasă ar putea fi o astfel de acţiune şi, mai ales, riscul la care se expune fratele său în caz de eşec[214].

Ca o ironie a sorţii, în timp ce Dimitrie încearcă cu naivitate să-şi elibereze fratele şi să refacă legăturile dintre ei, şubrezite de vechea lor competiţie pentru tronul moldovean, el nu-şi dă seama că familia este măcinată din interior de disensiuni ce vor izbucni pe faţă după moartea lui.

Şcoala casei princiare

Înainte de a cădea în dezbinare, familia trece printr-o perioadă de armonie, în timpul căreia Dimitrie face tot ce-i stă în puteri ca moştenitorii lui să se bucure de o educaţie aleasă. Urmează exemplul dat de propriul tată. La un alt nivel însă: Constantin şi-a înarmat cu tenacitate fiii cu instrucţia indispensabilă reuşitei, fără să fi avut el însuşi această şansă în tinereţe, în timp ce Dimitrie beneficiază de o pregătire solidă, care-i permite să dirijeze educaţia copiilor săi. De altfel, el merge pînă acolo încît supraveghează personal activităţile lor, cum va povesti Antioh mai tîrziu.

Partea cea mai importantă este asumată totuşi de preceptorii pe care i-a angajat în acest scop: Atanasie Condoide, profesorul de greacă, latină şi italiană, se va consacra cu deosebire modelării personalităţii tinerilor principi în spiritul tradiţiilor culturale bizantine ce supravieţuiseră în principatele române şi la Istanbul. Însă aspectul cel mai remarcabil al învăţăturii pe care o organizează Dimitrie este deschiderea spre alte culturi decît tradiţiile greco-bizantine. Ne-am putea mira de prezenţa sub acoperişul lui a pietistului german Johann Gotthilf Vockerodt, care, după ce a studiat

la Leipzig şi la Halle, a venit în Rusia cu intenţia de a se dedica unui adevărat apostolat religios şi intelectual. O asemenea prezenţă nu este excepţională în Rusia lui Petru cel Mare, care dă personal exemplu afişînd o mare consideraţie faţă de protestanţi. Lărgimea aceasta de vederi constituie totuşi o trăsătură care îi înscrie pe Cantemireşti în avangarda intelectuală din Rusia vremii lor.

Datorită acestui dascăl, copiii lui Dimitrie sînt iniţiaţi în limbile vechi, inclusiv ebraica. Ei au parte mai cu seamă de exemplul unui intelectual format în spiritul începutului Luminilor, care începeau să se răspîndească în acea vreme în Europa Centrală. Vockerodt este mai mult decît un simplu preceptor. Învăţat cu un înalt grad de erudiţie, este însărcinat de principe şi cu copierea şi chiar revizuirea versiunii originale în latină a *Istoriei Imperiului Otoman*. Va fi astfel un ajutor preţios pentru cei ce-şi vor propune realizarea primei ediţii a acestei opere în Rusia, după moartea autorului. Spirit ager, mereu preocupat să-şi îmbogăţească cunoştinţele, găseşte timpul necesar pentru a-şi desăvîrşi propria instrucţie: învaţă sîrguincios limba rusă, pe care reuşeşte să o vorbească precum «un indigen», şi începe să se familiarizeze cu limba română. Stăpînirea acestor limbi îi permite să exploreze domenii care-l fascinau, mai ales istoria Rusiei, a Imperiului Otoman şi a Extremului Orient. Preocupările lui în această direcţie abia începuseră în perioada cînd le dădea lecţii Cantemireştilor, dar ele spun multe despre personalitatea intelectuală a tînărului preceptor. Va lucra în casa lui Dimitrie pînă în 1718, dată la care găseşte un post la legaţia prusacă din Rusia.

În această perioadă, a făcut probabil cunoştinţă cu un alt dascăl al copiilor principelui: este vorba de Ivan Ilinski, care le predă, din 1716 pînă în 1721, limba şi literatura rusă şi latina. Ca şi Condoide sau Vockerodt, şi acesta din urmă are preocupări literare. Dacă versurile scrise de el sînt mai degrabă mediocre, în schimb se remarcă prin traducerea din latină în rusă a mai multor texte din Agapet, Polidor sau Epictet, ca şi a uneia din lucrările fundamentale ale lui Dimitrie, *Sistemul sau întocmirea religiei mahomedane*. Ne putem imagina cît de mult i-a influenţat o asemenea minte pe copiii principelui, mai ales pe Antioh, care, datorită lui, face primii paşi în arta versificaţiei.

Secretar al lui Dimitrie, însărcinat în special cu corespondenţa lui în rusă, Ilinski dobîndeşte şi o altă reputaţie: cea de bun cunoscător al manuscriselor acestuia. Cînd Academia din Berlin se va interesa, după moartea principelui, pe lîngă copiii lui de starea uneia dintre lucrările sale, *De Dacia*, ei vor amîna răspunsul în aşteptarea lămuririlor credinciosului secretar, care cunoştea cel mai bine documentele ce-i aparţinuseră[215]. Spre marea bucurie a biografilor săi, Ilinski va avea mai ales fericita idee de a alcătui o culegere de «însemnări zilnice» (*Notationes quotidianae*), care constituie un izvor important de informaţii despre ultimii ani de viaţă ai lui Dimitrie.

În 1721, atmosfera de emulaţie pedagogică ce domnea în reşedinţa Cantemireştilor este pusă în pericol. Dascălii au plecat unul cîte unul, atraşi de alte misiuni. Cînd vine şi rîndul lui Condoide să fie chemat de Petru cel Mare, copiii încep să se îngrijoreze. Pe 17 februarie 1721, cei patru fii semnează împreună o scrisoare adresată ţarului, în care îi solicită acordul pentru a-l înlocui pe fostul lor dascăl cu preotul Liverios Koletios. Cererea era mai mult decît îndrăzneaţă: ar fi prea puţin să

spunem că înlocuitorul solicitat pentru a preda greaca, latina şi italiana nu era în graţiile autocratului tuturor Rusiilor. Koletios fusese întemniţat în mănăstirea Solovki din cauza simpatiilor sale pentru ţareviciul Alexei, executat la ordinul lui Petru cel Mare pentru punerea în pericol a reformelor iniţiate de el. Pentru a sprijini cererea fiilor săi şi a preîntîmpina mînia pe care ar fi putut-o provoca, Dimitrie ia pana şi îi explică lui Petru că alegerea se oprise la preotul acela pentru că nu găsiseră pe altcineva «mai competent». O bună ocazie de a-i împărtăşi părerea sa de rău, ca un bun tată ce era, că nu avusese «puterea de a-[şi] trimite copiii în ţări străine» pentru a-şi desăvîrşi educaţia[216].

Consilier secret şi senator

Cea de-a doua căsătorie a lui Dimitrie are loc puţin înainte ca acesta să dobîndească funcţii importante în stat, de mult aşteptate. Astfel, pe 8 februarie 1717, îi scrisese ţarului pentru a-i împărtăşi sentimentul său de stînjeneală că, în schimbul privilegiilor primite, nu putea oferi la rîndu-i «servicii pe măsură», lăsînd să se înţeleagă că visa la o însărcinare demnă de «iubire[a] către patrie, pentru care este plăcut să mori». Într-o altă solicitare, amintea că renunţase la toate onorurile de care beneficiase odinioară la «Curtea păgînilor», pentru a se dedica unei cauze nobile, «Domnului şi libertăţii patriei», şi îşi manifestă dezamăgirea de a se vedea condamnat să stea departe de viaţa publică. Doleanţele sale vor fi auzite abia pe 20 februarie 1721: Petru cel Mare îl numeşte consilier secret şi membru al Senatului[217], cea mai importantă instituţie a imperiului, pe care o crease în 1711 şi care îi reunea pe cei mai înalţi demnitari ai statului rus.

Cum se explică o recompensă acordată la zece ani după sosirea în Rusia? Să fi fost ea încununarea repetatelor sale solicitări? Sau avea vreo legătură cu cea de-a doua căsătorie? Chiar dacă năşia unei familii imperiale avea o valoare mai ales simbolică, îi aducea în acelaşi timp celui ce beneficia de ea o înaltă protecţie. În plus, Petru nu va fi rămas indiferent la semnificaţia politică a acestei uniuni, care stabilea legături de rudenie între principele moldovean şi nobilimea rusă: adoptînd, după căsătorie, modul de viaţă impus de ţarul reformator, Dimitrie face un gest de credinţă faţă de suveran, ca şi cum ar fi alungat pentru o vreme visul înflăcărat, însă himeric, de a urca din nou pe tronul moldovean. În schimb, începe să se bucure de o consideraţie tot mai mare în sînul elitelor statului rus.

Alcătuit din douăzeci de membri la data la care principele este cooptat, Senatul avea atribuţiile unui organ executiv şi, în acelaşi timp, legislativ. De fapt, nu era altceva decît un instrument la dispoziţia ţarului; în acest cadru, în timpul şedinţelor sau al întîlnirilor private de după ele, principele se întreţinea cu personajele cele mai importante ale imperiului, cele care conduceau afacerile statului. Jurnalul lui Ilinski enumeră cîteva dintre acestea: Alexandr Menşikov, prim senator şi guvernator general al Sankt Petersburgului, marele favorit Pavel Iagujinski, prim procuror în Senat, şi, în special, senatorul Şafirov. Dacă asemenea întîlniri nu constituie neapărat

dovada unor adevărate prietenii, în schimb, ele ne informează măcar asupra relaţiilor pe care le cultivă principele în înalta societate. Ilinski mai evocă, printre cei ce i-au trecut pragul, pe Vasili Tatişcev, cel mai renumit istoric al vremii; aceasta este unica menţiune care ne permite să deducem că drumurile celor doi iluştri intelectuali s-ar fi încrucişat în timpul vieţii. Alte relaţii cu anumite personalităţi ale societăţii ruseşti poartă mai clar amprenta unor adînci afinităţi intelectuale. Ca răspuns la o întrebare pusă de cancelarul imperiului, Gavril Golovkin, scrie, sub formă de scrisoare, un scurt eseu despre «conştiinţă»[218].

Cît despre integrarea definitivă a principelui în societatea rusă, ea se va desăvîrşi prin legăturile matrimoniale. Prin căsătoria lui Dimitrie cu Anastasia, Cantemireştii se înrudesc cu familia Trubeţkoi. Vechea prietenie dintre principe şi Dmitri Galiţin este pecetluită de noi legături matrimoniale: Constantin, unul dintre fiii lui Dimitrie, va lua în căsătorie pe fiica lui Galiţin, iar Smaranda alias Ecaterina, fiica din cea de-a doua căsătorie, pe un nepot al acestuia[219].

Remarcabil de bine integrat în înalta societate rusă, Dimitrie se bucură de o mare stimă din partea ambasadorilor străini din Rusia, care sînt impresionaţi de manierele şi cultura lui. Ca şi pe vremea cînd principele moldovean trăia la Istanbul, ambasadorul francez se numără printre interlocutorii săi preferaţi. Este mai ales cazul lui Jacques de Campredon, trimisul francez în Rusia începînd din septembrie 1721: acesta din urmă îl cunoştea personal atît de bine, pretindea Dimitrie, încît putea fi «martorul ocular» al «admiraţiei şi încrederii» pe care le nutrea pentru regele Franţei. Primirea pe care i-o face Dimitrie, în această perioadă, cu ocazia unei vizite a lui Petru cel Mare la reşedinţa sa din Sankt Petersburg dovedeşte cît de mult îl preţuia: «După cum şi în aceste zile, pe cînd Maiestatea sa rusă imperială lua cina la mine acasă, m-am îngrijit», îi scrie principele marchizului de Châteauneuf, referindu-se la Campredon, «să aibă belşug, să nu fie persoane străine prezente, să discute într-un mod potrivit şi în linişte cu domnul preamilostiv al Maiestăţii sale»[220]. Dar nici părerea acestuia din urmă despre Dimitrie, aşa cum reiese din rapoartele sale, nu este mai puţin măgulitoare; Campredon vorbeşte despre el ca despre o persoană «foarte iscusită, dovedind mult spirit şi rafinament»[221]. Elogiul se potriveşte în mod izbitor cu o altă descriere a lui Dimitrie, pe care o datorăm lui Friedrich Christian Weber. După ce l-a întîlnit pentru prima dată pe principe, pe 14 martie 1714, cu ocazia unei festivităţi, el consemnează: «Este un bărbat învăţat, care ştie să poarte o conversaţie». Are şi alte ocazii de a-l întîlni, ceea ce-i permite să-şi dea seama că «ţarul are multă consideraţie pentru el, convins fiind că, dacă ar fi urmat sfaturile principelui [...] în acea expediţie, nu ar fi ratat cucerirea Moldovei şi a Valahiei»[222].

Printre străinii de rang înalt care trec pragul principelui se numără ducele Karl Friedrich von Holstein, ginerele lui Petru cel Mare, însoţit de consilierul său Friedrich Wilhelm von Bergholz, care îşi va scrie ulterior memoriile. «Pentru că el [Dimitrie] vorbeşte bine latina şi este un bărbat foarte învăţat, Alteţele lor», consemnează acesta din urmă, «nu au avut nevoie de traducător»[223].

Pe lista contactelor mondene sau diplomatice ale principelui se adaugă şi alte nume, menţionate în jurnalul lui Ilinski: baronul Gustav von Mardefeld – reprezentantul diplomatic al Prusiei –, în a cărui reşedinţă ascultă muzică, contele Kinski –

trimisul Austriei –, în casa căruia va dansa de multe ori. Pe agenda întîlnirilor sale cu diplomaţi sau cu alte personaje, pe care o putem reconstitui datorită lui Ilinski, s-a aflat şi vizita pe care i-a făcut-o trimisul turc în seara zilei de 2 aprilie 1722[224]. Surprinzătoarea întîlnire între patru ochi dintre reprezentantul Porţii şi fostul supus al sultanului, care-şi trădase suzeranul cu zece ani în urmă, demonstrează că o pagină din viaţa lui se întorsese definitiv: nu mai era principele singuratic care visa la revenirea pe tronul principatului său, ci unul dintre colaboratorii apropiaţi ai ţarului, a cărui protecţie îi permitea să joace un rol pe scena politică şi diplomatică. Aşa cum odinioară ştiuse să-şi pună în valoare, la Istanbul, talentele muzicale pentru a cîştiga bunăvoinţa înalţilor demnitari, în Rusia reuşeşte să dea dovadă de destul talent şi flexibilitate pentru a intra în graţiile ţarului. Se laudă chiar că ar fi descoperit «un instrument matematic» pentru a măsura intensitatea sunetului, un fel de sonometru, care trezeşte interesul lui Petru cel Mare (S., p. 547).

Importanţa dobîndită de principe în ochii ţarului are şi o contrapondere: trebuie să suporte un stil de viaţă uneori apăsător. În afară de şedinţele Senatului, nobilii se întîlneau, la ordinul ţarului, la nişte «adunări», la unul sau altul dintre ei, petrecîndu-şi timpul în mod festiv. «La Paris şi la Londra, toată lumea îşi bate joc de seratele acestea afectate, care o iau foarte repede pe panta vulgarităţii, înecîndu-se în băutură», consemna un martor al vremii, «dar, printre participanţi, se numără, din curiozitate, tot mai mulţi nobili cultivaţi, precum V.N. Tatişcev, descendent al unei vechi familii, pasionat de Antichitate, dar şi foarte bun administrator al minelor din Urali»[225].

Şi Dimitrie ar fi putut fi menţionat printre participanţi. Ni-l imaginăm pe omul de litere obligat să se adapteze la moravurile impuse de personalitatea debordantă a lui Petru şi să se supună capriciilor lui. Totuşi, «beţia», susţine fiul său, «era duşmanul lui de moarte», pînă acolo încît, după «un dezmăţ necuviincios, cădea la pat cincisprezece zile»[226]. Mărturie ce dezminte indirect afirmaţiile lui Neculce, care-l acuzase pe Dimitrie de lipsă de cumpătare în anumite perioade ale vieţii, şi arată cît de mare trebuie să fi fost strădania principelui de a fi un bun tovarăş de destindere pentru protectorul său imperial. Pe 27 februarie 1722, o «adunare» de acest gen, semnalată de Ilinski, are de altfel loc chiar la Dimitrie acasă. Va mai participa şi la alte asemenea presupuse «corvoade», cum ar fi faimoasele «mascarade» organizate de împărat, pentru a sărbători victoria împotriva suedezilor.

Viaţa pe care o duce principele în aceste condiţii este uneori tumultuoasă. A mers chiar pînă acolo încît s-a bătut în duel cu un locotenent, pe 26 februarie 1722 – episodul se petrece în ziua dinaintea vizitei mai sus menţionate a ţarului –, în circumstanţe ce au rămas neclare: acest mod de distracţie, obişnuit în acele vremuri, spune totuşi multe despre temperamentul principelui, care se apropia de cincizeci de ani[227].

Datorită poziţiei pe care o ocupă la Curte, principele asistă, pe 10 septembrie 1721, la momentul cel mai glorios al domniei lui Petru cel Mare: semnarea tratatului de pace de la Nystad, care pune capăt războiului de la nord, ratifică înfrîngerea Suediei şi atestă creşterea puterii Rusiei pe litoralul Mării Baltice. Este încoronarea operei politice a ţarului, care este răsplătit de Senat, pe 2 noiembrie 1721, cu titlul de «Petru cel Mare», «Părinte al Patriei» şi «Împărat al tuturor Rusiilor». Îşi păstrează în continuare titlul grecesc de «ţar» în vechile ţinuturi tătare şi în Siberia, însă

calitatea de împărat şi de părinte al patriei trece pe primul plan. Autocratul rus devine astfel mult mai mult decît un continuator al moştenirii Imperiului Roman din Orient. Mitul celei «de-a treia Rome» iese dintr-o dată din nou la suprafaţă, sub forma mai modernă a unei încarnări secularizate a puterii, lipsită de orice conotaţie teocratică. Pe la 1520, călugărul Filoteu îl înfăţişa pe ţar ca pe «unicul principe al creştinilor», într-o formulă memorabilă: «Două Rome s-au prăbuşit, însă a treia, Moscova, se înalţă spre cer şi nu va mai exista o a patra»[228]. A «treia Romă» a lui Petru cel Mare nu mai este cea a lui Ivan cel Groaznic: Sankt Petersburgul a luat locul Moscovei, iar «părintele patriei» îl înlocuieşte pe «principele creştinilor», ca un semn al voinţei de a se desprinde de reprezentarea tradiţională a puterii autocratice. În plus, Petru îşi întemeiază ambiţiile pe tradiţiile Imperiului Roman în integralitatea lui, ceea ce reprezintă o modalitate de a scoate în evidenţă rolul pe care Rusia intenţiona să-l joace în Europa. În 1717, Mihail Şafirov, fratele vicecancelarului, îi adusese lui Petru un document preţios, care venea la momentul potrivit: într-o scrisoare adresată în 1514 ţarului Vasili Ivanovici, tatăl lui Ivan cel Groaznic, împăratul Maximilian de Habsburg îl numea pe acesta din urmă «împărat şi suveran al tuturor ruşilor». Petru făcuse tot posibilul ca să asigure difuzarea documentului în opinia publică europeană prin intermediul reprezentanţilor săi din străinătate sau al ambasadorilor occidentali din Rusia. Noua denumire oficială impusă începînd din 1721 este aşadar rezultatul unui subtil parcurs ideologic, sugerat, poate, chiar de Petru însuşi şi pregătit cu mare grijă de consilierii din anturajul lui.

Care va fi fost, în aceste circumstanţe, contribuţia lui Dimitrie? Biografii cei mai sîrguincioşi ai lui Petru cel Mare nu suflă o vorbă. Dintre cei ai principelui moldovean, însă, unii s-au străduit să-i atribuie un rol hotărîtor în inventarea noului titlu imperial şi chiar în redactarea moţiunii Senatului[229]. Nu există totuşi nici o dovadă formală în acest sens. Se pare că nu este vorba decît de o presupunere, în întregime întemeiată pe analiza a două scrieri ale lui Dimitrie datînd din 1714 – panegiricul dedicat ţarului sub semnătura fiului său Şerban şi micul «tratat» despre monarhie, asupra cărora vom reveni: Petru este preamărit acolo cu titlul de «Maiestate imperială». Însă Dimitrie nu este nici primul, nici singurul care-l utiliza. Cultul lui Petru cel Mare pluteşte în atmosfera vremii, iar rolul principelui moldovean este puternic eclipsat de Golovkin sau de Prokopovici, cu ocazia elogiului adus lui Petru în şedinţa Senatului din 2 noiembrie, care înfiinţează noul lui titlu. În ceea ce-l priveşte pe Dimitrie, tot ce putem spune este că ocupă o poziţie importantă în respectiva ceremonie, de vreme ce este al patrulea care semnează faimosul document propus de senatori[230].

Numele Cantemireştilor va rămîne totuşi legat în mod durabil de istoria titlului imperial al Romanovilor. Dacă rolul tatălui este îndoielnic, contribuţia fiului Antioh este mai presus de orice îndoială. Dar ea are de-a face cu o altă etapă, cea a recunoaşterii titlului imperial de către celelalte Curţi europene. Dacă titlul de împărat a fost dobîndit în Rusia fără nici o greutate, nu la fel au stat lucrurile în privinţa celorlalte ţări. Numai Olanda şi Prusia l-au acceptat imediat, urmate, în 1723, de Suedia. Diplomaţia rusă va avea de dus o lungă bătălie pentru a obţine, pas cu pas, recunoaşterea acestuia: în 1739, odată cu acceptul Imperiului Otoman, în 1742, cu agrementul Angliei şi Austriei, sau în 1745, cînd Franţa şi Spania se înclină şi ele în

faţa evidenţei. Antioh va avea un rol de jucat în acest capitol: este vorba de o pagină importantă din biografia lui, cea consacrată activităţii de mesager diplomatic pe lîngă Curţile Angliei şi Franţei.

Deocamdată, în toamna anului 1721, atmosfera este sărbătorească: se celebrează victoria împotriva suedezilor şi apoteoza lui Petru cel Mare. Spectacolul festivităţilor organizate cu această ocazie este fastuos şi interminabil, spre disperarea ambasadorului francez, care are obligaţia să facă mereu act de prezenţă, deşi se plictiseşte de moarte. Moscoviţii sînt înfierbîntaţi de serbările ce depăşesc orice imaginaţie: de pildă, au putut asista la un defileu de nedescris de corăbii, trase pe uscat de cai deghizaţi în urşi, porci sau cîini. Spectacolul era fără doar şi poate pe gustul lui Petru cel Mare, care participă activ, tîrînd după el personajele cele mai importante din stat. Prezidează el însuşi mascarada, tronînd pe o fregată în uniforma marinei; soţia lui, Ecaterina, îl urma într-o gondolă aurită, îmbrăcată în veşminte ţărăneşti. Cît despre Dimitrie, el incarna un personaj ce-i era extrem de familiar: turcul, îmbrăcat cu tot fastul cuvenit unui mare demnitar[231].

Rolul jucat de principe în timpul festivităţilor are şi o altă consecinţă. Încurajat de raporturile de încredere şi prietenie pe care le avea acum ţarul, Dimitrie nu ezită să-şi înmulţească doleanţele. În aprilie 1721, intervine pe lîngă Ecaterina pentru a-şi satisface un capriciu: ar dori să aibă o corabie; dacă nu se poate una nouă, admite el cu o fărîmă de modestie, măcar una dintre cele ce-i aparţinuseră lui Petru. În septembrie 1721, îl munceşte o chestiune mai importantă. Petru tocmai întocmise celebrul Tabel al rangurilor, care stabilea pentru prima dată o ierarhie precisă a funcţiilor din stat, iar Dimitrie descoperă cu stupoare că, în calitatea lui de consilier secret, ocupa rangul unui simplu general maior. Ceea ce însemna pentru el o «jignire maximă», cum se grăbeşte să-i aducă la cunoştinţă lui Petru, într-o scrisoare în care înşiră toate serviciile făcute începînd din 1711 «cu pana şi spada», «prin cuvînt şi muncă», cerînd o poziţie «dacă nu de clasa întîi, cel puţin de a doua»[232]. Ne putem imagina cît de mare trebuie să fi fost decepţia lui pe 24 ianuarie 1722, cînd decretul care instituia cele patrusprezece trepte ale ierarhiei ruseşti este făcut public: ţinînd cont de titlurile lui de senator şi consilier secret, Dimitrie se poate regăsi undeva între rangurile cinci şi şapte[233].

Cu toate astea, el refuză să se resemneze. Tot în ianuarie, i se adresează din nou protectorului său, pentru a-i aminti încă o dată serviciile pe care i le făcuse începînd din 1711 şi a-i cere un alt semn de apreciere: titlul de cavaler al Ordinului Sfîntul Andrei, cea mai înaltă distincţie rusească. Precizează că ţarul l-a uitat pe el, domnitorul moldovean care şi-a sacrificat tronul, dar îi oferise în trecut respectiva distincţie lui Brîncoveanu, domnitorul Ţării Româneşti, chiar dacă acesta nu se alăturase armatei ruseşti în 1711. Spera îndeosebi că, obţinînd această distincţie, va fi chemat să asume un rol mai important în slujba statului[234]. Petru cel Mare îi oferă satisfacţie în 1722 şi-l numeşte în statul major restrîns care trebuia să-l însoţească în expediţia din Caucaz. Dimitrie se află acum cel mai aproape de vîrful puterii; va fi însă şi ultima aventură din viaţa lui.

Capitolul 7

Principele la masa de lucru

Din descrierea făcută de Antioh cu privire la modul în care își petrecea tatăl lui o zi de lucru obișnuită, rezultă că acesta se dedica studiului de la ora 5 dimineața pînă la prînz, apoi după-amiaza, pînă la orele 19, și din nou seara, pînă tîrziu în noapte. Este programul unui cărturar pasionat de cercetările sale, care va scrie vreo zece cărți între 1711 și 1723. Totuși, el nu lucrează mereu în același ritm. În timpul primei perioade a exilului, elanul creator este intens, ca și cum ar fi căutat în scris o consolare pentru eșecul ambițiilor sale politice. În schimb, începînd din 1719-1720, cînd solicitările mondene sau responsabilitățile vieții publice îl asaltează din nou, energia lui intelectuală slăbește, fără a se stinge totuși cu desăvîrșire. Atît în Rusia, cît și, odinioară, pe malurile Bosforului, perseverența, trăsătură exemplară a personalității lui, nu se va dezminți pînă la sfîrșitul vieții sale.

Între perioada otomană și cea rusă a creației sale, există totuși cîteva diferențe esențiale. Cînd își ducea traiul în imperiul sultanilor, preocupările sale erau mai ales literare și filozofice ; în Rusia, istoria se află în centrul gîndirii lui. Înainte de 1711, scrierile lui oglindesc o personalitate frămîntată de întrebări existențiale. După această dată, începe să cerceteze istoria moldo-românilor și pe cea a otomanilor, geografia Moldovei, religia musulmanilor ; lucrările lui sînt acum un fel de oglindă a popoarelor studiate. Am putea presupune că experiența puterii și eșecul personal i-au modificat radical viziunea. De fapt, lucrările redactate în Rusia au în principal o încărcătură istorică și privesc trei etape din traiectoria autorului : scena românească, cu istoria compatrioților și descrierea principatului unde a domnit, scena otomană, zugrăvită prin intermediul istoriei sultanilor și al analizei islamului, și scena rusească, de care se ocupă prin prisma cîtorva teme precise.

Portretul cel mai cunoscut al lui Dimitrie ilustrează de minune înflăcărarea intelectuală a principelui din anii exilului rusesc. Într-adevăr, gravura care deschide ediția engleză a *Istoriei Imperiului Otoman*, apărută în 1735, îl înfățișează într-o atitudine maiestuoasă, înconjurat de cărți. La originea gravurii se află o pictură în ulei, menționată ocazional în arhivele familiei, apoi în colecțiile Ministerului rus al Afacerilor Externe[235]. În lipsa originalului, care s-a pierdut, gravura capătă o importanță capitală pentru iconografia lui Dimitrie. Mult după ipoteticul portret de la Rouen, care pare că evocă perioada de tinerețe de la Istanbul, și după cel din 1711,

care-l înfăţişează într-un moment de cumpănă din existenţa lui, ea zugrăveşte o nouă imagine a principelui, în epoca în care se făIea cu titlul de «prealuminat consilier» al ţarului. Trăsăturile chipului, cu ochi mari şi adînci, cu nasul şi gura bine reliefate, alcătuiesc un echilibru armonios ce oglindeşte inteligenţa, îndrăzneala şi siguranţa de sine. Atitudinea aceasta solemnă şi impunătoare este însă departe de a constitui atributul exclusiv al personalităţii lui, dacă ne amintim că portretul oficial este un gen practicat pe tot continentul, din Franţa şi Anglia pînă în Rusia. Ca şi Ludovic al XIV-lea, Eugen de Savoia sau Petru cel Mare, principele este reprezentat încorsetat într-o armură medievală şi «împodobit» cu o superbă perucă ce-i cade pe umeri într-o cascadă de bucle[236]. Cîteva detalii din portretul principelui scriitor sînt simbolice: ţine în mînă, cu un gest falnic, un sul – probabil diploma Academiei din Berlin –, iar în preajma lui se află un teanc de cărţi. Bărbatul din gravura din 1735 nu mai are nimic din fostul hospodar bărbos, cu veşminte lungi, ce amintesc de tradiţia imperială bizantină: nu se mai deosebeşte acum de contemporanii săi europeni, fie ei capete încoronate sau iluştri cărturari. Gravura nu desluşeşte toate tainele modelului, nici ale autorului. Se ştie că seamănă cu o altă gravură realizată la Amsterdam, în 1735, de francezul François Morellon La Cave, care constituie, după opinia lui George Ciorănescu, una dintre «cele mai reuşite» imagini ale principelui şi care a servit drept model şi altor artişti[237].

Membru al Academiei din Berlin

Trei ani după instalarea lui pe pămînt rusesc, în timp ce diversele sale proiecte intelectuale încep să se înfăptuiască, Dimitrie trăieşte un moment excepţional: în 1714, devine membru în *Societas Scientiarum Brandenburgica*, ulterior cunoscută sub numele de Academia din Berlin.

Renumele proaspăt întemeiatei societăţi savante era departe de a-l egala pe cel al instituţiilor cele mai prestigioase de pe continent. Fondată în 1700 la iniţiativa celebrului Leibniz, care va fi şi primul ei preşedinte pînă în 1716, ea nu era la acea vreme decît o palidă imitaţie a Academiei franceze (1635) sau a Societăţii Regale din Londra (1662). În plus, funcţiona practic ca o anexă a Curţii prusace, care controla cu mînă de fier selecţionarea membrilor. Pentru un cărturar din Imperiul Rus, unde nu exista la acea dată nici un fel de instituţie similară, a fi admis într-o asemenea societate era însă, în sine, un fapt măgulitor.

În şedinţa din 31 mai 1714 a secţiunii orientale, Daniel Ernst Jablonski, episcop al Bisericii reformate şi predicator la Curtea prusacă, dă citire unei scrisori, pe care i-o adresase Heinrich Friedrich Huyssen, un alt membru al Academiei, aflat în Rusia şi foarte apreciat pentru faptul că servea drept intermediar între colegii săi şi cărturarii ruşi. În ziua aceea, el transmitea dorinţa principelui moldovean de a se alătura comunităţii lor academice şi de a-i oferi rezultatele cercetărilor sale asupra Orientului, mai ales «o istorie completă a împăraţilor turci cu portretele lor, pe care, tradusă în latineşte, vrea să o editeze cu observaţii scurte»[238]. Academia se grăbeşte să-l accepte

pe noul postulant: la 11 iulie 1714, se pronunţă favorabil asupra solicitării şi îi acordă diploma de membru, semnată, în absenţa lui Leibniz, de vicepreşedinte, numismatul Johann Carol Schott (1672-1717).

Elogiul principelui este redactat, după uzanţe, într-un stil înflorit, care oferă o imagine măgulitoare despre preţuirea de care se bucurau ştiinţele şi savanţii: nu trăiau ei oare în «fericitele veacuri care răsplătesc erudiţia şi-i cinstesc pe iubitorii virtuţilor» şi în care «un fel de armată a erudiţilor» ocupă primele ranguri în societate, prin «binefacerea celor mai de seamă regi»? «Rămînea un singur lucru, pe care citim că Platon l-a avut în dorinţele sale: sau filozofii să domnească, sau regii să fie filozofi». Exemplul lui Dimitrie Cantemir a permis «împlinirea acestui lucru», căci el nu este doar «serenisim şi preaînălţat [...] principe al Imperiului Rus», «stăpîn ereditar al ţinuturilor Moldovei», ci şi un savant, care «binevoieşte să-şi înscrie numele ilustru alături de cercetătorii ştiinţelor»[239]. Faptul că un bărbat de rangul lui s-a consacrat cu înflăcărare ştiinţelor pare că a înclinat în mod hotărîtor balanţa deciziei. În schimb, diploma nu spune aproape nimic despre opera lui, al cărei conţinut era, la drept vorbind, cunoscut de prea puţini. Pînă la acea dată, Dimitrie nu publicase decît o singură carte, *Divanul*; celelalte lucrări ale sale erau încă inedite sau în formă de proiect. De altfel, acestea din urmă stîrnesc cel mai mult curiozitatea savanţilor berlinezi, mai ales istoria românilor şi cea a turcilor. Acceptîndu-l pe principe printre ei, membrii secţiunii orientale a Academiei doreau, poate, să-l încurajeze să continue cercetările cu privire la aceste regiuni, care îi interesau. Titlul academic ar reprezenta astfel mai curînd o dovadă de încredere în aşteptarea operei decît o recunoaştere a ceea ce scrisese deja.

Putem presupune şi că alegerea unui nou membru nu cădea întru totul în seama academicienilor, iar Curtea de la Berlin va fi avut şi ea un cuvînt de spus în luarea deciziei. Nu avem nici un element în acest sens, în ciuda relaţiilor cordiale ale lui Dimitrie cu reprezentanţii diplomaţiei germane din Rusia. Regulile care guvernau lărgirea confreriei berlineze rămîn destul de neclare. Însă oricare ar fi fost raţiunile acordării acestei recompense, ea îi oferă o splendidă ocazie să se facă cunoscut în sînul elitei intelectuale germane.

Am evocat numele lui Leibniz, preşedintele Academiei. Dacă putem găsi cîteva puncte comune între centrele de interes ale celor doi, nu ştim în schimb dacă erau în legătură sau dacă se cunoşteau măcar după nume[240]. În corespondenţa lui Leibniz cu Academia berlineză sau cu Petru cel Mare, nu există nici o referinţă la Dimitrie[241]. În 1714, marele filozof era probabil prea absorbit de redactarea *Monadologiei* ca să mai dea atenţie şi lucrărilor Academiei, pe care o conducea de la distanţă, într-o manieră mai curînd onorifică. În schimb, gazeta din Leipzig *Neuer Bücher-Saal der Gelehrten Welt*, care beneficia de o mare audienţă printre erudiţi, îşi informează cititorii despre lucrările noului membru şi publică două din scrisorile sale către colegii germani, trimise una în 1714, iar cealaltă pe 6 octombrie 1716.

Descriptio Moldaviae şi *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*

Academia din Berlin va juca un rol hotărîtor în geneza celor două opere majore ale lui Dimitrie privitoare la societatea românească: *Descrierea Moldovei* (al cărei titlu original în latină este *Descriptio Moldaviae*), o prezentare geografică, politică şi istorică a principatului moldovean, şi *Istoria moldo-valahă* (în latină, *Historia moldo-vlachica*), o operă de erudiţie despre originile românilor din Moldova, Muntenia şi Transilvania.

În *Istoria moldo-valahă*, Dimitrie mărturiseşte că «unii priiatini streini», mai ales cei de la Academia berlineză, l-au îndemnat «nu numai o dată sau de două ori, ce de mai multe ori» să scrie o istorie a compatrioţilor săi[242].

Să se fi avîntat el oare datorită lor în scrierea acestor lucrări? Aşa cred unii dintre biografii săi. Alţii consideră că proiectele existau deja pe masa lui de lucru şi că îndemnurile academice nu au făcut decît să-l încurajeze să le ducă la bun sfîrşit. Este greu de spus. În schimb, este limpede că *Descrierea Moldovei* şi *Istoria moldo-valahă* sînt complementare şi îl preocupă concomitent pe Dimitrie: putem aşadar accepta ideea că au fost scrise aproape în acelaşi timp.

Încheiat în jurul anului 1716, opusculul intitulat *Descrierea Moldovei* are drept scop principal să ofere o imagine clară şi sintetică a principatului moldovean, conform unui plan în trei părţi: o parte consacrată descrierii geografiei, unde sînt prezentate relieful, bogăţiile şi organizarea administrativă a ţării; partea a doua se ocupă de politică, descriind pe larg forma de guvernămînt, ceremonialul de la curtea domnească, armata, justiţia, finanţele, clasele sociale şi politice, obiceiurile; iar ultima parte este consacrată religiei şi culturii, cuprinzînd un capitol despre limba şi literatura moldoveană.

Lucrarea este redactată în latină, limba scrisorilor dintre Dimitrie şi cărturarii străini, mai ales colegii germani – o dovadă în plus că lor le era adresată în primul rînd. A existat proiectul unei versiuni în limba română, dar el nu s-a concretizat sau, în orice caz, nu a lăsat nici o urmă. Conţinutul propriu-zis confirmă ideea unei duble orientări, din punctul de vedere al receptării, a cărţii. Cititorii străini, cu totul neştiutori în privinţa realităţilor moldovene, sînt primii vizaţi; lor li se adresează descrierea minuţioasă a ţării. Dar autorul nu-i pierde din vedere nici pe compatrioţii săi, convins că le va fi de folos ajutîndu-i să se cunoască mai bine şi să se îndrepte, «că este mai bine pentru ţară să fie puse deschis sub ochii locuitorilor ei mulţimea de păcate pe care le au decît să se lase înşelaţi prin linguşiri amăgitoare». Principele înfierează mai ales lenea, aplecarea spre băutură şi caracterul lor nestatornic. Am putea considera că opinia este întru totul convenţională, venind ea din partea unui mare aristocrat, puţin înclinat să tolereze slăbiciunile foştilor supuşi, dar lesne cuprins de un uşor lirism cînd evocă cu nostalgie ţinuturile natale: munţii înalţi ai Moldovei sînt, spune el, opera unui «artist dibaci» şi merită să fie la fel de vestiţi ca şi Olimpul.

Nu trebuie uitat nici că Moldova reprezenta pentru el principatul unde domnise şi unde spera să revină pentru a prelua din nou frîiele puterii. Fără doar şi poate că speranţa aceasta îl împinge să exagereze prerogativele reale ale domnitorului: stăpîn absolut al ţării, acesta exercită, susţine el, un drept cum «nici unul dintre principii creştini nu mai are în afară de ţarul rusesc». Nu e greu să-i ghicim intenţiile: Dimitrie vorbeşte mai mult de o domnie absolutistă pe care şi-ar dori-o pentru el însuşi decît de cea care exista în realitate. Ca să nu mai vorbim că astfel de păreri nu puteau decît să împodobească blazonul domnitorilor din Moldova şi să-i înalţe la acelaşi rang cu celelalte capete încoronate ale Europei.

În acelaşi spirit, el zugrăveşte un tablou eroic al istoriei moldovene. După ce acuză lenea compatrioţilor săi, porneşte a lăuda vitejia lor în războaie. Pentru el, Ţările Române au reuşit să supravieţuiască datorită capacităţilor lor militare, neegalate de alte popoare. Cum altfel s-ar putea explica, se întreabă el, faptul că grecii, bulgarii, sîrbii, ungurii au fost supuşi de cuceritorii musulmani, dar nu şi românii, singurii din partea aceasta de continent care au ştiut să-şi păstreze în mare măsură autonomia? Aşa s-a născut tema «excepţiei româneşti», care va cunoaşte în viitor multe dezvoltări teoretice. «Dacă moldoveanul are un cal de soi bun şi arme mai bune», scrie el, «atunci el gîndeşte că nimeni nu-l întrece şi nu s-ar da în lături să se ia la harţă chiar şi cu Dumnezeu, dacă s-ar putea». Afirmaţia ilustrează la perfecţie stilul incitant al lucrării. Însă principala ei calitate constă în bogăţia informaţiilor, datorată impresionantului bagaj de cunoştinţe livreşti ale autorului şi, mai ales, observării directe a realităţii, în special prin prisma experienţei sale ca domnitor. El consideră de altminteri că acest ultim aspect constituie unul din punctele forte ale cărţii: «Cine vrea să dea o descriere politică a Moldovei trebuie, după socotinţa mea, să cerceteze înainte de toate chipul în care este cîrmuită, fiindcă noi socotim că în descrierea acestuia au dat greş chiar şi bărbaţii cei mai învăţaţi».

Cu totul altele sînt ambiţiile lucrării consacrate istoriei moldo-valahe. Metoda descriptivă utilizată în *Descrierea Moldovei* lasă acum locul analizei istorice, care nuanţează observaţiile asupra societăţii prezentului printr-o cercetare asupra trecutului ei îndepărtat. În plus, cercetarea nu se mai referă doar la Moldova, ci acoperă toate cele trei principate române. Comparativ cu prima scriere, un opuscul informativ de interes general, noua lucrare capătă un statut mult mai bine delimitat: avem de-a face cu lucrarea unui istoric, care constituie de altfel şi un act fondator pentru preocupările româneşti de acest gen. Singurul predecesor de valoare în acest domeniu este Miron Costin, considerat de moldoveni un adevărat «părinte al istoriei», pentru că a făcut trecerea de la «cronică» la o scriitură istorică de factură modernă. Însă el nu a reuşit să-şi termine opera; cum am văzut, acţiunea lui politică a determinat executarea sa la ordinul lui Constantin Cantemir. Faptul că fiul acestuia din urmă a preluat ştafeta scrisului istoric pare paradoxal. Dimitrie însuşi era cît pe ce să sfîrşească în acelaşi mod, după ce şi-a trădat şi el stăpînul, pe sultan. Exilul rusesc nu numai că i-a salvat viaţa, ci i-a şi îngăduit să-şi scrie în tihnă opera literară şi istorică. Miron Costin remarcase, pe drept cuvînt, că «cumplite acestea vremi de acum», izvor de «griji şi suspinuri», nu îi uşurau întreprinderea istoriografică,

deoarece «la cest fel de scrisoare gînd slobod şi fără valuri trebueşte»[243]. Din adăpostul oferit de ţara care l-a găzduit, Dimitrie poate depăşi un astfel de obstacol. În *Istoria moldo-valahă*, el mărturiseşte că pasiunea pentru istoria poporului său a început din copilărie şi că l-a urmărit necontenit, pînă ce a scris cartea la cererea societăţii academice din Berlin. Între 1714 şi 1716, schiţează o primă versiune în latină: *Historia moldo-vlachica*. Apoi, din 1717, reia proiectul, pe care nu-l va mai părăsi pînă la sfîrşitul vieţii, îl dezvoltă şi scrie, de astă dată în română, *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*.

Autorul explică limpede motivele care l-au împins să reia lucrarea iniţială: considera că ar fi nedrept ca istoria poporului său să fie mai bine cunoscută de cărturarii străini decît de propriii compatrioţi. Preceptul lui Platon, care recomanda ca «nu numai noaă ce şi iubitorilor de adevăr şi moşii [...] să slujim», apare astfel, ca o adevărată profesiune de credinţă, în prefaţa cărţii.

El evocă atît necesitatea de a lupta «împotriva tiraniei uitării lucrurilor», cît şi de a învigora memoria colectivă a compatrioţilor săi pentru ca faptele trecutului să nu cadă în umbra «vechii uitări». Istoria este, pentru el, o «oglindă [...] curată», în care se reflectă imaginea poporului şi momentele glorioase ale trecutului său.

Datorită lui Dimitrie, istoriografia românească a făcut un pas înainte. Pentru că el nu se mulţumeşte, ca predecesorii săi, cu o simplă înşirare a evenimentelor: lucrarea are o construcţie mult mai riguroasă, ascultînd de exigenţe de metodă şi de o concepţie mai elaborată despre istorie. Este pentru prima dată cînd un autor român evocă «normele» sau «canoanele» după care trebuie să se călăuzească sistematic căutarea adevărului: este vorba în mare parte de idei de bun-simţ, ivite din propria experienţă şi din propriile reflecţii. Se conturează astfel concepţia lui despre profesiunea de istoric, pe care îl defineşte ca «ochii, sufletul şi viaţa istoriei», şi crezul care sintetizează întreaga sa strădanie: «sufletul odihnă nu poate afla pană nu găseşte adevărul»[244].

Solida erudiţie a autorului sporeşte valoarea cărţii: dacă ea se manifesta cu discreţie în *Descrierea Moldovei*, în *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor* se dezvăluie cu strălucire. În cea dintîi, Dimitrie pomeneşte rar sursele, lacună pe care o pune pe seama «tăcer[ii] istoricilor» sau «lenevir[ii] istoriografilor moldoveni», care nu s-au preocupat de ele. În *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, dimpotrivă, găsim lista tuturor titlurilor consultate – o sută cincizeci –, fără a mai pune la socoteală numeroase alte lucrări, pe care le citează direct în text.

Pe baza acestor principii, Dimitrie porneşte a cerceta o perioadă a istoriei care nu i-a interesat niciodată pe înaintaşii lui. În timp ce ambiţia acestora fusese să reconstituie cronologia domniilor de la întemeierea statelor române de tip medieval în secolul al XIV-lea, el merge cu peste o mie de ani în urmă, în epoca cuceririi Daciei de către romani, la începutul secolului al II-lea; de aici şi titlul iniţial al cărţii, *De antiqua Dacia* sau *Dacia vetus et nova*, cunoscută şi sub numele de *Dacia Cantemirii*.

Din păcate, lucrarea se întrerupe la sfîrşitul primului volum, chiar acolo de unde porneau de obicei cronicile, adică de la începutul secolului al XIV-lea. Principalul merit al operei va consta astfel în umplerea golului privitor la epoca cea mai îndepărtată.

Tema originilor române ocupă un loc esenţial. Nu era o idee nouă. Însă Dimitrie are o viziune originală şi va revendica, prin intermediul ei, un loc aparte pentru compatrioţii săi în familia naţiunilor europene: românii, afirmă el, sînt singurii care se trag din «vestiţii romani», în timp ce apusenii, «măcar că astăzi mari, tari şi evghenisiţi sînt», descind direct din barbari. Argumentul, foarte discutabil din punct de vedere istoric, se va dovedi totuşi o armă eficientă pentru a zdruncina prejudecăţile privitoare la poporul său, foarte puţin cunoscut în Europa. În plus, viziunea lui despre tema romanităţii va juca mai tîrziu un rol major în trezirea conştiinţei naţionale a românilor. Pentru că investigarea istoriei vechi îl obligă pe Dimitrie să-i aşeze continuu pe acelaşi plan pe moldoveni, valahi şi transilvăneni. Toţi se considerau «români», toţi vorbeau «limba română». «Neamul nostru al românilor», conchide el, are aceleaşi origini, se trage direct de la «Roma maica» şi din «părintele», «săditorul şi răsăditorul nostru», «Traian, marele împărat »[245].

Mitul originilor romane nu este însă pentru Dimitrie izvor de nostalgii neproductive. Dimpotrivă, principele cheamă poporul la acţiune, arătînd că este mai demn să «mori eroic» decît să duci o viaţă vrednică de dispreţ. Aluzia nu este lipsită de legătură cu idealul pe care-l formulase deja în *Descrierea Moldovei*, «lupta pentru moşie», altfel spus împotriva dominaţiei otomane, temă pe care o va dezvolta în *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor* într-o manieră mai bine argumentată din punct de vedere istoric şi ideologic. Omniprezenta revendicare a romanităţii îl face să afirme că, prin vitejia exemplară de care au dat dovadă pentru a-şi apăra libertatea, românii s-au dovedit a fi demni moştenitori ai glorioşilor lor strămoşi şi că principii români au condus cu mai multă înţelepciune micile lor state decît marii regi sau împăraţi ai Europei.

Cele două opere transmit aşadar în filigran unul şi acelaşi mesaj: poporul moldovean sau român şi principii lui sînt în stare să joace un rol important pe scena istoriei. Iată un motiv în plus ca autorul să se îngrijească de tipărirea lucrărilor sale pentru a-şi răspîndi cît mai bine ideile printre compatrioţi. Însă o asemenea miză era enormă într-o societate în care activitatea de tipărire era extrem de complicată sau, în orice caz, foarte redusă şi, în plus, în totalitate inaccesibilă textelor profane. De aceea contribuţiile înaintaşilor săi vizînd păstrarea memoriei trecutului au rămas în stadiul de manuscris.

Din acest punct de vedere, situaţia Rusiei nu era diferită de cea din Moldova. Dimitrie vede însă lucrurile în perspectivă: un exemplar manuscris al *Hronicului* cuprinde un tabel cronologic şi un index, precum şi desene în peniţă ale vinietelor de sfîrşit de capitol, ca şi cum publicarea lucrării ar fi fost iminentă.

Cu toate acestea, proiectul nu se va realiza în timpul vieţii lui. De altfel, integralitatea operei sale istorice nu va fi accesibilă după moartea lui decît în formă de manuscris. Joseph N. Delisle se numără printre primii care au cercetat-o în această formă, în 1726. Cu ocazia unei deplasări la Sankt Petersburg, el le cere copiilor principelui permisiunea de a consulta *Descrierea Moldovei* şi harta care o însoţeşte, precizînd însă că nu dispune de suficient timp pentru a «face o copie nici a uneia, nici a celeilalte, ci doar a începutului cărţii»[246].

Cît despre Academia berlineză, aceasta face eforturi considerabile pentru a intra în posesia scrierilor fostului ei membru. Îl împuterniceşte chiar pe Michael Schendo Vanderbech, un medic care se afla în Rusia în acelaşi an cu Delisle, cerîndu-i să copieze manuscrisul *Hronicului*, dar acesta se întoarce cu mîna goală. În următorii zece ani, din 1726 pînă în 1736, Academia îşi continuă strădaniile, fără nici un rezultat. Un manuscris al *Descrierii* îl însoţeşte pe Antioh în peregrinările lui diplomatice din 1732 şi pînă în 1744; în 1737, reuşeşte să publice harta Moldovei la François Changuion, un librar francez protestant, foarte activ, care se instalase la Amsterdam[247]. Textul propriu-zis nu va apărea decît în traducere germană (*Beschreibung der Moldau*), în 1769-1770, mai întîi în revista *Magazin für die neue Historie und Geographie*, o publicaţie prestigioasă editată de Anton Friedrich Büsching, apoi separat, sub forma unei cărţi publicate în 1771 la Frankfurt şi la Leipzig[248]. În acea vreme, Moldova era tîrîtă de trupele ruseşti într-un nou război împotriva Porţii, ceea ce explică interesul crescînd al opiniei publice europene pentru această regiune. Iar faptul că *Descrierea* a apărut pentru prima dată în germană ne reaminteşte că Academia din Berlin s-a aflat la originea proiectului şi că autorul se numărase printre membrii ei.

Hronicul va avea o altă soartă. O copie a manuscrisului a fost cumpărată în 1730 de Inocenţiu Micu-Klein, episcop luminat al românilor din Transilvania, care o va populariza şi o va face să circule; aşa se face că *Hronicul* va contribui în mod substanţial la întărirea conştiinţei naţionale a elitelor române mult înainte de prima sa publicare, peste o sută de ani, în 1835-1836.

Memorii biografice

În paralel cu studiile dedicate istoriei poporului său, principele îşi consacră o parte a timpului unei lucrări de factură biografică: *Viaţa lui Constantin Cantemir, zis cel Bătrîn, domnul Moldovei*, redactată în latină, după toate probabilităţile între 1714 şi 1716, care constituie şi prima încercare de acest gen din cultura română. Textul, limpede şi curgător, ce pare a ţîşni direct din pana lui, nu are nimic în comun cu lucrările anterioare, împănate de erudiţie şi sufocate de informaţii. De data aceasta, este vorba de o scriere cu puternică tentă memorialistică, unde autorul îmbină, într-un stil plăcut, amintirile istorisite cîndva de tatăl lui cu propriile-i aduceri aminte. Povestirea, antrenantă, presărată cu dialoguri, dă impresia unei personalităţi puternice, aproape captivantă. Cel mai bun exemplu îl constituie un patetic discurs testamentar presupus rostit cu puţin înainte de moarte. Textul schiţează un portret plin de temperament al hospodarului moldovean: războinicul viteaz, devenit domnitor, a marcat, prin autoritate şi înţelepciune, istoria ţării sale. Desigur că nu aşa au stat lucrurile în realitate. Am văzut[249] că rolul său politic a fost mai degrabă unul şters şi că Dimitrie era prea însufleţit de admiraţie filială ca să poată fi un biograf imparţial.

Acesta nu ne împărtăşeşte motivele care l-au împins să scrie biografia: să fi fost vorba de un simplu gest de pietate filială sau de intenţia de a legitima indirect, în ochii ţarului, trecutul glorios al familiei sale şi dreptul său la tronul moldovean?[250]

Lucrurile nu sînt clare nici în privinţa *Scurtei povestiri despre stîrpirea familiilor lui Brîncoveanu şi a Cantacuzinilor*, un mic manuscris de 16 pagini, redactat între 1719 şi 1721, greu de încadrat într-un gen anume: după unii, ar fi vorba de un memoriu sau de un raport politic; după alţii, de un pamflet literar şi politic, menit a-i compromite pe ceilalţi aspiranţi la protecţia ţarului. La prima vedere, avem de-a face cu un rezumat al celor mai importante întîmplări din viaţa şi domnia celor două familii care au jucat rolul principal pe scena politică din Ţara Românească[251]. Însă tonul este de o rară vehemenţă. O ură viscerală izbucneşte la adresa duşmanilor Cantemireştilor, pe care autorul se străduie să-i discrediteze atît cît îi stă în puteri.

Ne amintim cît de mare a fost ostilitatea lui Dimitrie faţă de adversarul său Brîncoveanu, puternicul domnitor valah, căruia îi atribuise responsabilitatea pentru înfrîngerea ruşilor şi a moldovenilor în operaţiunea anti-otomană din 1711. Brîncoveanu şi familia lui au fost decapitaţi în 1714 la Istanbul, iar tragicul eveniment a trezit multă simpatie în opinia publică europeană, transformîndu-l pe domnitorul martirizat într-un simbol al creştinilor asupriţi de otomani. Curentul acesta de opinie a fost în mare parte alimentat de Anton Maria del Chiaro, fost secretar la Curtea Valahiei şi dascăl al Cantacuzinilor, autor al unei *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia*, publicată la Veneţia în 1718, unde descria în termeni elogioşi personalitatea marcantă a principelui executat. Compasiunea pe care o inspira fostul său duşman să-l fi deranjat atît de mult pe Dimitrie? Spre deosebire de Del Chiaro, iată-l declarînd că supliciul principelui este un rezultat «al dreptei răzbunări a lui Dumnezeu». Nu altfel explică el nenorocirile ce s-au abătut apoi asupra Cantacuzinilor: nu ar fi fost altceva decît pedeapsa divină trimisă asupra celor ce l-au trădat la Poartă pe domnitorul Brîncoveanu, pentru a pune mîna pe tronul lui. Într-adevăr, Ştefan Cantacuzino, care a preluat tronul valah după Brîncoveanu, a avut parte de aceeaşi soartă ca înaintaşul său: a fost decapitat în 1716. Cu o singură diferenţă: familia lui a putut să fugă în Austria, apoi în Rusia, de unde încerca să-şi recîştige prerogativele sub protecţie imperială. Prezenţa Cantacuzinilor la Curtea rusă reprezenta fără îndoială o ameninţare pentru Dimitrie, care se străduie să-şi apere poziţia privilegiată. Un motiv în plus pentru a denunţa, în faţa ţarului şi a cabinetului său, ticăloşiile rivalilor.

Unii comentatori nu exclud posibilitatea ca Petru cel Mare însuşi să fi comandat acest text pentru *Istoria războiului împotriva Suediei*, lucrare realizată sub patronajul său direct şi destinată să glorifice înfăptuirile din timpul domniei sale. Pentru a furniza secretarilor toate detaliile necesare elaborării acesteia, i-ar fi cerut lui Dimitrie o scurtă expunere privitoare la cei doi domnitori cu ale căror drumuri se încrucişase traiectoria sa. Faptul că *Istoria războiului împotriva Suediei*, publicată în Rusia în 1770 şi 1772 sub titlul *Jurnalul lui Petru cel Mare*, conţine mai multe pasaje inspirate direct din eseul lui Dimitrie pare să pledeze în acest sens. Ca o dovadă în plus, eseul se numără printre anexele publicate în al doilea volum al respectivului *Jurnal*, de unde va fi tradus şi publicat separat în mai multe limbi: în germană în 1783, în română în 1787 şi în greacă în 1795[252].

Despre lumea otomană şi islamică: *Istoria Imperiului Otoman*, *Sistemul sau întocmirea religiei mahomedane*

Principele, care visează să-şi recucerească tronul, dar continuă să se iniţieze în obiceiurile înaltei societăţi ruseşti, nu-şi pierde interesul nici pentru lumea otomană pe care o părăsise. Avînd deplina măsură a cunoştinţelor pe care le poseda asupra acesteia, doreşte să-şi pună cît mai curînd experienţa acumulată în slujba cărturarilor. Gîndul său merge chiar dincolo de mica lor comunitate, ştiind că Rusia nu renunţase la visurile de expansiune în Orient. Chiar dacă ţarul îşi concentra eforturile politice spre nord, în scopul de a izola Suedia şi de a o nimici, el continuă să urmărească cu un ochi atent chestiunea turcească. Este de înţeles de ce consilierii şi specialiştii sînt energic îndemnaţi să pregătească terenul pentru proiectele sale viitoare. Preocupările acestea nu sînt străine de interesul ce se trezeşte brusc pentru civilizaţia islamică, şi în special pentru lumea otomană. În acest context are loc publicarea, în 1716, la Sankt Petersburg, a unei lucrări neobişnuite pentru un teritoriu al ortodoxiei: *Coranul*, în traducerea lui Piotr Postnikov.

Un alt exemplu grăitor pentru deşteptarea acestui interes: Piotr Tolstoi, fostul ambasador de la Istanbul al lui Petru cel Mare, din 1702 pînă în 1714, traduce în rusă *The Present State of the Ottoman Empire* de Sir Paul Rycaut, un text de referinţă asupra civilizaţiei otomane, editat în mai multe rînduri şi în diverse limbi după publicarea lui la Londra, în 1667. Traducerea rusă nu va apărea decît în 1741, însă Dimitrie era fără îndoială la curent cu proiectul şi cu conţinutul său: îl cunoaşte pe autor, poate chiar de pe vremea şederii sale la Istanbul – şi, în orice caz, îl întîlneşte în anturajul ţarului.

Conştient de interesul provocat de studiile asupra lumii otomane, lui Dimitrie nu-i mai rămîne decît să-şi continue propriile lucrări în ritm susţinut. Cu ocazia intrării în societatea savantă de la Berlin, în 1714, el precizează că a elaborat «un rezumat al istoriei turceşti» (era vorba, poate, de o primă formă a *Istoriei Imperiului Otoman*), un studiu intitulat *Despre guvernarea otomană*, precum şi o amănunţită descriere a religiei şi a modului de viaţă al musulmanilor (*Sistemul sau întocmirea religiei mahomedane*)[253]. Dintre aceste scrieri, doar *Sistemul* va fi publicat în timpul vieţii lui. Textul consacrat guvernării otomane pare să se fi pierdut. În orice caz, este de negăsit.

Lucrarea care a contribuit cel mai mult la renumele european al lui Dimitrie în secolul al XVIII-lea este *Istoria Imperiului Otoman*. Redactat în latină, manuscrisul ei a fost considerat o vreme pierdut, pînă cînd istoricul român Virgil Cândea l-a descoperit în biblioteca Houghton a Universităţii Harvard. Cuprinzînd 549 pagini de text şi 485 pagini de note, impresionantul manuscris ilustrează capacitatea de muncă a lui Cantemir[254]. Lucrarea este însă semnificativă mai ales pentru că ilustrează virtuţile unui istoric care abordează un subiect mai bine cunoscut în republica literelor decît era cunoscută ţara lui şi care se vede astfel obligat să-şi afirme originalitatea în raport cu cei ce contribuiseră deja la acest domeniu. După ce i-a

trecut metodic în revistă pe istoricii care l-au precedat, el afirmă din capul locului: «Oricine va voi să caute în cărţile obişnuite originea neamului otomanilor [...], se va rătăci neapărat pe cărările ei atît de întortocheate»; cititorul ar fi astfel asemenea unui călător care s-a oprit în faţa indicatorului unui «drum dublu, fără a-l putea deosebi pe cel fals de cel adevărat» (HEO, I, p. 1).

La ce făcea el oare aluzie? La data cînd elaborează sinteza aceasta, Imperiul Otoman făcuse deja obiectul mai multor cărţi[255], cele mai cunoscute fiind cea a lui Paul Rycaut, despre care am mai vorbit, şi *L'État général de l'Empire ottoman* a lui Pétis de La Croix, apărută la Paris în 1695[256].

Recunoscînd meritul înaintaşilor săi, Dimitrie are totuşi a le aduce un reproş fundamental. Nu au fost în stare să aprofundeze istoria otomană mergînd pînă «la izvoare», din cauza insuficientei cunoaşteri a limbii sau a prejudecăţilor de ordin religios. Aceasta este marea provocare pe care o asumă, conştient de «avantajul» pe care-l avea asupra lor datorită îndelungatei sale şederi printre otomani, care i-a îngăduit să se familiarizeze cu limba şi obiceiurile acestora. În numele acestei experienţe nemijlocite, îi critică pe autorii europeni pentru relatările lor fanteziste şi nenumăratele confuzii – precum cea dintre datele calendarului musulman şi ale celui creştin, pe care el o evită, inserînd în lucrarea lui un tabel cu corespondenţele cronologice, «pentru a servi drept reper». Mai semnalează şi erori de traducere şi de transcriere a termenilor turceşti, comise în «dauna adevărului» (HEO, p. XIX, XXXII). Este şi cazul cuvîntului *otoman*, ortografiat, după el, incorect de istoricii creştini, întrucît «modul lor de a silabisi se împotriveşte particularităţilor literelor arabe» (HEO, p. 4). Preconizează aşadar ortografia *othoman*. În privinţa acestei chestiuni, nu va fi urmat: în Catalogul Bibliotecii Naţionale a Franţei, de pildă, formele «othoman» sau «othman» apar de 19 ori în titlurile publicate între 1735 şi 1800, în timp ce «ottoman» apare de 47 de ori.

Noutatea fundamentală a demersului său, dincolo de astfel de rectificări de detaliu, constă în locul pe care-l acordă surselor otomane, uneori greu de identificat cu precizie[257]. Este în special cazul misteriosului Saadi Efendi, considerat principalul autor pe care se bazează Dimitrie în elaborarea primei părţi a cărţii sale şi despre care nu se ştie nici pînă azi dacă este Sadeddin (sau Sad'd al-Dîn) Efendi, autorul persan al *Coroanei istoriilor* datînd din secolul al XVI-lea, sau Saadi Efendi, cronicar din secolul al XVII-lea.

Printre textele pe care le citează, se mai remarcă şi trei istorioare ale lui Nasr ed-Din Hodja. Dimitrie este astfel cel dintîi care le face cunoştinţă europenilor cu acest «Esop al turcilor»[258].

Invocarea autorilor otomani marchează o schimbare radicală de metodă: spre deosebire de istoricii europeni, suspicioşi cînd venea vorba de mărturii otomane, Dimitrie le acordă un rol principal, chiar şi cu riscul de a-i intriga pe unii cititori. Pînă şi Joncquieres, traducătorul *Istoriei Imperiului Otoman* în franceză, mare admirator al operei lui, îşi va exprima perplexitatea, în prefaţa sa, atunci cînd se întreabă «dacă istoricii turci merită să fie crezuţi pe cuvînt» şi, mai ales, să fie «preferaţi celor creştini» (HEO, pp. VIII-IX).

În realitate, dacă Dimitrie acordă atenţie acestor izvoare nu înseamnă că le şi acceptă fără nici o rezervă. El se declară de altminteri convins că, «de fapt, găsim la turci, ca peste tot, cărţi pline de basme». Este totuşi mult mai sever faţă de istoricii europeni. Admite într-adevăr că otomanii, prizonieri ai propriilor credinţe şi mentalităţi, dau dovadă de mai puţin spirit critic, pentru că nu pot considera drept «fals cuvîntul transmis prin scris», acesta avînd în ochii lor o valoare aproape sacră. Dar se revoltă cînd o asemenea lipsă de judecată apare la un autor european. «Este surprinzător», scrie el, referindu-se la Abul Faraj al-Isfahani, un cronicar din secolul al XIII-lea, că acesta, «nebeneficiind de vreun credit nici măcar pe lîngă turci [...], a putut să dobîndească atît de mult credit pe lîngă atîţia savanţi, şi nu dintre cei lipsiţi de profunzime» (HEO, pp. 7, 31).

Observaţia scoate în evidenţă poziţia lui Dimitrie la joncţiunea dintre cultura europeană şi lumea otomană, poziţie care explică parţial originalitatea analizelor sale.

În rest, chintesenţa contribuţiei sale se bazează pe profunda cunoaştere a societăţii în care trăieşte. Întrucît a asistat personal la evenimentele care au marcat istoria ei recentă, poate insera propria mărturie în naraţiune: de aceea ultima parte a lucrării are aproape aspectul unei cărţi de memorii. La amintirile sale se adaugă informaţiile pe care i le-au transmis personalităţile imperiului în preajma cărora s-a aflat. Profitînd de pe urma relaţiilor sale cu persoane influente, Dimitrie a avut în plus şansa de a pătrunde în locuri îndeobşte interzise creştinilor, ceea ce i-a înlesnit accesul la izvoare extrem de rare. Aşa a putut să vadă, de pildă, colecţia portretelor sultanilor din biblioteca Seraiului, pe care nici un istoric european nu reuşise s-o viziteze înaintea lui. Datorită legăturilor de prietenie cu pictorul Curţii, Abdülcelil Celebi Levni, şi-a putut procura cópii ale acestor portrete, pe care le va folosi apoi pentru a-şi ilustra opera şi care vor contribui în mare măsură la caracterul ei inedit[259].

Trebuie să recunoaştem însă că sentimentul de cufundare în adîncul tainelor istoriei otomane provine în principal din afirmaţiile autorului însuşi, mereu preocupat să dovedească originalitatea lucrării sale. Ne putem întreba cît de îndreptăţită este o asemenea revendicare, mai ales în comparaţie cu autorii care l-au precedat şi pe care are pretenţia să-i depăşească datorită cunoaşterii sale aprofundate a izvoarelor otomane.

Dimitrie rămîne totuşi dator lucrărilor istoricilor europeni care erau autorităţi în materie. Îl apreciază în special pe Jean Gaudier, autorul unor *Annales sultanorum othmanidarum*, publicate la Frankfurt în 1588, pe care îl consideră un «interpret destul de exact al Analelor turcilor», citează pe larg din compilaţia lui Hans Leunclavius, publicată, sub titlul *Historiae Musulmanae Turcorum*, la Frankfurt în 1591 şi se înclină în faţa cronicarului bizantin Calcocondil, căruia îi atribuie «primul loc printre autorii creştini», pentru că a «făcut lumină asupra istoriei otomane» (HEO, pp. XXII-XXIV).

Vasta erudiţie, bazată atît pe surse orientale, cît şi europene, constituie punctul forte al sintezei realizate de principe, care se prezintă sub forma unei succesiuni de povestiri ale vieţii sultanilor de la Osman, întemeietorul Imperiului Otoman, pînă la Ahmet al III-lea, contemporan cu Dimitrie. Fiecare domnie face obiectul unui capitol separat, însoţit de o abundentă anexă cu note: mai lungă decît textul însuşi, aceasta

constituie aproape o istorie paralelă. Ea este plină de detalii care au aţiţat curiozitatea cititorilor din secolul al XVIII-lea.

Perspectiva mai largă asupra istoriei otomane pe care o propune cartea ni se pare mai problematică. Tema principală este enunţată încă din titlu: *Istoria Imperiului Otoman, unde se văd cauzele creşterii şi descreşterii lui.*

Tema «creşterii» şi a «descreşterii» sugerată de el nu era nouă: ea există în istoriografia europeană de la tratatul umanistului René de Lucinge, *De la naissance, durée et chute des Estats*, publicat în 1588 şi reeditat în 1614 sub titlul *Histoire de l'origine, progrès et déclin de l'Empire des Turcs*[260]. Pétis de La Croix, înaintaşul lui Dimitrie, a dezvoltat-o într-un capitol din lucrarea lui despre Imperiul Otoman, al cărei subiect erau «cauzele creşterii acestui imperiu, de unde decurg şi cele ale descreşterii lui». Explicaţia lui invoca degradarea moravurilor şi slăbirea continuă a autorităţii centrale după moartea lui Soliman Magnificul, în 1566.

Declinul nu le-a scăpat nici observatorilor societăţii otomane. Aflat în călătorie la Istanbul, în 1672-1673, Antoine Galland a putut chiar să asiste la o cuvîntare a principelui Alexandru Mavrocordat despre «forţa şi slăbiciunea Imperiului Otoman»[261]. Cîţiva ani mai tîrziu, în 1679, rezidentul polonez Samuel Proski îi scrie suveranului său Ioan Sobieski că «Poarta este atît de slabă cum n-a fost niciodată»[262].

Titlul ales de Dimitrie este aşadar în perfect acord cu ideea aceasta, care-şi croieşte drum printre cei interesaţi de destinul Imperiului Otoman. Autorul nu insistă însă cu adevărat asupra ei, mulţumindu-se să observe că imperiul sultanilor atinge apogeul pe plan teritorial în 1672, după ultima mare cucerire – Podolia, luată de la polonezi –, şi că, începînd din 1683, anul înfrîngerii de la porţile Vienei, «puterea otomanilor a scăzut foarte tare prin pierderea mai multor regate şi provincii»[263]. Nici un comentariu suplimentar nu însoţeşte aceste observaţii, deşi autorul este adînc convins că imperiul se îndreaptă spre sfîrşit. Dacă nu ar fi avut această convingere, nu ar fi ales de altminteri tabăra adversă în 1711. Îşi va dezvolta viziunea şi într-o altă lucrare, eseul intitulat *Monarchiarum physica examinatio* (*Cercetarea naturii monarhiilor*), unde prevede căderea imperiului sultanilor şi viitorul glorios al Rusiei: vom reveni în capitolul consacrat lucrărilor cu subiect rusesc. Este totuşi ciudat că teza cu pricina nu a lăsat nici o urmă în paginile *Istoriei Imperiului Otoman*, unde ar fi fost locul ei de drept.

Poate că absenţa aceasta este pur şi simplu datorată hazardului elaborării în mai multe etape şi într-un ritm oarecum discontinuu, între capitala otomană şi Rusia. Deşi pare evident că autorul a început să strîngă materiale în timpul şederii la Istanbul, nimic nu indică cu precizie că prima redactare ar fi datat din această perioadă. Afirmaţia anumitor istorici cum că ar fi aprofundat în Rusia cercetările începute la Istanbul, completînd versiunea iniţială cu note, nu este decît o ipoteză. Prima certitudine datează, cum am văzut, din 1714: atunci vorbeşte el despre un «rezumat al istoriei turceşti», intitulat *Incrementum aulae othomanicae* (*Creşterea Porţii Otomane*), ceea ce lasă loc presupunerii că în acea epocă terminase prima parte a cărţii, cea care se ocupa de «creşterea» imperiului. Continuarea, care priveşte «descreşterea», a fost redactată, după toate probabilităţile, în anii următori. Autorul

a avut parte, între timp, de încurajările Academiei berlineze şi, pentru transcrierea textelor, de ajutorul secretarului ei, Johann G. Vockerodt. În 1716 sau puţin mai tîrziu, cartea părea deja încheiată: menţionarea bătăliei de la Petrovaradin, care a avut loc pe 5 august 1716 – ultimul eveniment la care face aluzie textul –, întăreşte presupunerea aceasta[264]. Începe apoi lunga şi anevoioasa luptă pentru publicarea cărţii.

O primă dovadă, destul de ciudată, a iniţiativelor sale în acest sens datează din 1719, dacă e să ne luăm după memoriile lui Friedrich Christian Weber, care pretinde că Dimitrie dorea să dedice, în acel an, cartea memoriei defunctului împărat al Sfîntului Imperiu Roman de Naţiune Germană, Leopold[265]. Însă o altă sursă, datînd din 1720, lasă impresia că autorul se aştepta să-i fie publicată cartea în Rusia; cel puţin aşa putem presupune după ce s-a descoperit o matriţă de cupru datînd din acel an, care reprezenta un plan al Istanbulului şi era probabil destinată ilustraţiilor din carte[266]. Proiectul întîrzie totuşi să se materializeze. Publicînd în rusă, în 1722, *Sistemul sau întocmirea religiei mahomedane*, Dimitrie continuă să creadă în realizarea lui cu sprijinul ţarului şi se declară chiar gata să-şi traducă cartea în rusă, «dacă Maiestăţii Sale imperiale [...] îi va plăcea»[267]. Din păcate, se va stinge anul următor fără să-şi fi putut îndeplini dorinţa.

Un alt proiect va avea mai mult noroc: este vorba de cartea despre religia musulmană, scrisă între sfîrşitul anului 1718 şi vara lui 1721 în latină şi tradusă în rusă de Ilinski. De astă dată, el reuşeşte, datorită sprijinului lui Petru, ceea ce nu reuşise în privinţa precedentei lucrări: o publică într-un timp record, în ciuda observaţiilor ce i-au parvenit dinspre autoritatea spirituală supremă, Sfîntul Sinod, care, în Rusia, asuma şi misiunea cenzurii. Acesta îi ceruse, prin vocea consilierului său, arhimandritul Gavriil Bujinski, să indice sursele utilizate, astfel încît anumite afirmaţii ofensatoare la adresa religiei musulmane să beneficieze de o susţinere mai consistentă. La o primă vedere, cererea nu pare nejustificată. Să fi fost însă vorba de o exigenţă în numele unei rigori sporite sau poate de un subterfugiu menit a-i întîrzia publicarea? Prudenţa celei mai înalte instituţii a ortodoxiei ruse faţă de o religie cu care era în război este mai degrabă surprinzătoare. Nu mai puţin surprinzător este refuzul lui Dimitrie de a se supune la respectiva pretenţie de rigoare, cînd îşi afirmă cu mult aplomb autoritatea în materie: «Nu văd nici o nevoie», scrie el, sigur pe sine, la 30 octombrie 1721, «să-mi confirm spusele prin scrierile altora». În plus, are grijă să precizeze că a alcătuit cartea cu asentimentul împăratului, avînd abilitatea de a insinua astfel că a-l judeca pe autor ar fi constituit o atingere adusă însăşi autorităţii ţarului...

Reacţia lui produce efectul aşteptat. Cu atît mai mult cu cît beneficiază efectiv de susţinerea lui Petru cel Mare, care se interesează personal de stadiul tipăririi pe 18 iulie 1722[268]. Aflînd, după un timp, că ea se poticnise din pricina lipsei caracterelor arabe, necesare pentru citatele originale, împăratul intervine din nou, pe 12 octombrie 1722; acesta îi îndeamnă pe tipografi să lase deoparte scrupulele şi să continue lucrul pentru că, scrie el pe un ton categoric, «nu pentru turci, ci pentru ştiinţa ruşilor se tipăreşte această carte»[269].

Aşa vede lumina zilei, la Sankt Petersburg, în 1722, a doua carte majoră publicată de Dimitrie în timpul vieţii, după *Divanul*, care apăruse la Iaşi în 1699 ; este vorba de un volum consistent de 378 pagini, dedicat lui Petru cel Mare, în semn de recunoştinţă pentru rolul său de iniţiator şi de sprijinitor al proiectului, ceea ce ar putea explica implicarea energică a ţarului în grăbirea publicării. Ritmul alert de pregătire şi tipărire a cărţii se explică şi prin importanţa pe care o căpătase subiectul la acea dată. Într-adevăr, acţiunea militară a Rusiei în Caucaz este reluată în 1722. Ceea ce implica, din punctul de vedere al împăratului, îndatorirea de a-şi informa mai bine supuşii asupra religiei şi obiceiurilor populaţiei musulmane. Imperativul acesta ar putea oferi o explicaţie în plus pentru maniera în care Dimitrie a pus capăt rapid pretenţiilor formulate de Sfîntul Sinod cu privire la sursele consultate. Pentru că, în realitate, cum spune el însuşi în carte, nu se număra printre cei care să dispreţuiască importanţa informaţiilor ce se puteau găsi în «cărţi şi biblioteci» : «sîntem din numărul celor ce stăruiesc la învăţătură şi a căror ştiinţă nu e în inimă, ci se ascunde în cărţi şi biblioteci». În plus, în cazul acesta precis, se confrunta cu o reală dificultate : «cărţile turceşti şi persane» lipsesc cu deosebire în Rusia. «Le-am căutat», explică el, «în biblioteca de stat a Rusiei, dar (deşi e foarte înzestrată şi foarte bogată în alte cărţi) nici acolo nu le-am putut găsi»[270]. Scuza, strecurată în paginile lucrării, nu denotă oare şi o conştiinţă ce continuă să fie frămîntată de cerinţele Sinodului ?

Fragilitatea surselor pe care se sprijină cartea este izbitoare. Sîntem departe de abundenţa referinţelor presărate în *Istoria Imperiului Otoman* sau de impozanta bibliografie ce deschide *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor* : în afară de referinţele ocazionale şi imprecise mai ales la Aristotel, Porfir sau Epictet, pare că nu a consultat decît şase autori arabi sau turci şi cîteva titluri din literatura europeană, printre care un *Thesaurus* turc, arab şi persan, publicat la Viena în 1680-1687 de orientalistul François de Mesgnien Meninski, probabil *La Bibliothèque orientale* de Barthélemy d'Herbelot, apărută la Paris în 1697, şi *Refutatio Alcorani* de Lodovico Marracci, publicată la Padova în 1698.

Şi mai ciudat pentru o cercetare asupra islamului este faptul că autorul nici măcar nu s-a înarmat cu o ediţie a *Coranului* : citatele, foarte aproximative, par a fi date din memorie. Aşa se face că, pentru a satisface «curiozitatea» cititorilor, «rezumă» mai multe pagini dintr-un breviar utilizat de musulmani la rugăciuni. Construită pe baza unor amintiri ce emană dintr-o memorie slăbită, cum recunoaşte Dimitrie însuşi, descrierea religiei musulmane se dovedeşte a fi o aventură riscantă.

La care se mai adaugă şi lacunele, pe care Dimitrie le mărturiseşte cu o sinceritate surprinzătoare : recunoaşte, de pildă, că nu este «aşa de expert în doctrina, legile şi regulile mahomedane». Iar cînd abordează chestiuni legate de dogmă, evocate în poemul mistic *Muhammediye* (care datează din secolul al XV-lea), are chiar onestitatea de a declara : «deşi l-am citit cîndva cu sîrguinţă, spun deschis că n-am putut nimic înţelege din el»[271].

Dacă aşa stau lucrurile, de ce s-a lansat într-o întreprindere de o asemenea anvergură ?

Atribuindu-i inițiativa cărții lui Petru cel Mare, Dimitrie explică totuși în prefață și propriile motivații: a conceput această scriere «pentru ca să nu-și închipuie cineva mai puțin iscusit în legile și în cărțile popoarelor orientale [...] că o voință a lui Dumnezeu necunoscută oamenilor ar ajuta (nu zic ar îngădui) pe necredincioși și pe barbari»; mulțumită contribuției sale, va putea «să cunoască și să vadă poporul pravoslavnic al acestui imperiu că neamurile arabe, persane, turcești, tătărăști și altele cîte mai sînt care cinstesc această credință rea s-au robit întru această dobitocească și ușuratică credință pentru că la ei rînduielile rele se socotesc drept virtuți și rătăcirile drept răsplătire».

Afirmații surprinzătoare din partea unui autor care pretinde că a efectuat o analiză obiectivă... Rechizitoriul la adresa islamului și multitudinea de anecdote licențioase pe care le preia nasc perplexitatea: credința musulmanilor este calificată drept «bestială», Mahomed este descris ca un «pseudo-profet», ale cărui «învățături au fost furate din Scripturile noastre». Cu greu l-am mai putea recunoaște pe cel ce-i acuză pe autorii creștini că înfățișează o religie diferită de a lor rămînînd ferecați în sistemul de valori și reprezentări al propriilor credințe.

Imaginea lumii musulmane pe care o creionează Dimitrie nu este însă cu totul negativă. În numele necesității de a spune adevărul și de «a lăuda» «o faptă bună, chiar și a celui mai mare vrăjmaș al nostru», se arată foarte admirativ în fața frumuseții literare a *Coranului* și a artelor care au înflorit sub influența islamului: poezia, muzica, pe care o consideră mai rafinată decît a europenilor, caligrafia sau arta miniaturii[272]. Aceste precizări așază analiza lui Dimitrie la jumătatea drumului dintre interpretarea părtinitoare pe care o întîlnim la Barthélemy d'Herbelot, în *La Bibliothèque orientale* (1697), care descrie islamul folosind numai adjective depreciative, și cea, de o remarcabilă neutralitate, a lui Pierre Bayle, în *Dictionnaire historique et critique* (1696-1697)[273].

Ca și în cazul altor orientaliști ai secolului al XVIII-lea, lectura lui este fără doar și poate subminată de diverse erori de apreciere, începînd cu însăși expresia de «religie mahomedană», concept recuzat de musulmani, pentru că sugerează că islamul ar practica un cult al lui Mahomed analog cu cel al lui Isus, ceea ce contravine viziunii coranice, după care doar Dumnezeu trebuie venerat. În schimb, autorul se dovedește mult mai inspirat cînd ia decizia de a nu prezenta religia musulmană, ci, mai general, «sistemul» ei, ceea ce-i permite să analizeze într-o manieră remarcabilă rolul ei în societate.

Ce impresie a făcut lucrarea lui Dimitrie asupra primilor cititori nu se știe cu precizie. Faptul că a avut grijă să insereze în carte două ode scrise în onoarea lui de arhimandritul Teofilact Lopatinski, membru al Sfîntului Sinod și rector al Academiei ortodoxe din Moscova, și de Ieronim Ghedeon Vișniovski, profesor la aceeași instituție, arată cît de doritor era să marcheze momentul cu o anume solemnitate. Este greu să discernem o judecată valabilă în litania versurilor extrem de măgulitoare care îi erau adresate: vom reține totuși prezentarea lucrării ca un «geam străveziu» al lumii musulmane și elogiul adus autorului, «principe al Rusiei», dar căruia «ar fi putut să i se spună al lumii»! Înafara acestei întîmpinări de circumstanță, publicarea

cărții nu pare să fi produs nici un efect printre cei cîțiva literați ai Rusiei. O singură aluzie, condimentată cu un strop de răutate, tulbură tăcerea. O găsim în prefața unei cărți publicate în același an cu *Sistemul* și tot la dorința lui Petru cel Mare: este vorba de traducerea în rusă a lucrării *Il Regno degli Slavi*, de Mauro Orbini (publicată inițial la Pesaro, în 1602). Pentru a pune în valoare meritele traducerii sale, Sava din Ragusa, refugiat din Europa balcanică stabilit în Rusia, precizează că ea nu conține «fabule esopice, nici povești mahomedane, nici alte asemenea ficțiuni»[274]. La ce făcea el aluzie? «Poveștile mahomedane» nefiind atît de numeroase în Rusia, putem să deducem că lucrarea vizată era cea a principelui. Mai ales că acesta din urmă nu fusese nici el deosebit de blînd cu autorul tradus de Sava, considerîndu-l, în *Istoria Imperiului Otoman*, drept «o rușine a istoricilor».

Lăsînd deoparte aceste subînțelesuri confuze, va trebui să mai așteptăm cîțiva ani buni pînă să întrevedem primele semne ale unui interes autentic pentru cartea publicată de Dimitrie în 1722. Principele nu mai este în viață cînd, pe 13 martie 1726, Heinrich Huyssen, savantul căruia îi datorase intrarea, în 1714, în Academia berlineză, îi informează pe confrații săi din prestigioasa instituție despre intenția unui anume Johann Leonhard Frisch, și el membru al Academiei, de a traduce în germană *Sistemul sau întocmirea religiei mahomedane*[275]. Trei ani mai tîrziu, Johann Peter Kohl, profesor la Academia din Sankt Petersburg, reluaseră ideea traducerii, de astă dată din rusă în latină, fiind convins că lucrarea a fost «concepută cu cea mai mare grijă» și că este «demnă de încredere»[276]. Nici unul dintre cele două proiecte nu s-a concretizat totuși. Un secol mai tîrziu, cînd cartea părea cu desăvîrșire căzută în uitare, Sofronie din Vrata (Vraceanski), marele pionier al renașterii culturale bulgare, o va traduce în limba lui, însă manuscrisul nu va fi publicat niciodată.

Teme ruseşti

Dimitrie este prea prins de lucrările lui despre români și Imperiul Otoman pentru a mai avea răgaz să cultive un interes similar pentru țara unde a găsit adăpost. Este totuși preocupat de temele care agită societatea rusă a vremii, în special cele privitoare la rolul țarului și misiunea Rusiei în lume. Panegiricul *Lui Petru întîiu, celui mai luminat și celui mai puternic credincios, biruitorului și celui mai milostiv Împărat*, publicat simultan în rusă și latină în 1714 sub semnătura fiului său, Șerban, care-l recitase în același an în prezența țarului, indică un prim pas făcut pe această cale.

Textul nu are nimic excepțional în raport cu literatura panegirică compusă la Curtea Rusiei în onoarea țarului. Însă vîrsta fragedă a oratorului atrage atenția contemporanilor. Friedrich Christian Weber consemnează evenimentul în minuțiosul său jurnal, în care notează faptele cele mai însemnate petrecute în capitala rusă. Prin mijlocirea germanilor din Rusia, în special a baronului von Huyssen, știrea ajunge apoi în paginile revistei *Acta eruditorum*: rubrica de «noutăți literare» din 1 noiembrie 1714 menționează discursul ținut în fața țarului ca «vrednic de laudă» și chiar ca un adevărat «giuvaer», insistînd asupra «farmecul[ui] vîrstei» oratorului[277]. Nu există

nici o îndoială că textul a fost compus de Dimitrie, care își punea toate speranțele în misiunea providențială a țarului, eliberatorul popoarelor ortodoxe: «Și precum pe vremea Cezarului Claudius [supărătoare confuzie cu Octavianus Augustus] omenirea a fost mîntuită cînd s-a născut Isus, tot astfel nădăjduim, în zilele Împăratului Petru, în mîntuirea cea mare a Bisericii lui Christos care a înviat».

Să nu uităm că, la acea dată, principele moldovean era preocupat în special de eliberarea țării sale, de care depindea șansa lui de a domni. Discursul rostit cu brio de fiul său în fața țarului nici că era mai nimerit. Este de altfel interesant să observăm că Petru e numit aici împărat, titlu pe care nu-l va primi oficial decît în 1721.

Ideile acestea iau o altă întorsătură în expunerea manuscrisă în latină din 1714 intitulată *Monarchiarum physica examinatio* (*Cercetarea naturii monarhiilor*), un fel de compendiu de filozofie și gîndire politică menit a legitima ambițiile istorice ale Rusiei.

Este de mirare că, acum, Aristotel este dintr-o dată considerat drept «prințul filozofilor»[278], dacă ne amintim de criticile caustice proferate la adresa lui de Dimitrie la începuturile carierei sale de scriitor. Și mai surprinzătoare este importanța, aproape egală, acordată Cărții lui Daniel – ceea ce transformă exercițiul teoretic al lui Dimitrie într-o bizară juxtapunere a tezelor aristotelice și a cronologiei apocaliptice a celor patru monarhii, care, după profeția lui Daniel, trebuiau să se succeadă într-o ordine degenerescentă crescătoare. Mult înaintea lui, compatriotul său Nicolae Milescu, refugiat, ca și el, în Rusia, interpretase profețiile lui Daniel pentru a anunța înfrîngerea musulmanilor în fața «armelor Crucii». Principele reia același discurs, sprijinindu-se pe argumente inspirate din concepția aristotelică despre «cerc[ul] natural și cu neputință de schimbat». Fiecare «lucru» din natură, explică el, își urmează calea, de la naștere pînă la moarte, și, odată cu descompunerea lui, se naște un alt «lucru». Istoria trece prin același proces: fiecare imperiu se naște, se dezvoltă și dispare, lăsînd locul altuia. Patru mari imperii s-au succedat în acest ciclu: imperiul de Orient (Asiria, Persia și India), imperiul austral (care îngloba Egiptul și celelalte teritorii ale Africii, Grecia și Macedonia), imperiul de Apus sau Imperiul Roman și, în fine, imperiul septentrional al Rusiei. Conform legilor care guvernează «mișcarea circulară a naturii», Imperiul Rus este menit celei mai mari străluciri. Însă, pentru a urma «planul și ideea naturii», trebuia în prealabil să distrugă «monstrul» otoman, care se împotrivea desfășurării ciclului normal al marilor imperii. Cu această misiune este învestit autocratul rus, «monarhul mult așteptat», «unul dintre principi, înzestrat cu toate virtuțile și pe care poate că ni l-au și adus timpurile»[279]. Numele lui Petru nu este rostit, însă aluzia este transparentă: a patra monarhie își poate îndeplini misiunea numai pentru că este condusă de «un principe foarte înțelept și foarte aprig la războaie [...], pe care nu-l întrece nimeni dintre monarhi în cultură și pietate».

Elogiul este mai subtil decît cel din panegiricul din 1714: textul nu este destinat să fie declamat în public pentru a măguli orgoliul suveranului. Căutînd să influențeze politica dusă de țar și, mai ales, să trezească ambițiile lui orientale, Dimitrie construiește aici o argumentație sofisticată, evitînd laudele ieftine, specifice unui

panegiric. Însă mesajul este în substanţă acelaşi: pentru a-şi consolida puterea imperială, ţarul trebuie să profite de slăbiciunea Imperiului Otoman şi să pornească război împotriva acestuia pentru a-i elibera pe creştini. Dimitrie are, desigur, mare grijă să nu evoce propriile-i ţeluri, care depindeau de realizarea acestui program.

Petru cel Mare era un spirit prea pragmatic pentru a se lăsa sedus de asemenea discursuri frumoase. Nu se va abate de la linia pe care şi-o fixase: politica lui nordică, care trebuia să asigure Rusiei indispensabila deschidere spre Europa. Ceea ce nu l-a împiedicat probabil să aprecieze încărcătura ideologică a textului, care atribuia Rusiei şi suveranului ei un rol esenţial în destinele lumii. În orice caz, cînd ţarul va primi de la Senat, în 1721, titlul de împărat şi de «părinte al patriei», Dimitrie va semna printre primii actul, la elaborarea căruia poate că a şi contribuit. Astfel încît ideea de a conferi ţarului o autoritate sporită şi domniei lui mai multă strălucire nu este cea a unui curtean îngenuncheat în faţa protectorului său. Ea vine din convingerile lui profunde, care coincid cu propriul proiect de a instaura o putere absolutistă în Moldova.

Trebuie să observăm şi îndrăzneala cu care-şi apără opiniile privind alte teme, chiar şi cu riscul de a intra în conflict cu eminenţele cenuşii ale lui Petru. Aşa se face că, situîndu-se pe o poziţie divergentă într-o dezbatere de natură teologică şi, în acelaşi timp, pedagogică, ajunge în opoziţie deschisă cu Teofan Prokopovici, principalul colaborator al lui Petru în reformarea Bisericii ruse. În 1720, acesta publicase, la dorinţa ţarului, *Prima învăţătură pentru prunci*, un manual rusesc de educaţie teologică, menit a explica pe înţelesul tuturor principiile fundamentale ale religiei ortodoxe, pentru a combate ignoranţa şi superstiţiile răspîndite în rîndurile credincioşilor fără ştiinţă de carte.

Conţinutul lucrării pune totuşi cîteva probleme cunoscătorilor dedesubturilor dogmei, care îl suspectau puternic pe autor că ar fi cedat influenţelor protestante, de exemplu, atunci cînd afirma că ascultarea copiilor faţă de părinţi reprezenta un element esenţial al echilibrului natural al societăţii ruseşti, în aceeaşi măsură ca supunerea poporului faţă de autoritatea sacră a suveranului. Să nu uităm că «învăţătura» lui Prokopovici este răspîndită într-o ţară profund afectată de reorganizarea Bisericii întreprinsă de partizanii lui Petru şi, în plus, de executarea, în 1718, a ţareviciului Alexei, care încarna speranţele paznicilor tradiţiei ortodoxe. Din tabăra opusă curentului reformator susţinut de Prokopovici face parte Ştefan Iavorski, prelat foarte respectat, care îndrăznise să declare odinioară, mult înainte de moartea lui Alexei, că acesta era «singura speranţă» a ruşilor, laolaltă cu discipolii săi Ieronim Ghedeon Vişniovski şi Teofilact Lopatinski, membri ai Academiei teologice din Moscova şi admiratori ai *Sistemului* lui Dimitrie.

Ridicîndu-se împotriva manualului lui Prokopovici, Dimitrie scrie un opuscul polemic de vreo o sută de file, intitulat *Locuri obscure în catehismul tipărit în slavoneşte de un autor anonim sub titlul «Prima învăţătură pentru prunci»*, din care au ajuns pînă la noi două versiuni manuscrise: cea originală, în latină, şi traducerea ei în rusă[280]. Cum cei doi se cunoşteau de multă vreme, Prokopovici făcînd parte, ca şi Dimitrie, din suita ţarului în campania de la Prut din 1711, şi mai ales cum amîndoi

se numărau printre susţinătorii zeloşi ai reformelor lui Petru, o asemenea diatribă era neaşteptată. Este însă vizibil că, în materie de educaţie religioasă, Dimitrie nu împărtăşea punctele de vedere ale autorului *Primei învăţături pentru prunci*. Ceea ce şi declară public, criticînd deschis catehismul, atitudine cu atît mai îndrăzneaţă cu cît îl înfrunta pe cel mai luminat literat rus al vremii pe propriul teren.

Ca şi Prokopovici, Dimitrie face din ascultarea pe care copiii o datorează părinţilor o «lege universală şi naturală», dar, spre deosebire de prelat, el evocă «legile divine sau civile» care o limitează pe cea dintîi. Se declară mai ales împotriva căsătoriilor aranjate de părinţi în ciuda vîrstei fragede sau împotriva voinţei copiilor – ceea ce reprezintă un punct de vedere foarte avansat pentru Rusia acelor vremuri. În privinţa altor teme, Dimitrie apără «ordinea şi rînduielile» «impuse de preaînţeleaptă Maica Biserică». El mai precizează, referindu-se în special la educaţie: «dacă cineva ar îndrăzni să introducă altă metodă de instruire a copiilor, oricît de bună şi zeloasă i-ar fi încercarea, cred că vrînd-nevrînd n-ar putea scăpa de ruşinea de a fi bănuit şi batjocorit ca reformator sau stricător al vechilor tradiţii».

Din acest punct de vedere, Dimitrie se poziţionează ca apărător al tradiţiilor, împotriva curentului novator promovat de Prokopovici. El îi reproşează acestuia din urmă că dă o interpretare prea vagă celor zece porunci şi că nivelează deosebirile dintre creştinism, iudaism şi islam. Îi mai atrage atenţia, dînd dovadă de o mare îndrăzneală, dat fiind că se adresa unui înalt prelat, pentru a-i aminti că vechile acte sinodale ale Bisericii trebuie să aibe autoritate în orice subiect de controversă teologică şi pentru a-l îndemna să acţioneze în respectul tradiţiilor societăţii ruse. Dimitrie este de acord cu manualul cînd vine vorba de combaterea superstiţiilor şi a bigoteriei, însă susţine că trebuie acţionat cu măsură, «fără grabă şi cu blîndeţe». «Dacă cineva, din prostia lui, se închină habotniceşte la icoane, mai bine se cade ca unul ca acesta să se înveţe», recomandă el, «decît să fie scoasă din biserică închinarea la sfintele icoane». În general, conchide el, «poporului rus trebuie să i se insufle religiozitatea simplistă cu dragoste frăţească şi afecţiune părintească, şi cercetată cu bunătate şi bunăvoinţă». Idee pe care nu o regăseşte la autorul manualului incriminat. Fermităţii şi intransigenţei lui Prokopovici, vizibil influenţate de protestantism. Dimitrie le opune compasiunea ortodoxă, conform căreia «păcatul, odată mărturisit, nu mai e păcat», fiindcă «nici un păcat, oricît de mare şi de grav ar fi, nu poate birui mila şi bunătatea lui Dumnezeu»[281]. Pedagogia religioasă recomandată de Dimitrie pare a lua în calcul criza spirituală pe care o traversau credincioşii ruşi după executarea ţareviciului, din dorinţa de a întări sufletele dezorientate de reformele statului şi ale Bisericii.

Lucrarea nu va putea exercita influenţa spirituală dorită de autor. Informat despre conţinutul ei, Prokopovici o acuză vehement în faţa ţarului ca fiind primejdioasă pentru punerea în practică a programului său de instrucţie religioasă: oamenii simpli, subliniază el, ar putea, citind criticile lui Dimitrie, să refuze învăţătura propusă de manualul său şi să persevereze în ignoranţă, împotriva voinţei împăratului. Ceea ce explică, poate, de ce textul principelui va rămîne în stare de manuscris, în timp ce manualul ilustrului prelat va avea parte de o enormă difuzare: conform unui

ucaz imperial, va fi citit cu voce tare de două ori pe zi în biserici şi, în plus, va avea privilegiul de a fi retipărit de douăsprezece ori pînă în 1724.

În orice caz, episodul demonstrează importanţa acordată opiniilor principelui în înalta societate rusă. Lui i se adresează contele Golovkin, bun prieten şi membru în Senat, pentru a obţine lămuriri asupra unei întrebări care-l frămînta: «Ce este conştiinţa?». Principele îi răspunde printr-un scurt eseu redactat sub forma unei *Scrisori [...] către contele Golovkin*[282], unde se mulţumeşte să rezume, de-a lungul a două sau trei pagini, fără mare originalitate, idei deja formulate asupra respectivei teme. De altminteri, noţiunea de conştiinţă evocată de autor se confundă cu aceea de conştiinţă morală, de unde şi impresia că demersul său este în principal de natură etică. «Conştiinţa împăcată» a individului, explică el în concluzie, este asemenea unei case deschise tuturor privirilor, pentru că nu are a ascunde nimic ruşinos.

Acestea nu sînt singurele teme care-l pasionează pe principe. Altele se vor adăuga în ultimii lui ani de viaţă, în timpul expediţiei din Caucaz, în 1722, şi în perioada suferinţei legate de boala ce-i prevesteşte moartea, în 1723.

BCUIAŞI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Capitolul 8

Ultima aventură

La Poarta de fier a Orientului

Festivităţile care sărbătoreau pacea cu suedezii încă nu se încheiaseră, când Petru cel Mare porneşte pregătirile pentru o nouă acţiune militară de anvergură: odată rezolvate definitiv problemele de la nord, putea relua în fine politica de cuceriri orientale. Obiectivul lui este Caucazul, care îl atrage probabil prin vestitele sale zăcăminte de aur, dar şi prin poziţia lui strategică pe drumul caravanelor ce legau Europa de Asia şi Rusia de Persia. Fără doar şi poate că ţarul ştia că nesfîrşitele conflicte dintre numeroasele triburi care-şi disputau supremaţia le slăbiseră capacitatea de rezistenţă. În plus, Persia, care exercita o reală influenţă în regiune şi care se afla în competiţie directă cu Imperiul Otoman, era zguduită de o adîncă criză internă, care o împiedica să reacţioneze. Contextul era mult prea favorabil pentru ca Rusia să nu profite. Atacurile săvîrşite de un trib de munteni caucazieni împotriva unor negustori ruşi îi oferă pretextul aşteptat. Pentru a menaja susceptibilităţile Imperiului Otoman, Petru pretinde că l-ar sprijini pe şahul Persiei împotriva revoltei afganilor, însă, în realitate, trupele lui înaintează în Caucaz cu scopul de a-i supune pe localnicii organizaţi în clanuri şi conduşi de numeroase căpetenii locale.

În mai, cuplul imperial părăseşte Moscova în fruntea unei armate considerabile – 61 000 de oameni, dintre care 22 000 de infanterişti, 9 000 de cavalerişti şi 5 000 de marinari – ce începe să înainteze încet spre sud[283]. Pentru împărat este un bun prilej să descopere, cu o curiozitate nesăţioasă, locurile mitice ale istoriei ruse: la sosirea în Kazan, pe 27 mai 1722, vizitează pe îndelete străvechea capitală a regatului tătar, cucerită de Ivan cel Groaznic.

Pe 4 iulie 1722, după ce a parcurs aproximativ 2 000 km, Petru cel Mare ajunge în oraşul Astrahan, unde îşi instalează cartierul general în vederea continuării operaţiunilor militare. Pe 18 iulie, maşina de război se pune în mişcare: grosul trupelor şi o parte a statului major se îmbarcă pentru a traversa Marea Caspică, în timp ce cavaleria rusă începe coborîrea pe coasta de vest. La începutul lunii august, cele două corpuri ale armatei se întîlnesc la gurile fluviului Terek şi încep înaintarea spre Daghestan.

În timpul operaţiunilor, Dimitrie va fi chemat să joace un rol important: face parte din consiliul restrîns care-l însoţeşte pe împărat, alături de amiralul Fedor

Apraxin, comandantul armatei, şi de iscusitul diplomat Piotr Tolstoi, fostul ambasador rus la Istanbul. Antioh avea să relateze ulterior că acesta şi tatăl său aveau misiunea de a «îndruma afacerile politice»[284]. Conţinutul acestei «îndrumări» pare destul de confuz, însă prezenţa pe acelaşi plan a doi bărbaţi care cunoşteau perfect lumea orientală arată că ţarul avea mare nevoie de competenţele lor într-un moment în care armata rusă se apropia din nou de graniţele otomane, ca în 1711. Iar Dimitrie putea nu doar să-l sfătuiască, dar şi să servească în calitate de interpret, de vreme ce vorbea limbile tătară, turcă şi persană. Petru îi făcuse de altfel două cadouri simbolice, ce marcau revenirea sa în acţiune. Cu ocazia căsătoriei, în 1720, îi oferise o sabie, iar acum, în timpul campaniei, un cal.

El primeşte însă şi o misiune delicată, mai apropiată de aptitudinile sale: responsabilitatea de a pregăti manifestele pe care ţarul voia să le distribuie populaţiei caucaziene pentru a-i cîştiga sprijinul, înainte de a o supune prin forţă. Petru mai folosise această armă de propagandă cu ocazia precedentelor campanii militare, însă acum era prima dată cînd consimţea să utilizeze limba turco-arabă, înţeleasă de diversele grupuri etnice pe care se pregătea să le întîlnească sau să le înfrunte. Pentru o eficienţă sporită, el hotărăşte ca tunurile să fie urmate de o tipografie itinerantă, înzestrată cu caractere turceşti, mînuită de o echipă de şapte tipografi. Maşina aceasta de război ideologic trebuia să funcţioneze neîntrerupt, în timp ce armata înainta pe uscat sau pe mare. După mărturia lui Antioh, «lucrurile merg atît de bine», încît, în momentul sosirii armatei la Astrahan, împăratul poate ordona o primă difuzare masivă de manifeste ieşite de sub tiparniţă[285]. Tipărirea continuă în acelaşi ritm febril pe fregata «Sfîntul Alexandru», laboratorul căreia Dimitrie şi echipa lui de meşteri tipografi activează neobosit pe tot parcursul traversării Mării Caspice. Astfel încît, atunci cînd armata rusă pune din nou piciorul pe uscat şi începe înaintarea spre Daghestan, este precedată de o adevărată ploaie de foi tipărite, distribuite în tîrgurile şi satele caucaziene, anunţînd că împăratul vrea doar să-i pedepsească pe rebelii care i-au atacat pe ruşi şi să asigure securitatea regiunii, nicidecum să-şi instaureze hegemonia.

Puţinele documente ce s-au păstrat scot în relief priceperea lui Dimitrie de a transmite mesajul împăratului ţinînd cont de tradiţiile şi de mentalităţile populaţiei locale. Comentatorii au subliniat importanţa acordată de principe compoziţiei tipografice a textelor: inspirîndu-se din modelele de corespondenţă utilizate în cancelaria sultanilor, el mizează pe puternica impresie pe care această prezentare putea sa o aibă asupra căpeteniilor locale. În trecut, putuse să se convingă cu propriii ochi de emoţia smerită ce îi cuprindea pe supuşi în faţa acelor *tugra*, actele emise de Poartă în numele sultanului: nimeni, scrie el în *Istoria Imperiului Otoman*, nu îndrăznea să se apropie fără a se înclina cu mult respect, atingîndu-le, plin de evlavie, cu buzele[286]. De aici şi marea lui grijă pentru aspectul lor: documentele ieşite de sub tipar aveau o splendidă caligrafie cu ornamente şi formule protocolare asemenea celor din *tugra*.

Autorul manifestelor mai are o intuiţie: are grijă să adapteze cu multă chibzuinţă conţinutul în funcţie de evoluţia evenimentelor. În cel din 15 iunie 1722, de pildă, Petru se declară însufleţit de unica dorinţă de a domoli triburile lezghine care îi masacraseră pe negustorii ruşi şi se dă drept prieten al «serenisimului» şah persan –

al cărui nume nu este menţionat pentru simplul motiv că, în confuzia ştirilor ce soseau la Astrahan, nimeni nu ştia exact cine era adevăratul deţinător al puterii în capitala persană. Într-un manifest ulterior, detaliile diferă puţin, probabil pentru că ştirile ce ajungeau la urechea împăratului variau continuu, obligîndu-l să-şi modifice strategia. În aceste condiţii, misiunea lui Dimitrie este departe de a fi simplă: cum avea să remarce şi George Ciorănescu, «redactorul manifestului trebuia să fie maestru ca să nu se rătăcească în labirintul intrigilor şi al combinaţiilor locale, urmărind în acelaşi timp îndeaproape evoluţia rapidă a evenimentelor»[287].

Sigur că nu manifestele au jucat rolul decisiv în obţinerea fiecărei noi victorii: dacă mai multe dintre căpeteniile locale vin să se supună împăratului, faptul se datorează mai degrabă înaintării trupelor decît argumentaţiilor propagandistice. Însă acestea joacă şi ele un rol în operaţiunile în plină desfăşurare. Textele distribuite populaţiei la ordinul lui Petru cel Mare urmăreau întărirea imaginii despre o armată ce înainta cu sprijinul puterilor vecine, Persia şi Imperiul Otoman, iar efectul lor asupra căpeteniilor locale este departe de a fi neglijabil. Poate că acest factor explică, în parte, faptul că puterea rusă reuşeşte să se instaleze fără să dea nici o luptă importantă. Au avut loc doar cîteva expediţii punitive, îndreptate împotriva unor grupuri izolate de rebeli. Dimitrie în persoană pare că a condus cu succes o intervenţie de acest tip[288]. Însă autoritatea rusă se instalează peste tot în regiune mai degrabă în mod paşnic. Pe 17 august 1722, căpetenia locală a Daghestanului se pleacă la rîndul ei în faţa lui Petru, în prezenţa lui Apraxin, a lui Tolstoi şi a lui Dimitrie.

Armata triumfătoare îşi urmează drumul pînă în Derbent, important centru comercial şi strategic, situat pe un drum paralel cu litoralul Mării Caspice şi pe care arabii îl numesc «Poarta de fier a Orientului». Scenariul se repetă: pe 23 august 1722, oraşul se predă fără nici o împotrivire, iar guvernatorul îi înmînează lui Petru «cheia de aur» a acestuia.

Cercetări caucaziene

În timp ce-şi întăreşte autoritatea în Caucaz, Petru cel Mare profită de ocazie pentru a explora lumea aceasta încă puţin cunoscută. Spirit avid de cunoaştere, el dă exemplu: strînge o colecţie impresionantă de antichităţi şi desenează o nouă hartă, pe care o trimite ca o contribuţie la lucrările Academiei franceze de ştiinţe, unde fusese cooptat după vizita efectuată în 1717 în Franţa. Îşi incită anturajul să facă cercetări ştiinţifice şi îl însărcinează mai ales pe prelatul Prokopovici să se documenteze cît mai bine despre Caucaz pe baza informaţiilor culese de armată pe teren. Cu ocazia trecerii prin Kazan, îi cere guvernatorului local să-i pună la dispoziţie o copie a inscripţiilor pe care le-a văzut la faţa locului. Se emoţionează mai ales contemplînd ruinele vechi, pe care ofiţerii săi i le prezintă ca fiind urme ale trecerii lui Alexandru cel Mare prin Caucaz. Curtenii nu ratează ocazia de a-l asocia în chip măgulitor pe împărat cu marele erou al Antichităţii. Urmîndu-le exemplul, guvernatorul Derbentului, cel care-i înmînează cheia de aur a oraşului în semn de supunere,

îl salută şi el pe Petru ca pe un nou Alexandru, venit să elibereze aşezarea întemeiată de ilustrul său predecesor[289].

Dimitrie este cuprins, ca toată lumea, de frenezia cercetării. Secretarul său, Ilinski, relatează, în jurnalul pe care-l ţinea, o experienţă făcută de principe pe baza cunoştinţelor sale geografice în timpul expediţiei: acesta măsoară longitudinea unui loc situat în apropierea vărsării Volgăi în Marea Caspică: «45 de grade şi 20 de minute»[290]. Traversarea Caucazului îi trezeşte apoi curiozitatea pentru vestigiile Antichităţii. Face însemnări despre ruinele văzute, desenează planuri şi hărţi şi alcătuieşte o bogată culegere de manuscrise, reunite sub titlul *Collectanea orientalis principis Demetrii Cantemiri*, printre care se află descrierea unui templu din Derbent şi o schiţă cuprinzătoare a Caucazului oriental. Cu mult înainte de expediţie, principele vorbise în *Sistemul sau întocmirea religiei mahomedane* despre faimosul «zid caucazian»: cu o lungime de 70 pînă la 80 km, construit, după o pură legendă, de Alexandru cel Mare[291], acesta era menit să închidă trecerea dintre Marea Caspică şi Munţii Caucazului şi să servească drept zid de apărare împotriva invadatorilor care se revărsau regulat din Asia înspre Europa. Ajuns la faţa locului, Dimitrie nu poate rezista tentaţiei de a-l observa de aproape, în ciuda primejdiei la care se expunea îndepărtîndu-se de grosul trupelor. Escortat de vreo douăzeci de soldaţi, se aventurează într-un ţinut expus în orice clipă la atacurile imprevizibile ale triburilor rebele. Reuşeşte totuşi să se apropie de obiectivul său, să schiţeze cîteva crochiuri şi să facă însemnări, spre satisfacţia de mai tîrziu a orientalistului Gottlieb Siegfried Bayer de la Academia de ştiinţe din Sankt Petersburg. Acesta din urmă va povesti, în lucrarea intitulată *De muro Caucaseo*, în 1726: «Însemnările lui [Dimitrie Cantemir] despre zidul caucazian sînt înscrise pe foi volante, trădînd graba principelui, şi îi serveau probabil drept repere pentru a-şi împrospăta amintirea celor văzute. Numărul lor este totuşi mic, deşi, în mod evident, Cantemir le-a completat apoi din amintire [...]. De aceea consider că este de datoria mea să continui această strădanie, pe care principele ar fi putut-o fără doar şi poate duce la bun sfîrşit cu mult mai multă pricepere»[292]. Printre curiozităţile din această culegere, se remarcă mai multe desene făcute de mînă de Dimitrie, precum şi o hartă, colorată cu acuarele, a unei porţiuni din zid; ele vor fi copiate apoi de geograful Delisle, care le va depune, împreună cu alte manuscrise, în colecţiile Bibliotecii Regale de la Paris[293].

Astrahan şi presupusa idilă dintre Petru cel Mare şi Maria Cantemir

Euforia produsă de descoperirea acestor ţinuturi şi de izbînda unui război cîştigat aproape fără nici o bătălie nu a durat mult. Petru se loveşte de un obstacol considerabil în persoana guvernatorului persan din Baku. După ce mai întîi acceptase să i se supună, acesta din urmă schimbă brusc tactica şi refuză să i se mai subordoneze. Armata rusă se pregăteşte aşadar să lanseze prima ofensivă serioasă, cînd, dintr-odată, înaintarea ei este compromisă de un fapt neprevăzut: o furtună violentă se abate

asupra Mării Caspice, distrugînd o parte din flotila rusească şi punînd astfel în pericol aprovizionarea trupelor. Între timp, emisarii lui Petru au smuls acordul şahului Persiei, şi chiar şi pe cel al Porţii, pentru a recunoaşte autoritatea Rusiei asupra teritoriilor ocupate în timpul expediţiei, cu condiţia ca trupele să nu se apropie de Marea Neagră. Împăratul se mulţumeşte cu aceste rezultate. Sceptic în privinţa şanselor de a obţine mai mult prin forţa armelor, întrerupe operaţiunile: amînă expediţia spre Baku pentru un moment mai prielnic, lasă o garnizoană militară la Derbent şi hotărăşte să bată în retragere.

În octombrie 1722 revine în Astrahan. Pe tot parcursul anului, oraşul, situat la vărsarea Volgăi în Marea Caspică, s-a aflat în centrul politicii ruse. Începînd din vară, o parte a Curţii se instalase acolo, în jurul cuplului imperial şi al înalţilor demnitari ce-l însoţeau. Acolo este punctul de întîlnire al emisarilor care aleargă de la Moscova la Istanbul sau de la Sankt Petersburg la Ispahan, capitala persană. Încă de multă vreme, dezvoltarea comerţului transformase Astrahanul în punte de legătură între Europa şi Asia; specializat în exportul caviarului şi blănurilor, oraşul oferă imaginea unei coabitări fructuoase între negustorii ruşi, tătari, persani, greci şi armeni. La începutul secolului al XVIII-lea, a fost distrus de mai multe incendii devastatoare, însă Petru l-a înălţat din ruine; a pus să fie săpat un nou port şi le-a acordat negustorilor privilegii consistente. De-a lungul anului în care a avut loc expediţia, oraşul se însufleţeşte datorită prezenţei ţarului şi a suitei sale.

Cantemireştii, care locuiesc în «palatul pescăriei», se numără printre oaspeţii iluştri. Dimitrie este însoţit de soţia lui Anastasia, de fiica Maria şi de fiii săi, inclusiv Antioh, un adolescent de 13 ani. În timp ce Dimitrie şi aceia dintre fiii săi care au ajuns la vîrsta de a purta arme îl urmează pe împărat pe drumurile Caucazului, Anastasia, Maria şi Antioh rămîn la adăpost, la Astrahan. De-a lungul campaniei din 1722, Cantemireştii se află astfel aproape neîntrerupt în preajma familiei imperiale şi a celor mai importanţi protagonişti ai acestui război, Apraxin şi Tolstoi. Jurnalul lui Ilinski consemnează întîlnirile dintre Dimitrie şi împărat: pe 6 iunie, «cneazul a luat masa în oraş [la Kazan] cu împăratul», notează secretarul; pe 5 iulie, «Maiestatea sa imperială împreună cu amiralul [Apraxin] şi cu Piotr Andreevici Tolstoi şi cu ceilalţi au fost seara la noi»; pe 3 august, «Maiestatea Sa imperială a binevoit să bea dimineaţa rachiul cneazului nostru (altă curte, alte obiceiuri! – n.n.), iar seara a cinat» iarăşi la Dimitrie; pe 14 august, «Maiestatea Sa imperială a dăruit un cal cneazului nostru»; pe 15 august, împăratul «cu amiralul şi cu alţii au cinat la noi»; pe 29 august, «Maiestatea Sa imperială a binevoit să cineze la noi»; pe 25 septembrie, «cneazul nostru a fost către seară la împărăteasa pentru afacerile sale»; pe 11 octombrie, «seara, Maiestatea Sa imperială a fost la cneazul nostru»; pe 26 octombrie, a petrecut trei ore, precizează zelosul secretar, foarte onorat de faptul că împăratul a luat cu acest prilej cu sine, pentru a le citi, două manuscrise scrise de el, Ilinski, «Polidor» şi traducerea «din Agapet»; pe 28 octombrie, Petru şi cîţiva «miniştri străini» au prînzit şi apoi au cinat, din nou, «la cneazul nostru»; în fine, pe 4 noiembrie, suveranul, însoţit de Tolstoi, a petrecut la acesta trei ceasuri înainte de a-şi lua rămas bun[294].

Un zvon începe să circule pe seama vizitelor repetate. Singurul care vorbeşte în epocă despre asta este Campredon, ambasadorul francez în Rusia: «Am aflat chiar»,

îi scrie el lui Dubois pe 8 iunie 1722, «că ţarina [...] este oarecum îngrijorată cu privire la soarta fiicelor ei [...]; se teme de noua înclinaţie a prinţului pentru fiica hospodarului Valahiei [i.e. Moldovei]; se spune că ar fi însărcinată în cîteva luni; tatăl ei este foarte iscusit, are mult spirit şi fineţe. Ţarina se teme ca nu cumva, dacă ea ar da naştere unui fiu, ţarul, la cererea principelui Valahiei [i.e. Moldovei], să-şi repudieze soţia, pentru a se căsători cu amanta favorită, care ar da astfel coroanei un succesor de sex masculin. Temerea aceasta nu este lipsită de temei, nici de precedent, eu însumi am avut ocazia să observ trecerea de care se bucură principele pe lîngă ţar»[295]. Sentimentele acestuia pentru fiica lui Dimitrie au de ce să ne intrige. Este ştiut că ea nu avea reputaţia unei mari frumuseţi. Bergholz, un observator străin al societăţii ruse, care fusese în vizită la Cantemireşti mult înainte de acest episod, s-a arătat încîntat de frumuseţea Anastasiei, însă nu a găsit nimic măgulitor de spus despre aspectul fizic al Mariei; în schimb, recunoaşte că «ea trece drept o femeie foarte cultivată, care vorbeşte perfect greaca şi italiana»[296].

La zvonurile relatate de ambasadorul francez se mai adaugă şi o stranie coincidenţă: în acelaşi an, fiica lui Dimitrie refuză cererea în căsătorie a prinţului Ivan Dolgoruki, sub pretextul că acesta nu ar fi deţinut o poziţie importantă la Curte[297].

Diverse memorii redactate tîrziu vor accentua misterul: ele vor menţiona, mult după consumarea faptelor, pierderea unei sarcini de către Maria, care ar fi fost provocată «voluntar» de medicul grec al familiei imperiale, Policala, «accident» în spatele căruia autorii au văzut influenţa nefastă a lui Menşikov şi a ţarinei[298]. Jurnalul lui Ilinski, singura mărturie contemporană, nu este clar asupra acestui subiect: el scrie într-adevăr că, pe 27 noiembrie, «cneaghina noastră a lepădat», dar omite să specifice dacă era vorba de Maria sau de Anastasia. Un an mai tîrziu, o nouă scrisoare a lui Campredon lasă să planeze aceleaşi dubii asupra trecutului amoros al lui Petru: este neîndoielnic, scrie el pe 13 iunie 1723, că preţuirea de care se bucură ţarina creşte pe zi ce trece şi că «numai pentru a-i fi pe plac ţarul îl ţine departe, la ţară, pe principele Moldovei, a cărui fiică păruse să atragă o vreme atenţia monarhului»[299].

Trebuie oare să punem preţ pe cele cîteva zvonuri care au înfierbîntat imaginaţia biografilor lui Dimitrie? Pentru George Ciorănescu, de pildă, principele moldovean «ocupa un loc aparte printre consilierii lui Petru cel Mare, nu doar pentru că avea reputaţia unui învăţat strălucit, membru al Consiliului imperial şi senator, ci şi pentru că fiica lui, Maria – una dintre femeile cele mai instruite din Rusia –, era favorita lui Petru». Eventualitatea ca dînsa să fi aşteptat un copil de la ţar îl incită pe eminentul cercetător să meargă şi mai departe cu presupunerile. «Cantemir», conchide el, «care, în tinereţe, nutrise visul de a deveni într-o bună zi împăratul Bizanţului prin căsătoria cu Casandra Cantacuzino [notăm că nu am găsit niciodată această idee nici în scrierile lui Dimitrie, nici în alte mărturii], putea măcar să spere că acum va deveni socrul împăratului tuturor Rusiilor şi să-şi sporească astfel influenţa la Curte. Prezenţa Mariei în preajma lui Petru cel Mare în timpul campaniei militare dovedeşte interesul pe care i-l purta el»[300].

Certitudinilor biografilor lui Dimitrie li se opun reticenţele celor ai lui Petru cel Mare. Pentru Robert K. Massie, de pildă, aventurilor amoroase, «dacă vor fi avut cu

adevărat loc, ţarul nu le-a dat nici o importanţă»[301]. Oricum vor fi stat lucrurile, dacă idila a existat, ea ia sfîrşit probabil la începutul lunii noiembrie, cînd Petru părăseşte Astrahanul pentru a se întoarce în capitală.

Această plecare pune capăt expediţiei, care nu a durat decît cîteva luni. Ea a mobilizat forţe considerabile şi a permis Rusiei să deschidă o breşă majoră în Caucaz: succesorii lui Petru se vor putea sprijini pe o bază solidă pentru a continua expansiunea spre Orient.

«La sfîrşitul vieţii mele mă pot socoti fericit...»

În timp ce împăratul se întorcea la Sankt Petersburg, consilierii săi apropiaţi Apraxin, Tolstoi şi Cantemir rămîn pe loc pentru a pune în practică măsurile necesare instalării durabile a dominaţiei ruseşti în regiune. În acelaşi timp, semnele privind starea sănătăţii lui Dimitrie devin tot mai alarmante în cursul ultimelor luni ale anului 1722. Ele se manifestaseră de la începutul campaniei, spune Antioh, prin «dureri de rinichi intermitente şi febră mică», cronică. De atunci, boala începe să progreseze «fără ca el sau medicii să poată spune care era cauza». După expediţia spre Derbent, aceştia recunosc în cele din urmă semnele unui diabet avansat: «Nu mai era în stare să urce pe cal», continuă Antioh, «şi, văzînd că i se apropie moartea, şi-a scris testamentul, pe care l-a înmînat direct împăratului, executorul şi tutorele copiilor săi». La începutul lunii decembrie, «aşteptîndu-se să moară în orice clipă, simte nevoia să se spovedească şi să se împărtăşească»[302]. Cele cîteva îngrijiri pe care i le acordă medicul armatei îl ajută să capete din nou puteri. Poate părăsi patul, asistă la slujba de Crăciun şi, pe 1 ianuarie 1723, împarte cadouri supuşilor, după cum cerea tradiţia de Anul Nou.

Surprinzătoare este însă îndîrjirea cu care lucrează, pînă la ultima suflare, acest om care pluteşte între viaţă şi moarte. În timpul campaniei, mai găseşte puterea să aştearnă pe hîrtie un ultim proiect: un catehism menit evanghelizării musulmanilor din Caucaz, mai ales a tătarilor. Prin ucazurile sale din 1713 şi 1715, Petru lansase o adevărată ofensivă împotriva religiei lor în regiunea dintre Volga şi Urali, cucerită încă de la Ivan cel Groaznic. Pentru Caucaz, el îşi fixase un obiectiv similar. Dimitrie îl pune în aplicare: cu ajutorul tipografiei de război de care dispunea, tipăreşte prima filă, datată 9 ianuarie 1723, înainte de a fi redactat în întregime lucrarea[303].

Pe 27 ianuarie, Dimitrie porneşte spre Moscova, cum îi ceruse Petru. Însă bărbatul care se îndrepta spre fosta capitală rusă este un om obosit, chinuit de noi suferinţe. Puţin după întoarcere, se retrage în mare grabă pe pămînturile lui din Dimitrovka, unde ajunge pe 19 martie. Ambasadorul francez notează în raportul său că absenţa lui din Moscova fusese remarcată şi atribuită voinţei Curţii de a-l ţine departe, din cauza neplăcerilor create de presupusa legătură dintre Maria şi Petru – zvonuri cu desăvîrşire false, de vreme ce Petru îl somează în mai multe rînduri, în aprilie şi mai, să i se alăture la lucrările Senatului. Scrisoare după scrisoare, Dimitrie invocă starea sănătăţii sale şi imploră înţelegerea suveranului. «Iar eu nu pot să mă scol din pat»,

îi scrie el Ecaterinei, pe 21 mai 1723, anticipînd nemulţumirea lui Petru, «şi cu atît mai puţin să plec într-o călătorie atît de lungă». În realitate, nu este tot timpul ţintuit la pat: rezolvă problemele curente ale satului (semnează, de pildă, un regulament privind menţinerea curăţeniei şi ia unele decizii cu privire la cîrciumi); în mai, veghează, de departe, ca tipografia de război pe care a condus-o să ajungă în bună stare la destinaţie şi întreţine o corespondenţă consistentă cu prietenii şi confraţii săi din Moscova cu privire la afacerile de stat. Este chiar cuprins brusc de interes pentru un subiect despre care este sigur că va trezi curiozitatea împăratului: mai multe scrisori descriu amănunţit o metodă necunoscută, inventată de un meşteşugar, pentru a îmbunătăţi calitatea lînii folosind produse minerale din Caucaz; nu conteneşte să laude ingeniozitatea omului cu pricina şi utilitatea procedeului pentru industrie şi sfîrşeşte prin a stîrni interesul lui Petru, care îi cere să i-l trimită neîntîrziat[304].

Dimitrie se înverşunează mai ales să continue redactarea catehismului început în timpul expediţiei din Caucaz. Pe 5 iunie, se adresează în scris Sfîntului Sinod pentru a obţine acordul în vederea publicării: trimite, în acest scop, pagina deja tipărită în ianuarie, însoţită de alte opt file din manuscris. Nu se ştie dacă proiectul a fost dus la bun sfîrşit, însă cele cîteva pagini care s-au păstrat arată un om hotărît să rămînă la masa de lucru pînă la capăt. Nu este vorba, desigur, de o lucrare de mare anvergură. Comparativ cu catehismul publicat în rusă în 1715, o referinţă în materie, care a fost conceput sub forma a două sute de întrebări şi răspunsuri, cel al lui Dimitrie este modest: nu conţine decît douăzeci de întrebări, la care se adaugă cîteva scurte rugăciuni. Însă originalitatea lui trebuie căutată în altă parte: este bilingv, scris în rusă şi în turco-arabă[305], ceea ce dovedeşte că autorul era însufleţit de un «ţel politico-religios»: cel de a lucra pentru convertirea la ortodoxie a populaţiilor musulmane trăitoare pe noile teritorii[306]. În faţa morţii, credinţa lui Dimitrie sporeşte în intensitate şi îl vedem cum se străduie pentru ultima dată să-şi îndeplinească cu zel îndatoririle de creştin.

Sentimentul iminenţei sfîrşitului nu-l mai părăseşte. Pe 8 mai 1723, neştiind «ce să aştept mai mult – însănătoşirea sau sfîrşitul vieţii –, întrucît leacurile nu-mi ajută deloc», reia demersurile pe lîngă ţar pentru a obţine confirmarea oficială a proprietăţilor sale. În scrisoarea pe care o adresează pe 23 iulie 1723 lui Makarov, secretarul lui Petru, solicită din nou cu insistenţă retribuirea serviciilor sale, fluturînd spectrul patetic al ruinei: «iar dacă îmi va sosi sfîrşitul vieţii, nu se va găsi cu ce să mă înmormînteze»[307].

Grijile financiare pe care le exprimă sînt fără îndoială destul de exagerate, nu însă şi sentimentul morţii apropiate. Testamentul său dovedeşte că era pregătit să înfrunte această încercare. Cum a sugerat fiul său Antioh, documentul, nedatat, a fost probabil întocmit la Astrahan, în ultimele luni ale anului 1722. Deşi adresat împărătesei Ecaterina, el stă mărturie pentru încrederea pe care o avea fostul domnitor în împăratul rus, pe care-l roagă să vegheze personal la executarea testamentului. Aspectul cel mai emoţionant al textului îl constituie idealismul lui de neclintit, care nu-l părăseşte nici acum. Aşa cum se cuvenea, îşi înşiră amănunţit ultimele dorinţe privind împărţirea bunurilor între membrii familiei, începînd cu fiica lui Maria, însă

nu precizează un lucru esenţial: nu desemnează pe unul singur dintre fiii săi ca legatar, conform noului sistem de succesiune instaurat în 1714 de către Petru: «Din fiii mei, şi anume din Matei, Constantin, Şerban şi Antioh, vreau şi rog să-mi fie unul moştenitor din cei trei (în afară de Matei), cum se prescrie în legi, şi din aceştia trei socotesc mai bun pe Constantin, iar avînd în vedere că în privinţa inteligenţei şi ştiinţei cel mai bun din toţi este acel mai mic, dacă mai pe urmă nu se va schimba în rău, aveam intenţiunea să-l las pe el moştenitor. Dar şi în chestia aceasta, rog (a dispune) pe Maiestatea Voastră ca, după cum se vor purta, să alegeţi ca moştenitor pe cineva din aceşti trei, adică pe Constantin, Şerban şi Antioh, cînd vor atinge vîrsta legală după aprecierea Maiestăţii Voastre». Lipsa de claritate a acestor dispoziţii avea să aducă ulterior enorme prejudicii copiilor, care vor fi prinşi în istovitoare certuri pentru succesiune. Părintele acesta atît de nehotărît în privinţa alegerii moştenitorului din grija de a face dreptate celui mai bun este, în schimb, mult mai prevăzător cînd vine vorba de educaţia copiilor săi: pretinde pentru fiecare dintre ei o alocaţie de trei mii de ruble pe an, prelevate din bunurile sale, astfel încît ei să-şi poată continua studiile «în alte ţări, unde va crede Maiestatea Voastră. Şi pînă cînd nu vor fi încercaţi în ştiinţă şi alte deprinderi cari sunt necesare împăratului şi statului, să nu fie rînduiţi ca moştenitori».

Pînă în ceasul bilanţului din urmă, Dimitrie nu se va fi abătut nici o clipă de la idealul său, care-l făcuse să înalţe învăţătura la rang de principiu sfînt pentru întemeierea gloriei familiei sale. Chiar dacă nu cunoaştem data exactă a întocmirii sale, testamentul reflectă judecata şi sensibilitatea lui. «În cele din urmă», încheie el, «mulţumesc Ziditorului şi Dumnezeului meu că la sfîrşitul vieţii mele mă pot socoti fericit: întîiu, că am scăpat de necazurile acestei lumi în mîinile monarhului ortodox; al doilea, că copiii mei niciodată nu vor vedea furia mahomedană; în al treilea, sper că serviciile mele credincioase nu vor fi uitate şi copiii mei nu vor fi lăsaţi şi îndepărtaţi»[308] (a se subînţelege, de la favorurile oferite de Curtea imperială).

Pe 5 iulie 1723, petrece trei zile la mănăstirea Stolbov, nu departe de proprietatea sa de la ţară. Nevoia de reculegere să fi fost oare premonitorie? Pe 15 august, după slujba şi ospăţul pe care le organizează, ca în fiecare an, pentru aniversarea fiicei celei mari, «este cuprins de febră mică, boala lui obişnuită...». Aceasta durează pînă pe 21 august, dată la care se stinge. Fiul său descrie amănunţit ultima lui zi de viaţă: dimineaţa, «s-a spovedit şi a primit sfînta taină a împărtăşaniei şi ungerea cu toată devoţiunea ce se poate închipui», şi-a îmbrăţişat soţia şi copiii; «a pierdut uzul vorbirii la orele unsprezece de dimineaţă», a trecut prin ultimele suferinţe datorate greutăţii de a respira, apoi şi-a dat sufletul, «la orele şase seara»[309] (şapte şi douăzeci, după Ilinski). Trupul neînsufleţit a fost depus în biserica din satul vecin Morov, cea pe care o ctitorise în satul său nefiind încă terminată. De acolo, a fost transportat la Moscova de către fiul său Matei (ca o ironie a sorţii, chiar cel pe care îl respinsese categoric în calitate de posibil moştenitor), pentru a fi înmormîntat cu mare simplitate, după cum dorise în testament, în cripta familiei, alături de prima soţie, Casandra, şi de Smaranda, fiica sa.

Note

Introducere

1. Jean-Pierre Bois, *L'Europe à l'époque moderne : origines, utopies et réalités de l'idée d'Europe, XVIe-XVIIIe siècle*, Paris, A. Colin, 1999, p. 137.
2. Jean-Baptiste Duroselle, *L'Idée d'Europe dans l'histoire*, Paris, Denoël, 1965, p. 115.
3. Martin Malia, *L'Occident et l'énigme russe*, Paris, Seuil, 2003, p. 62.
4. Al. Duţu, «Le "Grand Turc" est-il européen?», în *Transactions of the Sixth International Congress on the Enlightenment*, Oxford, 1983, pp. 104-105.
5. *Lettres choisies de Lady Montague*, traducere din engleză, Paris, 1853, p. 120.
6. *Confessio fidei*, publicată sub anonimat la Geneva, în 1629 (carte scrisă de Chiril Lukaris, patriarhul ortodox al Constantinopolului), *Mărturisirea de credinţă*, publicată la Amsterdam în 1666 de Petru Movilă, mitropolitul Kievului, sau «l'Écrit d'un seigneur moldave», text anonim (poate de Nicolae Spătarul), inserat în paginile lucrării *La Perpétuité de la foi* de Antoine Arnauld şi Pierre Nicole (Paris, 1669).
7. *Sistemul*, p. XXXI.
8. Ştefan Ciobanu, «Dimitrie Cantemir în Rusia», *Academia Română. Memoriile Secţiunii literare*, II, 1925, p. 99.
9. *Œuvres complètes de Voltaire*, ed. Th. Besterman, vol. 90, Institut du Musée Voltaire, Geneva, 1970, p. 344.
10. Arnold J. Toynbee, *A Study of History*, VIII, Oxford University Press, 1954, p. 16.
11. V. Boss, «La quatrième Ode de Kantemir et l'*Italia Liberata* de Gian Giorgio Trissino», *Cahiers du monde russe et soviétique*, 4, 1963, nr. 1-2, pp. 47-55.
12. A se vedea, de exemplu, *Le petit Robert 2. Dictionnaire universel des noms propres...*, 1993; ediţiile ulterioare au corectat incoerenţa aceasta.
13. *Œuvres complètes de Montesquieu*, ed. André Masson, III, Paris, Nagel, 1955, pp. 1018 şi 1048.

Partea întîi

Capitolul 1

1. Paul Hazard, *La Crise de la conscience européenne. 1680-1715*, Paris, Fayard, 1985, pp. 3-25; Al. Duţu, «An Interpretor of South-East European History: Titus de Moldavie», RESEE, VIII, 1970, pp. 517-523.
2. Philippe d'Avril, *Voyage d'Orient*, Paris, 1691, pp. 337 şi 245.
3. *Descrierea Moldovei*, p. 309.

BCU IASI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

4. Catherine Durandin, *Histoire des Roumains*, Paris, Fayard, 1995, p. 66.
5. Miron Costin, *Opere*, ed. P.P. Panaitescu, Bucureşti, 1958, p. 220.
6. *La Confession orthodoxe de Pierre Moghila, métropolite de Kiev (1633-1646)*, ed. Antoine Malvy, Marcel Viller, Paris – Roma, 1927, şi *Sinodul de la Iaşi şi Sf. Petru Movilă. 1642-2002*, Iaşi, Trinitas, 2002, pp. 49, 79-88.
7. Şt.S. Gorovei, «Cantemireştii. Eseu genealogic», *Revista arhivelor*, 35, 1973, pp. 481-512; *Idem*, «Miscellanea genealogica. 1. Note cantemiriene», *Anuarul Institutului de istorie*, Iaşi, 21, 1984, pp. 489-495.
8. *Œuvres complètes de Voltaire*, vol. 90, p. 281.
9. *Apud Voltaire électronique*, Voltaire Foundation, Oxford, 1998, paragraful 389.
10. Denis Marion, *Christopher Marlowe, dramaturge*, Paris, L'Arche, 1955.
11. *Le Théâtre anglais*, tomul VI, Londra, 1748.
12. *La Comédie d'Artaxerxés présentée en 1672 au tsar Alexis par Gregorii le pasteur*, ed. André Mazon şi Frédéric Cocron, Paris, Institut d'études slaves, 1954, pp. 47, 50; Paul Bushkovitch, *Peter the Great: the Struggle for Power, 1671-1725*, Cambridge, Cambridge University Press, 2001, p. 45.
13. Victor Vascenco, «Sur le nom de personne Cantemir», *Revue roumaine de linguistique*, 15, 1970, pp. 515-517.
14. Donald Ostrowski, *Muscovy and the Mongols*, Cambridge, Cambridge University Press, 1998, pp. 55-57.
15. Montesquieu, *Lettres persanes*, ed. Paul Vernière, Paris, Bordas, 1992, p. 171.
16. *Hronicul*, I, p. X.
17. Şt. Ciobanu, loc. cit., p. 441.
18. Această ramură îl urmează pe Dimitrie Cantemir în exilul din Rusia şi devine cu timpul o familie cunoscută, sub numele de Bantisch-Kamensky.
19. *Călători străini despre Ţările Române*, vol. VIII, Bucureşti, 1983, p. 31.
20. *Viaţa*, p. 117.
21. *Viaţa*, pp. 117, 119 şi urm.

Capitolul 2

22. *Divanul*, pp. 187, 277.
23. În româneşte, principele semnează «Dimitrie». În latină: Demetrius, formă preluată de majoritatea autorilor din secolul al XVIII-lea din Europa.
24. Principele i-a dăruit cu această ocazie lui Dimitrie proprietatea de la Valea Iliei, singura pe care a avut-o în Moldova şi pe care a pierdut-o după moartea tatălui său, cînd era la Constantinopol, P.P. Panaitescu, *Dimitrie Cantemir. Viaţa şi opera*, Bucureşti, Ed. Academiei, 1958, p. 37.
25. *Viaţa*, p. 89.
26. Virgil Cândea, «La vie du prince Dimitrie Cantemir écrite par son fils Antioh», *Revue des études sud-est européennes*, 23, 1985, p. 208.
27. Al. Lepădatu, «Jurnalul principelui Iacob Sobieski, fiul regelui Ioan, asupra campaniei polone în Moldova la 1786», *Academia Română. Memoriile Secţiunii istorice*, 13, 1932-1933, p. 309.
28. *Metafizica*, p. 17.
29. *Viaţa*, p. 123.
30. Virgil Cândea, *Demitrie Cantemir. 1673-1723: 300e anniversaire de sa naissance*, Bucureşti, Ed. Enciclopedică, [1973], p. 4.

BUCHAREST UNIVERSITY LIBRARY

31. Lajos Demény, «Dimitrie Cantemir şi Biblia de la Bucureşti», *Dacoromania*, 7, 1988, pp. 265-274.
32. P. Cernovodeanu, «Jérémie Cacavela et le protestantisme», *Revue des études sud-est européennes*, 18, 1980, pp. 302-304.
33. Un manuscris va fi editat ulterior de F.H. Marshall : *The Siege of Vienna by the Turks in 1683*, Cambridge, Cambridge University Press, 1925, p. 47.
34. G. Ciorănescu, «La Contribution de Démetre Cantemir aux études orientales», *Turcica. Revue d'études turques*, 7, 1975, p. 207.
35. Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, XIII, Bucureşti, 1909, pp. 204 şi urm.
36. *Metafizica*, pp. 19-20.
37. *Metafizica*, p. 20.
38. P. Cernovodeanu, loc. cit., p. 305.
39. *Metafizica*, p. 18.
40. Controversa cu privire la data naşterii se repercutează în mod inevitabil asupra vîrstei pe care o avea Dimitrie la primul contact cu Sublima Poartă. Putea să aibă 18 ani (dacă s-a născut în 1673) sau 16 (dacă s-a născut în 1675). În orice caz, este încă «foarte tînăr», după aprecierea lui Dimitrie însuşi, care-şi va aminti ulterior episodul. Ce putea însă să însemne «tînăr» la 12 sau la 15 ani, mai ales în acele vremuri?
41. *Viaţa*, pp. 203-205.
42. Pasajul se găseşte într-o versiune a lucrării menţionată doar în ediţia *Vieţii* întocmită de Radu Albala, Bucureşti, 1960, p. 164.

Capitolul 3

43. C. Măciucă, *Dimitrie Cantemir*, Bucureşti, Albatros, 1972, p. 136.
44. *Metafizica*, pp. 18-19.
45. Tahsin Gemil, «Ştiri noi din arhivele turceşti privitoare la Dimitrie Cantemir», *Anuarul Institutului de istorie*, 10, 1973, p. 436; P. Cernovodeanu, «Le Plan de Constantinople par Démètre Cantemir», *Revue des études sud-est européennes*, 17, 1989, p. 41.
46. P. Cernovodeanu, Alvina Lazea, Mihai Carataşu, «Din corespondenţa inedită a lui Dimitrie Cantemir», *Studii*, 26, 1973, p. 1030.
47. Tabloul pare de negăsit în zilele noastre. A dispărut în mod ciudat după ce a fost expus pentru ultima oară în România, cu ocazia unei expoziţii dedicate celor 300 de ani de la naşterea lui Dimitrie Cantemir (notă la ediţia română).
48. Nicolae Iorga, «Originalitatea lui Dimitrie Cantemir», în *Cuget clar*, VIII, 1935, nr. 19-24, p. 416.
49. Auguste Boppe, *Les Peintres du Bosphore au XVIIIe siècle*, Courbevoie, ed. ACR, 1989, p. 41; R. Van Luttervelt, *De «Turkse» schilderijen van J.B. Vanmour en zijn school*, Istanbul, 1958.
50. Arnold J. Toynbee, *op. cit.*, pp. 162-163.
51. G. Ciorănescu, «Le 'Hospodar de Valachie' du Musée de Rouen», *Revue des études roumaines*, Paris, 15, 1975, pp. 85-96. Autorii cataloagelor succesive ale Muzeului de la Rouen au identificat în personajul portretizat cînd pe «dl de Martainville», provenit dintr-o familie aristocratică foarte cunoscută în oraş, cînd pe «un mare demnitar din Valahia sau din Moldova».
52. Dragoş Moldovanu, *Dimitrie Cantemir între Orient şi Occident*, Bucureşti, Ed. Fundaţiei culturale române, 1997.

BCU "LUCIAN BLAGA" UNIVERSITY LIBRARY

53. G. Ciorănescu, «Contribution à l'iconographie cantémirienne», *Südost-Forschungen*, 36, 1977, p. 229.
54. Friedrich Christian Weber, *Mémoires anecdotes d'un ministre étranger résidant à Petersbourg...*, Haga, 1737, p. 8.
55. *Metafizica*, pp. 294-295.
56. Maria-Ana Musicescu, «Démètre Cantemir et ses contemporains vus à travers leurs portaits», *Revue des études sud-est européennes*, Bucureşti, 11, 1973, p. 631.
57. În spatele acestui nume se ascunde Ana Codreanu, care a făcut o a doua căsătorie cu Mihai Racoviţă, sub domnia lui Antioh Cantemir. Prin prima sa soţie, Safta, sora lui Dimitrie şi a lui Antioh Cantemir (după tată), acesta era cumnatul lui Dimitrie şi, mai tîrziu, adversarul său în competiţia pentru tron.
58. *Istoria ieroglifică*, p. 115.
59. *Dimitrie Cantemir (1673-1723), principe român şi cărturar european*, Iaşi, Trinitas, 2003, p. 144.
60. Şt. Lemny, *Sensibilitate şi istorie în secolul XVIII românesc*, Bucureşti, Meridiane, 1990, p. 77.
61. Jacques Solé, *L'Amour en Occident à l'époque moderne*, Paris, Complexe, 1984, p. 17.
62. Ariadna Camariano-Cioran, *Les Académies princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs*, Tesalonic, Institute for Balkan Studies, 1974, pp. 88-89.
63. Virgil Cândea, «La vie du prince Dimitrie Cantemir écrite par son fils Antioh», *Revue des études sud-est européennes*, 23, 1985, p. 212.
64. Maria-Ana Musicescu, loc. cit., p. 636.
65. Virgil Cândea, loc. cit., p. 216.
66. S.V. Fomin, «Nekropol'Kantemira v Rossii», *Kodry. Moldova literaturnaja*, Chişinău, nr. 5, 1993, p. 228.
67. Autorul lucrării *La scienza nuova* prelua interpretarea aceasta de la cronicarul bizantin Sphrantzes, care relata un episod similar, însă îl situa în viaţa lui Mahomed profetul. *Cf.* Al. Duţu, «Démetre Cantemir et l'image de la civilisation européenne», *Dacoromania*, 2, 1974, p. 29.
68. Gilles Périlhou, «Le Quartier du Fener, une enclave?», în *Istanbul : à la recherche d'une métropole*, *Recherches*, nr. 13, 2001, pp. 99-101.
69. Voltaire, *Essai sur l'histoire générale et sur les mœurs et l'esprit des nations*, Geneva, 1756, p. 237.
70. Nicolae Mavrocordat, *Les Loisirs de Philothée*, ed. Jacques Bouchard, Atena – Montréal, Presses de l'Université, 1989; Nestor Camariano, *Alexandre Mavrocordato, le grand drogman, son activité diplomatique. 1673-1709*, Tesalonic, Institute for Balkan Studies, 1970.
71. L.N. Majkov, «Knjazja Maria Kantemirova», *Russkaja starina*, 1897, pp. 53-54.
72. Ariadna Camariano-Cioran, *op. cit.*, p. 8.
73. Rezervă categoric împărtăşită de Ariadna Camariano-Cioran, *op. cit.*, p. 7.
74. Şi mai îndoielnică este relaţia sa cu un alt dascăl al respectivei academii, Anastasie Nausios, de origine macedoneană, apreciat de autorul *Istoriei Imperiului Otoman* pentru că era cunoscut în Germania şi în Anglia pentru «calităţile sale şi pentru cunoaşterea limbii greceşti». Într-adevăr, acesta urmase cursurile colegiului grec de la Oxford şi pe cele ale «colegiului oriental» de pe lîngă Universitatea din Halle. *Cf.* P. Cernovodeanu, «Démètre Cantemir vu par ses contemporains (le monde savant et les milieux diplomatiques européens)», *Revue des études sud-est européennes*, Bucureşti, 11, 1973, p. 639. Am putut adăuga de curînd la lista cunoştinţelor lui Dimitrie numele lui Ralakis, marele

predicator al Bisericii din Constantinopol, fiul filozofului şi teologului Ioan Cariofil, menţionat şi printre dascălii academiei şi persecutat către sfîrşitul vieţii din cauza aderării sale la învăţătura lui Corydaleu. *Cf.* P. Cernovodeanu, Alvina Lazea, Mihai Carataşu, loc. cit., pp. 1023-1024.

75. *Metafizica*, pp. 20-21.
76. *Metafizica*, p. 22.
77. Gilles Veinstein, *Introducere* la Mehmed Efendi, *Le Paradis des infidèles*, Paris, La Découverte, 1981, pp. 19-20.
78. Despre activitatea diplomatică din Istanbul în acea epocă, a se vedea Bertold Spuler, «Die europäische Diplomatie in Konstantinopel bis zum Frieden von Belgrad (1739)», *Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven*, XI, 1935, pp. 53-115, 171-172, 313-366.
79. *Viaţa*, p. 109.
80. Într-o scrisoare adresată lui Petru cel Mare pe 27 iulie 1711, el aminteşte de serviciile sale timp de 22 de ani (deci din 1689!); în altă scrisoare adresată aceluiaşi destinatar, el repetă că nu a trădat promisiunile făcute principelui Piotr Tolstoi pe cînd se afla la Istanbul, «ceea ce poate mărturisi însuşi Dumnezeu şi Excelenţa sa». Şt. Ciobanu, loc. cit., 1925, pp. 462, 496 şi *idem*, *Dimitrie Cantemir în Rusia*, ed. nouă, Bucureşti, Ed. Elion, 2000, p. 195.
81. Joseph P. de Tournefort, *op. cit.*, pp. 507-508; *Enfants de langue et drogmans* : expoziţie, Palais de France, Istanbul, 25 mai-18 iunie 1995, Istanbul, Yapi Kredi, 1995.
82. Rechemat în 1699 pentru a i se încredinţa o misiune la Lisabona, apoi în Spania şi Olanda, el va fi cel care va semna, în 1717, un tratat cu ambasadorul lui Petru. Consilier de stat, în 1719, starostele negustorilor din Paris începînd din 1720. *Cf.* Jean-Louis Bacqué-Grammont [*et al.*], *Représentants permanents de la France en Turquie (1536--1911)...*, Istanbul – Paris, Isis, 1991, p. 26.
83. *Memorii*, 1996, p. 256.
84. *Memorii*, p. 249.
85. Şt. Ciobanu, *op. cit.*, 2000, p. 199.
86. Émile Varenbergh, «Correspondance du marquis de Ferriol, ambassadeur de Louis XIV à Constantinople», *Annales de l'Académie d'archéologie de Belgique*, Anvers, XXVI, 1870, p. 553.
87. N. Liu, «Dimitrie Cantemir, prince philosophe de Moldavie. Échos européens», *Dix-huitième siècle*, 15, 1983, pp. 431-432. În mai 1710, în urma unui acces de febră cu delir, Ferriol cade în demenţă, apoi se restabileşte şi este rechemat la Paris, unde pleacă pe 4 aprilie 1711.
88. A se vedea *Correspondance consulaire des ambassadeurs de France à Constantinople. 1668-1708. Inventaire analytique...*, de Raia Zaimova, Paris, Archives nationales, 1999.
89. *Sistemul*, p. 537.
90. *Sistemul*, p. 187. Despre dificultatea de a-l identifica pe savantul respectiv, a se vedea Ion Matei, «Le Maître de langue turque de Dimitrie Cantemir : Es'ad Efendi», *Revue des études sud-est européennes*, 10, 1972, pp. 281-288.
91. *Sistemul*, p. 557. După analiza lui D. Moldovanu, *op. cit.*, pp. 15-22.
92. C. Măciucă, *op. cit.*, p. 107.
93. Virgil Cândea, loc. cit., p. 212.
94. *Apud* Gilles Veinstein, loc. cit., p. 19.
95. *Sistemul*, pp. 533, 661-662.
96. *Sistemul*, p. 279.
97. *Sistemul*, p. 547.
98. G. Ciorănescu, «Le 'Hospodar de Valachie' du Musée de Rouen», p. 207.

99. Viorel Cosma, «Le Musicien Démètre Cantemir dans la littérature européenne du XVIIIe siècle», *Revue des études sud-est européennes*, 11, 1973, p. 668; Amnon Shiloah, *La Musique dans le monde de l'islam. Une étude socio-culturelle*, Paris, Fayard, 2002, pp. 210-211, şi O. Wright, *Demetrius Cantemir: the Collection of Notations*. II, [Londra], School of Oriental and African Studies, 1992, pp. 7-8.
100. Ion Neculce, *Opere*, ed. Gabriel Strempel, Bucureşti, 1982, p. 209.
101. Alte mărturii evocă şi mandola sau flautul şi lăuta cu gît lung. V. Cosma, loc. cit., pp. 658 şi 667; *Cartea*, p. 195.
102. Numele Rami înseamnă «satiric» şi i-a fost atribuit de poeţii turci.
103. *Cartea*, p. 18.

Capitolul 4

104. *Metafizica*, p. 29.
105. A se vedea capitolul «Moldova».
106. Lajos Demény, loc. cit., p. 271.
107. *Divanul*, pp. 109, 111.
108. Tahsin Gemil, «Considérations concernant 'l'Histoire ottomane' de Démètre Cantemir». *Dacoromania*, 2, 1974, p. 165.
109. 1698 este data înscrisă pe pagina de titlu, dar este mai sigur că lucrarea a ieşit de sub tipar anul următor.
110. Existenţa purgatoriului constituie de altfel un bun pretext pentru a vitupera împotriva catolicilor. Ca un bun ortodox ce era, Dimitrie neagă existenţa acestuia în viaţa de dincolo, dar acceptă să-i recunoască prezenţa, mai degrabă în sens metaforic, în viaţa pămînteană.
111. Ca o curiozitate, el nu apelează la grandioasa ediţie românească din 1688 (care va face mai tîrziu parte din biblioteca lui), ci la Vulgata în versiune latină după textul ebraic al Vechiului Testament.
112. *Cf.* D. Bădărău, *Filozofia lui Dimitrie Cantemir*, Bucureşti, Editura Academiei, 1964, p. 122; P. Vaida, «Dimitrie Cantemir şi Andrei Wissowatius. Contribuţii la problema izvoarelor umanismului lui Cantemir», *Revista de filozofie*, 12, 1965, pp. 37-48; *idem*, *Dimitrie Cantemir şi umanismul*, Bucureşti, Minerva, 1972, p. 287.
113. D. Bădărău, *op. cit.*, p. 125.
114. *Divanul*, p. 251. Prima operă cunoscută în Europa a acestui autor a fost *Gulistan, ou l'Empire des roses*, tradusă de André de Ryer, Paris, 1634.
115. *Cf.* M. Moraru, «Formules oraculaires et leur rôle dans la technique narrative de Cantemir», *Dacoromania*, 2, 1974, p. 231; Dragoş Moldovanu, *Dimitrie Cantemir între umanism şi baroc*, Iaşi, Ed. Universităţii «Al.I. Cuza», 2002, pp. 161, 189-190, 280 etc.
116. Virgil Cândea, Introducere, *Divanul*, p. 38.
117. *Ibidem*, p. 25.
118. Textul a fost publicat într-o ediţie bilingvă, arabă şi engleză, sub titlul *The Salvation of the Wise Man and the Ruin of the Sinful World*, ed. Ioana Feodorov, Bucureşti, Ed. Academiei, 2006.
119. Virgil Cândea, Introducere, *Divanul*, p. 38. După alţi specialişti, autorul ar fi Cacavela, *cf.* Ariadna Camariano-Cioran, «Jérémie Cacavela et ses relations avec les Principautés roumaines», *Revue des études sud-est européennes*, Bucureşti, 3, 1965, p. 187.

120. *Metafizica*, pp. 21, 46, 250.
121. *Metafizica*, pp. 22, 93, 255-256.
122. P. Vaida, *op. cit.*, 1972, pp. 224-225.
123. D. Bădărău, *op. cit.*, p. 144.
124. *Mic Compendiu*, p. 30.
125. După D. Bădărău, *op. cit.*, p. 136, acesta seamănă cu lucrarea unui student care şi-a încheiat studiile în domeniu.
126. *Istoria ieroglifică*, p. 78.
127. Immanuel Kant, *Critica raţiunii pure*, traducere de Nicolae Bagdasar şi Elena Moisuc, Bucureşti, Editura Ştiinţifică, 1969, p. 19.
128. Allison P. Coudert, *Leibniz and the Kabbalah*, Dordrecht, Kluwer, 1995; *idem*, *The Impact of the Kabbalah in the seventeenth century. The Life of Francis Mercury Van Helmont. 1614-1698*, Leiden, 1998.
129. C. Noica, «Aristotelismul în Principatele române în secolele XVII-XVIII», *Studii clasice*, 9, 1967, pp. 253-266; Al.-Florin Platon, «Medieval Aristotelianism: Western and Eastern Impact», *Analele ştiinţifice ale Universităţii "Al.I. Cuza" din Iaşi*, Iaşi, 37-38, 1991-1992, p. 95.
130. *Metafizica*, p. 202.
131. D. Moldovanu, *op. cit.*, pp. 229-261.
132. Elvira Sorohan, *Cantemir în cartea hieroglifelor*, Bucureşti, Minerva, 1978, p. 42.
133. Roger Caillois, *Le Mythe de la licorne*, Fontfroide-le-Haut, Fata Morgana, 1991; Yvonne Caroutch, *La Licorne: symboles, mythes et réalités*, Paris, Pygmalion, 2002.
134. *Apud* Elvira Sorohan, *op. cit.*, pp. 82-83.
135. Paul Cornea, «'Luminisme' et 'Lumières' 'préparation' et 'début'», în *Début et fin des Lumières en Hongrie, en Europe centrale et en Europe orientale*, Budapesta, Kiado – Paris, Ed. CNRS, 1987, p. 40; Ştefan Lemny, «Die rumänische Aufklärung», *Das achtzehnte Jahrhundert*, Wolffenbüttel, 19, 1995, nr. 1, pp. 38-39.
136. Ernst Cassirer, *La Philosophie des Lumières*, Paris, Fayard, 1983, p. 32.
137. P. Vaida, *op. cit.*, pp. 231-236.
138. *Istoria ieroglifică*, p. 59.
139. *Cartea*, p. 81.
140. *Cartea*, pp. 212, 216.
141. Pentru citate: *Cartea*, pp. 82, 200, 212, 216, 247, 250; Amnon Shiloah, *op. cit.*, p. 211; G. Ciorănescu, «La contribution de Démetre Cantemir aux études orientales», *Turcica. Revue d'études turques*, 7, 1975, p. 212.
142. Despre publicarea ei, a se vedea: Teodor T. Burada, «Scrierile muzicale ale lui Dimitrie Cantemir», *Analele Academiei Române. Memoriile Secţiunii literare*, 32, 1911, pp. 79-192; *Cartea*; O. Wright, *op. cit.*
143. G. Ciorănescu, loc. cit., pp. 208-211; V. Cosma, loc. cit., pp. 666-676.

Capitolul 5

144. *Istoria ieroglifică*, p. 338, nota 476.
145. Virgil Cândea, Introducere, *Divanul*, p. 27.
146. *Divanul*, p. 109.
147. P. Cernovodeanu, Alvina Lazea, Mihai Carataşu, loc. cit., pp. 4 şi 11.
148. Neculce, *op. cit.*, p. 377.

149. Virgil Cândea, «La vie du prince Dimitrie Cantemir écrite par son fils Antioh», p. 213.
150. *Memorii*, pp. 83 şi 116-117, notele 49-50.
151. Virgil Cândea, loc. cit., p. 213.
152. Şt. Ciobanu, *op. cit.*, ed. 2000, p. 197.
153. Maria-Ana Musicescu, loc. cit., p. 632.
154. N. Iorga, «Practica domnească a unui ideolog : Dimitrie Cantemir», în *Academia română. Memoriile secţiunii istorice*, seria III, vol. 16, 1935.
155. M. Kogălniceanu, *Cronicele României sau Letopiseţele Moldaviei şi Valahiei*, II, Bucureşti, 1872, p. 610.
156. M. Kogălniceanu, *op. cit.*, p. 91.
157. N.A. Ursu, «Note la bibliografia lui Dimitrie Cantemir», *Cronica*, Iaşi, 32, 1997, nr. 5, p. 10; Lajos Demény, loc. cit., pp. 265-274.
158. Ion Neculce, *op. cit.*, p. 540.
159. Şt. Ciobanu, loc. cit., 1925, p. 116 (496).
160. Neculce, *op. cit.*, p. 524.
161. *Ibidem*, p. 516.
162. *Dinastia Cantemireştilor*, ed. Andrei Eşanu, Chişinău, Ed. Ştiinţa, 2008, pp. 209-210.
163. Ja.E. Vodarskij, «Legendy Prutskogo pohoda Petra I (1711 g.)», *Otečestvennaja istorija*, 1004, nr. 5, p. 4.
164. C.C. Giurescu, «Une relation inédite sur la campagne de Pierre le Grand en Moldavie, 1711», *Mélanges d'histoire générale*, Cluj, 1927, p. 129.
165. Ja.E. Vodarskij, loc. cit., p. 10.
166. Ernest de Münnich, *Mémoires sur la Russie de Pierre le Grand à Élisabeth Ire (1720-1742)*, ed. Francis Ley, Paris, L'Harmattan, 1997, p. 107.
167. Francesco Algarotti, *Lettres... sur la Russie*, Londra, 1769, p. 154.
168. Akdes Nimet Kurat, *Prut seferi ve barisi*, II, Ankara, Türk tarih kurumu basimevi, 1953, p. 762.
169. Şt. Ciobanu, loc. cit., 1925, pp. 5-6; V. Harea, *Dimitrie Cantemir şi fiul său Antioh*, Iaşi, Ed. Universităţii «Al.I. Cuza», 1999, pp. 45-46.
170. Ja.E. Vodarskij, «Legendy Prutskogo», p. 8.
171. Wim P. van Meurs, «Dimitrie Cantemir as Strategist», *Romanian Civilization. A Journal of Romanian and East Central European Studies*, 8, 1999, nr. 2, p. 3.
172. P. Cernovodeanu, «Démètre Cantemir vu par ses contemporains», pp. 646-647.
173. Akdes N. Kurat, «Der Prutfeldzug und der Prutfrieden von 1711», *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 10, 1962, p. 65.
174. A.D. Xenopol, *Études historiques sur le peuple roumain*, Iaşi, 1887, pp. 83-89; C. Şerban, «Les Préliminaires de l'époque phanariote», în *Symposium. L'époque phanariote*, Tesalonic, 1974, pp. 29-39; A. Pippidi, *Hommes et idées du Sud-Est européen à l'aube de l'âge moderne*, Bucureşti, Ed. Academiei; Paris, Ed. CNRS, 1980, pp. 341-350.

Capitolul 6

175. Maria-Ana Musicescu, loc. cit., p. 618.
176. Şt. Ciobanu, *op. cit.*, 2000, p. 198.
177. Matei Cazacu, «Familles de la noblesse roumaine au service de la Russie. XVe-XIXe siècles», *Cahiers du monde russe et soviétique*, 1993, nr. 1-2, pp. 215 şi urm.
178. Şt. Ciobanu, *op. cit.*, p. 196.

BCU Cluj / Central University Library

179. Şt. Ciobanu, *op. cit.*, 1925, p. 87 (467).
180. Matei Cazacu, loc. cit., p. 216.
181. Victor Cvirkun, «Legendy i vymysly o žizni i dejatel' nosti Dimitrija Kantemira v Rossii», *Revista de istorie a Moldovei*, 5, 1994, nr. 2, p. 17.
182. *Apud* Şt. Ciobanu, loc. cit., 1925, p. 10.
183. Şt. Ciobanu, loc. cit., 1925, p. 443.
184. *Ibidem*, 1925, p. 479.
185. *Memorii*, p. 219-225.
186. Şt. Ciobanu, loc. cit., 1925, pp. 99 (479).
187. N. Ciachir, «Cu privire la activitatea politică desfăşurată de Dimitrie Cantemir în Rusia. 1711-1723», *Revista arhivelor*, 35, 1973, p. 457.
188. Şt. Ciobanu, loc. cit., pp. 96 şi urm.
189. *Memorii*, p. 247; Şt. Ciobanu, loc. cit., 1925, pp. 102-103.
190. F.C. Weber, *op. cit.*, p. 324.
191. N. Ciachir, loc. cit., p. 458. După D. Bantisch-Kamensky (*Illustrations de la Russie, ou Galerie des personnages les plus remarquables de cet Empire sous le règne de Pierre le Grand*, Paris, Moutardier, 1829, p. 389), Carol al VI-lea îl numise pe Dimitrie, la moartea lui, «principe al Imperiului Roman», însă informaţia trebuie verificată; în orice caz, ea pare foarte discutabilă.
192. I.M. Žudin, *Vse o Dmitrovske*, Orel, 1997, pp. 36 şi 70.
193. L.N. Majkov, loc. cit., p. 53.
194. R.M. Bajburova, «Novopostroennyj derevjannyj dom 1745 g. v Caricyne, byvšej Černoj Grjazi», *Pamjatniki kul'tury. Novye otkrytija*, Moscova, Krug', 1992, p. 424.
195. Şt. Ciobanu, loc. cit., pp. 121, 149; P. Cernovodeanu, Alvina Lazea, Mihai Caratașu, loc. cit., p. 1028, nota 30.
196. Şt. Ciobanu, loc. cit., p. 15.
197. *Œuvres du comte d'Algarotti*, vol. VII, Berlin, 1772, p. 64; Michel Heller, *Histoire de la Russie et de son empire*, Paris, Flammarion, 1999, p. 442.
198. V. Harea, *op. cit.*, p. 57.
199. B.H. Hallström, *Russian architectural drawings in the Nationalmuseum*, Stockholm, V. Pettersons, 1963, pp. 6-7.
200. V.V. Antonov, «Rjadom s Mramornym. Kistori osobnjaka Kantemira», *Nevskij arhiv*, II, Moscova – Sankt Petersburg, 1995, pp. 237-241.
201. Şt. Ciobanu, loc. cit., p. 108.
202. Virgil Cândea, «La vie du prince Dimitrie Cantemir écrite par son fils Antioh», p. 220.
203. Şt. Ciobanu, *op. cit.*, 1925, p. 9 (389).
204. S.V. Fomin, loc. cit., p. 228.
205. Şt. Ciobanu, loc. cit., 1925, p. 52.
206. *Ibidem*, pp. 106-107.
207. *Ibidem*, pp. 23-24.
208. Chiar 12 ani, după un descendent al principelui, D. Bantisch-Kamensky, *op. cit.*, p. 387; L.N. Majkov, loc. cit., pp. 58-59.
209. Virgil Cândea, loc. cit., p. 217.
210. Şt. Ciobanu, loc. cit., pp. 402-403, şi F.W. Bergholz, «Tagebuch, welchses er in Russland von 1721 bis 1725 als holsteinischer Kammerjunker geführet hat», *Magazin für die neue Historie und Geographie*, vol. 19, 1785, p. 71, sau F.W. Bergholz, loc. cit.
211. N. Ciachir, loc. cit., pp. 459-460.
212. Virgil Cândea, loc. cit., p. 217.

BCU CLUJ / UNIVERSITY LIBRARY

213. Şt. Ciobanu, *op. cit.*, 2000, pp. 199-200.
214. P. Paltânea, «Ştiri despre familia domnitorului Antioh Cantemir», *Anuarul Institutului de istorie*, Iaşi, 26, 1989, 1, p. 709.
215. E. Pop, «Dimitrie Cantemir şi Academia din Berlin», *Studii*, 22, 1969, nr. 5, p. 832.
216. Şt. Ciobanu, loc. cit., 1925, pp. 109-110.
217. *Ibidem*, pp. 100, 151.
218. A se vedea capitolul următor, subcapitolul „Principele la masa de lucru".
219. A se vedea capitolul 15, subcapitolul „Ultimii Cantemireşti".
220. Şt. Ciobanu, *op. cit.*, 2000, p. 200.
221. L.N. Majkov, loc. cit., p. 50.
222. F.C. Weber, *op. cit.*, p. 324.
223. F.W. Bergholz, «Tagebuch, welches er in Russland von 1721 bis 1725 als holsteinischer Kammerjunker geführet hat», *Magazin für die neue Historie und Geographie*, vol. 19, 1785, p. 71.
224. C. Şerban, «Jurnalul lui Ivan Ilinski. 1721-1730», *Studii*, 8, 1955, p. 127.
225. Simone Blanc, *Un Disciple de Pierre le Grand dans la Russie du XVIIIe siècle, V.N. Tatiščev*, I-II, Lille, Service de reproduction des thèses de l'Université, 1972.
226. Virgil Cândea, loc. cit., p. 220.
227. N. Ciachir, loc. cit., p. 460.
228. André Ropert, *La Misère et la gloire : histoire culturelle du monde russe de l'an mil à nos jours*, Paris, A. Colin, 1992, pp. 68, 83.
229. L.N. Majkov, loc. cit., p. 52; P.P. Panaitescu, «Le Prince Démètre Cantemir et le mouvement intellectuel russe sous Pierre le Grand», *Revue des études slaves*, 6, 1926, p. 261.
230. D. Dvoicenko-Markov, «Demetrius Kantemir and Russia», *Balkan Studies*, 12, 1971, p. 394.
231. L.N. Majkov, loc. cit., pp. 61-62.
232. Şt. Ciobanu, loc. cit., 1925, pp. 113, 117.
233. N. Ciachir, loc. cit., p. 462.
234. Şt. Ciobanu, loc. cit., p. 120

Capitolul 7

235. G. Ciorănescu, «Le 'Hospodar de Valachie' du Musée de Rouen», pp. 92-93.
236. Maria-Ana Musicescu, loc. cit., p. 622.
237. A se vedea G. Ciorănescu, «Contribution à l'iconographie cantémirienne», *Südost-Forschungen*, 36, 1977, p. 224.
238. E. Pop, loc. cit., p. 828; Tiberiu Truter, «Aspecte inedite privind relaţiile lui Dimitrie Cantemir cu Academia din Berlin», *Forum*, 1971, nr. 10, pp. 75-76.
239. Şt. Ciobanu, *op. cit.*, 2000, p. 201.
240. Mircea Maliţa, «Cantemir and Leibniz», *Dacoromania*, 2, 1974, pp. 12-15; ; Al. Boboc. «Leibniz und D. Cantemir: zur Leibniz-Rezeption in Rumänien», *Revue roumaine de philosophie*, 39, 1995, pp. 127-131.
241. *Cf.* marea ediţie în curs de publicare a operei şi corespondenţei lui Leibniz (*Sämtliche Schriften und Briefe*, Darmstadt, O. Reichl, apoi Berlin, Akademie Verlag, 1923-). Nu găsim vreo menţiune nici la Liselotte Richer, *Leibniz und sein Russlandbild*, Berlin.

Akademie Verlag, 1946, sau în volumul *Leibniz und seine Akademie*, hrsg. Hans-Stephan Brather, Berlin, Akademie Verlag, 1993.

242. *Hronicul*, I, p. 156.
243. *Cronicari moldoveni*, cu o introducere de Dan Horia Mazilu, Bucureşti, Ed. Militară, 1987, p. 109.
244. *Hronicul*, I, pp. 7, 119-120, 156-157, 162.
245. *Hronicul*, I, pp. 9, 12, 89.
246. E. Ţarălungă, *Dimitrie Cantemir. Contribuţii documentare la un portret*, Bucureşti, Ed. Minerva, 1989, p. 380.
247. G. Ciorănescu, «La Carte de la Moldavie par D. Cantemir. Sa genese et son destin», *Revue des études roumaines*, 13-14, 1974, pp. 107-119.
248. D. Dvojčenko-Markov, «Puškin i Dmitrij Kantemir», în *Nasledie Dmitrija Kantemira i sovremennost'*, ed. X. Korbu, L. Čobanu, Chişinău, 1976, pp. 144-152; *Descrierea Moldovei*, p. 40; L.P. Belkovec, *Rossija v nemeckoj istoričeskoj žurnalistike XVIII v. G.F. Miller i A.F. Bjušing*, Tomsk, 1988, pp. 229-230.
249. A se vedea primul capitol.
250. O analiză detaliată a acestei scrieri, la Andrei Pippidi, în studiul introductiv care precedă ediţia din *Viaţa*, pp. 7-58. Autorul situează prima etapă a redactării lucrării între 1698 şi 1705, pp. 35-38.
251. *Memorii*, pp. 36-37.
252. *Memorii*, pp. 46-63. O ediţie ştiinţifică a *Istoria războiului împotriva Suediei* a fost recent publicată în Rusia: *Gistorija Svejskoj vojny. Podennaja zapiska Petra Velikogo*, ed. T.S. Majkova, A.A. Preobraženskij, I-II, Moscova, Krug', 2004. Aceasta nu conţine povestirea lui Dimitrie, deşi se referă la ea, tomul I, p. 176, şi tomul II, p. 171.
253. *Neuer Bücher-Saal der gelehrten Welt*, 1714, *apud Sistemul*, p. VI.
254. *Demetrii Cantemirii Incrementorum et decrementorum Aulae othomannicae libri tres*, ed. Virgil Cândea, Bucureşti, Roza Vânturilor, 1999.
255. G.A. Menavino, *Tratatto de costumi e vita de Turchi*, Florenţa, 1548; B. Giorgievitz, *De origino imperii Turcorum...*, 1560; Richard Knolles, *The Generall Historie of the Turkes...*, 2 vol., Londra, 1637; Delacroix, *Mémoires du sieur de la Croix, cy-devant secrétaire de l'ambassade de Constantinople contenant diverses relations très curieuses de l'Empire ottoman*, Paris, 1684; Du Verdier, *Abrégé de l'histoire des Turcs*, Paris, 1676 etc. *apud* M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, «Dimitrie Cantemir, istoric al Imperiului Otoman», *Studii*, 26, 1973, nr. 5, pp. 972-973.
256. *Cf.* Paul Sebag, «Sur deux orientalistes français du XVIIe siècle: F. Petis de la Croix et le sieur de la Croix», *Revue de l'Occident musulman et de la Méditerrannée*, nr. 25, 1978, text on line la adresa: http://remmm.revues.org/document889.html.
257. F. Babinger, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Leipzig, O. Harrassowitz, 1927; Tashin Gemil, «Considérations concernant 'l'Histoire ottomane' de Démètre Cantemir», *Dacoromania*, 2, 1974, pp. 155-166; Gh.I. Constantin, «L'Épisode du cheikh Bedr Ed-din d'après Démètre Cantemir», *Dacoromania*, 2, 1974, pp. 91-113.
258. Gh.I. Constantin, «Dimitrie Cantemir despre Nastratin Hogea», *Revista de istorie şi teorie literară*, 22, 1973, pp. 209-212.
259. M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, loc. cit., p. 975.
260. Pentru o analiză mai extinsă a motivului «descreşterii Imperiului Otoman», a se vedea Andrei Pippidi, *Byzantins, Ottomans, Roumains. Le Sud-est européen entre l'héritage impérial et les influences occidentales*, Paris, H. Champion, 2006, pp. 339-358.

261. *Journal d'Antoine Galland pendant son séjour à Constantinople. 1672-1673*, ed. Charles Scheffer, I, Paris, 1881, p. 236.
262. Gh. Duzinchevici, «Ceva nou asupra legăturilor lui Sobieski cu Moldova», *Academia Română. Memoriile Secţiunii istorice*, 19, 1937, p. 283.
263. M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, loc. cit., p. 985.
264. *Ibidem*, pp. 971-989.
265. F.C. Weber, *op. cit.*, p. 324; G. Ciorănescu, «La Contribution de Démetre Cantemir aux études orientales», *Turcica. Revue d'études turques*, 7, 1975, pp. 214-215.
266. P. Cernovodeanu, «Le Plan de Constantinople par Démètre Cantemir», loc. cit., p. 36.
267. *Sistemul*, p. 551.
268. P. Cernovodeanu, Alvina Lazea, Mihai Carataşu, loc. cit., p. 1043.
269. *Sistemul*, p. XXXI, nota 201.
270. *Sistemul*, p. 279. Dimitrie se referă, poate, la biblioteca ţarului, pe baza căreia s-a înfiinţat ulterior Biblioteca Academiei de ştiinţe. Biblioteca de Stat a Rusiei a fost creată mai tîrziu.
271. *Sistemul*, pp. 149-155, 279, 509.
272. *Sistemul*, pp. XXIV, 29, 101, 329.
273. Dominique Carnoy, *Représentations de l'islam dans la France du XVIIe siècle*, Paris, L'Harmattan, 1998, pp. 11-32, 309.
274. *Sistemul*, p. XXXVII.
275. Tiberiu Trutler, loc. cit., p. 81.
276. *Cf.* P. Cernovodeanu, «Les œuvres de Démètre Cantemir présentées par *Acta eruditorum* de Leipzig (1714-1738)», *Revue des études sud-est européennes*, 12, 1974, pp. 540 şi 546.
277. Panegiricul, pp. 103-106.
278. P. Vaida, *Dimitrie Cantemir şi umanismul*, pp. 238-240.
279. I. Sulea-Firu, «O Scriere inedită a lui Dimitrie Cantemir – Monarchiarum physica examinatio», *Studii şi cercetări de bibliologie*, 5, 1963, pp. 267-275.
280. V.P. Grebenjuk, «D. Kantemir i F. Prokopovič. Literaturnaja polemika», în *Nasledie Dmitrija Kantemira i sovremennost'*, Chişinău, 1976, pp. 174-181, de unde am preluat citatele care urmează.
281. «Locuri obscure în *Catehismul* tipărit în slavoneşte de un autor anonim sub titlul „Prima învăţătură pentru prunci"», traducere şi comentariu de Teodor Bodogae, în *Dimitrie Cantemir (1673-1723), principe român şi cărturar european*, Iaşi, Trinitas, 2003, pp. 104, 129, 131, 154.
282. N. Gogoneaţă, «Scrisoarea lui Dimitrie Cantemir către contele Golovkin», *Revista de filozofie*, 17, 1970, nr. 1, p. 108.

Capitolul 8

283. Pentru istoria acestei expediţii, V.P. Lyscov, *Persidskij poxod Petra I: 1722-1723*, Moscova, Izdat, MGU, 1951, şi Laurence Lockhart, *The Fall of the Safavî Dynasty and the Afghan Occupation of Persia*, Cambridge University Press, 1958, pp. 176-189.
284. Virgil Cândea, loc. cit., p. 218.
285. *Ibidem*, p. 218.
286. E. Lozovan, «D. Cantemir et l'expansion russe au Caucase. 1722-1724», *Revue des études roumaines*, Paris, 13-14, 1974, p. 100.

287. G. Ciorănescu, «L'Activité de Démetre Cantemir pendant la campagne russe en Perse (1722)», *Cahiers du Monde russe et soviétique*, 29, 1988, nr. 2, p. 261.
288. P.P. Panaitescu, *Dimitrie Cantemir. Viața și opera*, p. 144.
289. G. Ciorănescu, loc. cit., p. 265.
290. C. Șerban, loc. cit., p. 129.
291. *Sistemul*, p. 135.
292. P. Cernovodeanu, loc. cit., p. 541.
293. *Idem*, «Dimitrie Cantemir inedit», *Magazin istoric*, 1991, nr. 4, pp. 3-5.
294. C. Șerban, loc. cit., pp. 130-131.
295. *Sbornic Russkago istoriceskago obscestva*, vol. 49, 1885, pp. 113-114.
296. F.W. Bergholz, loc. cit., p. 71 și P.P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 138.
297. Șt. Ciobanu, loc. cit., 1925, p. 139.
298. *Cf.* P.P. Panaitescu, *op. cit.*, pp. 140-141.
299. *Sbornic Russkago istoriceskago obscestva*, vol. 49, 1885, p. 352.
300. G. Ciorănescu, loc. cit., p. 258.
301. Robert K. Massie, *Pierre le Grand*, Paris, Fayard, 1985, p. 783.
302. Virgil Cândea, «La Vie du prince Dimitrie Cantemir écrite par son fils Antioh», *Revue des études sud-est européennes*, 23, 1985, pp. 218-219.
303. E. Lozovan, loc. cit., pp. 102-105.
304. Șt. Ciobanu, loc. cit., pp. 123-124, 133.
305. A.H. Rafikov, «Dmitrij Kantemir i ego Katehizis na tureckom jazyke», în *Knigopečatanie i knižnye sobranija v Rossii do serediny XIX veka*, Leningrad, 1979, pp. 134-141.
306. E. Lozovan, loc. cit., p. 105.
307. Șt. Ciobanu, loc. cit., pp. 122, 128.
308. *Ibidem*, pp. 139-140.
309. Virgil Cândea, loc. cit., p. 219; C. Șerban, loc. cit., p. 134.

BCUIAȘI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCUIASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Partea a doua

Din Rusia în Occident : Antioh Cantemir

BCUIAȘI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCUIASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Capitolul 9

Un tînăr principe în zorii Luminilor ruseşti

Cîţiva ani după moartea lui Dimitrie, Cantemireştii intră într-o perioadă de interminabile disensiuni. Cauza principală o constituie conflictul din jurul moştenirii, alimentat de un testament extrem de ambiguu, dat fiind că Dimitrie lăsase în seama lui Petru cel Mare alegerea celui mai merituos dintre fii ca beneficiar al bunurilor sale. Împăratul se stinge şi el din viaţă în 1725, fără a fi luat vreo decizie în acest sens. Atît timp cît copiii nu au atins vîrsta adultă, mama lor vitregă, Anastasia, continuă să stăpînească întreg patrimoniul familial. Abia pe 19 mai 1729 Curtea imperială tranşează în cele din urmă problema succesiunii în favoarea lui Constantin. Era el oare cel «mai bun» dintre fraţi, cum cerea testamentul? Nu putem trece cu vederea faptul că, prin căsătoria, în 1727, cu Anastasia Galiţina, fiica unui ministru atotputernic în perioada minoratului lui Petru al II-lea, acesta îşi asigurase o importantă protecţie în anturajul puterii, ceea ce a influenţat fără doar şi poate formularea ucazului în favoarea sa. Noul împărat, încoronat în 1728, la 13 ani, era prea tînăr pentru a domni efectiv, ceea ce lăsa vechii aristocraţii toată libertatea de a-şi exercita autoritatea în afacerile statului. Se terminaseră vremurile cînd meritul individual constituia un avantaj considerabil în cîştigarea protecţiei ţarului... Sentimentul de nedreptate pe care trebuie să-l fi încercat Antioh este de înţeles. Pe el îl desemnase Dimitrie în testamentul din 1722 ca fiind cel mai bun dintre fiii săi «în privinţa inteligenţei şi ştiinţei». De atunci încoace nu făcuse nimic care să fi umbrit opinia paternă. Dimpotrivă. El, mezinul familiei, preluase ştafeta ambiţiilor intelectuale ale principelui moldovean, cu aceeaşi sete de cunoaştere şi acelaşi entuziasm creator.

Învăţătura tatălui şi a primilor dascăli

Născut la Istanbul pe 10 septembrie 1709[1] (G., pp. 1-5), Antioh abia făcea primii paşi cînd familia se întoarce în capitala moldoveană, în toamna anului 1710. Cîteva luni mai tîrziu, în iulie 1711, exilul tatălui în Rusia îl proiectează într-un alt spaţiu. Următorii ani îi petrece la Harkov. În 1713, cînd abia împlinise 4 ani, mama lui moare. Tot la o vîrstă fragedă suferise şi tatăl lui aceeaşi pierdere. Pînă la vîrsta de

11 ani, cînd Dimitrie se recăsătorește, trăiește, ca și frații și surorile lui, lipsit de protecția maternă, sub supravegherea tatălui. Există totuși o diferență fundamentală: în timp ce Dimitrie fusese crescut de bătrînul și nu foarte instruitul său tată, Antioh are norocul să fie călăuzit de un tată învățat, care va fi și primul său educator.

Foloasele de pe urma lecțiilor paterne sînt însă discutabile, cum avea el însuși să mărturisească spre sfîrșitul vieții:

> «Ne'ncrederea de sine, rușinea, ne'ndrăzneala
> În mine sunt sădite sau de-a naturii mînă,
> Sau din copilărie de sfatul părintesc»

(*Satira a VIII-a*).

Dacă dorința de a învăța și exigența față de sine însuși sînt un element pozitiv, «ne'ncrederea de sine» și «rușinea» ce-i rămîn din tinerețe vor constitui un handicap greu de învins:

> «Văd însă cu-ntristare c-asemene plecări
> Îmi sunt vătămătoare, dar nu pot să le las»

(*Satira a VIII-a*).

Se întreabă dacă timiditatea îi vine de la felul în care a fost crescut (ascendentul unui tată înzestrat cu o personalitate deosebit de puternică) sau dacă nu cumva trebuie pusă pe seama «naturii», termen pe care-l menționează în treacăt, fără să insiste, dar care este, poate, o aluzie la constituția lui fragilă. Guasco, autorul primei biografii despre el, spune, într-adevăr, că «a avut, la o vîrstă fragedă, variolă», boală ce a făcut ravagii în secolul al XVIII-lea. «La o sută de persoane», scria Voltaire în *Scrisorile filozofice*, «cel puțin șaizeci au variolă; din aceste șaizeci, în anii buni mor zece, iar alte zece rămîn cu sechele pe viață»[2].

Faptul nu este lipsit de importanță. Pasiunea cu care principele își cultivă spiritul este probabil indisociabilă de lupta împotriva bolii care-l macină de la o vîrstă fragedă. Dascălii care au predat în familia Cantemireștilor vor avea numai cuvinte de laudă pentru sîrguința lui. Ne putem însă încrede pe deplin în mărturiile lor, care au fost făcute după ce Antioh a dobîndit un renume literar? Elogiile lor nu sînt cumva o manieră de a arăta că «succesele elevului dovedesc măiestria dascălului», cum avea să proclame unul dintre preceptorii lui, Johann G. Vockerodt? Este drept că, dintre toți copiii lui Dimitrie, Antioh va fi singurul care va întreține legături privilegiate cu foștii săi dascăli, mai ales cu Vockerodt și Ilinski. Ar fi însă hazardat să interpretăm primii săi ani de formare în lumina unor relatări ulterioare. Antioh furnizează de altminteri un amănunt care ne permite să nuanțăm imaginea unui elev foarte harnic și sîrguincios. Cînd evocă cu nostalgie copilăria alături de frați și surori, își amintește mai ales jocurile pe care le practicau pe ascuns, în timp ce Atanasie Condoide îi punea să învețe versuri din Horațiu sau Ariosto. Educația primită în casa părintească[3] nu excludea așadar ghidușia. Putem chiar spune că această fericită îmbinare dintre dobîndirea învățăturii și bucuria de a trăi își va lăsa amprenta asupra personalității sale pe termen lung.

De la Academia ortodoxă la Colegiul catolic

Odată cu plecarea lui Vockerodt, în 1718, apoi a lui Condoide, în 1721, educaţia lui Antioh şi a fraţilor lui pare că nu mai poate continua în casa părintească. De aici şi necesitatea de a căuta o şcoală adevărată. Pe 26 octombrie 1719, Antioh se manifestă pentru prima dată în public, la şcoala mănăstirii Zaikonospaski de la Moscova, unde rosteşte un panegiric în limba greacă: el îşi pune în valoare tot talentul într-o vibrantă evocare a Sfîntului Dimitrie din Tesalonic, al cărui cult este celebrat cu fervoare în lumea ortodoxă.

Episodul aminteşte de un alt panegiric: cel pe care fratele lui, Şerban, îl citise în 1714 în faţa lui Petru cel Mare, cu ocazia sărbătorilor pascale, la vîrsta de 6 sau 7 ani. În 1719, Antioh avea 10 ani. Discursurile celor doi băieţi poartă amprenta tatălui, însă, spre deosebire de textul din 1714, în întregime conceput de Dimitrie, cel din 1719 are mult mai multe şanse să fie considerat drept prima compoziţie a lui Antioh ale cărei urme s-au păstrat. La şcoala de la Zaikonospaski, elevii de vîrsta lui se antrenau în acest tip de exerciţiu intelectual[4]. Cele două panegirice au ceva important în comun: pe fundalul unui discurs religios, Şerban se adresa ţarului, în 1714, pentru a-l îndemna să pornească împotriva otomanilor o operaţiune de care depindea viitorul politic al familiei sale. Deşi rămîne în registrul tematicii religioase, Antioh se gîndeşte şi el la tatăl lui. Nu întîmplător a decis el să-l evoce în acel moment pe Sfîntul Dimitrie. Ca şi sfîntul său patron, martir al luptei pentru religia creştină, Dimitrie nu şi-a sacrificat oare tronul şi nu şi-a pus viaţa în pericol alăturîndu-se creştinilor în războiul împotriva fostului său suzeran, sultanul?

În orice caz, datorită discursului rostit la şcoala de la Zaikonospaski, aflăm că principele a frecventat aşezămîntul în calitate de elev. Este vorba de o şcoală care se bucura de o bună reputaţie, mai ales pentru că acolo se învăţau slavona, greaca şi latina. Prezenţa acestei ultime limbi în programa şcolară este semnificativă pentru deschiderea spirituală ce domnea acolo, comparativ cu învăţămîntul tradiţional, focalizat exclusiv pe studierea limbilor greacă şi rusă. Şcoala de la Zaikonospaski, cunoscută şi sub numele de Academie, era un lăcaş de renaştere intelectuală, care nu se rezuma doar la a-i pregăti pe tinerii săi elevi pentru cariera ecleziastică; era şi o pepinieră pentru formarea elitelor intelectuale ruseşti din alte domenii. Exemplul savantului Lomonosov, care va frecventa această şcoală cîţiva ani după Antioh, este semnificativ[5]. Să nu uităm nici că printre cei ce trecuseră prin respectivul aşezămînt se numărau şi preceptorii Cantemireştilor: Ilinski, care şi-a făcut acolo studiile, şi Condoide, care a predat în acelaşi loc.

Sursele de care dispunem nu ne îngăduie să dăm un răspuns la alte întrebări privitoare la trecerea lui Antioh prin această şcoală: cît timp a petrecut acolo? Ce materii anume a studiat? Tot ce ştim este că în 1721 nu se mai afla la Zaikonospaski: tinerii Cantemireşti treceau printr-o perioadă puţin favorabilă pentru studiile lor, după ce profesorul Condoide fusese chemat de ţar pentru alte însărcinări. Lipsiţi de mentorul lor, ei caută cu disperare un înlocuitor. Este subiectul cererii pe care o

adresează în 1721 ţarului. Tatăl lor intervine pe lîngă protectorul său imperial pentru a-i sprijini, sperînd că îi va putea trimite la studii în Europa. Altminteri, se plînge el, «îşi pierd timpul, cu mare daună pentru mine şi pentru ei»[6].

Odată cu expediţia din 1722 în Caucaz, perspectiva aceasta se îndepărtează definitiv. În schimb, este o ocazie ca Antioh să descopere «un nou mod de a se instrui», cum va spune Guasco, făcînd aluzie la posibilitatea acestuia de a cunoaşte *de visu* imensele regiuni pe care le traversa alături de tatăl său şi de întreaga familie, împreună cu armata ţarului. Ţinuturile, care se înfăţişau «ca o carte deschisă» (S., p. 31), îi dau ocazia să observe moravurile, religia şi modul de viaţă al populaţiilor întîlnite, pe măsură trupele ce înaintau. La capătul acestui periplu, Antioh va avea şi posibilitatea să-şi continue studiile. Prea tînăr pentru a lua parte la operaţiunile militare, precum tatăl şi fraţii săi, rămîne cu mama vitregă şi cu surorile la adăpost, în oraşul Astrahan, la doi paşi de «Poarta de fier a Orientului», unde găseşte locul ideal pentru a-şi desăvîrşi studiile : Colegiul capucinilor, un adevărat avanpost al prozelitismului catolic la hotarele Rusiei. Deşi petrece acolo doar puţin timp, din iulie pînă la sfîrşitul lunii decembrie 1722, noua experienţă se dovedeşte foarte îmbogăţitoare. Ea îi permite să aprofundeze cunoştinţele de limbi străine, în special latina, dar şi celelalte materii care contribuiau la reputaţia învăţămîntului catolic : filozofia, istoria şi geografia. După ce fusese educat în familie de dascăli ortodocşi şi de un profesor protestant, apoi într-o mare şcoală ortodoxă, descoperă acum învăţămîntul catolic, ceea ce înseamnă un nou pas în cunoaşterea celorlalte religii şi în modelarea spiritului spre deschidere şi toleranţă.

Nu este singurul care beneficiază de cultura aceasta eteroclită. Viitorul poet Vasili Trediakovski, născut la Astrahan, în 1703, în familia unui simplu preot, se numără şi el printre elevii Colegiului între 1720 şi 1723. Deşi nu dispunem de nici o dovadă, putem presupune că drumurile lor se vor fi încrucişat. În orice caz, constatăm pasiunea lor comună pentru cultura şi literatura franceză. Ca şi principele, Trediakovski va traduce mai multe lucrări din această limbă, cum ar fi *Arta poetică* a lui Boileau şi *Telemah* de Fénelon, şi va trăi la Paris din 1727 pînă în 1730, mult înaintea principelui. Cei doi se vor întîlni şi în domeniul creaţiei poetice ruse, care capătă, datorită contribuţiei lor şi în ciuda opiniilor lor divergente, un suflu de înnoire şi modernitate.

Academia de ştiinţe din Sankt Petersburg

Antioh este obligat să abandoneze Colegiul capucinilor în ianuarie 1723, dată la care tatăl lui părăseşte Astrahanul. Cîteva luni mai tîrziu, Dimitrie se stinge din viaţă. Pasiunea lui pentru studiu a prins însă rădăcini atît de puternice la fiul său, încît, un an mai tîrziu, pe 25 mai 1724, tînărul în vîrstă de cincisprezece ani solicită direct de la Petru cel Mare autorizaţia de a-şi continua educaţia în străinătate. În aceeaşi scrisoare, el precizează domeniile în care dorea «a căpăta ştiinţă prin limba latină» : istoria veche şi modernă, geografia, dreptul «şi tot ce are legătură cu politica statului»[7]. Această ultimă precizare aminteşte de dispoziţiile testamentului lui Dimitrie.

care specificau că nici unul dintre fiii săi nu avea a fi desemnat drept moștenitor înainte de a fi dobîndit știința și «alte deprinderi cari sînt necesare împăratului și statului». Năzuia oare Antioh să dobîndească cît mai curînd însușirile necesare pentru a îndeplini dorința testamentară a tatălui și a deveni moștenitorul său? Sau încerca pur și simplu să smulgă mai ușor învoirea împăratului? Oricum ar fi stat lucrurile, motivul principal care l-a împins pe Antioh să-i scrie lui Petru cel Mare se află probabil în dorința lui sinceră de a face studii temeinice. Este și argumentul pe care-l invocă, precizînd că «sus-numitele științe se capătă mai ușor și cu mai mult succes în academiile celebre din țările vecine». La acestea, el adaugă alte două domenii în care dorea cu ardoare să se perfecționeze în străinătate și pentru care manifesta «nu puține înclinări [...], către matematică, de asemenea între altele către miniatură»[8], domeniu ce nu prea corespundea la vremea aceea, trebuie să recunoaștem, cu profilul unui slujitor de seamă al statului.

Tăcerea împăratului este surprinzătoare, deoarece ea însemna, de fapt, un refuz. Atitudinea este cu atît mai neașteptată cu cît ea venea din partea unui suveran care îi încuraja pe supușii săi să plece pentru a-și desăvîrși educația în Europa. Există o singură explicație plauzibilă: solicitarea lui Antioh intervine într-un moment cînd Petru avea intenția de a înzestra Rusia cu propria ei Academie, pentru a răspîndi Luminile europene. În 1724, proiectul este pe cale de a prinde formă, iar cei dintîi membri din străinătate sînt invitați la Sankt Petersburg. Însă instituția care abia se forma era confruntată cu o mare dificultate. Concepută în mare parte după modelul societăților științifice europene de mare prestigiu (Academia Regală de științe din Paris, Societatea Regală din Londra sau Academia din Berlin[9]), Academia de științe din Sankt Petersburg se deosebea totuși de acestea prin importanța pe care o acorda misiunii de transmitere a cunoștințelor, membrilor ei revenindu-le sarcina de a susține regulat conferințe și cursuri de nivel universitar sau chiar gimnazial. În îndeplinirea acestui din urmă deziderat, tînăra instituție se lovește totuși de o enormă dificultate: numărul redus al studenților care o frecventau, de unde și preocuparea întemeietorului ei de a invita studenți din străinătate, cum procedase și în cazul primilor membri și profesori[10]. Poate că acesta este motivul care l-a determinat pe împărat să rețină în acea perioadă în Rusia tineri aristocrați precum Antioh, meniți să umple primele rînduri ale asistenței.

Moartea lui Petru, pe 8 februarie 1725, va întîrzia cu aproape un an deschiderea Academiei, care-și va începe lucrările în decembrie 1725, sub domnia Ecaterinei I. Instituția va constitui o pîrghie importantă pentru propagarea Luminilor în Rusia, în special în versiunea lor germană. Grupul celor șaisprezece europeni care lucrau în 1725 la Academie era alcătuit din treisprezece germani, doi elvețieni și un francez, Joseph-Nicolas Delisle, viitorul fondator al Observatorului din Sankt Petersburg, care va juca un rol considerabil în dezvoltarea studiilor geografice din Rusia. Ca o dovadă a acestei predominanțe, stîlpii filozofiei germane de la începutul Luminilor, Samuel Pufendorf (1632-1694), Christian Thomasius (1655-1728) și Christian Wolff (1697-1754), vor fi spiritele tutelare ale noii Academii.

Tînărul Antioh se cufundă de acum înainte în această ambianţă, care va marca pe termen lung societatea rusă modernă. Neputîndu-se pătrunde de cultura occidentală a epocii direct la sursă, se mulţumeşte să o descopere în versiunea importată de primii membri ai noii Academii. În 1726-1727, se află printre cei care audiază cursul de filozofie ţinut de Cristoph Friedrich Gross şi pe cel de matematică al lui Friedrich Cristoph Mayer, doi profesori ale căror preocupări nu au întîrziat să-şi lase amprenta asupra profilului intelectual al principelui.

Gross, de pildă, dobîndise o notorietate de dată recentă pe seama traducerii în germană, în 1724, a *Tratatului filozofic despre slăbiciunea spiritului uman* al lui Pierre-Daniel Huet[11], anticipînd astfel remarcabila receptare critică europeană a operei respective, datorată lui Muratori, fondatorul metodei istorice moderne. În afara acestei publicaţii, cea mai mare parte a scrierilor lui Gross, în special lecţiile lui de filozofie morală, de logică şi metafizică, vor fi totuşi date uitării şi vor rămîne în stare de manuscris în arhivele Academiei ruse. Cursul public ţinut de Gross în 1726 se referea la etică şi la morală, la drepturile şi îndatoririle omului şi ale cetăţeanului, conform principiilor lui Pufendorf[12]. În afară de acesta, mai există şi un manual în manuscris, datat din 1726, al cărui titlu (*Institutiones philosophiae rationalis seu logicae conscriptae in gratiam celsissimi principis Antiochii Cantemiri*) indica limpede că era destinat educării principelui în cadrul unui curs privat «de cîteva ore pe zi».

Textul stă mărturie pentru numeroasele contacte dintre profesor şi student, precum şi pentru ideile ce au contribuit la formarea intelectuală a acestuia din urmă. El se prezenta sub forma unei sinteze a cunoştinţelor relative la mai multe discipline: logică, metafizică, filozofie morală, fizică, istorie, matematică, şi era focalizat asupra cîtorva teme de reflecţie: raportul dintre raţiune şi experienţă, gradele şi instrumentele cunoaşterii, importanţa matematicii, concepţiile despre artă. Găsim în el, între altele, consideraţii despre glorie, destin şi hazard, despre frumuseţe şi armonie. despre conştiinţă, despre natura lui Dumnezeu sau despre importanţa învăţării limbilor străine, domeniu în care principele străluceşte. Manualul îi permite mai ales să înveţe în mod metodic sistemele de idei ale celor mai reprezentativi filozofi ai timpurilor moderne: Descartes, Locke, Wolff, Malebranche, Leibniz, Newton şi Pufendorf. Astfel se explică influenţa considerabilă pe care a avut-o Gross în formarea tînărului, ceea ce-l face pe Guasco să susţină că el îi influenţase cel mai mult «înclinaţia sa categorică [...] spre literatură», termen prin care denumea, după toate probabilităţile, literatura filozofică (S., p. 35). De altminteri, corespondenţa lor dovedeşte că legăturile intelectuale dintre profesor şi discipolul său princiar continuă mult după despărţirea lor, provocată de plecarea lui Antioh în străinătate în 1732.

Cît despre rolul celuilalt profesor al principelui, Friedrich Cristoph Mayer, acesta se rezumă exclusiv la matematică. Sosit la Academie în 1725, ca student, el devine în scurt timp profesor şi dobîndeşte la fel de repede o reputaţie în domeniu[13]. În *Lecţii elementare de astronomie geometrică şi fizică*, matematicianul şi astronomul Nicolas-Louis Lacaille (1713-1762), supranumit «Cristofor Columb al cerului», va recunoaşte utilitatea metodei sale pentru calculele astronomice, iar Maupertuis va

aprecia, în *Astronomia nautică*, eleganta soluție pe care a dat-o unei foarte frumoase probleme de matematică. Stimulat de strălucitul matematician, tînărul principe dezvoltă un mare interes pentru algebră și geometrie, interes ce nu-l va mai părăsi niciodată, intensificîndu-se în timpul misiunilor de la Londra și Paris.

Dacă e să ne luăm după registrele Academiei ruse din Sankt Petersburg, cursurile de filozofie și matematică sînt singurele pe care le-a urmat Antioh. Însă este greu de imaginat că ar fi stat departe de emulația intelectuală ce domnea în jurul lui. O mărturie din 1740, mult după trecerea lui pe la Academie, îl menționează printre cei mai buni studenți în jurisprudență[14]. În plus, poate că era la curent cu prezența la Sankt Petersburg a altor savanți, ale căror nume începeau să fie cunoscute în Europa: Nikolaus Bernoulli și fratele său, Daniel, care au venit la Academia de științe încă de la început, Georg Bernhard Bilfinger, precursorul fizionomiei vegetale, invitat la Sankt Petersburg la recomandarea lui Christian Wolff, după ce fusese suspectat de ateism de profesorii conservatori de la Universitatea din Tübingen, sau Leonhard Euler, matematicianul cel mai prolific al vremii sale, care se alătură Academiei în 1727. Raporturile pe care Antioh le va întreține ulterior cu ei își au probabil originea în acești ani. Invocarea de către Bilfinger, într-o scrisoare din 27 mai 1736, a perioadei cînd îi fusese «personal util» principelui[15] nu poate oare fi interpretată ca o dovadă în acest sens? Dacă așa stau lucrurile, ar fi îngăduit să presupunem că savantul a fost unul dintre primii care l-au inițiat pe principe în teoriile lui Newton, în ciuda propriilor sale reticențe vizavi de sistemul newtonian.

În cercul literaților și savanților care se formează în acea vreme la Sankt Petersburg, Antioh întreține un contact privilegiat cu Gottlieb Siegfried Bayer: nepot al astronomului Johann Bayer, acesta sosește în Rusia în 1726, după ce atrăsese atenția erudiților germani cu foarte controversatul său eseu polemic asupra ultimelor cuvinte ale lui Christos, publicat în 1715. Opera de orientalist a lui Dimitrie joacă un rol hotărîtor în apropierea dintre eruditul german și tînărul principe. Pasionat de cultura orientală, Bayer descoperă, datorită lui Antioh, impresionantul tezaur de cunoștințe din manuscrisele tatălui său. Fiind în măsură să-i aprecieze importanța, el va consacra o parte din energia sa punerii în valoare a acestei comori. Am văzut că datorită lui vor fi cunoscute însemnările adunate de Dimitrie sub titlul *De muro Caucaseo* în actele din 1726 ale Academiei din Sankt Petersburg. Tot el va sprijini îndeaproape eforturile lui Antioh pentru a edita în Rusia *Istoria Imperiului Otoman* și îl va sfătui să adauge o notă biografică asupra autorului. Proiectul nu se materializează, însă aceste preocupări întăresc prețuirea tînărului principe pentru eminentul învățat. Putem citi o emoționantă mărturie într-o scrisoare pe care i-o scrie pe 16 iulie 1736: «Vă scriu rar, însă nu pentru că aș fi leneș. Am o mare considerație pentru dumneavoastră și îmi este foarte plăcut să o fac. Și mai știu că și dumneavoastră aveți o adîncă afecțiune pentru mine. Dacă vă scriu rar, motivul este acela că îmi este greu să scriu în latină și, cunoscîndu-vă măiestria în mînuirea acestei limbi, nu aș vrea să vă dezamăgesc»[16].

Antioh întreține după toate probabilitățile și alte contacte în cercurile Academiei ruse: faptul că i-a permis lui Joseph-Nicolas Delisle să consulte manuscrisele și

documentele cartografice ale tatălui său reprezintă fără îndoială un semn că între ei exista încredere, poate şi prietenie.

Nu putem determina cu precizie cîţi ani a frecventat Antioh Academia de ştiinţe. Chiar dacă singura urmă formală a înscrierii sale priveşte doar anii 1726-1727, nu este exclus ca el să fi participat la activităţile acesteia pînă în 1728, dată la care pleacă din Sankt Petersburg pentru a se instala la Moscova. În orice caz, oricare ar fi fost durata efectivă a studiilor lui academice, perioada a fost decisivă pentru formarea sa şi pentru asimilarea, prin intermediul dascălilor germani, a gîndirii occidentale.

O mărturie tîrzie a lui Antioh ne îndeamnă totuşi să relativizăm interpretarea aceasta. Răspunzînd la o scrisoare excesiv de măgulitoare a lui Voltaire, el susţine că nu posedă o erudiţie pe măsura admiraţiei exprimate de acesta şi mărturiseşte că nu a manifestat «multă curiozitate» înainte de plecarea din Rusia, la vîrsta de 22 de ani, «pentru cercetări ce nu se potriveau nici cu vîrsta [lui], nici cu meseria [lui]» (M., p. 139). Reacţie inspirată de modestie sau autoapreciere realistă?

În garda imperială

Cum se cuvenea pentru un tînăr aristocrat, Antioh îmbrăţişează cariera armelor de timpuriu. La 10 ani, era deja «soldat în regimentul Preobrajenski», cum precizează chiar el, cu mîndrie, în manuscrisul panegiricului rostit cu ocazia Sfîntului Dimitrie, în 1719. În realitate, nu este decît un ucenic într-ale armelor, deoarece, dată fiind vîrsta lui, nu se punea problema să participe în 1722 la operaţiunile militare din Caucaz, asemenea fraţilor săi mai mari. Intrarea în prestigiosul regiment care atrage toate invidiile este totuşi un fapt împlinit. În biografia sa, Guasco nu ratează ocazia de a-l zugrăvi pe tînărul principe ca membru al gărzilor de corp, «cu cizme şi pinteni, stînd într-un fotoliu şi ţinînd sabia în mînă», în anticamera împăratului (S., p. 39). Cu toate acestea, nimic nu ne permite să aflăm de la ce dată asumă el efectiv acest rol, care era rezervat persoanelor de încredere, hărăzite să obţină ulterior bunăvoinţa împăratului. Alte surse vorbesc doar despre promovarea lui în corpul de elită al gărzilor călare, fără a aduce precizări cronologice; avînd în vedere că acest corp a fost constituit sub Ecaterina I, putem totuşi presupune că faptul se petrecea sub domnia ei, între 1725 şi 1728. Pe 25 februarie 1728, la urcarea pe tron a succesorului ei, foarte tînărul împărat Petru al II-lea, Antioh va fi numit sublocotenent, iar cinci luni mai tîrziu, pe 14 iulie 1729, locotenent.

Principele are astfel ocazia să cunoască îndeaproape viaţa şi culisele Curţii imperiale de la Sankt Petersburg şi apoi de la Moscova, unde aceasta se instalează sub Petru al II-lea. Dar, mai ales convieţuieşte, pînă la 22 de ani, cu tinerii neastîmpăraţi din garda imperială, celebră în vremea lui Petru cel Mare, însuşindu-şi, poate, manierele mai rafinate ale noii generaţii de ofiţeri. Mini-jurnalul pe care Antioh îl încropeşte pe paginile unui calendar din 1728[17] ne introduce în cotidianul vieţii lui din această perioadă şi ne dă o vagă idee despre celelalte preocupări ale sale. Din februarie şi pînă în august, el notează datele cînd face de gardă la palat sau cînd

participă la manifestări solemne, precum paradele militare în prezența împăratului, dar și la evenimente mondene, festivități și ospețe între prieteni.

Mențiunile despre cărțile pe care le împrumută (vreo douăzeci, în total) de la prietenii săi reține în special atenția prin subiectele care îl preocupau în acea vreme: este mai ales cazul cărții lui Fontenelle, *Convorbiri despre pluralitatea lumilor*, a cărei traducere în rusă o începe în această perioadă și care i-a fost împrumutată, conform însemnărilor pe marginea calendarului din 1728, de către Piotr Galițin.

Mai multe titluri dovedesc interesul lui Antioh pentru istorie: *Marele dicționar istoric* al lui Louis Moreri, *Memorii despre domnia lui Petru cel Mare*, atribuită lui Jean Rousset de Missy, *Istoria Suediei sub domnia lui Carol al XII-lea* a lui Henri-Philippe de Limiers, ca și o *Istorie a lui Ludovic al XIV-lea* și o *Viață a Ecaterinei* ale căror autori și titluri precise sînt imposibil de identificat.

De notat preeminența literaturii în franceză, fie că este vorba despre lucrări literare, precum *Mizantropul* de Pierre Richelet, sau de traduceri în această limbă, precum *Mentorul modern sau Discurs asupra moravurilor secolului* de Richard Steele (1723) sau *Noul spectator francez* al publicistului olandez Justus Van Effen (1725-1726). Nu ne vom mira să găsim, printre aceste cărți, două «bestselleruri» ale epocii: *Tabloul dragostei* de Nicolas Venette și *Călătoriile lui Cyrus* de Andrew Michael Ramsay, autor cunoscut pentru rolul jucat în întemeierea asociațiilor rozacruciene și masonice. De altminteri, cărțile împrumutate de Antioh de la prietenii săi arată preferința pentru autorii vremii. Doar Titus Livius (cu un titlu neprecizat) și *Aforismele* lui Hipocrate, în latină, fac excepție.

Dintre toate cărțile acestea, două merită o atenție specială. Este greu de identificat ce carte se ascunde sub titlul *De balneis liber chimicus*, titlu notat probabil imprecis de Antioh, dar am fi tentați să credem că interesul pentru această lucrare, care se referă, după toate aparențele, la un subiect medical, are legătură cu grijile pe care i le producea sănătatea lui fragilă. Menționarea unei cărți sub titlul *Povestiri hazlii* dă naștere la alte presupuneri despre personalitatea tînărului cititor. Nu se știe dacă este vorba despre *Noile povestiri hazlii* atribuite lui Boccaccio sau despre cartea cu același titlu a unui autor anonim, care conținea «întîmplări vesele sau divertismente franceze», însă în ambele cazuri se impune o certitudine: curiozitatea aceasta livrescă se află în concordanță cu zburdălnicia ce domnea în sînul «regimentului hazliu» și, mai ales, cu înclinația lui Antioh către genul satiric.

Cele cîteva lucrări împrumutate de principe de la colegii lui spun multe despre ambianța din garda imperială și arată, orice s-ar spune, că armele și cărțile fac uneori casă bună. Dacă mai adăugăm și atmosfera de jovialitate și de camaraderie, înțelegem de ce perioada aceasta avea să-i inspire mai tîrziu lui Antioh o anume nostalgie: cînd va fi ambasador în străinătate, nu va uita să se intereseze de soarta «unuia dintre portretele [sale] înfățișîndu-l în haină militară», care se afla probabil în casa fostului său profesor Ilinski, împreună cu alte documente (M., p. 89). Din nefericire, cercetările vor rămîne fără rezultat, iar portretul cu pricina nu va ieși la iveală.

Amiciţiile literare

Prietenia este o virtute foarte cultivată de Cantemireşti. Ne amintim că, în 1699, ea era subiect de conversaţie între Dimitrie şi ambasadorul polonez, cu prilejul întîlnirii lor de la Curtea moldoveană. Simţul prieteniei este la fel de dezvoltat şi în cazul lui Antioh. El trăieşte, încă din tinereţe, într-o ambianţă de camaraderie, cimentată de preocupări intelectuale, şi aceasta mult în afara cadrului Gărzii imperiale. Găsim o altă mărturie în jurnalul ţinut de unul dintre prietenii lui din acea vreme, Petru Apostol, fiul unui hatman moldovean, un tînăr ce se remarca prin stăpînirea mai multor limbi şi frecventa asiduu librăria deschisă la Sankt Petersburg de Pellontier. Aflăm, datorită jurnalului, că ei se întîlneau adesea la Academia de ştiinţe sau, amănunt şi mai surprinzător, că mergeau împreună în mai multe lăcaşuri de cult străine[18]. După experienţa de la Colegiul capucinilor din Astrahan, Antioh are astfel o nouă ocazie de a-şi cultiva toleranţa şi deschiderea în materie confesională. Nu ne vom mira aşadar să constatăm că recunoaşterea superlativă a calităţilor lui intelectuale vine dinspre un cleric străin, jansenistul Jacques Jubé, venit în Rusia în 1728, în compania principelui Dolgoruki, şi expulzat după doi ani pentru prozelitism : el vede în Antioh pe «singurul învăţat dintre nobilii ruşi ai vremii»[19]. Apreciere fără doar şi poate exagerată. Republica literelor şi a ştiinţelor din Rusia număra în acea vreme destui membri distinşi, chiar dacă numărul lor nu era de natură să uluiască. De altfel, Antioh nu va întîrzia să caute şi să cultive prietenii literare cu unii dintre ei.

Redactarea primelor *Satire* coincide cu înfiripărea prieteniei cu prelatul Teofan Prokopovici, arhiepiscop de Novgorod, unul dintre cei mai străluciţi literaţi ruşi ai vremii. Antioh povesteşte în însemnările pe care le adaugă la satirele sale pentru a prezenta cititorilor circumstanţele compunerii lor împrejurările în care s-au întîlnit ei în cîmpul literelor. Scrisă la finele anului 1729, *Satira I* a fost, după propria-i mărturisire, un exerciţiu pe care nu avea nici cea mai mică intenţie să-l publice. Unul dintre prietenii săi, al cărui nume nu-l menţionează, a avut ideea să i-o arate lui Teofan, avînd grijă să nu divulge identitatea autorului. Sensibil la talentul său, luminatul prelat îi răspunde în versuri măgulitoare, îndemnîndu-l pe poet să-şi scoată masca şi să persevereze pe calea creaţiei :

«Nu ştiu cine eşti tu, prorocule încoronat ;
Dar ştiu de cîtă slavă eşti destoinic ;
De ce, deci, numele l-ai tăinuit ?
Poate de teama proştilor puternici»

(*Stihuri*, pp. 280-281).

Este totuşi greu de imaginat că Teofan ar fi ignorat într-atît preocupările literare ale lui Antioh. Ştim că făcuse parte dintre cei ce-l însoţiseră pe Petru cel Mare în 1711 în expediţia de la Prut, unde îi întîlnise probabil pe Dimitrie şi familia lui. Fostul domnitor al Moldovei şi prelatul vor fi avut apoi ocazia să se întîlnească în cercul colaboratorilor cei mai apropiaţi ai împăratului şi, mai tîrziu, în 1722, ei s-au

situat pe poziţii opuse, cum am văzut, în legătură cu catehismul publicat de Teofan[20]. Este aşadar imposibil să ne imaginăm că acesta din urmă nu l-ar fi cunoscut pe foarte înzestratul fiu al lui Dimitrie, deşi circumstanţele întîlnirii lor literare rămîn în ceaţă. Mai ciudat este însă că prietenia lor trece peste divergenţele dintre Dimitrie şi bătrînul prelat, provocate de catehismul celui din urmă[21]. Antioh îi dedică chiar *Satira a III-a*, care începe, în stilul ditirambic al epocii, cu evocarea arhiepiscopului:

«Arhipăstor slăvite! Tu, căruia puterea
Înţelepciunii nalte a spus a sale taine,
Şi toate de pe lume pre larg ţi-a arătat,
O, Teofan! Tu care pricepi şi înţelegi
Oricîte-o minte-ntreagă a le cuprinde poate!»

(*Satira a IV-a*).

O îndelungată tradiţie literară i-a atribuit principelui un alt poem, intitulat *Cîntec de alinare la oda păstorului Pimen, care-şi jeluie soarta turmei în timpul unei vîntoase*, poem considerat drept o dovadă în plus a influenţei exercitate asupra tînărului poet de ilustrul prelat. Scris pe la 1730, poemul se prezintă ca o replică la o elegie a lui Teofan, *Plînge păstorul îndelunga vreme rea*, în care prelatul deploră nedreptăţile îndurate după moartea lui Petru cel Mare. Autorul *Cîntecului de alinare* se bucură că necazurile păstorului se termină, datorită venirii Anei, «zeiţa Rusiei», care anunţă reîntoarcerea soarelui şi o eră de «lumini» şi de prosperitate. În acelaşi timp, atrage atenţia asupra propriei sorţi: dacă păstorul şi-a regăsit «turma», aluzie la faptul că şi-a recăpătat rolul de vază, el însuşi continuă să rămînă «singur pe lume», lipsit de orice recunoaştere. Şi cum o copie manuscrisă a poemului, datînd din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, poartă semnătura lui Antioh, comentatorii au dedus în grabă că textul făcea parte din lista celorlalte opere ale sale. Cercetătorul rus Serghei Nikolaev a demonstrat inconsistenţa acestei paternităţi: după el, versificaţia din *Cîntecul de alinare* nu are nimic în comun cu creaţia poetică a lui Antioh, la fel şi limba folosită, care pledează mai degrabă pentru un autor ucrainean. În plus, imaginea păstorului lasă să se înţeleagă limpede că autorul aparţine clerului, la fel ca Teofan, de unde ipoteza că acesta ar putea fi arhimandritul de origine ucraineană Teofil Krolik, un alt intelectual eminent al vremii. Înlăturat succesiv din Sinodul Bisericii ruse în 1726, apoi de la conducerea mănăstirii Ciudskoe din Moscova în 1727, acesta nu va avea parte de o nouă funcţie decît în septembrie 1730, cînd va deveni arhimandrit al mănăstirii Novospask: traiectoria pare să se potrivească la perfecţie cu lamentaţiile autorului *Cîntecului de alinare*[22].

Desigur că această analiză sărăceşte lista operelor lui Antioh. În schimb, o îmbogăţeşte pe cea a unuia dintre prietenii săi. Pentru că Teofil Krolik nu este doar un admirator al lui Teofan; el este şi unul dintre prietenii apropiaţi ai lui Antioh, care le trimite *Satira I*, lui şi lui Teofan, în acelaşi timp; poetul precizează în însemnările lui că Teofil Krolik i-a răspuns neîntîrziat, adresîndu-i cu această ocazie «multe stihuri preamăgulitoare [...] l-a îmbărbătat şi l-a hotărît a stărui în compunerea satirelor sale».

Faptul că intelectualii care au parte de mari frustrări în timpul domniei lui Petru al II-lea se apropie unii de alţii nu este întîmplător. După ce au jucat un rol important sub Petru cel Mare, Prokopovici şi Krolik sînt cu totul marginalizaţi. Chiar dacă Antioh îşi păstrează locul în garda imperială, ba chiar urcă cîteva trepte ierarhice, el simte ca pe o profundă nedreptate hotărîrea luată de Curte în problema succesiunii tatălui său, care tranşase în favoarea fratelui Constantin. Apropierea dintre aceşti intelectuali nu se explică doar prin raţiuni de ordin personal: admiraţia pe care i-o poartă lui Petru cel Mare şi susţinerea reformelor acestuia îi unesc într-o atitudine comună de respingere a oligarhiei nobiliare ce-l înconjoară pe Petru al II-lea, ameninţînd să distrugă opera predecesorului său. Nemulţumiţi de cei ce ţin frîiele puterii, ei aruncă aceeaşi privire critică asupra societăţii, uniţi de o credinţă identică în binefacerile învăţăturii şi ale progresului Luminilor. Frapaţi de legăturile dintre aceşti bărbaţi şi de convergenţa activităţilor lor culturale, unii au fost tentaţi să identifice nucleul unei autentice asociaţii, pe care au denumit-o «Ucenaia drujina», «frăţia adepţilor învăţăturii», reluînd o formulă de-a lui Prokopovici[23]. Istoricii ruşi, dimpotrivă, pun, pe drept cuvînt, la îndoială o asemenea ipoteză[24]: nici prietenia lor şi nici faptul că aveau să joace, în scurt timp, un rol politic pe măsura aspiraţiilor lor nu dovedesc în vreun fel că s-ar fi asociat în perspectiva unei acţiuni bine conturate.

La această confrerie, vizibil întemeiată pe afinităţi intelectuale şi politice, probabil întru totul informală, trebuie să mai asociem un nume prestigios: pe cel al lui Vasili Tatişcev. Participant, alături de Petru cel Mare, la bătăliile de pe Poltava şi Prut, s-a străduit din răsputeri să pună în practică programul reformator al ţarului, conducînd lucrările de construire ale marilor exploatări miniere din Siberia, pe care le-a administrat cu pricepere, întemeind şi oraşul Ecaterinburg – avanpost de la poalele Uralilor în vederea expansiunii spre Asia. Tatişcev este preocupat şi de supravieţuirea operei lui Petru cel Mare şi îşi pune toate speranţele în dezvoltarea învăţămîntului, temă căreia îi consacră una dintre cărţile sale, *Conversaţie dintre doi prieteni despre folosul ştiinţei şi al şcolilor*, unde prietenia este de altfel văzută ca un adevărat mijloc de a uni minţile luminate în lupta împotriva superstiţiilor şi ignoranţei. Nu avem certitudinea că Antioh ar fi făcut parte din cercul prietenilor lui cei mai apropiaţi, dar ştim totuşi că se cunoşteau: o scrisoare din 18 octombrie 1731, adresată de Tatişcev bibliotecarului Academiei ruse de ştiinţe, evocă o corespondenţă ce ar fi existat între principe şi el[25].

Nu toţi prietenii lui Antioh aparţin cercului de intelectuali de mare anvergură. Este, de pildă, cazul prinţului Nikita Trubeţkoi, cunoscut în epocă pentru funcţiile importante pe care le-a asumat în stat, cum ar fi cea de procuror general al Senatului. Chiar şi în cazul lui, prietenia lor este însufleţită de o pasiune literară comună. În însemnările ce însoţesc *Satirele*, se precizează că acest «mare prieten» şi-a descoperit, datorită influenţei lui Antioh, «aplecarea către poezie» şi a scris cîteva versuri, despre care se spune că «ar fi reuşite» (S., pp. 72, 384-385). De altminteri, autorul satirelor îi dedică cîteva dintre operele sale: *Satira a VII-a*, *Cîntul al II-lea* (conceput ca un omagiu adus unuia ce-şi consacră fiece clipă din viaţă slujirii binelui public) şi prima dintre epistolele sale, scrisă cu ocazia victoriei ruşilor asupra turcilor în 1740, victorie în urma căreia Trubeţkoi va fi numit guvernator al Siberiei.

1730, un rol pe scena istoriei

De pe poziţia ocupată în garda imperială şi cultivînd cu mare grijă legăturile de prietenie cu figurile reprezentative ale culturii ruse din vremea lui, Antioh asistă la evenimentele succesive care frămîntă istoria ţării sale: moartea lui Petru cel Mare, înscăunarea, pe 26 ianuarie 1725, a Ecaterinei I şi moartea ei, apoi urcarea pe tron a unui copil de 13 ani, Petru al II-lea, urmaşul nefericitului fiu al lui Petru cel Mare, ţareviciul Alexei. Odată cu noua domnie, un vînt de nesiguranţă suflă asupra Rusiei. Fără îndoială că, sub domnia foarte tînărului ţar, instalat pe tron prin intrigile lui Dolgoruki şi Galiţin, marea nobilime dorea să pună din nou mîna pe putere, pentru a-şi redobîndi privilegiile de odinioară şi a îngropa reformele lui Petru cel Mare. Pentru început, revenirea la vechea Rusie a fost anunţată printr-un act simbolic: Moscova devine din nou capitală.

În 1730, situaţia este deosebit de neliniştitoare. Petru al II-lea este pe punctul de a se căsători cu fiica ministrului său Dolgoruki – etapă decisivă în recucerirea puterii de către vechea aristocraţie –, cînd, în ianuarie, moare brusc de variolă. Ceea ce nu constituie o piedică: partidul aristocratic se aruncă pe această ocazie pentru a-şi consolida puterea. O aduce pe tron pe Ana Ivanovna, mezina fratelui lui Petru cel Mare, Ivan al IV-lea, după ce a obligat-o să accepte condiţii drastice, care ar fi făcut din viitoarea împărăteasă o marionetă în mîinile miniştrilor ei. Din opera ţarului reformator s-ar fi ales praful dacă nu s-ar fi produs evenimentul care avea să rămînă în istorie sub numele de «ziua păcălelilor». Pe 25 februarie 1730, puţin după intrarea Anei în capitală, partizanii regimului autocratic instaurat de Petru cel Mare, cu sprijinul regimentelor Gărzii imperiale, reuşesc o lovitură de forţă, care-i permite împărătesei să se elibereze de sub dominaţia vechii oligarhii: ea poate astfel să rupă în public actul ce-i fusese impus şi să redobîndească puterea deplină. Momentul este extrem de important pentru supravieţuirea modelului de guvernare absolutistă şi luminată al lui Petru cel Mare, dar şi pentru continuarea procesului de modernizare a Rusiei. Rolul pe care l-au jucat în această acţiune protagoniştii săi principali rămîne totuşi puţin cunoscut: este vorba în special de cîţiva bărbaţi de stat, care vor ocupa poziţii importante în timpul domniei Anei (Andrei Ostermann, Alexei Cerkaski), sau literaţi, precum Teofan Prokopovici şi Tatişcev[26]. Este interesant că printre ei se numără doi participanţi înrudiţi cu Antioh: feldmareşalul Ivan Trubeţkoi şi Ivan Beţkoi[27], care avea să devină consilier al Ecaterinei a II-a, implicîndu-se în mod deosebit în reforma educaţiei.

Cît despre rolul asumat de Antioh, îl cunoaştem doar din povestirea biografică a lui Guasco: se pare că principele ar fi pronunţat un discurs patetic în faţa împărătesei Ana, rugînd-o, în numele Gărzii imperiale, «să preia puterea absolută, după modelul glorioşilor şi iluştrilor ei strămoşi»[28]. Ceea ce este plauzibil pentru un om de litere care nu se ferea să-şi expună convingerile politice: în ciuda admiraţiei pe care o va exprima ulterior pentru modelul britanic, va apăra mereu ideea că o guvernare autocratică era singura potrivită cu realităţile ruseşti. Iată cum explică Guasco

poziţionarea lui în favoarea revoluţiei de palat care îi înapoia Anei puterea deplină: «Nu că ar fi fost partizan al despotismului, respecta prea mult [...] libertatea individuală ca să nu fie conştient de avantajele sistemului de guvernare propus, însă considera că, în circumstanţele date, se cuvenea mai curînd să fie respectată ordinea în vigoare. De altfel, el a considerat totdeauna că o monarhie temperată de aristocraţie reprezenta cea mai bună formă de guvernare» (S., p. 48)[29]. Pledoaria aceasta nu constituie oare şi o modalitate de a justifica participarea lui Antioh la un eveniment care i-a permis, în fond, Anei să inaugureze o nouă epocă din istoria rusă?

Imaginea pe care împărăteasa o va lăsa posterităţii este ambiguă. Unele dintre reformele iniţiate de ea au împins ţara pe calea progresului: putem astfel pune pe seama ei organizarea serviciilor poştale, a învăţămîntului şi a asistenţei sanitare. Comerţul şi industria s-au dezvoltat, iar stilul de viaţă al Curţii a recăpătat strălucirea societăţii occidentale. Maşina de stat s-a întărit, s-a organizat mai bine, dar, în acelaşi timp, a devenit mai represivă, pentru că s-a sprijinit pe o poliţie politică secretă, care nu existase sub Petru cel Mare. Adversarii au fost îndepărtaţi sau eliminaţi în mod sîngeros, ceea ce le-a permis să domnească împărătesei şi favoritului ei Biron ca nişte stăpîni absoluţi.

Instalarea noului regim i-a îngăduit lui Antioh să beneficieze de o primă gratificaţie consistentă: în decembrie 1730, el primeşte 1 300 de case ţărăneşti, adică mai bine de 4 000 de suflete, în regiunea Nijni-Novgorod şi Briansk, mult mai mult, de exemplu, decît Tatişcev, căruia i se dau, cu aceeaşi ocazie, 1 000 de iobagi[30]. S-a speculat mult pe seama acestei danii. Unii au văzut aici un semn de recunoştinţă pentru rolul jucat de principe cu ocazia zilei de 25 februarie 1730 şi o modalitate de a compensa nedreptatea suferită sub Petru al II-lea, în afacerea succesiunii tatălui său. Argumentul este fragil. Pentru că ceilalţi fraţi ai lui Antioh şi sora lui, numită doamnă de onoare a împărătesei, au beneficiat de aceeaşi donaţie[31]. În plus, Cantemireştii şi cei care vor fi jucat un rol în «ziua păcălelilor» nu erau singurii cărora Curtea imperială le-a acordat asemenea foloase. S-ar părea aşadar că era vorba mai degrabă de un semn al bunăvoinţei imperiale, acordată în mod tradiţional de suverani cu ocazia instalării lor. O altă formă de recompensă nu va întîrzia să-i fie acordată lui Antioh: va fi numit ambasador la Londra. Vom vedea că ea va fi interpretată, cumva mai plauzibil, ca o nouă confirmare a rolului jucat de principe pe scena istoriei ruse în 1730.

Capitolul 10

A scrie şi a traduce: în căutarea unui destin literar

La plecarea în Anglia, Antioh, în vîrstă de 22 de ani, scrisese deja vreo zece lucrări, ceea ce reprezenta în acea vreme un adevărat palmares şi o realizare cu atît mai remarcabilă cu cît le redactase într-un timp relativ scurt, între 1725 şi 1731. La fel de remarcabil este şi ritmul în care lucrează. În 1725, la 16 ani, traduce *Sinopsis istoric* al poetului şi istoricului bizantin Constantin Manasses (secolul al XII-lea), pornind de la o versiune în latină, iar din 1725 şi pînă în 1726 redactează un *Dicţionar rus şi francez*. 1726 este un an deosebit de rodnic: traduce din franceză în rusă *La Lettre d'un Sicilien à un de ses amis, contenant une agréable critique de Paris et des Français*, şi scrie *Simfonia la psaltire*, care vede lumina tiparului în noiembrie 1727. Anul acesta marchează de altfel o răscruce în creaţia lui: începe să compună satire, gen pe care-l va cultiva toată viaţa şi căruia îi va consacra cea mai mare parte a operei sale. Tînărul găseşte timpul necesar pentru a continua în paralel şi activitatea de traducere: în 1729 traduce, din latină, *Istoria universală* a lui Iustin şi, din franceză, *Tabloul lui Cebes*. În 1730 urmează două contribuţii remarcabile: compune primul cînt din poemul *Petrida* şi începe traducerea *Conversaţiilor despre pluralitatea lumilor* de Fontenelle, pe care o va încheia înainte de finele anului 1731, dar pe care nu va reuşi să o publice decît zece ani mai tîrziu.

Cronologia aceasta – care rămîne aproximativă, pentru că nu se cunosc cu certitudine datele la care au fost redactate mai multe dintre lucrările sale – nu ţine seama de textele a căror paternitate este discutabilă (traducerea *Satirelor* lui Boileau, *Psalmii*), nici de compoziţiile în genuri «minore» (ode, epigrame, fabule etc.).

Chiar şi fără să ţinem cont de scrierile a căror paternitate este nesigură, opera elaborată de Antioh înainte de plecarea în străinătate este considerabilă şi dezvăluie dublul profil al autorului: acela de traducător asiduu, dar şi de poet de talent, care va pune bazele literaturii moderne din ţara lui.

Traducătorul

Cam jumătate din titlurile pe care le-am citat sînt traduceri. Activitatea aceasta, împărţită între redactarea unor lucrări originale în rusă şi traducerea, în aceeaşi limbă, a operelor reprezentative ale literaturii universale, este caracteristică pentru perioada de primenire şi deschidere prin care trecea Rusia pe atunci, ca şi pentru dorinţa elitelor intelectuale de a micşora enorma prăpastie ce despărţea ţara lor de Europa.

Rolul pe care trebuiau să-l asume lucrările sale în înflorirea culturii naţionale este limpede exprimat de principe în prefaţa ce însoţeşte traducerea la *Istoria universală* a lui Iustin, pe care a început-o în Rusia şi a încheiat-o la Paris: «Cred», spune el, «că strădania mea de a-i traduce pe vechii latini şi greci ar putea contribui la îmbogăţirea poporului nostru, trezindu-i măcar pasiunea pentru ştiinţă». Exerciţiul, pe care-l practică «cu cea mai mare plăcere», constituie însă şi un mijloc eficient de a-şi îmbunătăţi cunoştinţele de latină: «Am început să traduc pe cînd eram foarte tînăr, pe vremea studiilor mele de latină», avea el să explice mai tîrziu, în prefaţa scrisă la Paris, «şi am avut astfel prilejul să constat că această îndeletnicire reprezintă calea cea mai bună de a adînci cunoaşterea unei limbi străine»[32].

Proiectele de traducere din franceză au avut probabil o motivaţie similară, cel puţin în parte. În orice caz, prima traducere din franceză, pentru *La Lettre d'un Sicilien à un de ses amis, contenant une agréable critique de Paris et des Français*, coincide cu o perioadă de intensă învăţare a acestei limbi. Talentul său în această privinţă reţine de altminteri atenţia unui francez aflat în trecere prin Rusia, abatele Jubé, care consemna în 1728 că principele este, «la această dată», singurul dintre nobilii ruşi care traduce «la perfecţie» din franceză în rusă (G., p. 168).

Autorul *Scrisorii* fiind anonim (majoritatea argumentelor pledează în favoarea lui Giovanni Paolo Marana, celebru în epocă pentru *Spionul turc*, carte publicată în 1684[33]), nu putem decît să încercăm să deducem, examinînd conţinutul lucrării, motivele care l-au împins pe Antioh să se lanseze în această traducere.

Lucrarea îşi propune de fapt să zugrăvească în culori extrem de vii Parisul de la începutul secolului al XVIII-lea. Impresiile de călătorie ale unui sicilian, redate în formă epistolară, îi îngăduie cititorului să descopere multitudinea de faţete ale tumultuoasei capitale franceze, descrisă ca fiind «cel mai sigur şi cel mai delicios oraş din Univers»[34].

Am putea crede că descrierea a prins rădăcini în imaginaţia traducătorului, făurindu-i, pentru o vreme, imaginea despre societatea franceză, şi să presupunem că, dacă a ales să traducă lucrarea, a făcut-o pentru a-şi satisface propria curiozitate pentru oraşul Luminilor, zece ani înainte de a-l vedea cu propriii ochi. Amintim şi că genul epistolar exercita o adevărată fascinaţie asupra cititorilor epocii: Marana o demonstrase deja prin *Spionul turc*, mult înainte de celebrele *Scrisori persane* ale lui Montesquieu. Principele se mulţumeşte totuşi să-şi prezinte cu modestie lucrarea, în prefaţă, ca pe prima lui încercare de traducere în rusă a unui text scris în franceză, care are măcar meritul, spune el, de a fi fost dusă la bun sfîrşit: «Poate că nu este desăvîrşită», precizează el, «dar am mers pînă la capăt»[35].

Scrisoarea unui sicilian deschide calea altor traduceri din franceză. Următoarea pe listă este *Tabloul lui Cebes*, un text filozofic de cîteva pagini, care dispunea deja de o versiune rusă, rămasă în manuscris şi realizată după ediţia originală în greacă[36]. Să nu fi ştiut oare principele de existenţa ei? Tot ce e posibil, deşi cărţile manuscrise se bucurau în epocă de o oarecare difuzare sub formă de cópii. În scurta prefaţă la traducerea sa, Antioh sugerează o altă explicaţie: spune că a apreciat în mod deosebit calităţile traducerii franceze, care îmbina fidelitatea faţă de textul original cu utilizarea unui stil liber, simplu şi plăcut. Să nu uităm că principele era un bun cunoscător al limbii greceşti. În schimb, nu ştim care dintre multiplele versiuni franceze publicate după cea dintîi, apărută la Lyon în 1529, i-a servit drept punct de plecare.

Antioh urmăreşte aici acelaşi scop ca în traducerea lucrărilor istorice ale lui Iustin sau Manasses: să facă accesibile în limba rusă cîteva din operele culturii clasice europene, cu singura diferenţă că interesul lui se concentrează de astă dată asupra unui fragment din filozofia anticilor. Într-adevăr, textul se deosebeşte prin încărcătura lui simbolică, dezvăluită treptat pe parcursul dialogului dintre un grup de tineri şi un bătrîn înţelept, care îi ajută să descopere sensurile ascunse ale unui tablou. Autorul enumeră, într-o manieră aluzivă, valorile pe care le consideră esenţiale pentru o existenţă «împlinită»: dreptatea, cinstea, modestia, libertatea, «moderaţia», blîndeţea, «fericirea». Exegeţii nu s-au putut pune de acord asupra orientării filozofice – stoică sau neopitagoreică – care stă la baza lucrării. Identitatea autorului nu aduce mai multă lumină, pentru că nu se ştie dacă este vorba de Cebes din Teba, format la şcoala pitagoreicilor şi prieten cu Socrate – opinie împărtăşită de majoritatea comentatorilor şi pe care şi-o însuşeşte şi traducătorul rus –, sau de stoicul cu acelaşi nume care a trăit la Cizic, cum cred alţi cîţiva[37].

Oricare vor fi fost convingerile autorului, voinţa lui de a transmite un mesaj moral este mai presus de orice îndoială. Aspectul acesta a fost, poate, decisiv în decizia traducătorului de a-l tălmăci, pentru că putea astfel să-şi însuşească, de-a lungul activităţii de transpunere în rusă, o gîndire ce rezona pe aceeaşi lungime de undă cu propriile convingeri. Vom regăsi de altfel în satire şi în corespondenţa lui privată ideile propovăduite de Cebes prin intermediul maximelor sale. El proclamă, de pildă, că nu bogăţia te face să devii virtuos, ci «adevărata instrucţie». Şi, cum arată Antioh în prefaţă, el «expune atît de măiestrit preceptele vieţii, încît pot fi luate în întregime ca nişte sfaturi». «Dacă oamenii ar binevoi să-i asculte spusele, traiul lor ar fi mai senin.» «Traiul mai senin», în «împlinire» – iată şi idealul lui Antioh, în acord cu filozofia morală a Luminilor, răspîndită în Rusia de misionarii veniţi de la Halle sub domnia lui Petru cel Mare, precum şi de cîţiva rari prelaţi ortodocşi luminaţi, printre care şi Prokopovici[38]. În plus, ne amintim că lecţiile de morală erau foarte apreciate în casa Cantemireştilor, iar Dimitrie se străduia mereu să fie un exemplu pentru copiii lui. Antioh nu are totuşi doar voinţa de a transmite o lecţie de moralitate. El doreşte şi ca învăţătura să fie plăcută: alegerea lui s-a oprit asupra *Tabloului lui Cebes*, explică dînsul în prefaţă, şi pentru că lectura este agreabilă, însuşire care explică succesul textului de-a lungul secolelor[39].

Conversaţii despre pluralitatea lumilor

Aceeaşi dorinţă de a îmbina utilul cu plăcutul îl împinge să întreprindă o a treia traducere din franceză: este vorba despre *Conversaţii despre pluralitatea lumilor*, decizie care arată implicit că principele alesese în ce tabără să se poziţioneze în controversa dintre antici şi moderni. Publicată pentru prima dată în 1686, admirabila pledoarie a lui Fontenelle în favoarea gîndirii moderne aduce o remarcabilă contribuţie la cunoaşterea raţională a lumii, întemeiată pe ideile cele mai înaintate despre ştiinţă, de la Giordano Bruno şi pînă la Descartes. Dacă nu exprimă idei originale capabile să îmbogăţească dezbaterea ştiinţifică, ea va juca în schimb un rol consistent în popularizarea teoriilor ce au revoluţionat gîndirea în secolul Luminilor. Lucrarea, concepută după modelul *Principesei de Clèves*, se prezintă ca un «roman de astronomie». În conversaţia galantă pe care naratorul o are, pe durata a şase seri, cu o marchiză, cititorul descoperă «lucruri foarte importante despre fizică şi astronomie», în special teza heliocentrică, care a dat o lovitură decisivă reprezentării biblice a lumii, şi îndrăzneaţa ipoteză, sugerată în titlu, conform căreia universul ar fi locuit şi de alte creaturi, asemănătoare fiinţelor omeneşti. Datorită cărţii acesteia, cartezianismul încetează să mai fie preocuparea unui cerc limitat de învăţaţi şi se răspîndeşte masiv în societate, ceea ce face din *Conversaţiile despre pluralitatea lumilor* un text întemeietor pentru gîndirea Luminilor şi, după Ernst Cassirer, un adevărat prolog ce anunţă *Sape audere* al lui Kant[40]. De aici şi importanţa traducerii sale în limba rusă. În plus, Antioh nu ignora, probabil, faptul că Fontenelle îi adusese de timpuriu un vibrant elogiu lui Petru cel Mare. Însă aspectul esenţial este că, prin intermediul cărţii, copios tradusă în mai multe limbi în timpul vieţii scriitorului francez, ruşii vor avea acces pentru prima dată la un autor de pe avanscena actualităţii intelectuale a vremii lor şi că decalajul dintre publicarea textului în limba originală şi transpunerea lui în limba rusă va fi infinit mai mic decît în cazul celorlalte traduceri ale sale[41]. Odată cu această lucrare a lui Fontenelle, traducătorul lui Iustin şi al lui Cebes face un pas decisiv pe calea apropierii culturale dintre Rusia şi Europa, în spiritul ţelului pe care şi-l fixase.

Trebuie să luăm măsura enormelor dificultăţi ale acestei întreprinderi de pionierat. Cum arăta şi Antioh în prefaţă, «introducerea unor lucruri noi nu este uşoară» în Rusia vremii, mai ales din cauza sărăciei lexicului filozofic şi ştiinţific. Pentru a depăşi obstacolele lingvistice ce îi despărţeau pe savanţii ruşi de ştiinţa europeană, nu exista o altă soluţie decît elaborarea terminologiilor necesare, îndeletnicire care-l obligă pe traducător să inventeze în rusă termeni noi, precum «densitate», «transparent», «cercetare» etc.[42]. În plus, el hotărăşte să adauge la traducere un consistent aparat de note, ca să le explice compatrioţilor principalele concepte folosite de Fontenelle – «filozofie», «fizică», «maşină», «turbion» –, termeni ce le erau deocamdată puţin familiari.

Traducerea aceasta reprezintă însă mult mai mult decît o inovaţie în planul vocabularului. Prin conţinutul său, ea transplantează în Rusia o nouă concepţie

despre lume şi zdruncină în profunzime gîndirea tradiţională, ceea ce îi va aduce destule neplăceri cînd va lua decizia de a o publica. Principele are şi ferma convingere că lucrează nu doar pentru îmbogăţirea cunoaşterii ştiinţifice şi literare, ci şi pentru înnobilarea moravurilor – pe scurt, pentru «binele poporului rus» – şi va sfîrşi prin a avea cîştig de cauză.

Un amănunt coroborează importanţa pe care Antioh o acordă *Conversaţiilor despre pluralitatea lumilor*: este singura dintre traducerile sale anterioare anului 1732 pe care o pregăteşte pentru publicare. Toate celelalte au rămas în stare de manuscris, ceea ce nu a împiedicat difuzarea lor – desigur, restrînsă – sub formă de cópii. Este cazul *Sinopsisului* lui Manasses şi al *Scrisorii unui sicilian*, din care s-a găsit cîte un exemplar în biblioteca unui membru al familiei Galiţin şi în cele ale altor personaje ilustre, la Timotei Orlov sau la familia Voronţov[43].

Conversaţiile reprezintă un caz aparte. Pentru prima dată, Antioh poate spera să vadă iminenta publicare a uneia dintre traducerile sale, datorită ajutorului fostului său profesor, Christoph Gross, care contribuise personal la popularizarea lui Fontenelle la Academia de ştiinţe. Într-adevăr, acesta, în calitatea lui de secretar şi preceptor al copiilor contelui Ostermann, ministrul rus al Afacerilor Externe, are relaţii importante şi nu întîrzie să intervină în acest sens. Pe 30 septembrie 1731, primeşte un răspuns încurajator de la Schumacher, colegul lui de la Academia de ştiinţe: «Dacă principele Antioh Cantemir doreşte să-mi trimită traducerea din Fontenelle, voi face tot ce-mi stă în puteri pentru a o edita». El formulează totuşi o rezervă, foarte semnificativă pentru suspiciunea ce plana asupra lucrării: «Mi-ar plăcea să ştiu din capul locului dacă contele Ostermann şi arhiepiscopul Prokopovici şi-au dat asentimentul, întrucît cartea are un astfel de conţinut încît nu poate fi publicată fără un acord ministerial»[44]. Odată cu plecarea în grabă a lui Antioh la Londra, demersurile în vederea publicării par să fi fost abandonate. Cît despre îngrijorarea autorităţilor ruse cu privire la cartea lui Fontenelle, se va înţelege mai bine natura ei cînd publicarea va avea loc, zece ani mai tîrziu. Vom reveni.

Paternitatea altor traduceri ale lui Antioh anterioare anului 1732 rămîne incertă. De pildă, traducerea versificată a *Psalmilor* 36 şi 72 i-a fost mult timp atribuită, pentru unicul motiv că ea figura într-o antologie alături de diverse alte texte ale principelui. În realitate, o analiză atentă a limbii indică mai curînd un traducător de origine ucraineană, neidentificat, poate chiar Prokopovici[45].

Tot astfel stau lucrurile şi în privinţa traducerii primelor patru *Satire* şi a *Discursului adresat regelui* de Boileau, care au fost atribuite principelui pentru că una dintre copiile lor, realizată la mijlocul secolului al XVIII-lea, a fost legată laolaltă cu un manuscris al *Satirelor*: argumentul a fost însă pe drept cuvînt considerat ca fiind puţin concludent[46]. Antioh nu este de altfel singurul pasionat în epocă de opera acestui autor: contemporanul lui Trediakovski, de pildă, va traduce, în 1752, *Arta poetică*. Poetul rus a fost fără doar şi poate influenţat de ilustrul reprezentant al clasicismului francez, mai ales în prima perioadă. Epigrama intitulată *Lui Leandru, ahtiat după ceasornice*, considerată o creaţie originală, este pur şi

simplu o traducere din Boileau: singura diferenţă este numele ceasornicarului, Lubin la Boileau, Leandru la Antioh. Însă nici un alt element nu ne permite să-i atribuim lui Antioh paternitatea traducerii *Satirelor* lui Boileau.

În căutarea originalităţii: *Simfonia la psaltire*

Între 15 şi 22 de ani, Antioh nu este doar un traducător asiduu. El îşi caută concomitent propriul drum în literatură: din ansamblul scrierilor sale, o jumătate sînt creaţii originale. Debutul lui datează, cum am văzut, din 1719, anul panegiricului de omagiere a Sfîntului Dimitrie, chiar dacă pana băiatului de 10 ani nu poate fi despărţită de cea a tatălui.

Vor trebui să mai treacă totuşi cîţiva ani pînă să-şi poată lua zborul şi să facă dovada propriei originalităţi. Dispunem de o primă dovadă a tatonărilor sale în pagina de titlu a unui proiect, care trebuia să fie un *Dictionnaire russe et français en faveur et à l'usage de ce [sic] qui veut apprendre la langue française/Dictionar rus şi francez spre beneficiul şi folosinţa ce [sic] vrea să înveţe limba franceză*, unde a indicat atît locul redactării, Sankt Petersburg, cît şi perioada: 1725-1726[47]. Se mai ştie că, aproximativ în aceeaşi perioadă, Antioh a împrumutat de la un prieten, Petru Apostol, o carte de François-Antoine Pomey. Sursa nu menţionează şi titlul, dar s-a pus întrebarea dacă nu cumva era vorba despre unul dintre celebrele dicţionare ale lexicografului francez, *Dicţionarul regal al limbilor franceză şi latină*, apărut iniţial la Lyon, în 1664: Antioh se va inspira în bună parte din acesta cînd va elabora, în 1737[48], *Dicţionarul rus şi francez*, despre care vom mai vorbi în legătură cu şederea sa în străinătate.

Proiectul din tinereţe al unui *Dicţionar rus şi francez* este în mod evident legat de înclinaţia lui pentru limba franceză şi de primele traduceri din această limbă.

Concomitent cu iniţiativele acestea greu de definit intervine publicarea, în noiembrie 1727, a *Simfoniei la psaltire*, care marchează debutul lui Antioh în lumea literelor ruse. Reuşita este cu atît mai remarcabilă cu cît autorul nu avea decît 18 ani. Cum se explică o asemenea realizare? Tînărul autor susţine că, în acest text, a vrut să vină în întîmpinarea «nevoilor spirituale» ale poporului rus şi să contribuie la educaţia lui religioasă. Plecînd de la convingerea că *Psaltirea*, care ar trebui să fie pentru orice bun creştin textul de căpătîi, era puţin cunoscută de compatrioţii lui, el propune o versiune mai atractivă şi mai uşor de consultat. Psalmii sînt aşezaţi în ordine alfabetică, ceea ce-i permite cititorului să găsească fără dificultate pasajele cele mai importante. Dispunerea aceasta dă lucrării întreaga sa greutate, pentru că, precizează el, un astfel de sistem, «nou şi inedit, nu este împrumutat de la alţii».

Misiunea în care s-a angajat pionierul literaturii ruse moderne este copleşitoare: a trebuit să transpună psalmii dintr-o limbă moartă, slavona, într-o limbă vie, rusa, şi, în plus, să redea versurilor întreaga lor armonie! Lecţiile primite de la profesorul Ilinski, cunoscător rafinat al limbii ruse, s-au dovedit cît se poate de folositoare în

această privinţă. Şi totuşi, în ciuda unor merite în materie de versificaţie, *Simfonia la psaltire* nu-l anunţă încă pe viitorul poet.

După Guasco, cartea dovedeşte «veneraţia şi vocaţia sa pentru cărţile sfinte» (S., p. 36). Pe de altă parte, alegînd un subiect religios, Antioh nu-şi sporea oare şansele de a publica cartea? Nu putem trece cu vederea constrîngerile pe care trebuiau să le accepte oamenii de litere în Rusia acelor vremuri. Exemplul său ilustrează foarte bine greutăţile întîmpinate de un autor tînăr – fie el chiar şi de rang înalt –, care nu-şi putea croi o carieră literară fără a traversa mai întîi sfera religiei.

Nimic nu arată că lucrarea ar fi contribuit, cum spera autorul, la mai buna cunoaştere a psalmilor de către compatrioţii săi. În mod ciudat, doar un comentator străin, colaborator la *Journal encyclopédique*, publicaţie ce apărea la Yverdon, în Elveţia, îşi va aminti de ea, aproape treizeci de ani mai tîrziu: «S-a aplecat cu atîta rîvnă asupra Sfintei Scripturi», putem citi în numărul din 15 ianuarie 1756, «încît a reuşit o transpunere foarte potrivită a psalmilor în limba lui maternă». Desigur că autorul acestui elogiu reia practic termenii folosiţi de Guasco în biografia lui Antioh. Dar mai adaugă un cuvînt de laudă ce pare a exprima admiraţia sinceră, chiar dacă nu cunoştea nemijlocit cartea: «A avut puterea», declară el, «să întreprindă singur o lucrare pentru care cardinalul Hugues[49] a folosit 500 de slujitori ai Domnului» (p. 21).

Naşterea poetului: *Satirele*, *Petrida*

Cizelarea versificaţiei ruse într-un text religios constituia un exerciţiu constrîngător pentru un poet care aspira să-şi pună în valoare talentul. Abia după ce a plătit tributul către autoritatea religioasă a Marelui Sinod, publicînd *Simfonia la psaltire*, a putut Antioh să dea frîu liber elanului său creator: se înscrie acum pe un drum total opus, atît prin stil, cît şi prin tematică, scurtei sale experienţe de versificare a psalmilor. Din acest moment, genul satiric va deveni terenul său predilect. Principele va continua să facă traduceri, va scrie ocazional şi alte piese «minore» (epigrame, epistole şi ode), însă satira va reprezenta de acum înainte partea cea mai fecundă şi mai originală a operei lui. Este genul care-l va consacra şi îi va conferi un loc în literele ruse.

Transformarea care se produce în opera lui literară începînd din 1727 este surprinzătoare. Nimic nu o anticipa: nici modelul reprezentat de tatăl său, autor al unei opere de erudiţie şi al unei proze savante şi sofisticate, nici propriile eseuri anterioare. Îndepărtîndu-se definitiv de primele lui scrieri, autorul *Simfoniei la psaltire* se dedică de acum încolo criticii tarelor societăţii. În timp ce opţiunile lui de traducător nu se modifică, opera sa originală înregistrează o metamorfoză radicală.

Mutaţia aceasta profundă se explică cu siguranţă prin aceea că el a găsit în satiră genul cel mai potrivit personalităţii sale. Să nu uităm că petrecuse ani buni în tovărăşia băieţilor de viaţă din «regimentul hazliu» şi că nu se ţinuse, desigur, departe de viaţa plină de plăceri pe care o duceau tinerii ofiţeri. Astfel încît ni-l putem imagina mai degrabă predispus la ironie şi persiflare decît la reculegere

evlavioasă. La toate acestea se mai adaugă şi influenţa maeştrilor satirei, de la Iuvenal şi Horaţiu pînă la Boileau.

Însă faptul decisiv este, poate, atenţia încordată cu care Antioh urmăreşte problemele şi comportamentele ce frămîntă societatea în care trăieşte, acestea constituind principala lui sursă de inspiraţie. Incertitudinile ce planează asupra Rusiei între 1727 şi 1730, sub domnia lui Petru al II-lea, îi dau de gîndit. Opera lui Petru cel Mare este ameninţată de oligarhia nobiliară, care se poziţionează din nou pe avanscena politicii, iar partidul «bătrînilor» exercită autoritatea la Curte, în dauna generaţiei tinere, crescută în fascinaţia exercitată de personalitatea ţarului. De reformele şi regimul de meritocraţie instaurat de defunctul împărat se alege praful, iar corupţia, care se întinde de sus pînă jos pe scara socială, subminează încrederea în stat. Antioh avea şi motive personale pentru a trece de partea contestatarilor, de cînd Curtea imperială pronunţase o judecată ce ignora cu desăvîrşire drepturile lui asupra moştenirii paterne. Totul face aşadar ca realitatea socială să-i apară în culorile cele mai întunecate. Motivele pe care le-am evocat pentru a-i explica poziţia la înscăunarea Anei par a constitui şi fermentul atracţiei lui pentru poezia satirică. Criza societăţii, în forma ei cea mai palpabilă – corupţia moravurilor –, îi trezeşte inspiraţia critică. Ar fi însă o naivitate să reducem naşterea unui poet la un banal determinism, ştiut fiind că originile creaţiei sînt cu mult mai misterioase. De altfel, opera satirică elaborată de Antioh înainte de plecarea la Londra nu şi-a dezvăluit încă toate secretele. Se cunoaşte, de pildă, numărul satirelor compuse, într-o primă formă, în această perioadă: *Satira I: Asupra hulitorilor învăţăturii*, datată 1729; *Satira a II-a: Asupra zavistiei şi trufiei nobililor cu rele năravuri* şi *Satira a III-a: Despre felurimea patemilor omeneşti*, terminate în 1730; *Satira a IV-a: Asupra primejdiei scrierilor satirice* şi *Satira a V-a: Asupra relelor moravuri omeneşti îndeobşte*, 1731. Se mai ştie şi că, în 1731, Antioh încearcă, fără succes, să le publice, în timp ce ele pornesc a circula din mînă în mînă prin intermediul copiilor manuscrise, făcîndu-i cunoscut numele. În 1728, abatele Jubé observa că ele «încep să se bucure de faimă printre cei ce se remarcă cît de cît» în societatea rusă a vremii (G., p. 168). Însă adevărata întindere a operei elaborate înainte de 1732, anul plecării principelui în străinătate, rămîne o enigmă: după această dată, ea se pierde în revizuirile succesive ce i-au dat forma definitivă, cea din ediţia critică publicată în franceză în 1749 şi în rusă în 1762.

Atracţia lui Antioh pentru satiră nu-l împiedică să se dedice şi altor încercări literare. Din martie pînă în august 1730[50] experimentează genul poemului epic cu un text al cărui titlu, *Petrida sau Descrierea în stihuri a morţii lui Petru cel Mare, împăratul întregii Rusii*, aminteşte de *Henriada* lui Voltaire[51]. Contrastul cu genul său predilect este izbitor, lucru de care este deplin conştient:

> «Eu care-am scris pe vremuri, dar nu din răutate,
> Zeflemitoare stihuri, năravuri şi păcate
> Am luat, ades, în coarne şi-am veştejit în versuri

Mîrşave obiceiuri sau jalnice eresuri –
A Rusiei durere plîng, azi, cu întristare,
Şi rîsul mi se-ntoarce în lacrime amare»

(*Stihuri*, p. 251).

Putem ghici motivele schimbării de registru. Ele se explică mai ales prin marea devoţiune a lui Antioh pentru amintirea împăratului şi, poate, prin dorinţa de a ilustra, sub această formă poetică, fidelitatea faţă de politica acestuia, care îşi recăpătase actualitatea sub auspiciile Anei. De altminteri, ea, noua suverană, care «de-acelaşi sînge este, slăvit, ca Petru», îl ajută pe poet să depăşească durerea pe care o simţise la moartea ţarului.

Imaginea zugrăvită de poet ţarului ţine practic de panegiric. Din acest punct de vedere, autorul se situează în tradiţia ilustrată odinioară de Dimitrie în discursul pronunţat de fiul său, Şerban, în 1714 şi de Prokopovici în *Cîntul de victorie* dedicat lui Petru cel Mare după victoria de pe Poltava din 1709. Emoţionanta *Oraţie funebră la mormîntul lui [...] Petru cel Mare în 1725* l-a influenţat în mod vizibil, fără a uita că Antioh însuşi practicase genul, în ciuda vîrstei fragede, în elogiul scris în memoria Sfîntului Dimitrie în 1719. După ce a cerut ajutorul muzelor pentru «a pune-n vorbe fapte atîta de măreţe», autorul zugrăveşte portretul maiestuos al împăratului înşiruind superlative:

«Zic: Petru. Dar cuvîntul ce-nseamnă pot eu spune?
Blîndeţe, cumpătare, curaj, înţelepciune,
Şi grijă părintească, şi dreaptă judecată,
Ţar gospodar cum nu cred să mai fi fost vreodată,
Şi credincios prieten, cu inima de aur,
Oştean cum n-a fost altul încununat cu laur –
Desăvîrşirea-ntreagă s-a adunat într-însul,
Şi-aş fi ocara lumii de mi-aş preface plînsul».

Este greu să descifrăm în aceste versuri semnele unei capodopere literare, însă poemul – cel dintîi scris în genul epic în literatura rusă – are meritul de a marca începuturile versificaţiei moderne în Rusia. Se remarcă şi iscusinţa autorului de a pune în versuri lista realizărilor politice ale ţarului: reorganizarea statului, lărgirea frontierelor spre Orient şi Occident, afirmarea Rusiei ca o putere maritimă etc. Antioh declară chiar că, înzestrat cu asemenea însuşiri, Petru cel Mare «ar fi putut să-ndrume întreaga omenire». În plus, poemul conţine una din primele descrieri literare ale Sankt Petersburgului, unde sînt evocate clădirile de o splendoare «fără pereche» ce se înălţau pe malurile Nevei.

Din păcate, poemul se încheie după primul cînt. Dacă dăm la o parte ipoteza după care opera nu ne-ar fi parvenit în integralitatea ei (lucru valabil în privinţa altor texte), întreruperea aceasta bruscă naşte întrebări. Istoricul literar I. Serman presupune că Antioh ar fi avut intenţia de a-l înfăţişa pe Petru cel Mare «ca pe un apărător al statului de drept, avînd poate chiar dorinţa de a instaura monarhia constituţională în Rusia. Cînd a devenit evident [pentru el] că împărăteasa Ana avea să guverneze în mod autocratic, continuarea poemului şi-a pierdut orice sens, aşa că l-a abandonat»[52].

O asemenea ipoteză ar face ca ideile tînărului principe să pară cu atît mai avansate, însă presupunerea este lipsită de orice temei documentat şi, în plus, ea se află în contradicţie cu concepţia politică a lui Antioh, atît cît am putut-o descifra din puţinele mărturii de care dispunem cu privire la rolul pe care l-a jucat pe scena rusească în 1730.

Acceptînd ideea că autorul ar fi renunţat de bunăvoie să continue scrierea poemului, Mietta Baracchi Bavagnoli găseşte un element de răspuns în temerea principelui de a se poziţiona cu prea mare ostentaţie, într-un moment în care viitorul operei politice lăsate moştenire de Petru părea incert[53]. Cazul lui Lomonosov, care va avea îndoieli similare, însă treizeci de ani mai tîrziu, cînd va scrie poemul *Petru cel Mare* (1759-1761), vine în sprijinul acestei opinii. Dacă autorii ruşi se temeau, la atîţia ani după moartea ţarului, de reacţiile adversarilor politicii sale, încheie Mietta Baracchi Bavagnoli, atunci această teamă trebuie să fi fost cu atît mai mare în 1730.

Raţionamentul nu este impecabil: este greu de imaginat că ar fi existat cineva care să nu cunoască, în epocă, ataşamentul Cantemireştilor faţă de memoria lui Petru cel Mare. Pe de altă parte, iniţiativele luate ulterior de Antioh pentru a face să dăinuiască cultul împăratului în posteritate vor demonstra că poziţia lui era lipsită de orice echivoc. Ceea ce ne face să credem că abandonarea poemului este datorată nu atît unor considerente oportuniste, cît unor factori ce ţin exclusiv de procesul de creaţie. De fapt, avem de-a face cu reţinerea lui Antioh, ceea ce recunoaşte de altfel el însuşi, cît priveşte compunerea de elogii în versuri: dacă suferă de lipsă de inspiraţie cînd vine vorba să evoce memoria unui împărat defunct de anvergura lui Petru cel Mare, lucrurile stau şi mai rău cînd trebuie să împletească lauri pentru suveranii pe care-i slujeşte. La urcarea pe tron a lui Petru al II-lea, scrie doar două versuri, iar la începutul domniei Anei, compune în onoarea ei o *Odă* vizibil inspirată din Boileau. Măgulirea nu-i vine la fel de lesne precum critica moravurilor şi a caracterelor. Ceea ce şi mărturiseşte deschis în *Satira a IV-a*:

> «Eu însă ştiu că dacă m-apuc de lăudat,
> Ş-al tău năravˌ o, muză, voiesc de a-l preface,
> Oricît mă lupt cu gîndul, asud, mă frec pe frunte,
> Abia scot două versuri, ş-acele încă sunt
> Neroase, şchiopătînde şi aspre la auz, [...]
> Iar cînd năravuri rele găsesc spre înfruntare,
> Îndată te faci alta, te isteţeşti la minte,
> Din pană versul curge mai iute, mai uşor,
> Eu însumi întru sine că sunt poet mă simt,
> Şi nu fac cititorii atît de mult să caşte»
>
> (*Satira a IV-a*)

Oricît de modest ar fi interesul lor pe plan literar, aceste opere de circumstanţă au rămas în istoria culturală pentru că au deschis noi orizonturi poeziei ruse.

Capitolul 11

Un ambasador rus la Londra şi la Paris

O numire surprinzătoare

Din 1729, Antioh începe să viseze la o carieră diplomatică: se pare că, în acel an, el sperase să obţină un post la colegiul rus de afaceri externe, poate în perspectiva unei misiuni în Franţa, însă proiectul nu s-a concretizat[54]. Şi iată că, dintr-odată, Curtea îl trimite, pe 9 noiembrie 1731, ambasador la Londra. Numirea a surprins mult, mai întîi pe contemporani, apoi pe biografii săi, care nu vor conteni să se întrebe care au fost motivele deciziei, ţinînd cont, mai ales, că principele nu avea decît 22 de ani. Desigur că nu este singurul însărcinat cu o asemenea misiune de atît de tînăr: cîteva decenii mai tîrziu, Metternich avea să fie numit, la aceeaşi vîrstă, ambasador al principelui elector din Trier (care nu era totuşi Rusia mare!) la Viena. În orice caz, vîrsta tînărului Antioh pare să fi provocat destule reticenţe la Curtea rusă dacă ţinem cont că favoritul împărătesei, contele Biron, a trebuit să garanteze pentru el: «Să nu vă îngrijoreze vîrsta principelui Cantemir», i-ar fi spus el Anei, după cum relatează Guasco, «îl cunosc şi răspund pentru calităţile lui» (S., p. 58).

Englezii sînt la fel de rezervaţi. Într-o perioadă cînd cele două ţări îşi întăreau relaţiile, vîrsta lui Antioh risca să pună la îndoială seriozitatea intenţiilor Curţii de la Sankt Petersburg. Dacă nu era vorba decît de atît, soluţia era pregătită! Pentru a reduce la tăcere orice eventual protest din partea diplomaţiei engleze, Ostermann, iscusitul ministru rus al Afacerilor Externe, îl îmbătrîneşte puţin pe ambasadorul său[55]...

Chiar dacă ruşii ascund la nivel oficial vîrsta reală a trimisului lor, înşelătoria este totuşi prea flagrantă ca să mai poată fi camuflată. Vestea că reprezentantul ţarinei este un foarte tînăr principe se răspîndeşte pe toate canalele diplomatice: o găsim, de pildă, în însemnările pe care Magnan, însărcinatul cu afacerile franceze în Rusia, o trimite guvernului său[56].

Neîncrederea pe care o inspira iniţial Antioh se risipeşte totuşi foarte curînd: «Sper că tînărul vă va place», scrie Forbes, rezidentul englez din Rusia, regelui George al II-lea, «deşi, pînă acum, nu a participat la treburile statului»[57].

Pentru unii autori, numirea principelui nu se poate explica decît prin rolul pe care-l jucase în revoluţia de palat din 1730. Însă, paradoxal, în timp ce pentru unii apare ca o recompensă[58], alţii văd în ea o măsură menită să îndepărteze un martor

devenit supărător după preluarea puterii de către împărăteasă[59], formă de ostracism curent practicată de autocraţia rusă. Zvonurile vremii susţin că influentul principe Dolgoruki veghea cu mare grijă ca toţi cei ce cunoşteau dedesubturile politicii ruse să-şi sfîrşească zilele în ţări străine[60]. Ana şi favoritul ei Biron nu se mulţumesc doar să-i pedepsească pe vechii adversari, ci îi înlătură şi pe cei care i-au sprijinit. Este cazul lui Tatişcev, pe care îl îndepărtează din capitală, însărcinîndu-l cu o misiune importantă în Urali. Ar putea fi şi cazul lui Antioh.

După Guasco, Antioh ar fi avut intima convingere că toţi cei ce deţineau informaţii, chiar şi cele mai inocente, despre culisele Curţii erau tot timpul în mare pericol. Să se fi gîndit oare Antioh la propria situaţie? Ne pierdem în tenebrele istoriei ruse, care a oferit, în toate epocile, destule motive pentru astfel de suspiciuni.

Descriind circumstanţele plecării principelui la Londra, Guasco dă o altă explicaţie, pe care o primise, după toate probabilităţile, de la Antioh însuşi: numirea ar fi rezultatul unor intrigi puse la cale de socrul fratelui său Constantin, influentul ministru Galiţin; după ce obţinuse cîştig de cauză pentru ginerele lui în afacerea testamentului lui Dimitrie sub Petru al II-lea, acesta se temea de o posibilă răsturnare a situaţiei sub domnia Anei. A-l trimite pe Antioh cît mai departe posibil de Sankt Petersburg ar fi constituit un mijloc de a-l lipsi de orice posibilitate de a influenţa deciziile ce se luau în secret la Curte (S., pp. 56-57). Într-adevăr, tînărul ambasador va avea destule greutăţi în a-şi apăra, de la distanţă, interesele în materie de succesiune. Ceea ce va recunoaşte el însuşi mai tîrziu, cînd va relua problema: «treburile augustei mele stăpîne», avea el să spună, referindu-se la misiunea diplomatică, «nu mi-au permis să mă ocup de interesele personale. Chiar am uitat cu totul de propriul meu proces»[61].

Argumentele acestea păcătuiesc totuşi prin cîteva inexplicabile contradicţii. Într-o scrisoare din 21 august 1735 adresată surorii sale, principele se plînge că «mulţi duşmani» rîvnesc la postul lui şi uneltesc pentru a-i lua locul[62]. Prin urmare, este greu de înţeles ce anume urmăreau «duşmanii» lui: prezenţa lui în străinătate sau rechemarea în ţară?

O explicaţie mai raţională a ieşit de curînd la lumină: ea interpretează numirea lui ca pe o consecinţă a propriei solicitări de a-şi continua cariera în străinătate[63]. Nu dorea el de mult timp să trăiască o vreme în «ţările civilizate» din Europa? Calitatea de ambasador nu era oare cea mai bună ocazie de a-şi îndeplini visul?

Oricum vor fi stat lucrurile, abnegaţia cu care şi-a îndeplinit misiunea sugerează că nu i-a fost impusă împotriva propriei voinţe. Dimpotrivă: totul arată că găsise un post pe măsura dorinţelor şi însuşirilor sale, ce se armonizau la perfecţie cu interesele împărătesei. Continuînd politica lui Petru cel Mare, pentru scurtă vreme întreruptă de domnia lui Petru al II-lea (1727-1730), Ana Ivanovna încearcă să-şi întărească autoritatea în interiorul statului şi, în acelaşi timp, să contribuie la strălucirea Rusiei în Europa. Mesagerii pe care-i trimite în marile capitale trebuiau să lucreze la recunoaşterea imperiului ca putere respectabilă şi să apere imaginea unei Rusii moderne, angajată pe calea deschisă de ţarul reformator. Referinţele la memoria lui Petru cel Mare ocupă un loc esenţial în această acţiune, pentru că simbolizează

voinţa moştenitoarei lui de a-i continua politica de deschidere europeană. Antioh are toate calităţile pentru a îndeplini cu succes o astfel de misiune. El oferă garanţia fidelităţii, în virtutea legăturilor ce existaseră între familia lui şi împărat, dar şi prin participarea sa la evenimentul din 25 februarie 1730, care-l situa în mod clar în tabăra adepţilor regimului autocrat şi luminat inaugurat de Petru cel Mare. Prin educaţia pe care o primise, el încarnează la perfecţie noua nobilime rusă ce se identifică cu înalta societate europeană. Strălucitor, iniţiat în arta uzanţelor în societate şi a mondenităţilor, Antioh corespunde perfect imaginii pe care noii conducători ai Rusiei doresc să o dea despre imperiul lor.

Este suficient să privim autoportretul principelui descoperit de curînd de Bronislava Gradova sau gravura realizată după portretul lui Amigoni pentru a înţelege cîtă simpatie inspira el: cu chipul luminos, cu ochi vii, mari, şi cu o frunte impunătoare, radiind inteligenţă şi blîndeţe, tînărul abia ieşit din adolescenţă era întru totul capabil să şteargă din imaginarul european imaginea rusului grosolan şi sălbatic. Impresia care se desprinde din aceste portrete este în deplină concordanţă cu descrierea contemporanului său Guasco: «Deşi trăsăturile lui nu erau defel frumoase», scrie acesta, «avea în schimb o fizionomie spiritualizată şi curtenitoare» (S., p. 138). Prestanţa aceasta constituia un avantaj incontestabil pentru cel ce avea misiunea de a reprezenta Rusia într-unul din centrele cele mai importante ale diplomaţiei europene. Greu de crezut, în aceste condiţii, că misiunea lui va fi fost concepută ca un «exil diplomatic».

Graba cu care guvernul rus îl trimite pe ambasador la Londra constituie, poate, o dovadă în plus pentru atenţia acordată mandatului său. Ceremonia de învestire are loc pe 24 decembrie 1731, principele primeşte instrucţiunile de Anul Nou şi porneşte imediat la drum pentru a se prezenta la post[64]. În graba plecării, lasă grijile cele mai urgente în seama surorii lui, Maria: ea preia ştafeta problemei moştenirii, în care Curtea imperială tranşase deja în 1729, în speranţa de a o readuce în faţa tronului; tot ea se ocupă, cu mare discreţie, de încheganea proiectelor lui matrimoniale. Din corespondenţa lor ulterioară rezultă că, mult înainte de plecarea din Rusia, el pusese ochii cu toată seriozitatea pe Varvara Cerkaskaia, fiica unică a unui ministru puternic şi bogat[65].

Există şi lucruri pe care principele nu le poate încredinţa surorii lui: operele de căpătîi ale tatălui, *Istoria Imperiului Otoman* şi *Descrierea Moldovei*, pe care le aşază în bagaje cu pietate filială, cu gîndul de a le publica în Europa, laolaltă cu alte cîteva cărţi dragi lui.

Cunoaştem, în linii mari, periplul lui Antioh de la Sankt Petersburg la Londra datorită corespondenţei cu sora lui. După un popas la Königsberg, de unde îi trimite o cutie cu tutun şi o primă scrisoare datată 11 februarie 1732, se opreşte la Danzig, apoi porneşte spre Berlin, în compania scriitorului rus Spesnev. Se poate presupune că avea cunoştinţă de faptul că Academia din capitala prusacă manifestase odinioară un viu interes pentru lucrările tatălui său, pe care-l primise printre membrii ei. Însă singura certitudine pe care o avem cu privire la trecerea lui prin Berlin este că l-a întîlnit pe ambasadorul Rusiei, contele Iagujinski, care făcuse cu adevărat obiectul faimosului «exil diplomatic» practicat de ţara lui. Personaj influent în cercul micii

nobilimi, acesta fusese îndepărtat din viaţa politică de adversarii săi, care determinaseră numirea lui la Berlin, de unde şi concluzia unui contemporan: «S-a terminat cu generaţia celor bătrîni. Conducătorii lor au fost înlăturaţi» (G., p. 90). Precizarea spune multe despre epurarea practicată de consilierii Anei după urcarea ei pe tron.

Haga este ultima etapă importantă în această traversare a Europei. Antioh ia contact, cum se cuvenea, cu ambasadorul rus, contele Ivan Golovkin, dar şi cu mai mulţi librari, care vor deveni interlocutorii lui preferaţi cînd va dori să-şi îmbogăţească biblioteca. Poate că foloseşte ocazia, cum au presupus unii, şi pentru a sonda terenul în privinţa unei posibile publicări a *Descrierii Moldovei*. Este însă aşteptat în capitala britanică şi nu prea are răgazul necesar pentru astfel de demersuri.

La Curtea Maiestăţii sale britanice

Pe 30 martie 1732, Antioh îşi face intrarea în Londra. După o călătorie de trei luni, el descoperă acum splendoarea oraşului, dar şi îndatoririle ce-l aşteaptă. Ne putem imagina curiozitatea stîrnită de sosirea lui, curtenii care abia aşteptau să-l cîntărească din ochi pe tînărul căruia împărăteasa de la nord îi încredinţase misiunea de a o reprezenta. Va fi el oare la înălţime, într-un moment în care Rusia şi Anglia se hotărîseră să stabilească relaţii amicale? Foarte curînd, este invitat să-şi prezinte scrisorile de acreditare. *The Gentleman's Magazine* (1732, p. 720) îşi informează cititorii că, pe 5 aprilie, «principele Cantimir» [sic] a obţinut o audienţă de la regele George al II-lea şi că s-a înfăţişat a doua zi prinţului de Wales. Ceremonia ţine de rutină la St. James, dar, pentru tînărul principe, este o punere la încercare a aptitudinilor sale. Verdictul nu se lasă aşteptat. Pe 7 aprilie, Lordul Harrington îl informează pe Rondeau, trimisul englez în Rusia, despre «impresia favorabilă» pe care a făcut-o «tuturor» noul ambasador şi adaugă: «Vom face tot ce ne stă în puteri ca şederea lui la Londra să fie plăcută»[66].

Dacă înalta societate britanică examinează cu ochi plini de curiozitate primii paşi făcuţi de plenipotenţiarul rus, nici el nu rămîne mai prejos: după ce s-a obişnuit, foarte repede, cu jocul privirilor încrucişate practicat de diplomaţi, nu ratează ocazia de a observa în cele mai mici detalii viaţa Curţii şi a societăţii în care se cufundă.

Ambasada rusă, unde îşi are reşedinţa, nu era pe atunci decît o casă modestă, unde funcţiona un personal foarte redus: un secretar, un preot, un gentilom, un valet şi un interpret. Guvernul rus se poate bucura că britanicii, cu spiritul lor pragmatic, acordă un interes moderat fastului protocolar, ceea ce le permite să limiteze cheltuielile trimisului lor. De aceea ambasadorul – în ciuda unei creşteri considerabile a venitului său, care trece în 1733 de la 3 000 de ruble, cît era la început, la 6 000[67] – are necontenit dificultăţi financiare. Aşa că îi scrie lui Ostermann, în speranţa că va obţine o sporire a veniturilor sale, explicîndu-i că locuieşte într-un «oraş unde, chiar dacă ai bani, viaţa este scumpă» (M., p. 44); tema revine ca un laitmotiv în scrisorile lui Antioh către sora lui, care îi trimite regulat veniturile proprietăţilor sale din Rusia: 600 de ruble pe an... sumă care, se plînge el din nou, «nu foloseşte la nimic dacă

trăieşti la Londra» ; de aceea îi cere cu insistenţă să intervină la Curte pentru a i se spori indemnizaţia[68]. Să precizăm că principele beneficia şi de contribuţia oferită de Trezoreria britanică invitaţilor cu rang diplomatic : 200 de lire în 1732, sumă care se dublează începînd cu anul următor[69]. Cu toate acestea, el nu reuşeşte să scape de grijile financiare, chiar dacă ţine capul sus. Nu este de demnitatea unui nobil, îi scrie el unui prieten, «să cunoască toate rînduielile negustorilor». Ceea ce nu-l împiedică să fie atent la cheltuieli şi să ţină socoteli foarte exacte : «Nu am găsit în nici o carte de morală că nobilimea ar avea datoria de a plăti fără să ştie ce anume» (G., p. 101). Cînd va părăsi Londra, unii creditori vor invoca datorii neplătite, însă reclamaţiile lor nu vor umbri defel seninătatea principelui, care va declara că «toţi au fost plătiţi la timp, după cum dovedesc chitanţele» (G., p. 295).

La «clubul diplomatic»

Pătrunzînd dintr-odată în vîltoarea mondenităţilor londoneze după anii petrecuţi în garda imperială, Antioh frecventează cele mai înalte personalităţi ale Angliei, începînd cu regele George al II-lea. Îndată după sosire, îşi exprimă admiraţia faţă de suveran, pe care-l descrie în corespondenţa sa diplomatică drept o «persoană de o înaltă distincţie» ; ar fi dorit să-l însoţească la Hanovra, alăturîndu-se suitei celorlalţi ambasadori, însă nici autorizaţia, nici finanţarea necesare călătoriei nu au venit de la guvernul său. Se pune foarte repede la curent cu viaţa politică britanică. Nu îi scapă nici una dintre faţetele ei. De pildă, influenţa reginei Caroline în treburile de stat şi, mai ales, asupra lui Robert Walpole, dar şi asupra literaţilor şi savanţilor vremii : este o «mare principesă, înzestrată cu toate însuşirile cuvenite unei regine şi unei femei virtuoase», scrie el într-unul din rapoartele către Curte, mîndrindu-se că ea l-ar fi «onorat cu o bunăvoinţă aparte» (M., p. 122, şi G., p. 108).

Pentru a promova interesele ţării sale, principele are grijă să cultive relaţiile cu toţi bărbaţii de stat de prim-plan. Dacă îl «stimează nespus de mult» pe Robert Walpole, şeful guvernului, un bărbat «fără pată», găseşte în schimb că fratele lui Horace, căruia îi făcuse o vizită, ar fi cam «năzuros». Nu uită să fie curtenitor cu Lordul Harrington, cu ducele de Newcastle, chiar şi cu unii conducători ai opoziţiei, precum Lordul Essex şi Lordul Scarborough (care s-ar potrivi foarte bine, scrie el, în «rolul unui erou de roman»), sau cu unii membri ai Parlamentului (G., pp. 98-99). Astfel încît face totul pentru a cunoaşte nemijlocit sistemul politic britanic.

Este oare cu adevărat cucerit de respectivul model? După Guasco, care era şi confidentul lui, Antioh avea convingerea că «o monarhie temperată de aristocraţie reprezintă cea mai bună formă de guvernare cu putinţă. De aceea o admira atît de mult pe cea din Anglia, unde parlamentul strunea puterea suverană astfel încît să nu-şi depăşească limitele, împiedicînd-o să se ridice deasupra legilor şi apărîndu-i pe supuşi de neplăcutele urmări ale unei puteri arbitrare» (S., p. 48).

Opinia aceasta este destul de surprinzătoare din partea unui ambasador al Rusiei absolutiste. Dacă a pronunţat-o cu adevărat – poate în cercul unor prieteni de încredere, printre care se numără şi viitorul său biograf –, Antioh îşi merită locul în

generaţia intelectualilor europeni care au făcut din fascinaţia pentru modelul englez o componentă a idealului filozofic al Luminilor[70]. În zadar vom căuta însă o confirmare a ideii cu pricina în corespondenţa lui sau în celelalte scrieri ale sale. Guasco se grăbeşte de altminteri să-şi nuanţeze spusele: în ciuda admiraţiei sale pentru sistemul politic din Anglia, Antioh rămîne convins că puterea cea mai potrivită pentru patria lui este cea de tip autocratic, singura în măsură să impună procesul necesar pentru modernizarea Rusiei[71].

În ciuda farmecului său, viaţa de la Curte şi din înalta societate engleză îl şi nedumereşte pe ambasadorul rus. El este mai ales contrariat de felul în care aristocraţia îi ţine la distanţă pe străini, transformîndu-i chiar uneori în ţinta unor supărătoare şicane (G., p. 100). Antioh nu este singurul care face această constatare: poate că acelaşi sentiment al excluderii i-a determinat pe diplomaţii acreditaţi să-şi creeze propriul cadru de întîlnire, după modelul tipic londonez al clubului, unde se întîlnesc în funcţie de afinităţi. Frecventarea unui astfel de loc reprezenta calea cea mai la îndemînă pentru a stabili contacte între ei, indiferent de importanţa statelor, mari sau mici, pe care le reprezentau. Desigur că Antioh primise indicaţia expresă să dea o atenţie specială legăturilor cu trimisul Austriei, aliata Rusiei începînd din 1726. Însă ceea ce-l atrage îndeosebi în cercul diplomatic şi amical este exuberanţa latină a membrilor săi. Aici se întîlneau trimisul extraordinar al Portugaliei, Marco Antonio Azevedo Coutinho, ambasadorul Spaniei, Don Thomas Fitzgerald, şi, mai ales, cîţiva italieni: Giambattista Gastaldi, reprezentantul Genovei, Giovanni Giacomo Zamboni, agentul landgrafului de Hessen-Darmstadt, Vincenzo Pucci, secretarul legaţiei marelui duce de Toscana, cavalerul piemontez Giuseppe Ossorio Alarco (sau Alarcon), ambasadorul Sardiniei, considerat de ceilalţi membri drept «legiuitorul clubului» (G., p. 117; M., p. 150). Confreria aceasta meridională număra totuşi printre membrii ei şi cîteva «excepţii», precum baronul von Wasner de la misiunea austriacă sau baronul german Johannes Adolf von Loss.

Să fi fost şi Antioh tot o excepţie? Da, dacă luăm în considerare statutul lui de reprezentant al Imperiului Rus; nu, dacă ne gîndim la originile lui moldo-române. Însă latinitatea care domnea în club era mai degrabă o chestiune de spirit decît de identitate etnică sau naţională. «Este singurul loc din Londra», avea să spună Antioh, «unde se mănîncă bine, domneşte veselia şi toţi se comportă ca nişte prieteni adevăraţi» (M., p. 108). Nu conta că unul era principe, iar altul baron sau cavaler, trimis de o mare putere sau de un minuscul principat: înclinaţiile artistice şi intelectuale, bunul-gust, bucuria de a trăi, prietenia erau singurele valori care contau. Este lesne de înţeles de ce acest cerc a lăsat urme durabile în viaţa lui Antioh. «Dacă aş fi găsit aici», avea el să scrie la Paris, «persoane la fel de rezonabile ca acelea de la Londra, aş fi înfiinţat, poate, o nouă lojă, nu de francmasoni, ci de clubişti, pentru a regăsi o plăcere pe care o regret nemăsurat şi în clipa de faţă» (M., p. 150).

Sentimentul lui este împărtăşit şi de ceilalţi membri. După plecarea principelui la Paris, prietenii din Londra continuă să îi dea dovezi de afecţiune, încît, în timpul întîlnirilor lor, declamă versuri în cinstea lui:

«Ed io che molto spesso
Godo d'esservi ammesso
Grido a voce alta, e viva Cantemirio
Si, viva Cantemirio!»

(G., p. 117).

Apropieri anglo-ruse

Clubul nu este doar un spaţiu de convivialitate, îngăduindu-le membrilor săi să-şi petreacă timpul în mod plăcut. Este înainte de toate un cadru unde trimişii străini au tot răgazul să-şi îndeplinească atribuţiunile. Cît despre ambasadorul rus, misiunea lui viza în mod special obţinerea pe cale diplomatică a recunoaşterii poziţiei asumate de imperiul său, începînd cu Petru cel Mare, în concertul marilor puteri. Întîmplarea face că, în acel moment, motivată de propriile interese, Anglia era pregătită să dea Rusiei mari speranţe. Lui Antioh îi revine prin urmare să acţioneze pentru concretizarea lor, contribuind la apropierea dintre cele două ţări. Pentru tînărul principe, care abia îşi făcuse debutul în cariera diplomatică, era un imens pariu, pe care trebuia să-l cîştige cu orice preţ.

Primul său demers constă în a încerca să-i convingă pe englezi să trimită în ţara lui un ministru cu acelaşi rang, act care ar fi dovedit voinţa lor de a stabili legături strînse cu Rusia. Proiectul se va materializa în 1732, odată cu numirea Lordului George Forbes în calitate de ambasador la Sankt Petersburg. La rîndul ei, Rusia, doritoare să sporească puterile reprezentantului ei şi să-i lărgească sfera de acţiune, îl va ridica pe Antioh de la rangul de ministru la cel de ministru plenipotenţiar pe 17 iunie 1733[72].

Toate premisele sînt astfel întrunite pentru a dezvolta contactele dintre cele două ţări şi a-l încuraja să îndeplinească un obiectiv esenţial al misiunii lui: să obţină recunoaşterea de către Anglia a titlului imperial adoptat de suveranii ruşi odată cu Petru cel Mare, titlu pe care celelalte Curţi, cu excepţia Prusiei, a Suediei şi Olandei, nu se prea grăbiseră să-l accepte. Ştirile pe care le trimite ambasadorul în acest sens Anei Ivanovna sînt destul de încurajatoare. Încă de la începutul anului 1732, Robert Walpole promisese că va studia chestiunea, dîndu-i de înţeles că Anglia dorea să obţină în schimb avantaje comerciale. După o conversaţie cu un parlamentar de Yorkshire, care a avut loc la finele anului 1732 sau la începutul lui 1733, Antioh este în măsură să confirme că englezii erau gata să facă unele concesii, pentru că doreau să-şi sporească profiturile realizate pe seama exportului de stofe în Rusia[73].

Tînărul principe nu este singurul care lucra pentru apropierea ruso-engleză. În timp ce el intensifică contactele diplomatice, guvernul său pregăteşte la Sankt Petersburg primul acord bilateral cu Anglia. Însă, ciudat lucru, ministrul rus al Afacerilor Externe Ostermann nu a considerat necesar să-l informeze. Este ceea ce se deduce dintr-un raport trimis de ambasadorul englez în Rusia Lordului Harrington, unde este evocată o cerere expresă a ministrului rus de a nu i se comunica nimic pe această temă lui Antioh. Să se fi temut acesta de vreo iniţiativă intempestivă a

principelui care să ducă la întîrzierea negocierilor în plină desfăşurare[74]? Dacă informaţia este corectă, ea dă o imagine despre funcţionarea diplomaţiei ruse, cu ţesătura ei complicată de suspiciuni şi secrete. În orice caz, se ştie că Antioh insista pe lîngă guvernul său, în octombrie 1734, pentru a primi informaţii privitoare la conţinutul negocierilor. Nu le obţine decît în ultima clipă, atunci cînd, în calitate de reprezentant al ţării sale, trebuie să-şi pună semnătura pe tratat: articolele finalizate pe care le citeşte fiind deja acceptate de ambele părţi, nu mai este nimic de adăugat sau de modificat. Pe hîrtie, Anglia şi Rusia îşi acordă reciproc aceleaşi avantaje în domeniul schimburilor comerciale, însă, în realitate, prevederile asigură mai ales englezilor posibilitatea de a se implanta pe piaţa rusă.

Chiar dacă totul este hotărît, ambasadorul ia totuşi o iniţiativă: introduce în preambulul tratatului un articol care proclamă solemn «pacea, prietenia şi buna înţelegere» dintre Rusia şi Anglia[75]. Formularea este vagă şi fără consecinţe concrete, însă îi permite Rusiei să se afirme pe plan diplomatic tratînd de pe picior de egalitate cu o putere de prim rang. Tratatul, semnat la Sankt Petersburg pe 2 decembrie 1734, nu conţine decît clauze strict comerciale, fără nici un angajament politic. Dar el marchează totuşi un nou pas în recunoaşterea statutului internaţional al Rusiei[76].

Încheierea acordului, care va reprezenta documentul cel mai important pe care şi-a pus Antioh semnătura, constituie şi ultimul act substanţial al activităţii lui de ambasador la Londra. Contribuţia lui se eclipsează în spatele răbdătoarelor eforturi pe care le depune, cu mare discreţie, pentru a consolida legăturile dintre ţara sa şi Anglia. Se remarcă şi strădania lui de a crea o adevărată reţea feminină, incluzîndu-le, mai ales, pe soţiile lui Rondeau şi Biron[77], pe care le convinge să o îndemne pe regina Caroline să întreţină o corespondenţă directă cu împărăteasa Ana. Depune eforturi şi pentru a apăra interesele compatrioţilor, atunci cînd tratatul comercial din 1734 intră în vigoare. Preocuparea aceasta reiese mai ales din memoriul privind starea comerţului englez din Rusia pe care-l înmînează Lordului Harrington în 1736[78]. Îngrijorat de consecinţele unei prevederi engleze care viza restrîngerea importului de ţesături pentru pînzele vaselor maritime, el sugerează guvernului rus să contraatace mărind tarifele vamale pentru textilele englezeşti. În rapoartele pe care le trimite regulat la Sankt Petersburg, are grijă să apere interesele negustorilor ruşi din Anglia şi propune, în acest scop, înfiinţarea unui consulat rus la Londra, la a cărui conducere ar dori să fie numit prietenul său Zamboni. La sfîrşitul anului 1737, intră în alertă la aflarea deciziei guvernului britanic de a importa materialele trebuincioase construcţiei de vase din coloniile nord-americane, ceea ce ar fi determinat pierderea de către Rusia a unui important debuşeu pentru exporturile sale de lemn[79]. După ce reflectează la o posibilitate de a face concurenţă negustorilor americani, propune, la începutul anului 1738, întemeierea unei companii ruse de comerţ după model englez, care să beneficieze de privilegii şi să aibă un reprezentant în Anglia[80]. După cum se vede, poetul ambasador a dovedit că era înzestrat şi cu un spirit cît se poate de pragmatic.

Tatonări ruso-franceze

În tot acest timp, Antioh nu pierde din vedere situaţia alarmantă de pe continent, puternic destabilizată după ce regele Poloniei, Stanisław Leszczyński, care se bucura de sprijinul Franţei, fusese obligat să renunţe la tron în 1733, în favoarea candidatului impus de Rusia şi Austria. Criza se amplifică şi mai mult în 1736, odată cu trimiterea trupelor ruseşti împotriva Imperiului Otoman.

Tatăl lui Antioh aşteptase războiul acesta pînă la ultima suflare. Copiii lui cîntăresc imediat posibilele consecinţe ale unui asemenea eveniment asupra propriului lor destin. Nu promisese oare solemn Petru cel Mare că tronul Moldovei se va întoarce în familie în ziua cînd ţara avea să fie eliberată de sub dominaţia otomană? Pe 29 iulie, Maria îi scrie fratelui ei, plină de speranţe: «Poate noi vom vedea cîndva patria noastră de odinioară [...]. Aşa că dacă veţi fi sortit să deveniţi prinţul moştenitor al ţării noastre, veţi fi nevoit să vă luaţi rămas bun de la viaţa singuratică de filozof»[81].

Nu se ştie ce a răspuns Antioh. Dar este foarte probabil că a preferat să păstreze o tăcere prudentă, pentru a evita să trezească şi mai multe bănuieli în privinţa intenţiilor suveranei sale, suspectată din plin de celelalte Curţi că ar fi urmărit să se instaleze pe termen lung în regiunile pe care pretindea că le eliberează. Franţa, în special, avea toate motivele să fie neliniştită de slăbirea Poloniei şi a Imperiului Otoman, aliaţii ei tradiţionali, faţă cu creşterea puterii Rusiei. Preocupată să-şi menţină supremaţia pe continent, ea îşi impulsionează diplomaţia şi îşi face auzită cu putere vocea la congresul de la Viena din 1738, care pune capăt succesiunii din Polonia şi restabileşte echilibrul european în avantajul său. În acest context, în care Franţa şi Rusia se observă cu o ostilitate surdă, Antioh se pregăteşte să asume un nou rol.

Absenţa unei misiuni diplomatice ruse de nivel înalt la Paris determină guvernul Anei să recurgă la serviciile ambasadorului de la Londra ca o importantă verigă de legătură cu Franţa: în august 1736, el primeşte indicaţia de a cîştiga prietenia lui Chavigny, ministrul plenipotenţiar al Franţei în Anglia (1731-1736)[82]. Misiunea nu este uşoară, pentru că respectivul avea o personalitate plină de contradicţii şi, mai ales, «o fire întru totul aplecată spre uneltire», cum l-a definit atît de bine Saint-Simon[83]. Antioh reuşeşte totuşi să stabilească un contact strîns cu derutantul personaj. Pe 29 august 1738, cînd se pregătea de plecare pentru a prelua postul de ambasador în Franţa, îi scrie, cu multă curtoazie, acestuia, care se afla, în acel moment, la Paris: «Nu mă îndoiesc că voi profita mult de sfaturile dumneavoastră în noul meu început, cum profit şi acum de părerile dumneavoastră foarte măgulitoare despre mine, care mi-au uşurat fără doar şi poate drumul. Este adevărat că era prea tîrziu pentru graba noastră, a amîndorura, de a asigura buna înţelegere a Curţilor noastre; însă, îndeobşte, problemele ce se rezolvă cu încetul sînt, odată ce se încheie cu bine, cele mai durabile» (G., p. 292). Iar cînd Chavigny este trimis în Danemarca de propriul guvern, principele rus îşi va exprima speranţa de a-l vedea, într-o bună zi, ajuns «în ţara din nordul cel mai îndepărtat», cu alte cuvinte, că va contribui la dezvoltarea relaţiilor dintre Franţa şi Rusia.

Să fie oare o întîmplare că Antioh face prima lui călătorie la Paris chiar în anul 1736, cînd i s-a cerut să fie curtenitor cu ambasadorul francez de la Londra? Deşi plecarea are oficial loc din motive de sănătate, el stabileşte la Paris contacte utile pentru activitatea lui diplomatică ulterioară. Prin intermediul marchizei de Monconseil, pe care o întîlneşte cu ocazia acestei deplasări, el face cunoştinţă în special cu Germain Chauvelin, ministrul Justiţiei şi secretar de stat la Afacerile Externe începînd din 1727. Corespondenţa lor este un alt exemplu pentru relaţiile strînse pe care le cultivă cu persoanele influente din diplomaţia franceză: «Cine ştie», îi scrie el lui Chauvelin, «dacă nu este încă riscant pentru dumneavoastră să întreţineţi o corespondenţă cu un rus?» (E., p. 38). Îngrijorarea exprimată de principe arată cît de încordate deveniseră relaţiile dintre Franţa şi Rusia după extinderea acesteia în Europa Centrală şi Orientală. Misiunea lui Antioh consta tocmai în a stabili, în ciuda contextului dificil, un canal diplomatic de comunicare între ţara sa şi Franţa.

Încă din 1736, misiunea aceasta capătă o asemenea amploare, încît în Sankt Petersburg umblă zvonul (sora lui îl informează în scrisoarea din 29 iulie) că va fi trimis în Franţa[84]. Vestea nu este lipsită de temei, chiar dacă, în realitate, numirea se va concretiza abia peste doi ani: pe 18 aprilie 1738, este desemnat ministru plenipotenţiar la Paris, cu misiunea de a «duce la bun sfîrşit treaba începută» în Anglia (E., p. 41). Mutarea ambasadorului de la Londra la Paris poate fi considerată drept o recunoaştere a calităţilor sale diplomatice. În acea perioadă, Parisul era nu doar cel mai important centru al diplomaţiei europene, ci şi capitala care se împotrivea cel mai mult obiectivelor urmărite de Rusia. În aceste condiţii, misiunea ambasadorului rus devine deosebit de delicată, iar faptul că împărăteasa îl alege pe Antioh pentru a o îndeplini trebuie interpretat ca un semn de încredere în priceperea lui. Drept dovadă, este numit în acelaşi timp consilier secret al împărătesei (S., p. 78), titlu ce i se acordase odinioară tatălui său şi datorită căruia principele face un mare salt în nomenclatura imperială: în «tabelul rangurilor» instituit de Petru cel Mare şi modificat de Ana în 1737, el se înscrie acum în categoria notabilităţilor ce ocupă rangul 4 în ierarhia de stat[85].

Împărăteasa nu este de altfel singura care îi arată că este mulţumită de el. Cadoul pe care-l primeşte din partea regelui George al II-lea cu ocazia ceremoniei de rămas bun, în august 1738, face, desigur, parte din protocolul de la Curtea Angliei, dar cifra ieşită din comun a darului (500 de lire în loc de cele 300 obişnuite)[86] arată că suveranul englez dorea să-şi exprime deosebita apreciere şi să-i mulţumească pentru contribuţia adusă la apropierea dintre cele două Curţi.

Reacţiile prietenilor lui Antioh sînt şi mai călduroase. Pe 11 august 1738, Ossorio, trimisul Sardiniei, îi vorbeşte lui Solaro di Breglio, ambasadorul piemontez de la Paris, despre «preţuirea» de care s-a bucurat principele printre confraţii săi din capitala britanică şi exprimă «regretul tuturor [...] de a-l fi pierdut». Ziaristul Jean-Bernard Le Blanc este şi mai elogios. În scrisoarea pe care i-o trimite lui Agostino Lomellini, ministrul plenipotenţiar al Genovei la Paris, pentru a-l anunţa de venirea diplomatului rus, el nu face economie de superlative: «Veţi avea tot timpul să întîlniţi la Paris persoana cea mai potrivită pentru a vă da toate lămuririle pe care

mi le cereţi mie [...]; este vorba de domnia sa principele Cantemir [...]. Englezii, care se pricep cînd este vorba de merite, îl consideră drept unul dintre miniştrii străini înzestrat cu cele mai multe [...]. Dovedind tot atît talent în a se distinge în ştiinţă ca şi în a negocia marile probleme ale Europei, el nu se dă în lături să împace muzele cu politica»[87].

Paris-Versailles

După o călătorie de şase zile pe uscat şi pe mare şi o traversare a Canalului Mînecii aparent problematică (Antioh însuşi afirmă că «nu este ceva obişnuit [să] traversezi marea în zece ore cu vînt favorabil», G., p. 294), principele rus soseşte la Paris pe 19 septembrie 1738. Ne amintim că făcuse, cu doi ani în urmă, acelaşi traseu, cu speranţa, în care nu îndrăznea să creadă, de a ajunge acolo în calitate de ambasador. «Am mari îndoieli», îi scria el pe atunci marchizei de Monconseil, «că aş putea reveni vreodată la Paris. Este adevărat că vremurile se schimbă, însă, cu trecerea timpului, şi problemele se vor fi schimbat şi poate că voi fi fost dat la o parte cînd se va pune problema trimiterii cuiva aici. Tare aş dori să fiu un profet nepriceput, pentru că preţuiesc prea mult compania dumneavoastră ca să nu tînjesc după venirea la Paris» (M., p. 64). Contrazicînd amabilităţile acestea epistolare, celelalte scrisori ale lui Antioh nu lasă să planeze nici o îndoială asupra impresiei pe care i-a făcut-o atunci Oraşul Luminilor. El îi declară prietenului Zamboni pe 18 august 1736: «Singurul cîştig de pe urma călătoriei mele [la Paris] este că mi s-au deschis ochii în privinţa părerii pe care o aveam despre oraş şi locuitorii lui» (M., p. 52). I-a împărtăşit decepţia şi surorii lui, cum putem deduce din răspunsul sarcastic pe care i-l trimite dînsa pe 29 iulie 1736: «Dacă Parisul este urît, ar însemna că toţi cei care l-au lăudat au spus numai minciuni»[88].

Părerile lui nu se modifică după instalarea în capitala franceză: «Ţara aceasta», îi scrie el pe 5 noiembrie 1738 prietenului Gastaldi, «este frumoasă pentru vînători şi pentru cei care merg la supeuri şi care obişnuiesc să joace cărţi, însuşiri care, slavă Domnului, îmi lipsesc» (G., p. 300). Are totuşi conştiinţa parţialităţii propriei judecăţi: «Nu vă construiţi părerea despre oraşul Paris», îi scrie el lui Ossorio pe 14 ianuarie 1739, «după imaginea pe care v-am zugrăvit-o eu: pasiunile, umorile noastre, uneori capriciile, constituie un fel de ochelari care ne fac să vedem un obiect în culori care nu sînt, poate, ale lui. Ochelarii mei mă fac să cred că Parisul este la fel de plicticos ca Londra. Poate că domnia voastră îl veţi găsi fermecător» (G., p. 308). Şi atribuie propria posomoreală instabilităţii caracterului său: «Cred că aşa e omul», mărturiseşte el în 1740, «nicăieri nu găseşte fericirea absolută. Din clipa în care visul cel mai drag se materializează, se strecoară sentimentul de insatisfacţie şi dorinţa de altceva. Am dorit dintotdeauna să vin la Paris, iar acum, iată, mă aflu aici, în bune condiţii, şi, cu toate acestea, aştept cu nerăbdare clipa cînd îl voi părăsi»[89].

O misiune imposibilă?

Deplasîndu-şi ambasadorul de la Londra la Paris, guvernul rus spera probabil să facă din al doilea oraş un nou avanpost diplomatic în Occident, în serviciul intereselor sale.

Nu era prima apropiere între Franţa şi Rusia. Vizita lui Petru cel Mare la Versailles, în 1717, era încă prezentă în memoria tuturor. După acel eveniment excepţional, relaţiile dintre cele două ţări se răciseră: ultima mare ambasadă, înaintea celei a lui Antioh, fusese cea asumată de contele Golovkin, care se întorsese în Rusia în 1731, lăsînd în loc un simplu «rezident», pe Ernst Johannes von Münnich, fiul unui foarte influent general din anturajul Anei. Au existat cîteva tentative de a relua contactele dintre Rusia şi Franţa, dar ele au fost anulate cînd cele două Curţi s-au înfruntat pe faţă în problema poloneză[90]. Cînd Franţa revenindu-şi după eşecul din Polonia, reia ofensiva pe plan diplomatic, noua putere de la nord trece din nou în centrul atenţiei sale. Lucru lesne de înţeles, dacă ţinem cont de înaintarea ruşilor în regiunile Imperiului Otoman. În acest context are loc, în 1737, vizita-fulger a lui Lally-Tollendal în Rusia. Un an mai tîrziu, un nou pas este făcut prin sosirea lui Antioh în Franţa.

Mai rămîne să înţelegem de ce Sankt Petersburgul a ales să-l trimită în acest post pe reprezentantul său de la Londra. După ce lucrase la apropierea ruso-engleză şi contribuise la semnarea tratatului din 1734, care reprezenta o lovitură grea dată intereselor franceze, existau motive întemeiate ca să fie privit cu suspiciune la Paris. De-a lungul întregii perioade petrecute acolo, ambasadorul rus va simţi neîncrederea la adresa lui din cauza rolului jucat în trecut, ceea ce nu-i va uşura sarcina. Are totuşi un avantaj comparativ cu începuturile de la Londra: la 29 de ani, soseşte la Paris înarmat cu o solidă experienţă, care îi permite să înfrunte cu siguranţă de sine atribuţiile care-l aşteaptă. A înţeles, mai ales, că «principala regulă de comportament în cazul Franţei este propriul interes, căruia ea s-a obişnuit să-i sacrifice orice altceva» (E., p. 155). În această privinţă, i s-ar putea răspunde că respectiva «regulă de comportament» este valabilă pentru orice alt stat, inclusiv Rusia: problema era pur şi simplu de a afla calea de a influenţa atitudinea franceză în favoarea Sankt Petersburgului. Guvernul rus nu-şi face mari iluzii: «Că Franţa are la adresa noastră intenţii cît se poate de neprietenoase», îi scrie Ostermann, «cu greu ne-am putea îndoi», ceea ce nu-l împiedică pe şeful diplomaţiei ruse să continue acţiunea diplomatică în privinţa ei (E., p. 126).

Pe scena diplomaţiei franceze

Temerile lui Antioh se confirmă de cum ajunge la Paris. Primirea care-l aştepta era departe de cea care i se făcuse la Londra. Titlul de ministru plenipotenţiar, care îi îngăduise să se prezinte foarte curînd la Curtea lui George al II-lea, nu are acum acelaşi efect. Protocolul în vigoare în Franţa era foarte strict în această privinţă. Conform *Memoriilor* ducelui de Luynes, «un ministru plenipotenţiar nu poate beneficia de o

audienţă particulară, şi nici publică, din partea regelui», favoare acordată exclusiv ambasadorilor[91]. Însă trimisul rus nu are temperamentul unui om resemnat. *Journal historique de Verdun* anunţă, printre alte ştiri de la Curte, că el ar fi obţinut o audienţă particulară pe 4 octombrie[92]. Să nu ne amăgim: informaţia era falsă. Poate că se răspîndise puţin prea repede, cînd Antioh mai credea încă în succesul său. Ducele de Luynes descrie, pe 8 octombrie 1738, în *Memoriile* sale, situaţia penibilă a principelui, care se duce la Fontainebleau, unde se afla regele, «fără a vedea pe nimeni», şi trebuie să se întoarcă a doua zi, pentru că nu deţinea calitatea de ambasador[93].

Într-adevăr, Antioh trece printr-un moment delicat, cu atît mai mult cu cît nu era sigur, cum îi mărturiseşte surorii lui Maria, pe 16 octombrie 1738, că va fi menţinut în post, deşi misiunea lui abia începuse[94]. Conform unei precizări pe care o face prietenului Gastaldi, în cele din urmă este primit de rege, pe 23 decembrie 1738, însă doar într-o audienţă privată (G., p. 304). Ce diferenţă faţă de ceremonia fastuoasă a principelui de Liechtenstein, care este primit în aceeaşi zi, în audienţă publică, cu toate onorurile cuvenite străinilor ce purtau titlul de ambasador! Curtenii sînt fascinaţi de apariţia lui, la fel şi Antioh. «Veţi citi», îi scrie el lui Gastaldi, «descrierea intrării principelui de Liechtenstein, care, de data aceasta, este foarte veridică. Este adevărat că nu veţi putea vedea strălucirea aurului, dar închipuiţi-vă tot ce poate fi mai grandios şi veţi avea imaginea exactă» (G., pp. 178-179).

Propria lui primire este în schimb de o mare simplitate: este introdus în apartamentele regelui prin nişte anticamere, nu prin salonul ambasadorilor, şi toată nobilimea îl examinează cu curiozitate. Antioh nu produce impresia favorabilă pe care o făcuse la sosirea la Londra. Ducele de Luynes pare oarecum descumpănit de apariţia principelui, care se înfăţişează în faţa lui Ludovic al XV-lea «fără suită şi cu veşminte cît se poate de obişnuite» şi care mai face şi cîteva gafe: uită o parte din formulele protocolare şi, culmea ghinionului, o numeşte pe suverana sa «ţarină»[95], şi nu, cum ar fi trebuit, «împărătească», ceea ce este uluitor, dacă ne gîndim că una dintre misiunile lui era tocmai să pledeze în favoarea recunoaşterii acestei titulaturi. Cei din asistenţă sînt totuşi surprinşi că principele reuşise să obţină audienţa, fie ea şi privată, ceea ce constituia, din punctul de vedere al ducelui de Luynes, o «încălcare» a «regulilor generale», asemenea favoare fiind rezervată exclusiv trimişilor străini cu rang de ambasador[96]. O altă primire, cu toate onorurile pe care le dorise, îi va fi rezervată abia după ce va fi învestit cu această demnitate de către Curtea rusă, la o dată incertă, după 15 ianuarie 1739. În orice caz, pe 27 ianuarie, el face din nou drumul pînă la Versailles, pentru a-şi prezenta scrisorile de acreditare şi a primi, de data aceasta, toate semnele de consideraţie datorate lui şi ţării sale. Aşa începe a doua etapă a carierei lui diplomatice de la Paris, pe care o va continua pînă la moarte, pe 11 aprilie 1744.

Activitatea lui diplomatică din Franţa se deosebeşte foarte mult de cea din Anglia. Protocolul îi obliga pe ambasadorii străini să participe la somptuoasa punere în scenă a vieţii de la Curte, menită să contribuie la strălucirea monarhiei franceze. Erau duse vremurile «clubului londonez», cu serbările lui conviviale... Spre marea sa mirare, constată că la Paris nu exista vreun aşezămînt similar celui unde petrecuse clipe atît

de plăcute la Londra, deşi, în rest, recunoaşte că Parisul era «centrul plăcerilor» (M., p. 112). În schimb, va trebui să se adapteze la uzanţe care nu-i prea sînt pe plac. Cel mai greu este să suporte plictisul, petrecîndu-şi «jumătate din timp nefăcînd nimic şi cealaltă jumătate făcînd nimicuri», cum îi mărturiseşte într-o scrisoare surorii lui. Nu-i stă capul, se vaită el, decît la «Fontainebleau, la Issy, la miniştri, comunicate» şi alte obligaţii «grozav de sîcîitoare» (E., p. 42; M., p. 113), la care se adaugă mondenităţile cotidiene. Avea însă de ales? «Trebuie totuşi să fiu în ton cu ceilalţi», îi scrie el prietenului Algarotti, «dacă vreau să se dea crezare lucrurilor bune pe care le spuneţi despre poporul meu. O întreagă naţie este judecată îndeobşte după o singură persoană, cea care o reprezintă, şi aş fi considerat sălbatic, ignorant, nemanierat dacă nu mi-aş petrece zilele la jocuri de noroc şi nopţile veghind» (E., p. 197).

Îi descrie şi surorii lui, pe 7 noiembrie 1740, nesfîrşita goliciune a zilelor petrecute la Curtea regelui, fără nici o altă ocupaţie înafara «jocului de cărţi»: «M-am săturat pînă peste cap de jocul acesta», se revoltă el, «cu atît mai mult cu cît nu cîştig niciodată». Trîndăvia aceasta forţată îi inspiră o reflecţie mai curînd amară: «Cîte alte lucruri de felul acesta trebuie să facem împotriva propriei voinţe! Este şi cazul postului meu de ambasador, în ciuda aparenţelor şi a onorurilor». Ceea ce nu-l împiedică însă să-i declarei surorii lui, pe 1 septembrie 1740: «La drept vorbind, viaţa de ambasador este foarte agreabilă şi nu mi-ar plăcea să o părăsesc»[97].

Trebuie totuşi să se supună cu stoicism obiceiurilor de la Curtea Franţei, după ce înţelege că ele constituiau cadrul de neocolit al activităţilor sale. De acum încolo, va fi foarte atent la subtilităţile protocolului şi etichetei: este tema scrisorii sale din 24 februarie 1739, adresată lui Gastaldi, căruia îi cere «lămuriri» despre ceremonial (G., pp. 312, 315), pentru a le transmite apoi guvernului său. Îi trimite împărătesei Ana Ivanovna un manuscris conţinînd o *Descriere a etichetei şi privilegiilor miniştrilor străini de la Curtea Franţei*[98]. Succesoarei acesteia, Elisabeta Petrovna, îi face o listă cu formulele de politeţe folosite de capetele încoronate în corespondenţa lor. Enumeră şi cîteva cărţi din care s-ar putea inspira protocolul de la Curtea Rusiei, în special în privinţa ritualului de încoronare: *Ceremonialul de la toate Curţile europene*, publicat în 1739 de Jean Rousset de Missy, şi alte lucrări care descriau ungerea lui Ludovic al XIV-lea şi pe cea a lui Ludovic al XV-lea[99].

De altminteri, minuţioasa cunoaştere a ceremonialului de la Curtea franceză era obligatorie pentru cel ce voia să ajungă în preajma suveranului. Înafara audienţelor obişnuite, Antioh asistă o dată pe săptămînă, laolaltă cu ceilalţi ambasadori, la ceremonia de «trezire a regelui» sau la marile festivităţi de la Curte, unde eticheta le acorda un loc privilegiat. Intrigile puse la cale de principii de sînge, care au încercat să le smulgă întîietatea ambasadorilor cu ocazia «balului mascat» din 25 ianuarie 1739, constituie un nesfîrşit subiect de comentarii în scrisorile despre ceremonialul de la Curtea de la Versailles pe care le trimite principele guvernului său.

Ambasadorul va înţelege foarte repede cît de greu ar fi fost să iasă din rolul de spectator care li se atribuise: protocolul, care fixa pînă în cel mai mic amănunt locul trimişilor străini la spectacolul grandios al monarhiei franceze, urmărea şi să-i ţină la distanţă de persoana sacră a regelui. Conversaţiile private erau limitate şi, în plus,

Ludovic al XV-lea, regretă Antioh după o audienţă, are «o fire foarte închisă»: «nu poţi ghici pe chipul lui nici o sugestie despre prezent, darmite una de viitor» (E., p. 63). Cînd trimisul rus îi anunţă, în iulie 1739, căsătoria Anei Leopoldovna, fiica surorii împărătesei Ana Ivanovna, cu ducele de Braunschweig-Wolfenbüttel, abia dacă îi adresează «vreun cuvînt» de răspuns la politeţurile sale, probabil, presupune el, pentru că are o fire timidă şi «nu prea vorbăreaţă». În schimb, îi pune întrebări despre alfabetul rus şi limba rusă «şi alte teme ciudate» (E., p. 85).

Tentativele lui Antioh de a-l aborda pe rege într-un cadru mai puţin oficial nu izbutesc. Suspectîndu-l pe cardinalul de Fleury că ar fi înălţat un zid între ei, încearcă să obţină prin intermediul «unui prieten», al cărui nume îl trece sub tăcere, o întrevedere particulară cu regele, fără ştirea ministrului (E., p. 121). În zadar. De aici şi reţinerea lui faţă de persoana lui Ludovic al XV-lea, care nu-i face aceeaşi impresie de «persoană de o înaltă distincţie» ca George al II-lea al Angliei.

Nu are parte de o reacţie mai prietenoasă nici din partea reginei Maria Leszcyńska, care nu uitase intervenţia Rusiei pentru a-l detrona pe tatăl ei, Stanisław Leszczyński. Va avea totuşi ocazia să se afle în compania ei şi să joace cu ea cărţi şi jocuri de noroc (E., p. 55).

În schimb, Antioh va avea adesea acces la cabinetul celui mai influent bărbat de stat din Franţa: bătrînul cardinal de Fleury, care exercită – pînă la sfîrşitul vieţii, pe 29 ianuarie 1743 –, o autoritate absolută, pe care ambasadorului rus îi place să o ironizeze: miniştrii săi, scrie el la Sankt Petersburg, nu pot nici măcar să arunce o privire pe fereastră fără aprobarea lui. În realitate, el nu-i iarta influenţa asupra tînărului rege şi faptul că intervenea sistematic în tentativele lui de a intra în contact cu acesta. De aceea se şi bucură observînd că, pe măsură ce înainta în vîrstă, monarhul începea să se elibereze de sub influenţa lui (raportul din ianuarie 1739)[100].

În aşteptarea unor zile mai bune, ştie foarte bine că trebuie să trateze afacerile diplomatice cu abilul cardinal. Principele se dovedeşte întru totul la înălţimea rolului său. Face, mai întîi de toate, dovada capacităţilor sale de adaptare: el, care considera că «oamenii din ţara aceasta dau dovadă de o curtoazie atît de insolentă»[101], sfîrşeşte prin a excela în bunele maniere şi arta măgulirii. Culmea, un portret al cardinalului vine să se alăture portretului suveranei lui pe un perete al reşedinţei sale pariziene. Ceea ce nu-l împiedică să-i pună în gardă pe demnitarii Rusiei asupra caracterului imprevizibil şi indescifrabil al interlocutorului său[102]. Tenacitatea cu care Antioh se impune pe lîngă personalitatea aceasta covîrşitoare şi îi ţine piept în privinţa temelor cele mai arzătoare asupra cărora cele două ţări nu se înţeleg este cu atît mai remarcabilă. Odată, îi scrie el prietenului Gastaldi, pe 22 octombrie 1738, cardinalul l-a primit de trei ori «şi, în ultimă instanţă, s-a plimbat în grădină în prezenţa [sa] trei sferturi de oră încheiate, ceea ce nu face îndeobşte cineva în situaţia lui», aluzie la vîrsta înaintată a acestuia şi la boala de care suferea (G., p. 297). Cînd cardinalul se stinge din viaţă, nu se bucură atît de dispariţia unui adversar redutabil cît se îngrijorează de consecinţele ei, de teamă că urmaşii acestuia vor fi «mult mai periculoşi» decît fusese el pentru interesele Rusiei pe continent (E., p. 97).

Antioh nu le pierde din vedere nici pe celelalte personaje cu greutate în peisajul vieţii diplomatice franceze. Printre cei pe care-i cultivă cel mai mult se numără Amelot, secretarul de stat de la Afacerile Externe, şi bătrînul cardinal de Polignac, nu foarte influent în politică în perioada în care principele se afla la Paris, dar omniprezent pe scena literară.

Ca şi la Londra, îi cultivă cu asiduitate pe ceilalţi ambasadori. Reşedinţa trimisului Portugaliei este unul dintre locurile de întîlnire cele mai frecventate. Principele nu poate scăpa de vîrtejul vieţii mondene : trebuie să primească sau să facă mereu vizite omologilor săi străini. Acasă la ambasadorul Angliei – prietenia ruso-engleză era la mare cinste ! – află, de pildă, că această ţară declarase război Spaniei, informaţie pe care o transmite neîntîrziat ministerului său. De asemenea, se vizitează cu ambasadorul Poloniei, baronul de Lauze, şi cu trimisul Veneţiei[103], Kerdran, în interesul ţărilor lor respective sau din simpatie personală. Sub aparenţa unor plăcute mondenităţi, întrevederile acestea îi îngăduie ambasadorului să-şi exercite ascuţitul simţ de observaţie şi să furnizeze Curţii ruseşti rezultatele analizelor lui. După o întîlnire, în 1742, cu Said-Efendi Paşa, trimisul Porţii la Versailles, apreciază, de pildă, fineţea spirituală a interlocutorului său, ceea ce nu-l împiedică să bănuiască însă că, sub masca mesagerului venit să caute pacea şi prietenia cu Franţa, se ascundea purtătorul un plan ce urmărea să încurajeze o alianţă între aceasta şi Suedia împotriva intereselor Rusiei[104].

«O reşedinţă nu prea mare»

Stilul de viaţă al societăţii pariziene îl obligă pe ambasador să renunţe la existenţa modestă pe care o ducea în Anglia. «Dacă veţi veni vreodată să locuiţi aici», îi scrie el pe 28 noiembrie 1738 prietenului Ossorio, care se afla în capitala britanică, «vi se vor deschide ochii asupra multor lucruri [...] şi, mai ales, asupra aşa-zisei vieţi ieftine pe care o laudă atît de mult lumea la Londra. Nu există nici o comparaţie între cele două oraşe în privinţa costurilor. Ca să trăieşti onorabil la Paris trebuie să cheltuieşti de trei ori mai mult» (G., p. 303).

Problema financiară îl preocupa şi înainte de a veni în Franţa. Pe cînd era încă la Londra, îi cerea deja, pe 17 august 1738, lui Girardon, aflat la Paris, să-i caute «o reşedinţă nu prea mare» sau, mai exact, «un apartament bun, cu cinci pînă la şase încăperi, pentru a putea primi lume, şi cu destule camere pentru servitori», «cu oglinzile de deasupra căminului încastrate în perete, cum [a văzut] în multe case» (G., p. 290).

Se stabileşte într-un palat mobilat de pe strada Colombier, unde rămîne pînă în toamna lui 1740, după care se instalează în palatul d'Auvergne, de pe strada St.-Dominique, la numărul 28, proprietate a domnişoarei de Trente : clădirea, refăcută de multe ori de-a lungul timpului, adăposteşte în prezent Casa Chimiei. Apartamentul pe care-l ocupă aici nu este nemaipomenit de luxos. Inventarul mobilierului şi al obiectelor, întocmit după moartea lui, ne dă o imagine sumară : dispune de un dormitor, unde se află şi un modest cabinet de lucru, o «sală mare» şi încă o încăpere,

mai mică, cu vedere spre grădină. Documentul descrie mobilierul şi obiectele aparţinînd ambasadei, printre care o măsuţă din lemn preţios, şase scaune, un fotoliu, cîteva statui şi statuete din «sala mare», un instrument muzical de fabricaţie engleză[105]. La care se adaugă bunurile principelui: tapiserii de Bruxelles, veselă de argint, tablouri şi, pentru a încununa ansamblul, portretul împărătesei Ana şi cel al cardinalului de Fleury. Decoraţiunile din spaţiul lui privat îi sînt foarte dragi. Originale, ele amestecă gustul oriental cu cel occidental: pereţii, povesteşte el într-o scrisoare adresată surorii sale, sînt tapetaţi «cu ţesături chinezeşti de culoare roşie [şi] galbenă», cum văzuse la prietenul său, prinţul Trubeţkoi, şi la intrarea palatului imperial din Moscova[106].

Ambasadorul dispune de un personal mai numeros decît la Londra: doi secretari (unul va fi Heinrich Gross, fratele fostului său dascăl de la Sankt Petersburg), cîţiva ataşaţi pentru afaceri mai mult sau mai puţin fictivi (membrii marilor familii ruse aveau astfel o acoperire oficială pentru a duce o viaţă plăcută la Paris: va fi mai ales cazul prinţului Narîşkin), traducători şi ataşaţi diplomatici, un preot, un paracliser şi o întreagă suită de salariaţi de rînd: un gentilom, un valet, doi paji, un majordom, un cofetar, doi bucătari, doi valeţi, un chelar, un portar, şase lachei, trei grăjdari, un ajutor de bucătar, un spălător de vase, un lustruitor[107]... Stilul de viaţă al ambasadorului rus trebuie să fie la înălţimea funcţiei sale şi are nevoie, desigur, de mijloace pe măsură: cererile de bani, care înţesau corespondenţa lui londoneză, devin şi mai stăruitoare de la Paris. «Cum m-aş putea hrăni aici?», îi scrie el lui Voronţov, încercînd să-l convingă că nu are nici măcar cu ce să-şi cumpere carne (E., pp. 191-192).

Însă nu cu astfel de lamentaţii va reuşi el să sensibilizeze Curtea. Adresîndu-se lui Biron, pe 19 mai 1740, pentru a-l ruga să o convingă pe împărăteasă să-i mărească subsidiile, îi oferă argumentul cel mai convingător: nu şade bine nici pentru renumele acesteia, nici pentru prestigiul ţării, ca reprezentantul ei să trăiască «mai rău decît ambasadorul Sardiniei»! (M., pp. 159-160). În realitate, pe 11 iulie 1742, ambasadorul cheltuie 3 500 de ruble pentru a sărbători «cu un fast nemaipomenit» încoronarea Elisabetei. Serbarea pe care o dă cu această ocazie nu trece neobservată. Ducele de Luynes avea să-şi amintească în memoriile sale de un «mare dineu, la care nu au participat decît bărbaţi», urmat, seara, de un mare «spectacol de lumini şi de un bal mascat»[108].

În război cu poliţia

La Paris, ambasadorul rus nu trebuie să se supună doar exigenţelor, uneori plictisitoare, ale unei vieţi rafinate. Se confruntă şi cu un alt neajuns: cea mai mică mişcare pe care o face este supravegheată. Nu se ştie dacă el n-a avut de suferit de pe urma unor astfel de practici la Londra ori pur şi simplu ne lipsesc mărturiile. Însă la Paris se dezlănţuie un adevărat război secret între Antioh şi poliţia pariziană. Este adevărat că supravegherea străinilor constituia aici un sistem bine organizat. Agenţi speciali – cunoscuţi în epocă sub numele de «muşte» – aveau misiunea de a-i fila pe trimişii

ţărilor străine; ei raportau informaţiile culese unor inspectori, care le transmiteau la rîndul lor locotenentului general al poliţiei, care îl informa direct pe ministrul Afacerilor Externe[109]. Datorită însemnărilor făcute cu prilejul acestor filări, putem astăzi să urmărim mişcările lui Antioh, în special după octombrie 1741, cînd, sub presiunea crizei europene provocate de războiul de succesiune din Austria, guvernul francez hotărăşte să înăsprească supravegherea: începînd cu această dată sînt plasate primele «muşte» în faţa palatului ambasadorului, unde avea loc, după rapoartele poliţiei, un misterios du-te-vino. Un raport relatează că, pentru a afla motivele respectivelor mişcări, poliţia îşi propusese chiar să «introducă la principele Cantimir [sic] fie un lacheu, fie, dacă nu se putea altfel, măcar un fel de slugă ca să aflăm unde se duce şi cine vine la el»; «dacă am putea pune mîna pe documentele lui», se poate citi într-un alt raport, «credeam că am putea afla cîte ceva» despre acţiunile întreprinse de Rusia în Franţa[110].

Poliţia reuşeşte astfel să obţină unele informaţii, care arată că sentimentele ambasadorului rus pentru regele Franţei nu erau foarte afectuoase. El ar fi spus, referindu-se la Ludovic al XV-lea, că acesta «ar face mult mai bine dacă ar da pîine poporului», în loc să pornească, în 1741, război împotriva Austriei. Şi că i se părea «foarte nelalocul lui ca un rege care şi-a luat titlul de preacreştin să facă cheltuieli atît de mari în cinstea turcului», aluzie la somptuoasa primire a ambasadei otomane care a avut loc în acelaşi an la Curtea de la Versailles.

Informaţiile strînse de spioni se dovedesc pînă la urmă destul de inconsistente: înafara declaraţiilor de mai sus, care nu sînt surprinzătoare din partea ambasadorului unei ţări ostile Franţei, ei nu găsesc nimic compromiţător. Trebuie să mai spunem că, spre dezamăgirea lor, «principele este prea prudent, nu putem introduce pe nimeni la el, nu acceptă un servitor decît dacă îi este recomandat de alt ambasador». Agenţilor însărcinaţi cu supravegherea lui le vine foarte greu să nu-l piardă din vedere în cavalcadele lui pariziene. «Musca nu l-a putut urmări decît pînă pe strada St.-Honoré», se arată într-un raport, «ceea ce se întîmplă foarte des, dat fiind că echipajul respectivului principe goneşte cu aşa o viteză, încît un singur om nu-l poate urmări prea mult». Desigur că principele ştie că este spionat. Practica este curentă: toate lucrările destinate informării diplomaţilor abordează subiectul şi-i sfătuiesc să fie tot timpul cu ochii în patru. Poliţia observă de altminteri că Antioh «nu încredinţează poştei nici o scrisoare sau colet» şi că preferă să le expedieze «cu un trimis special la Bruxelles». El modifică tot timpul cifrul utilizat în corespondenţa cu Curtea rusă, pentru a evita riscul interceptării ei[111]. În jocul acesta de-a v-aţi ascunselea, el va fi cîştigătorul: poliţia pariziană nu va reuşi să descopere că ambasadorul urmărit dispune de propria reţea de informatori pentru a pătrunde în «tainele» politicii franceze. În rapoartele pe care le trimite guvernului său, vine adesea vorba de «prieteni» – niciodată numiţi – cărora le-a încredinţat misiuni confidenţiale. Datorită lor va afla de un memoriu privitor la interesele Franţei în războiul de succesiune din Austria. Un astfel de «prieten» trebuia să se apropie de Amelot, însă planul eşuează[112]. Altădată, povesteşte că i-a promis unui «prieten sigur» o «substanţială recompensă» ca să-l cumpere pe valetul personal al cardinalului de Fleury (M., pp. 261, 264-265).

Va trebui să recunoască pînă la urmă că rezultatele eforturilor sale nu au fost spectaculoase: «Aici este greu să pui mîna pe scrisori secrete». Explică, scuzîndu-se, că «afacerile secrete trec aici prin atît de puţine mîini», încît «scurgerile» sînt foarte rare.

Va avea mai mult noroc în strîngerea unor informaţii pe seama bunelor sale contacte cu englezii: la începutul războiului de succesiune din Austria, la sfîrşitul anului 1740, apoi în timpul războiului dintre Rusia şi Suedia (1741-1743), aceştia îi vor transmite detalii preţioase despre flotila franceză de la Brest şi Toulon sau despre armata de pe Rin (E., pp. 59, 119).

Veşti moldovene şi diplomaţie orientală

Antioh soseşte la Paris în momentul culminant al ofensivei Rusiei împotriva Imperiului Otoman, care a transformat Moldova, ţara strămoşilor lui, într-un teatru de operaţiuni militare. Succesele obţinute aici în fruntea armatei de către generalul Münnich, bun prieten al familiei sale, reprezintă o revanşă răsunătoare. Traversează fără nici o greutate Prutul, al cărui nume devenise, după înfrîngerea din 1711, «foarte neplăcut pentru urechile ruseşti», şi se mîndreşte că «i-a restituit Prutului, acoperit de ruşine, onoarea»[113]. După ce a pus stăpînire pe Hotin la 20 august 1739, coboară pe rîu şi, la începutul lunii septembrie, intră ca un eliberator în Iaşi, capitala moldoveană[114]. Veştile ajung foarte repede la Antioh, care se grăbeşte să împrăştie ştirea că Rusia înaintează triumfătoare în regiunile europene ocupate de otomani. Are însă mare grijă să nu pomenească nimic despre consecinţele acestor evenimente pentru el însuşi sau pentru familia lui. Ne amintim de tăcerea prudentă cu care reacţionase la scrisoarea surorii lui, la începutul războiului, în 1736, cînd ea visa să-l vadă domnitor al Moldovei. De altminteri, în 1739, un alt Cantemir, Constantin, fiul unchiului dinspre tată al lui Antioh, se anunţă dintr-odată ca pretendent: era ofiţer superior în armata rusă, iar generalul Münnich îi propune să urce pe tronul moldovean. În orice caz, zvonul revenirii Cantemireştilor se răspîndeşte pînă în Italia: *Storia dell'anno 1739* vorbeşte despre un «principe Cantimiro», al cărui prenume nu-l precizează, care s-ar pregăti să acceadă la cea mai înaltă demnitate din ţara sa[115].

Ambasadorul rus pare că nu dă atenţie zvonurilor. O altă problemă îl preocupă în cel mai înalt grad: în ciuda poziţiilor avantajoase dobîndite în timpul războiului, Rusia cedează în faţa presiunilor Franţei şi Austriei şi acceptă să încheie pacea cu Turcia. Mai mult decît atît, în loc să dicteze condiţiile şi să profite cît mai mult de pe urma succeselor ei militare, cere medierea Franţei, care îi încredinţează marchizului de Villeneuve misiunea de a purta tratativele[116]. Rolul ambasadorului rus se reduce astfel considerabil: ţinut departe de negocieri, care au loc la Belgrad, nu-i mai rămîne decît să îndesească vizitele de curtoazie făcute celor două personaje de la conducerea diplomaţiei franceze, cardinalul de Fleury şi Amelot, în speranţa de a obţine de la ei garanţia protejării intereselor ţării sale sau pentru a încerca să le ghicească intenţiile ascunse în privinţa Rusiei[117]. Astfel încît Antioh ia parte, mai curînd de pe poziţia unui observator, de la distanţă, la pregătirea tratatului de la

Belgrad, semnat în septembrie 1739 şi ratificat în decembrie, la Istanbul, cu un preţ la care nu poate rămîne insensibil: Rusia recuperează litoralul Mării Negre, între gurile Bugului şi Nistrului, inclusiv cetatea Azov, pe care o pierduse în 1711, însă Moldova strămoşească rămîne sub dominaţia otomană. Diplomatul avea totuşi misiunea de a apăra imaginea puterii pe care o reprezenta, chiar şi în faţa prietenilor, aşa că trebuia să declare că aceasta repurtase o victorie zdrobitoare. Putea fi însă sincer? «În legătură cu pacea voastră cu turcii», îi răspunde prietenul Gastaldi, pe 18 octombrie 1739, «dacă sînteţi mulţumit, sînt mulţumit şi eu. Trebuie însă să mărturisesc că nu m-aş fi aşteptat niciodată la aşa ceva, după ce armatele voastre au făcut asemenea minuni împotriva necredincioşilor. Mă bucuram la gîndul că familia voastră avea să-şi redobîndească locul în Moldova, dar Domnul a hotărît altfel [...]» (G., p. 331). Iar Guasco, care se afla mereu în preajma principelui, consideră şi el că pacea semnată cu Rusia era «întru totul împotriva intereselor lui sau, în orice caz, ale familiei sale» (S., p. 80).

Întîlnirea ratată dintre Cantemireşti şi Moldova pecetluieşte definitiv angajarea principelui în serviciul diplomaţiei ruse. Ea arată totuşi că el era mai credincios îndatoririlor diplomatice faţă de Rusia decît nostalgiilor moldovene ale clanului familial. În scurt timp, războiul ruso-suedez devine practic iminent, iar Antioh este însărcinat să ducă o altă grea bătălie diplomatică, asupra căreia nu-şi face prea multe iluzii. Trebuie să convingă Franţa să susţină acţiunea Rusiei în vederea izolării Suediei: «Este oare de mirare», scrie el, «că, în mijlocul unor asemenea complicaţii [internaţionale], cardinalul [de Fleury] a încercat cu mare abilitate să cîştige bunăvoinţa Porţii şi a Curţii Suediei şi să se întărească, cîştigînd de partea sa aliaţi la nord?». Nu va reuşi să convingă Curtea de la Versailles, cum i se ceruse de la Sankt Petersburg, că «interesele franceze ar obţine puţine foloase din acordul cu Curtea Suediei» şi că Rusia ar putea să ofere Franţei «mai multe avantaje». Cardinalul de Fleury, care ştia cît se poate de bine de ce parte erau propriile interese, nu se temea deloc că va provoca iritarea ruşilor. Audienţa principelui la Ludovic al XV-lea din 3 decembrie 1739 nu va aduce nimic mai mult. Pe 19 iulie 1740, Turcia semnează un tratat cu Suedia, pe care Antioh îl consideră, în depeşele trimise la Sankt Petersburg, drept un mijloc utilizat de Franţa pentru a «ţine Rusia în şah». Odată cu războiul, care izbucneşte în scurt timp între Rusia şi Suedia şi care provoacă mînia francezilor, relaţiile continuă să se înrăutăţească. Antioh se află într-o poziţie din ce în ce mai delicată: interlocutorii lui obişnuiţi îi spun practic în faţă că apreciază drept «nu foarte onestă» – cum va trebui la rîndul lui să transmită guvernului rus – acţiunea ţării sale. Sentimentele ambasadorului faţă de Franţa nu se dovedesc cu nimic mai afectuoase cînd acesta acuză, în rapoartele sale, «trăsătura specifică a naţiei franceze, căreia [...] îi place să domine şi nu prea ştie să-şi modereze nici cuvintele, nici gesturile» (E., pp. 71-73, 82, 141).

1740: complicaţiile succesiunii

Europa se afla deja în plină efervescenţă cînd decesul, pe 20 octombrie 1740, împăratului Carol al VI-lea al Austriei provoacă noi tulburări. Deşi obţinuse din timpul vieţii acordul puterilor europene pentru recunoşterea dreptului la tron al fiicei sale Maria Tereza, statele vecine nu vor să piardă o ocazie atît de frumoasă de a profita de breşa provocată de succesiunea la tron. Încă din luna decembrie, regele Prusiei, Frederic al II-lea, invadează Silezia. În august 1741, armatele franceze traversează Rinul pentru a veni în ajutorul principelui elector al Bavariei, Carol-Albert, care revendica dreptul la succesiunea austriacă. Noi alianţe se formează de îndată, iar Europa se împotmoleşte într-un lung război. Maria Tereza obţine sprijinul englezilor. Franţa se aliază cu Spania pe 25 octombrie 1743 şi declară în cele din urmă război Angliei pe 15 martie 1744, apoi Austriei, pe 26 aprilie.

Antioh nu va mai vedea sfîrşitul conflictului, care se va încheia prin pacea de la Aix-la-Chapelle, pe 18 octombrie 1748. Însă urmăreşte foarte îndeaproape activitatea diplomatică, care se intensifică la Paris şi la Versailles de-a lungul primilor ani ai războiului. Rapoartele pe care le trimite la Curtea rusă furnizează informaţii interesante despre ştirile care circulă în anturajul său şi despre discuţiile purtate cu bărbaţii de stat francezi şi cu ceilalţi ambasadori. Şi de data aceasta, rolul principelui este mai curînd cel de observator decît de participant activ, dat fiind că Imperiul Rus va evita, pînă în 1745, să iasă dintr-o prudentă neutralitate, în ciuda prieteniei cu Austria şi Anglia[118].

Cauzele acestei atitudini reţinute nu ţin exclusiv de modul în care Rusia analiza situaţia internaţională. Ele erau şi de ordin intern, pentru că, după moartea Anei, pe 28 octombrie 1740, imperiul se confruntă la rîndul său cu o criză de succesiune.

Antioh tocmai terminase de scris o depeşă adresată lui Şerbatov, omologul său rus de la Londra, în care îi descria reacţiile Parisului la dispariţia lui Carol al VI-lea, cînd află subit «o veste şi mai rea», pe care, sub imperiul tulburării, o adaugă la sfîrşitul misivei: moartea Anei[119].

Dat fiind că fusese martor la evenimentele ce se desfăşuraseră în taină la Curte la înscăunarea acesteia, are motive întemeiate să se teamă de izbucnirea unor noi tulburări în ţara lui. Conform hotărîrilor luate de împărăteasă înainte de a se stinge din viaţă, tronul îi revine, pe 17 octombrie 1740, unui prunc de trei luni, Ivan al VI-lea, fiul Anei Leopoldovna, în timp ce puterea adevărată este preluată de Biron, care obţine regenţa cu sprijinul Gărzii imperiale. Scrisoarea pe care i-o trimite Antioh nici măcar nu apucă să ajungă la destinaţie, că o revoluţie de palat, condusă de astă dată de feldmareşalul Münnich, îl răstoarnă pe Biron, pe 8 noiembrie 1740, şi o impune în locul lui pe Ana Leopoldovna, pe care răposata Ana Ivanovna o desemnase drept regentă pînă la majoratul fiului ei (S., pp. 83, 91-92). Incertitudinile mai durează încă o vreme, pînă ce o nouă lovitură de stat o instalează pe tron, pe 25 noiembrie 1741, pe fiica lui Petru cel Mare, Elisabeta Petrovna, a cărei domnie va marca o nouă eră de stabilitate a Rusiei, din 1741 şi pînă în 1760.

De-a lungul celor cîteva săptămîni în care se succed aceste evenimente, poziţia ambasadorului este extrem de inconfortabilă. Îi este foarte greu să reacţioneze eficient la avalanşa de schimbări care zguduie atît Europa, cît şi propria ţară. Ambasadorul ştiuse cum să cîştige preţuirea fostei împărătese Ana (în 1739 ocupa rangul al doilea pe lista trimişilor ruşi în misiune în străinătate[120]). Acum este departe de a fi sigur că va beneficia de acelaşi sprijin de la noii deţinători ai puterii, chiar dacă poate conta în continuare pe cîţiva susţinători puternici.

Copleşit de atîtea incertitudini, pare că s-ar fi pregătit chiar să-şi facă bagajele. Stingherit de intrigile ţesute împotriva lui pe lângă Ostermann de către cardinalul de Fleury, care ar fi dorit ca Rusia să trimită un ambasador mai receptiv la pretenţiile sale, cere din proprie iniţiativă să fie trimis un «succesor», care să-i poată examina documentele şi să-i confirme rapoartele (E., p. 67). Pe 26 ianuarie 1741, tot el avea să declare că dorea «din [toată] inima» să se întoarcă în Rusia. Întreprinde chiar cîteva demersuri prudente în acest sens. Este însă greu de ştiut dacă dorinţa îi era sinceră sau dacă presimţea doar că urma să fie înlocuit[121].

Neliniştea lui nu avea totuşi motive întemeiate. Schimbările de la Sankt Petersburg aveau loc cu prea mare repeziciune ca să mai poată avea consecinţe atît de imediate asupra primenirii corpului diplomatic din străinătate. Sub scurta regenţă a Anei Leopoldovna, principele este chiar confirmat în calitatea lui de consilier secret (august 1741)[122]. Mai mult, cum evoluţia evenimentelor politice din Rusia nu punea în pericol linia politică inaugurată de Petru cel Mare, Antioh continuă să fie apreciat şi protejat de miniştrii care ţin succesiv frîiele puterii după moartea Anei: cancelarul Cerkaski, pe care principele îl curta cu discreţie de multă vreme, în speranţa unei căsătorii cu fiica lui, generalul Münnich, apoi Ostermann, foarte iscusitul ministru al Afacerilor Externe al Rusiei, şi, în fine, tînărul conte Mihail Voronţov, care va deveni, sub domnia Elisabetei, persoana cea mai influentă de la Curte. Aşa se face că, în timp ce puterea trece printr-o scurtă perioadă de vid, între moartea Anei şi înscăunarea Elisabetei, Antioh rămîne la post şi continuă să-şi îndeplinească atribuţiile.

Printre acestea, o misiune dintre cele mai importante este obţinerea recunoaşterii titlului imperial pentru suveranele care se succed. Demersurile pe care le făcuse pentru Ana Ivanovna vor fi reluate în beneficiul Elisabetei Petrovna, dar Antioh se loveşte de acelaşi refuz categoric. Înainte de începutul crizei de succesiune din Austria, cardinalul de Fleury îşi motivase veto-ul prin ataşamentul francezilor faţă de «vechile uzanţe»; la care ambasadorul rus îi replicase că nu era vorba de un nou titlu, ci, pur şi simplu, de traducerea unui vechi titlu, «dat fiind că, în rusă, ţar este totuna cu Cezarul din latină». Ca să cîştige timp, Fleury îi ceruse să aştepte ca mai întîi să-l recunoască Austria, în calitatea ei de aliată a Rusiei. Se pare că Antioh ar fi continuat să contracareze cu aplomb argumentele sale – în orice caz, dacă e să ne luăm după depeşele trimise la guvern: astfel, el ar fi replicat că împăratul germanic nu era liber în deciziile sale, dat fiind că aştepta avizul dietei de la Regensburg şi că, în consecinţă, «cădea mai degrabă în seama regelui Franţei, pe deplin liber în actele sale, să dea un exemplu decît să-l preia de la altcineva» (E., p. 48).

Problema recunoaşterii titlului imperial de către Franţa implica în mod necesar o strîngere prealabilă a legăturilor dintre cele două Curţi. Însă, atît timp cît Versailles-ul refuza să urmeze exemplul rus şi să trimită la Sankt Petersburg un reprezentant de rang egal cu Antioh, relaţiile diplomatice rămîneau în impas. Una din sarcinile cele mai urgente ale principelui consta, prin urmare, în a convinge diplomaţia franceză să facă pasul cu pricina în direcţia ţării sale. După multe pertractări, faptul se împlineşte: reuşeşte să smulgă guvernului francez hotărîrea de a trimite un ambasador în Rusia. Însă lupta nu s-a încheiat, pentru că plecarea efectivă a acestuia rămîne incertă.

Contele de Vaulgrenant, care urma să pornească la drum pentru a prelua postul în februarie 1739, amînă mereu călătoria, invocînd mai întîi asprimea iernii ruseşti, apoi lipsa de confort a reşedinţei care-l aştepta, în fine, alte motive, ceea ce obligă în cele din urmă Franţa să-l înlocuiască în aprilie cu marchizul de La Chétardie, fost ministru în Prusia. Nici el nu pare prea grăbit: pleacă abia în iulie (E., p. 50). În ciuda acestui început de rău augur, misiunea lui va constitui o etapă importantă în relaţiile franco-ruse. Marchizul va juca de altfel un rol deloc neglijabil în lovitura de stat din noaptea de 24 spre 25 noiembrie 1741, care o va aduce pe tron pe Elisabeta. Datorită lui şi doctorului Lestocq, influenţa franceză va trece pentru o vreme înaintea influenţei germane, care precumpănea în societatea rusă. Însă, din cauza caracterului său capricios şi nestatornic, ambasadorul francez va reuşi, vreme de doi ani, să întreţină instabilitatea între Curtea rusă şi cea franceză.

Antioh suportă direct consecinţele acestei stări de fapt. În urma plecării precipitate a marchizului, care lasă postul în seama adjunctului său, Rusia decide, drept măsură de represalii, să coboare rangul trimisului ei: pe 24 septembrie 1742, Antioh îşi pierde titlul oficial de ambasador şi redevine ministru plenipotenţiar, ca la începutul prezenţei sale în Franţa[123] (S., p. 99). Decizia este pur simbolică (nu-i afectează, de pildă, salariul), însă principele se simte lezat, ca şi cum s-ar fi pus la îndoială calităţile sale. Scrisorile pe care le trimite surorii lui în toamna lui 1742 vădesc îngrijorarea constantă cu privire la propria soartă: pe 12 septembrie 1742, îi mărturiseşte că se teme că va fi rechemat; pe 11 octombrie, îşi mai trage sufletul, se simte uşurat, iar pe 8 noiembrie se întreabă din nou dacă împărăteasa mai «consideră utile serviciile sale»[124].

În aceste circumstanţe, se răspîndeşte zvonul posibilei numiri a lui Antioh în fruntea Academiei de ştiinţe de la Sankt Petersburg. Pe 27 octombrie 1742, Euler îi scrie lui Goldbach: «Aici umblă vorba că postul de preşedinte ar fi păstrat pentru principele Antioh Cantemir, ceea ce ar fi o mare bucurie»[125]. Ştirea nu este lipsită de temei. Guasco avea să evoce şi el dorinţa principelui de a părăsi în acele momente cariera diplomatică pentru a «ocupa funcţia de preşedinte al Academiei, unde era sigur că vor fi mai puţini adversari, mai puţini invidioşi şi mai multe prilejuri de a lucra în folosul patriei sale» (S., pp. 96-97). Se ştie că, la acea dată, Academia rusă trecea printr-o criză, alimentată, în mare parte, de nehotărîrea Curţii, care întîrzia să numească un nou preşedinte. Este aşadar foarte probabil că, în faţa incertitudinilor care pluteau în jurul viitorului său de diplomat, principele va fi avut în vedere pentru o clipă această soluţie. La care renunţă totuşi foarte curînd: într-o scrisoare adresată

lui Voronţov, se arată foarte mulţumit la aflarea veştii cum că prietenul lui, prinţul Narîşkin, începuse demersurile pentru obţinerea respectivei funcţii. Motivul principal al renunţării lui trebuie însă căutat în altă parte: în decembrie 1742 (sau foarte puţin înainte), împărăteasa hotărăşte să-i înapoieze oficial titlul de ambasador[126].

«Desăvîrşitul ambasador»

Reconfirmarea lui Antioh în funcţie pune capăt nesiguranţei legate de viitor şi îl linişteşte în privinţa încrederii pe care i-o acordă Curtea. Principele încearcă totuşi în continuare un anume sentiment de amărăciune în privinţa recunoaşterii meritelor sale diplomatice. Cu atît mai mult cu cît, în toamna anului 1742, asistă resemnat la recompensarea mai multor ambasadori străini acreditaţi în Franţa cu Ordinul Sfîntului Spirit, distincţie rezervată exclusiv trimişilor de confesiune catolică. Ambasadorul Rusiei ortodoxe trebuie să se mulţumească doar cu un portret al regelui, bătut în pietre preţioase, care, se plînge el, «nu costă mai mult de 4 000 de ruble»[127]. În orice caz, acesta este argumentul la care recurge pentru a-şi convinge guvernul să îi acorde Ordinul Sfîntului Andrei, cea mai înaltă distincţie a Rusiei. În octombrie şi noiembrie îşi învaţă sora cum să-i pledeze cauza la Curtea rusă, şi anume să insiste asupra faptului că nu este vorba de o chestiune de vanitate personală, ci de o necesitate vitală, ca acţiunea lui în slujba împărătesei să fie şi mai eficientă, «pentru că este mai bine cînd ambasadorul primeşte semne de consideraţie de la propriul suveran». Cum să nu subliniem asemănarea dintre destinul fiului şi cel al tatălui, care adresase aceeaşi zadarnică cerere lui Petru cel Mare? În mai 1743, Antioh este informat că ar fi obţinut cu siguranţă Ordinul, dacă o seamă de invidii nu s-ar fi ridicat în calea lui în ultimul moment. Cei care-l susţin la Curte speră totuşi să smulgă semnătura împărătesei cu ocazia aniversării încoronării sale[128]. Ea nu va fi însă obţinută niciodată...

Ceea ce nu-l împiedică pe Antioh să-şi îndeplinească îndatoririle cu devotament. În ciuda incertitudinilor ce planează asupra relaţiilor dintre ţara sa şi Franţa, el supune guvernului rus o nouă propunere: «Nu ar fi oare bine», scrie el, «să pregătim un scurt memoriu despre avantajele pe care le-ar avea Franţa, atît pentru comerţul ei, cît şi pentru sistemul general al Europei, de pe urma unei alianţe cu [Rusia]?» (E., p. 121).

Spera el oare că va putea încheia un tratat comercial cu Franţa, aşa cum reuşise cu Anglia? În orice caz, i-a prezentat propunerea lui Amelot, la începutul lui 1743, dar ea nu a avut nici o urmare (E., pp. 156-157).

Alt subiect care-l preocupă, începînd din toamna lui 1742: marchizul de La Chétardie. La cererea împărătesei, înmulţeşte demersurile pentru a-i pregăti revenirea în Rusia. În această perspectivă, se întîlneşte cu mama marchizului, contesa de Monasterol, apoi cu marchizul însuşi, pentru a se asigura de intenţiile acestuia şi a-i grăbi plecarea, care va avea în cele din urmă loc în noiembrie 1743. Dorinţa împărătesei de a-l vedea înapoi cît mai curînd este atît de vie pentru că ea spera să obţină, prin intermediul lui, mult dorita recunoaştere a titlului imperial. Din păcate,

speranţa este în continuare zadarnică : Franţa nu era pregătită să-l accepte şi-l trimite pe ambasador cu un răspuns ambiguu. Decepţia lui Antioh, care mizase atît de mult pe reuşita demersurilor sale, este totală : «Mă văd obligat să trag concluzia că nu-ţi poţi face nici o opinie întemeiată în privinţa intenţiilor franceze şi că aici se acţionează în toate fără plan, fără proiect, doar după interes, care nu poate fi totdeauna înţeles exact» (E., pp. 160-171).

În confruntarea dintre cele două Curţi, ambasadorul rus şi cel francez se află în linia întîi : fiecare, în slujba propriei ţări, îl suspectează şi îl detestă cu cordialitate pe omologul său. Nu e de mirare că toanele lui La Chétardie, care provoacă exasperarea guvernului rus, îi vor inspira lui Antioh o judecată atît de necruţătoare : «Misiunea noastră cere să trecem peste micile neplăceri personale pe care le-am putea avea şi să avem grijă ca nu cumva să provocăm, pentru propria satisfacţie, vreo răceală între suveranii noştri. Este de prisos ca marchizul să se plîngă că nu are prieteni la Sankt Petersburg, căci, chiar dacă ar fi adevărat, este un neajuns inevitabil, de care se lovesc toţi miniştrii străini în primii ani petrecuţi într-o ţară. Aici avem de suportat şi mai multe, dat fiind că domnii francezi [nu ne-au făcut] vizite la sosire. Oricît s-ar lăuda francezii cu rafinata lor politeţe faţă de străini, trebuie multă străduinţă şi cheltuială şi mai mare ca să intri în relaţii cu ei» (E., p. 94).

La rîndul lui, La Chétardie nu este cu nimic mai amabil. Pe 24 februarie 1742, îi scrie lui Amelot : «În cazul în care înclinaţiile personale ale domniei sale principele Cantemir ar continua să treacă peste convingerile Curţii sale, pentru a ne feri de efectele relatărilor lui, ordinul dumneavoastră îmi va furniza mijloacele de a lucra, poate, cu succes pentru rechemarea lui ; va fi însă esenţial, în acelaşi timp, să pregătim pentru el o altă destinaţie. Întoarcerea lui aici şi oarba preferinţă a marelui cancelar prinţul de Cerkaski pentru el ar putea fi dăunătoare pentru interesele noastre»[129].

Suspiciunea reciprocă dintre principele rus şi marchizul francez este semnificativă pentru răceala relaţiilor dintre Rusia şi Franţa. Ar fi însă exagerat să atribuim ambasadorilor neputinţa de a depăşi impasul, aşa cum se acuză ei unul pe celălalt. În realitate, diplomaţia rusă şi cea franceză nu fac decît să urmeze interesele divergente ale ţărilor lor, nefiind, pur şi simplu, încă momentul pentru o apropiere. De aceea, cînd Antioh se va stinge din viaţă la Paris, pe 11 aprilie 1744, bilanţul activităţii lui diplomatice din Franţa va părea atît de contradictoriu.

Este adevărat că ambasadorul rus a fost tratat cu o imensă rezervă. Nemulţumirea pe care o simţea el însuşi faţă de această situaţie nu era un secret. Ducele de Luynes ştia, în orice caz, că, opt sau zece zile înainte de a închide ochii, principele îi scrisese împărătesei pentru a se plînge «de modul cum erau priviţi şi trataţi ambasadorii» în Franţa şi declarase că era neplăcut surprins să constate că, de cînd era bolnav, «nu primise nici un fel de semn de atenţie, nici din partea regelui, nici a miniştrilor săi, nici a altcuiva de la Curte»[130].

După ce Antioh se stinge din viaţă, Amelot îşi va exprima preţuirea pentru personalitatea principelui, dar va critica în acelaşi timp rolul lui nefast în construirea dialogului ruso-francez : «Putem să-l regretăm mai mult pentru blîndeţea caracterului şi pentru calităţile spiritului decît pentru prietenia pe care ne-o arăta ; pentru că era

mai englez decît dacă s-ar fi născut la Londra şi nu a făcut altceva decît să încerce să transmită Rusiei cele mai rele impresii despre Franţa» (E., p. 172)[131]. Nu este singura opinie de acest fel. Amelot va repeta, cu altă ocazie, că «nimeni nu poate fi mai englez şi mai austriac decît principele Kentemir [sic]» (G., pp. 232-233).

Ştim care erau gîndurile ascunse ale personajului. Principele rus scria în legătură cu tratatul încheiat în 1741 între Rusia şi Anglia: «Toţi prietenii englezilor sînt priviţi pieziş; cardinalul nu scapă nici o ocazie de a-i zugrăvi celorlalte puteri europene ca pe un popor lacom, ambiţios, care se străduie să dobîndească supremaţia [însă, cu cît îi urăşte mai tare pe englezi, cu atît sînt ei mai de temut]» (E., p. 110).

Resentimentele acestea sporesc în 1743, cînd Anglia intră în război împotriva Franţei, alături de Austria, şi se repercutează în mod inevitabil asupra imaginii ambasadorului rus. Atitudinea părtinitoare de care dă dovadă diplomaţia franceză la adresa lui sare în ochi. Într-adevăr, este greu să inspiri sentimente binevoitoare cînd eşti ambasadorul unei ţări inamice şi, în plus, mai eşti şi un ambasador bun! Opinia lui Montesquieu este mai aproape de adevăr: dacă e să ne luăm după mărturia lui Guasco, el ar fi declarat după moartea lui Antioh că «Rusia nu va putea lesne să găsească un ambasador de calitatea principelui Cantemir» (E., p. 202). Dacă, în ciuda ezitărilor pe care le-a lăsat uneori să se întrevadă, guvernul rus nu l-a revocat niciodată, înseamnă că activitatea lui era probabil apreciată la Sankt Petersburg. Iar motivele francezilor de a se teme de ambasadorul rus erau tocmai cele care pledau ca Rusia să-i reînnoiască încrederea în el. Pe 22 februarie 1743, contele Alexei Bestujev-Riumin, care era la acea dată ministrul Afacerilor Externe ale Rusiei, îşi exprimă satisfacţia pentru maniera în care a ştiut el să preîntîmpine «vicleniile franceze» şi pentru «marea lui contribuţie» la cucerirea Finlandei de către Rusia, datorită informaţiilor preţioase pe care le-a transmis guvernului, ceea ce i-a adus deosebita recunoştinţă a împărătesei.

Trebuie să recunoaştem şi că Antioh a acumulat o experienţă bogată de-a lungul misiunii lui. În iulie 1743, cînd la urechile lui ajunge din nou zvonul posibilei sale înlocuiri, el atrage de altminteri atenţia guvernului asupra faptului că «12 ani de experienţă l-au făcut să fie foarte priceput în actuala [lui] misiune» (M., pp. 181-182, 189).

Într-adevăr, de la vîrsta de 22 de ani pînă la moarte, la 35 de ani, a trăit la Londra, apoi la Paris, în vîltoarea diplomaţiei europene: legăturile pe care le-a înnodat cu numeroase personalităţi din viaţa politică engleză şi franceză au reprezentat pentru el o adevărată şcoală. A reuşit astfel să stăpînească arta de a păstra un secret, de a nu-şi trăda niciodată propriile sentimente şi de a îndeplini, în orice situaţie, rolul de mesager credincios al Curţii ruse. Chiar şi în cele mai delicate situaţii se descurcă bine. Cînd se răspîndeşte zvonul că guvernul său a ordonat eliminarea fizică a unui agent suedez, crimă care va fi curînd confirmată, scandalizînd opinia publică, Antioh îşi păstrează sîngele rece: la început, pretinde că nu este la curent cu afacerea, apoi acuză o punere în scenă menită să dăuneze imaginii împărătesei. Altădată trebuie să dea explicaţii, în numele Curţii, cu privire la violenţele comise împotriva populaţiei din Suedia de către trupele ruseşti. Neprimind din partea guvernului său nici o informaţie asupra acestei probleme, se înverşunează mai întîi să nege faptele; îndată

ce este pus la curent, se încăpăţînează, cu aceeaşi tenacitate, să găsească o scuză: în faţa cardinalului de Fleury, de pildă, încearcă să explice că «starea de război» impune de multe ori acţiuni în forţă, însă el «garantează că [împărăteasa] nu recursese la arme împotriva civililor nevinovaţi» (E., p. 143).

Avem, desigur, de-a face cu discursul unui diplomat, a cărui datorie este să apere interesele ţării sale, abţinîndu-se să-şi exprime propriile sentimente şi opinii. Am putea bănui că acestea se află uneori în contradicţie cu declaraţiile lui oficiale, deşi Antioh are mare grijă să nu comită nici cea mai mică imprudenţă. «Tăcerea este de aur, iar cuvîntul de argint», îi scrie el surorii lui pe 23 martie 1741[132], lăsînd să se înţeleagă că stilul lui eliptic reprezintă un mijloc de a preveni indiscreţiile la care este expusă corespondenţa unui diplomat. Francesco Venier, ambasadorul Veneţiei la Paris, a putut şi el constata că principele rus, «deşi tînăr, [...] ştie să fie deosebit de rezervat», ceea ce nu-l împiedică să pară în acelaşi timp «cumsecade şi accesibil»[133]. Antioh nu-şi ascunde totuşi, într-o misivă din 23 decembrie 1737 adresată prietenului Gastaldi, sentimentele intime, demne de un om de litere, însă aproape de neconceput în gura unui ambasador: «Mi se pare», spune el, «că ultimul război a dezgustat într-atît pe toată lumea [prin] cheltuielile pe care le implică, încît spiritul negocierilor domină aproape în toată Europa: prin acest *aproape* exclud Curtea mea, ale cărei armate, după cum vedeţi, nu se mai opresc» (G., p. 305).

Un diplomat nu are a fi doar un purtător de cuvînt convingător al guvernului pe care-l reprezintă; el mai trebuie şi să-l informeze despre toate elementele în măsură să clarifice evoluţia politicii europene. Acesta este un alt punct forte al activităţii lui Antioh. Înzestrat cu darul scrisului şi cu o mare putere de muncă, el trimite regulat rapoarte substanţiale, chiar şi două pe săptămînă: o adevărată performanţă! Guasco nu precupeţeşte superlativele în acest sens: «Relatările pe care le-a trimis la Curtea lui despre afacerile şi interesele principalelor Curţi ale Europei [...] sînt toate foarte bine scrise, [...] multe dintre ele nişte capodopere» (S., pp. 141-142). Ne-am fi putut îndoi de mărturia aceasta, dacă nu s-ar fi păstrat o bună parte din rapoartele lui[134]: ele constituie o dovadă extrem de preţioasă cu privire la spiritul de observaţie al autorului, care depune eforturi stăruitoare pentru a transmite guvernului său toate veştile ce agită cabinetele politice şi opinia publică.

Poate că ambasadorul nu este totdeauna destul de pătrunzător în previziunile sale. În 1741, convins că Franţa se afla pe marginea prăpastiei, încearcă să liniştească Sankt Petersburgul, invocînd incapacitatea acesteia de a continua o acţiune militară europeană. «Sărăcia şi foametea devin atît de acute, încît poporul se strînge şi atacă locuinţele celor mai bogaţi pentru a-şi procura hrană». Chiar şi atunci cînd armata franceză ocupă, în 1741, oraşul Praga, el continuă să creadă, împotriva tuturor evidenţelor, în «înclinaţiile paşnice» ale cardinalului de Fleury (E., pp. 111, 118).

Antioh nu greşeşte, poate, cînd recunoaşte că-i lipseşte «spiritul profetic» (G., pp. 100, 316). În ciuda erorilor de apreciere, rapoartele lui constituie însă adevărate modele ale genului şi rămîn o mărturie preţioasă a fineţii observaţiilor, a subtilităţii stilului şi a puterii lui de muncă.

Performanţa aceasta nu este doar rezultatul experienţei acumulate. Cum el este şi om de litere, cunoştinţele livreşti joacă un rol la fel de important. Conţinutul bibliotecii lui este lămuritor în acest sens. Ea cuprinde, între altele, *Principele* lui Machiavelli (ediţia de la Amsterdam, 1684), *Testamentul politic* atribuit lui Colbert (Haga, 1712) sau *Eseul despre guvernare* al lui Locke (Londra, 1728). Acestea sînt lecturi de bază pentru a hrăni gîndirea politică a unui diplomat. Însă ceea ce atrage mai mult atenţia este prezenţa, printre cărţi, a două adevărate tratate de învăţare a diplomaţiei: *Negocierile preşedintelui Jeannin* (ediţia de la Amsterdam, 1695), carte extrem de interesantă pentru mărturia personală a autorului, Pierre Jeannin, ambasador al lui Henric al IV-lea, şi *Cum trebuie negociat cu suveranii*, cea dintîi lucrare teoretică ce analizează – cu mare fineţe – atribuţiile unui ambasador, semnată de François de Callières (Amsterdam, 1716), autor cunoscut şi pentru rolul său de negociator al tratatului de la Ryswick (1697)[135]. Constatăm în schimb că alte lucrări în vogă în acea vreme lipsesc din biblioteca lui, de pildă, *Ambasadorul şi atribuţiile sale* de Abraham van Wicquefort (Köln, 1689-1690), *Ambasadorul desăvîrşit* de Louis Rousseau de Chamoy (1697), sau *Discursul despre arta negocierii* de Antoine Pecquet, publicat în 1737[136].

Ambasadorul rus a ştiut totuşi să aleagă bine din abundenta literatură a genului, ceea ce i-a permis să-şi desăvîrşească experienţa dobîndită în virtutea «obişnuinţei». În orice caz, odată cu Antioh, diplomaţia rusă capătă un nou chip, încercînd să şteargă imaginea moscoviţilor «necioplţi, barbari şi brutali» descrisă de Abraham van Wicquefort în *Ambasadorul şi atribuţiile sale* (Köln, I, 1689, p. 225). *Expunerea despre rangul şi întîietatea între suveranii Europei [...] pentru a sluji drept completare la Ambasadorul şi atribuţiile sale a Dlui Van Wicquefort* (Amsterdam, 1746), semnată de Ivan Nestesuranoi, confirmă această impresie: autorul spune că, odată cu Petru cel Mare, Rusia «s-a schimbat extraordinar la faţă, nu mai este, ca să spunem aşa, aceeaşi naţie» (p. 56). Din acest punct de vedere, Antioh şi-a jucat remarcabil rolul de ambasador, ilustrînd, prin propriul exemplu, această nouă înfăţişare. Mai mult, el va contribui personal la apărarea şi răspîndirea imaginii ţării sale în opinia publică europeană. Aceasta este însă o altă faţetă a activităţii lui de ambasador modern şi novator.

Capitolul 12

În vîltoarea opiniei publice şi a schimburilor culturale

Războiul de imagine: Rusia şi autocraţii ei

Abia ajuns la Londra, Antioh se loveşte de o problemă care spune multe despre grija pe care o acorda imaginii ţării sale în opinia publică. Scandalizat de ştirea că ziarul *Evening Post* se pregătea să publice un articol critic la adresa Rusiei, încearcă din răsputeri să împiedice apariţia lui. Eforturile lui sînt zadarnice, însă descoperă cu această ocazie libertatea şi puterea de care se bucura presa britanică, ceea ce-l face să-şi modifice strategia: în loc să pornească la luptă împotriva ei, încearcă să-i cîştige simpatia. Dacă nu izbuteşte să obţină interzicerea textului incriminat, în schimb va reuşi să obţină publicarea, în august 1732, a unui articol plin de bunăvoinţă faţă de Rusia. În orice caz, aşa rezultă din rapoartele trimise de el la Curte. Vor urma şi alte iniţiative similare: în 1734 şi 1735 obţine inserarea, în cîteva ziare britanice, a portretului împărătesei Ana, însoţit de cîteva cuvinte de omagiere, şi publicarea, în *Daily Post*, a unui articol favorabil pe tema relaţiilor anglo-ruse[137].

Relaţiile înnodate de principe la clubul prietenilor săi ambasadori nu sînt străine de succesele acestea. În 1735, baronul von Loss, trimisul marelui duce al Saxoniei, a înlesnit difuzarea, prin intermediul gazetelor engleze, a traducerii celui mai recent manifest al împărătesei Rusiei, «după ce discutase mai întîi pe acest subiect cu principele Cantemir» (G., p. 110). Şi s-ar putea ca publicarea unei explicaţii a contelui Ostermann, ministrul rus al Afacerilor Externe, cu privire la cauzele războiului dintre Rusia şi Turcia, în paginile revistei *The Gentleman's Magazine*, în iulie 1736, să se fi făcut prin intermediul aceleiaşi reţele de relaţii prieteneşti.

Acţiunea susţinută a lui Antioh împotriva cărţii intitulate *Scrisori moscovite*, apărută în 1735 la Paris, constituie exemplul cel mai impresionant al energiei cu care apără prestigiul ţării sale. Autorul cărţii, ascuns în spatele pseudonimului Roccaforte, aducea o gravă atingere imaginii Rusiei, atacîndu-i pe «străinii» (în speţă, Biron şi Ostermann) care puseseră, după el, mîna pe putere sau denigrîndu-i pe moscoviţi, pe care-i descria ca «predispuşi la hoţie». În mod straniu, doar pe tătari, «sciţii aceia vestiţi care se mîndresc cu prima lor origine» – am văzut că, în aceeaşi epocă, Antioh

începuse să dea importanţă pretinsei lui ascendenţe tătare, care ar fi mers... pînă la Tamerlan! –, îi privea cu ochi buni.

Ştirea că lucrarea va fi reeditată în franceză şi tradusă în engleză scoate din sărite guvernul rus, care-i cere ambasadorului său să-l identifice pe autor şi să împiedice cu orice preţ apariţia ei. Antioh adresează neîntîrziat un protest oficial Lordului Harrington, fără a-şi face însă mari iluzii: dat fiind că «englezii văd în libertatea tiparului temeiul libertăţii lor», scrie el în rapoartele sale diplomatice, cărţile şi ziarele nu sînt supuse nici unei restricţii, nici măcar cînd atacă propriul lor guvern; în această situaţie, cum ar putea el spera să obţină interzicerea cărţii care îi deranja atît de mult pe maimarii săi de la Sankt Petersburg? Reuşeşte totuşi să întîrzie publicarea ei, stîrnindu-l pe procurorul regelui să-l ameninţe pe editor cu un proces. Intervine şi pe lîngă Chavigny, ambasadorul Franţei la Londra, cerîndu-i să împiedice reeditarea în franceză. Şi, în cele din urmă, după un schimb intens de scrisori cu numeroşii săi prieteni şi colaboratori, reuşeşte să-l identifice pe autorul cărţii: era vorba de italianul Francesco Locatelli, rezident în Franţa, care era furios pe guvernul rus din cauza unei călătorii ce se terminase prost; suspectat de spionaj în timpul participării sale la o expediţie din Kamceatka, fusese arestat şi apoi expulzat în mod ruşinos[138].

Nimic nu poate însă împiedica succesul cărţii. În 1736 vede lumina tiparului traducerea engleză, sub titlul *Moscovian Letters*, şi tot în acelaşi an apare şi o nouă ediţie franceză[139]. Exasperarea lui Antioh atinge punctul culminant. Astfel se explică surprinzătoarea lui iniţiativă: informat de sosirea, în 1738, a lui Locatelli la Londra, îi propune împărătesei Ana, pentru a-l «pedepsi», să-i trimită în secret pe oamenii săi pentru «a-i da o bătaie bună»; «dacă Luminăţia Voastră Imperială», adaugă el, «binevoieşte să aprobe această măsură, atunci o vom pune în practică»[140].

Din fericire, proiectul va rămîne literă moartă, iar principele continuă lupta cu mijloace mai potrivite pentru un om de litere. Încă din ianuarie 1736 îl informase pe Ostermann că începuse să redacteze un «antidot»[141] împotriva acuzelor înveninate ale lui Locatelli. Înţelegem la ce făcea aluzie doi ani mai tîrziu, în 1738, cînd apare la Frankfurt o traducere în germană a cărţii, al cărei titlu, *Die Sogennannten Moskowitischen Briefe*, anunţă configuraţia foarte specială a noii lucrări. Conţinutul arată că traducătorul şi-a luat libertatea de a face să dispară cu totul aspectele negative înfăţişate în textul original. Editorul a avut grijă să nu menţioneze numele traducătorului atît de «atent» faţă de Curtea rusă, dar toate indiciile par a arăta că falsul a fost făcut de secretarul lui Antioh, Heinrich Gross (fratele academicianului Christoph Gross), la cererea expresă a principelui. În orice caz, oricare ar fi rolul lui în această operaţiune, talentul lui în delicatul exerciţiu al propagandei este incontestabil. Dacă autorul traducerii nu a suprimat în totalitate realităţile dintr-o ţară înapoiată comparativ cu lumea occidentală, el exprimă, spre deosebire de ediţia franceză, speranţe viguroase de viitor şi merge pînă la a sugera că Rusia este menită să preia ştafeta moştenirii greco-romane. Cît despre sistemul absolutist de guvernare, acesta nu este trecut sub tăcere, dar este pus cu mare dibăcie pe acelaşi plan cu cel al Franţei, ceea ce îi atenuează considerabil înfăţişarea despotică. Cînd ediţia germană abordează tema

religiei ortodoxe, pe care Locatelli o prezenta ca pe un obstacol în calea modernizării, ea pune accentul pe reformele realizate de Biserica rusă începînd din secolul al XVII-lea şi pînă în epoca lui Petru cel Mare şi a vrednicei sale moştenitoare Ana. Astfel înfrumuseţată, imaginea ţării este «sugestivă pentru o Curte foarte grijulie să salveze aparenţele modelului petrovian»[142].

În Franţa, Antioh continuă aceeaşi bătălie. Cenzura care domnea aici ar fi trebuit, teoretic vorbind, să-i permită să controleze mai uşor presa şi cărţile, cu condiţia ca guvernul să fi fost cu adevărat doritor să menajeze interesele ruseşti: or, ţinînd cont de climatul de foarte mare suspiciune care exista între cele două ţări, lucrul era cît se poate de problematic. Ambasadorul se convinge singur în 1739, cînd este confruntat cu o misiune delicată: trebuie să pună capăt zvonurilor care circulau cu privire la implicarea guvernului său în uciderea unui maior suedez trimis în misiune la Constantinopol. În acest scop, îşi exprimă dorinţa de a difuza o scrisoare de explicaţie în ziarele franceze, însă Fleury se împotriveşte cu abilitate (E., p. 74). Se loveşte de aceeaşi împotrivire cînd încearcă să publice o culegere de documente – pe care o atribuie «unui prieten» –, cu scopul de a da lămuriri opiniei publice europene despre un episod ce făcea să circule zvonuri dăunătoare la adresa Rusiei: este vorba despre «afacerea marchizului de Botta», după numele trimisului Austriei în Rusia, implicat în acţiunea secretă din 1743, care contesta, legitimitatea prezenţei Elisabetei începînd din 1741 pe tronul Romanovilor[143]. Ambasadorul obţine mai întîi «permisiunea tacită» de a tipări, însă, în ciuda promisiunilor repetate ale miniştrilor francezi, manuscrisul, afirmă Guasco, nu va fi publicat (S., pp. 100-104).

Alte ştiri supărătoare pentru Rusia, legate de războiul ruso-suedez, se răspîndesc prin intermediul gazetelor şi al unor pamflete, obligîndu-l pe principe să protesteze vehement pe lîngă guvernul francez: starea de război dintre cele două ţări, declară el, nu scuză «calomniile grosolane la adresa duşmanului». I se răspunde că «aici [în Franţa], numărul tipografilor şi al librarilor este atît de mare, încît este imposibil să se afle care dintre ei are intenţia să tipărească sau să vîndă astfel de fituici». Cardinalul de Fleury se arată totuşi dispus să facă un gest pentru a-şi dovedi bunele intenţii: promite să-i ceară şefului poliţiei să supravegheze cărţile care aduc atingere imaginii Rusiei. Promisiunea este însă pur formală. Antioh ştie foarte bine că guvernul nu poate împiedica numeroasele pamflete care circulă pe sub mînă, în ciuda interdicţiilor poliţieneşti[144]. Aşa că hotărăşte să ia iniţiativa pentru a contracara în timp util influenţa nefastă a pamfletelor: conform rapoartelor pe care le trimite la guvern, reuşeşte chiar să obţină colaborarea unui «librar cunoscut», «membru a ceea ce se numeşte Camera Sindicală», care ar fi acceptat să retragă de pe piaţă «manifestele suedeze calomniatoare» (războiul ruso-suedez din 1741-1743 era în toi) contra «promisiunii unei despăgubiri» (E., pp. 123-125).

Printre acţiunile ambasadorului rus, există una în care atitudinea sa este greu de înţeles: ea are de-a face cu reprezentarea tragediei *Menzikof*, scrisă de Pierre de Morand. De o mare platitudine în plan literar şi foarte neclară în trimiterile la realitatea istorică, piesa descrie devotamentul exemplar al unui ministru faţă de

suveranul său, în cazul de faţă al lui Menşikov faţă de Petru cel Mare. Imaginea ţarului reformator, în toată grandoarea lui, nu are nimic care să-l poată nemulţumi nici pe cel mai zelos admirator. De altminteri, Pierre de Morand a întreţinut relaţii bune cu ambasadorul rus, care a recitit şi corectat personal textul. S-a păstrat chiar o ciornă, din care rezultă tipul de corecturi făcute, ce vizau mai ales detalii de ordin stilistic sau stîngăcii lipsite de importanţă. De pildă, Antioh a făcut un semn în dreptul următoarelor versuri:

«Que les monstres nourris dans nos brûlants climats
Si le ciel les faisait régner sur tant d'États...»

[Ca monştrii hrăniţi în arşiţa meleagurilor noastre/Dacă cerul îngăduie ca ei să domnească peste atîtea state...]

şi le-a înlocuit prin:

«Si le ciel te faisait régner dans ces climats,
Uniquement touché du bien de tes États»[145]

[Dacă cerul îngăduie să domneşti peste aceste meleaguri/Atins doar de binele statelor tale].

A transforma iernile lungi în « arşiţă» era o evidentă eroare de apreciere, însă autorul nu a avut nici o clipă intenţia, precum Locatelli, să întunece imaginea Rusiei. Drept dovadă, el acceptă cu uşurinţă sugestiile principelui rus şi nuanţează trăsăturile care, cum va recunoaşte ulterior, «puteau să pară aspre pentru popoarele ale căror moravuri Petru cel Mare le-a îmblînzit»[146]. Mai mult, faptul că dedică piesa împărătesei Ana şi îi cere lui Antioh să intervină ca dînsa să accepte dedicaţia arată că era însufleţit de cele mai bune intenţii. Într-adevăr, *Epistola către Maiestatea sa ţariană împărăteasa Rusiei* conţine, în stilul emfatic specific acestui tip de dedicaţie, un vibrant omagiu adus gloriei lui Petru, ce «a întemeiat fericirea imperiului său» şi împărătesei, care a continuat lucrarea sa.

În ciuda tuturor acestor semne de bune intenţii, este surprinzătoare afirmaţia, făcută de însuşi Pierre de Morand, cum că principele ar fi intervenit, în ajunul reprezentaţiei, pentru a obţine interzicerea piesei. Pentru a salva spectacolul, autorul a trebuit să schimbe în ultimul moment numele eroului piesei, care, în loc de *Menzikof*, devine *Phanazar*, şi ale celorlalte personaje, spre a evita orice aluzie la Rusia, înlocuită ... cu Asiria!

Motivele care l-au împins pe Antioh să facă un astfel de gest, dacă lucrurile stau aşa cum spune Pierre de Morand, rămîn misterioase. Căutînd o explicaţie, istoricul literar Fedor Prijma a relevat o sumă de detalii interesante în legătură cu naşterea motivului rus în teatrul francez[147]. Comparaţia pe care o face el cu o piesă publicată la Paris în 1710, *Prinţul Kuşimen, povestire tătară*, a cărei paternitate literară rămîne incertă (nu se ştie dacă autorul este Joseph-Gaspard Lambert sau abatele François-Timoléon de Choisy), oferă o primă explicaţie. De pildă, faptul că numele eroului este o anagramă a lui Menşikov nu este lipsit de importanţă. Mai ales în condiţiile în care personajul principal al celor două piese reprezintă unul şi acelaşi arhetip, cel al unui slujitor credincios suveranului. Există însă şi o diferenţă considerabilă: dacă,

cum observă Fedor Prijma, în tragedia lui Morand monarhul se numeşte Petru cel Mare, în «povestirea tătară» el este «marele han» şi, mai ales, un personaj comic, menit a provoca rîsul. Să fi avut oare Antioh cunoştinţă de precedentul acesta literar? Dacă da, să fi fost el atît de neplăcut surprins de supărătoarea paralelă?

Nu cunoaştem răspunsul. Putem totuşi să ne punem unele întrebări asupra temeiurilor mărturiei lui Pierre de Morand. Temerea că diplomaţia rusă nu va privi cu ochi buni punerea în scenă a eroilor săi va fi fost oare o închipuire sau, poate, strategia unui scriitor dornic să atragă atenţia asupra propriei opere? Ipoteza este inspirată de afirmaţia lui Claude-Joseph Dorat, autorul tragediei *Amilka sau Petru cel Mare*, publicată în 1747, care considera că «pericolele» unui «subiect atît de spinos şi obstacolele ce s-ar ridica în faţa unei lucrări» ce prezintă «fapte recente» din istoria rusă erau exagerate[148]. Făcea oare aluzie şi la Pierre de Morand, pe care-l citează de altminteri printre autorii care au adus pe scena franceză, mult înaintea lui, personajul lui Petru cel Mare?

Putem face doar unele presupuneri. Este cu totul posibil ca, la data la care Claude-Joseph Dorat exprima opiniile cu pricina, noul trimis rus (nimeni altcineva decît Heinrich Gross, însărcinat să reprezinte provizoriu Rusia după moartea lui Antioh) să nu fi cercetat viaţa literară cu un ochi la fel de vigilent cum făcuse principele pe cînd era în viaţă. Sau poate că acesta din urmă se temuse pur şi simplu de efectul asupra publicului parizian al unui autor atît de controversat precum Pierre de Morand, care avea trista reputaţie de a fi «mai mult fluierat decît aplaudat» (G., p. 304). În fine, să nu uităm că reticenţele principelui erau şi ale unui autor care încercase la rîndul său să preamărească memoria lui Petru cel Mare în poemul *Petrida* şi apoi abandonase proiectul, nemulţumit că nu reuşise să fie la înălţimea propriilor pretenţii.

Răspunsul la o scrisoare a marchizei de Monconseil este deosebit de sugestiv pentru ceea ce reprezenta amintirea împăratului pentru el şi pentru compatrioţii săi: «Vă datorez mii de mulţumiri [pentru] sentimentele pe care le exprimaţi despre împăratul nostru Petru cel Mare. Dacă cei care nu mai sînt în viaţă ar putea să audă ce spun cei vii despre ei [...], el ar fi ştiut să vă arate că merita atît prietenia, cît şi laudele dumneavoastră. Cît despre noi ruşii, care am avut fericirea de a ne număra cîndva printre supuşii lui, tot ce putem face este să-i îndrăgim amintirea, pentru că ne-a scos dintr-o ruşinoasă beznă şi ne-a arătat calea spre glorie» (M., pp. 71-72).

Dacă Antioh nu apreciază foarte mult opera literară a lui Pierre de Morand, el este în schimb mai sensibil la lucrări erudite precum *Istoria lui Petru I, împăratul Rusiei* (Londra, 1739), a dramaturgului şi biografului John Mottley (1692-1750), sau *Ţarul Petru I în Franţa* (Amsterdam, 1741), semnată de un anume abate Hubert (poate Hubert le Blanc, un obscur doctor în drept), lucrări publicate, pare-se, cu sprijinul său[149].

În lupta dusă pentru a ameliora imaginea Rusiei în ochii opiniei publice europene, ambasadorul nu se interesează doar de influenţa scrierilor. Este atent şi la impactul pe care-l pot avea asupra opiniei publice imaginile create de pictori şi gravori. Este

adevărat că unele dintre atribuţiile lui constau pur şi simplu în a executa ordinele venite de la guvern, însă principele se străduie din răsputeri să le îndeplinească cu succes, profitînd de prieteniile legate în mediul artistic. Astfel, la cererea Curţii ruse, îi comandă lui Jacopo Amigoni, pionier al rococoului veneţian, un tablou de mari dimensiuni (231 pe 178 cm), care devine o piesă centrală în iconografia lui Petru cel Mare: realizată după un tablou al pictorului francez Louis Caravaque, opera, reprezentîndu-l pe ţar într-o atitudine maiestuoasă, în compania Minervei, domină în zilele noastre «Sala mică a tronului» din Palatul de Iarnă, unde este agăţată chiar în spatele jilţului imperial[150].

Se pare că Antioh nu s-a mulţumit să servească drept intermediar între Curtea Rusiei şi artist: nu este exclus ca această compoziţie alegorică să fi fost în întregime ideea ambasadorului. Mai mult, înainte de a trimite pînza în Rusia, i-a comandat unui artist reputat, Joseph Wagner, o gravură după portretul lui Amigoni, care va fi apoi masiv difuzată în Europa, în parte prin eforturile lui[151].

Principele va mai contribui în acelaşi fel la difuzarea portretelor suveranelor sale, Ana şi apoi Elisabeta, pe care probabil că i le-a comandat lui Amigoni, cerîndu-i ulterior lui Joseph Wagner să realizeze gravuri după ele. Portretul Anei, ale cărui reproduceri sînt tipărite, cum am văzut, în cîteva ziare engleze în 1735, constituie un bun exemplu: pe 5 noiembrie 1734, Antioh îi scrie lui Biron, insistînd îndelung asupra semnificaţiei gestului său, în speranţa că explicaţiile lui vor fi transmise împărătesei: «Poporul englez», mai adaugă el, «a dorit să aibă o imagine a monarhei [ruse]». După ce-l asigură pe Biron că pictorul a realizat un portret fidel al împărătesei, îi cere să obţină acordul suveranei pentru a difuza noi exemplare tipărite pe hîrtie (M., p. 26).

Iniţiativa se repetă şi în cazul Elisabetei: pe 13 mai 1742, un an după urcarea ei pe tron, îi cere un mic portret, pentru a-l «aşeza pe baldachin, conform uzanţelor ambasadoriale», precizează el, dar şi pentru a satisface curiozitatea opiniei publice. «Francezii», adaugă el pentru a măguli vanitatea împărătesei, «au o mare dorinţă de a vedea portretul unei principese atît de frumoase, şi nu greşesc, pentru că şi eu am aceeaşi dorinţă» (M., p. 173). În acest context, «frumuseţea» reprezintă, poate, o modalitate galantă de a face aluzie la o altă impresie pe care o transmiteau noile efigii ale autocraţilor ruşi, care se răspîndeau în toată Europa: ţinuta lor foarte europeană nu era oare pentru opinia publică o bună dovadă că puterea îşi schimbase radical înfăţişarea în Rusia şi că locul ei era acum alături de celelalte puteri ale continentului? Ambasadorul se dovedea astfel din nou un fin observator al tuturor mecanismelor în măsură să contribuie la strălucirea Curţii sale în opinia publică.

Acelaşi lucru se poate constata şi în stăruinţa cu care încurajează orice scriere ce putea contribui la gloria suveranelor sale. Este în special cazul cîtorva apologii, pe care le colecţionează cu mare grijă sau le trimite cît mai repede la Curte: pe această cale ajunge la Sankt Petersburg un poem înflăcărat scris de Michaelis Maittaire, autor cunoscut în Anglia vremii, care îi aduce un vibrant omagiu Anei cu ocazia victoriilor repurtate de armata rusă în 1739. Textul va fi apoi tradus în ruseşte, poate de Trediakovski, poate de Antioh însuşi[152]. S-a mai găsit printre hîrtiile ambasadorului

un elogiu adus Anei, scris de un anume Gallicher, notar regal la Bellac, impresionat la aflarea ştirii despre moartea ei[153]. Să fi fost prea mediocru ca să merite aceeaşi soartă cu cel al lui Maittaire? Sau, pur şi simplu, nu mai prezenta interes în peisajul tulbure care avea să se instaleze în Rusia după decesul împărătesei?

În orice caz, principele are capacitatea să aprecieze calitatea literară a acestor ditirambi de circumstanţă. Ştie să facă diferenţa între scriitorii mediocri şi cei talentaţi, capabili să dea farmec litaniilor lor. Printre aceştia din urmă se numără şi Francesco Algarotti, spirit enciclopedic şi cosmopolit, foarte preţuit de Voltaire şi Frederic al II-lea. Ajunge pe culmile gloriei după publicarea *Newtonismului pentru doamne*, o remarcabilă lucrare de vulgarizare consacrată opticii lui Newton, concepută după modelul *Convorbirilor despre pluralitatea lumilor* ale lui Fontenelle. Prieten şi admirator al lui Algarotti, Antioh îi va oferi protecţia lui, recomandîndu-l călduros pe lîngă guvernul rus cînd acesta se va pregăti să plece în Rusia, în 1739. Puţin înainte de a pleca în călătorie, Algarotti îi trimite de altfel cartea – la care, precizează el pe 29 octombrie 1739, a adăugat cîteva «versuri [dedicate] împărătesei» – şi îl roagă să intervină «pentru a fi prezentat Maiestăţii Sale imperiale» (G., p. 123). Era vorba, după toate probabilităţile, de *Epistolă către Maiestatea Sa Ana [...]*, unde o preamăreşte pe suverana rusă în calitatea ei de «moştenitoare a harului lui Petru cel Mare»[154]. După încheierea călătoriei, scriitorul italian va publica *Scrisori [...] despre Rusia*, unde evocă Sankt Petersburgul ca pe o «fereastră larg deschisă de curînd la nord şi prin care Rusia priveşte către Europa», imagine frecvent asociată cu numele oraşului[155]. Era prima dată cînd un călător occidental manifesta atît de multă simpatie pentru imperiul de la nord: Machiavelli, scrie Algarotti, «care observă în Elveţia multe caracteristici ale moravurilor de odinioară, va fi găsit cel puţin tot atîtea la ruşi, care amintesc însă, într-un anume fel, de măreţia Imperiului Roman»[156].

Ne putem întreba dacă aprecierile entuziaste ale autorului nu sînt cumva influenţate, măcar în parte, de buna desfăşurare a călătoriei sale în Rusia, la care ambasadorul contribuise insistînd pe lîngă compatrioţii lui să-i facă scriitorului italian o primire călduroasă. Pesemne că principele nu uitase păţaniile lui Locatelli, care sfîrşiseră prin a întuneca descrierea făcută de el Rusiei. Din acest punct de vedere, *Scrisorile [...] despre Rusia* constituie oarecum încununarea luptei acerbe pe care Antioh o dusese împotriva lui Locatelli şi a *Scrisorilor* sale *moscovite*. Din păcate, *Scrisorile [...] despre Rusia* nu vor vedea lumina tiparului decît foarte tîrziu, în 1769, mult după moartea lui.

În schimb, el a putut să asiste în timpul vieţii, la publicarea unui alt elogiu adus gloriei suveranei sale, la care a contribuit în mare măsură: dedicaţia scrisă pentru împărăteasa Elisabeta de Luigi Riccoboni, pe prima filă a lucrării intitulate *Despre reformarea teatrului*, tipărită în 1743. Autorul se bucura de o notorietate considerabilă în lumea artistică, avînd reputaţia de a fi unul dintre «actorii cei mai cunoscuţi din Europa», cum îl prezintă Antioh Curţii sale. Era apreciat mai ales pentru noul impuls pe care a ştiut să-l dea vieţii teatrale franceze prin *commedia dell'arte* (G., p. 206; M., p. 176).

Spre deosebire de ce am putea aştepta din partea unei Curţi care ardea de nerăbdare să dea o imagine strălucitoare despre sine însăşi opiniei publice europene,

acordul pentru o astfel de dedicaţie nu era niciodată dinainte obţinut. Ambasadorul va trebui să desfăşoare toată arta sa de convingere pentru a-l obţinut. Şi chiar dacă argumentele lui sînt desăvîrşite, nu se poate lipsi de sprijinul cîtorva personaje influente, printre care francezul Lestocq, medicul personal al împărătesei.

Elisabeta îşi va da în cele din urmă acordul, însă Antioh nu a ajuns încă la liman. Va trebui în curînd să înfrunte alte greutăţi, de astă dată în Franţa, unde Luigi Riccoboni se loveşte de obstacolul cenzurii, pentru că secretarul de stat Amelot observa cu un ochi foarte bănuitor publicarea cărţii. Fără o intervenţie rapidă dinspre partea rusă, informează ambasadorul, exemplarele deja tipărite riscă să fie rechiziţionate pentru că librarii nu obţinuseră autorizaţia necesară (de unde se vede că se întîmpla adesea ca tipărirea să preceadă indispensabila formalitate)[157].

Trebuie, prin urmare, să constatăm că o dedicaţie adresată autocratei Rusiei nu era o întreprindere lesnicioasă. Să nu uităm că diplomaţia franceză continua să refuze suveranilor ruşi recunoaşterea oficială a titlului imperial... ceea ce autorul dedicaţiei făcuse în mod făţiş. În plus, nici Luigi Riccoboni, însărcinat cîndva de cardinalul de Fleury cu o ciudată misiune secretă în Anglia, de a cărei «slabă recompensă» se va plînge ulterior, nu este la adăpost de orice bănuială – detaliu care ne incită să ne punem o întrebare asupra motivaţiilor personale ale dedicaţiei sale din 1743 către Elisabeta. Să fi încercat el oare să găsească o cale de a-şi rotunji veniturile? Desigur, într-o scrisoare adresată lui Muratori, pe 15 august 1746, Luigi Riccoboni va nega energic o asemenea intenţie, afirmînd că «minunatele [sale] dedicaţii către regina Angliei, regina Spaniei, împărăteasa Rusiei» nu-i «aduseseră [...] nici cea mai mică recompensă»[158]. Însă oamenii de litere ai vremii ştiau foarte bine – cum a arătat, cu mult talent, şi Laurence Sterne în *Viaţa şi opiniile lui Tristram Shandy, gentleman* – că o dedicaţie nu era doar o chestiune de imagine pentru destinatarul ei, ci şi un mijloc avantajos pentru autorul acesteia de a obţine o recompensă băneasca.

Schimburi academice

În biografia lui Antioh scrisă de Guasco găsim o informaţie discutabilă cu privire la legăturile dintre principe şi cea mai înaltă instituţie ştiinţifică din ţara lui: «Academia», scria el, «care admirase calitatea şi întinderea talentelor principelui Cantemir pe parcursul studiilor sale, l-a ales în scurt timp printre membrii ei, în speranţa de a-l avea într-o bună zi drept preşedinte»; de aceea «el se străduia din răsputeri să merite funcţia, prin relaţiile pe care le întreţinea cu confraţii lui, prin zelul cu care le comunica toate descoperirile din ţările străine şi prin eforturile de a îmbogăţi biblioteca Academiei» (S., pp. 37-38).

Nici o altă sursă nu confirmă însă că ar fi devenit efectiv membru al Academiei. Sigur, la un moment dat a circulat zvonul despre eventuala lui numire în fruntea ei, dar funcţia nu era defel condiţionată de apartenenţa prealabilă la corpul academic. Prin urmare, putem considera că iniţiativele lui în serviciul Academiei ruse nu erau dictate de raţiuni de ordin personal, legate de propria carieră: ele par să fi fost mai

curînd consecinţa unei angajări dezinteresate, în beneficiul unei recunoaşteri ştiinţifice europene a instituţiei savante din ţara sa. Astfel încît Antioh nu este doar ambasadorul ţării sale, ci şi al academiei ei. Importanţa dialogului dintre savanţi şi instituţiile lor academice plutea de altfel în aerul vremii: «Nimic nu ar fi mai folositor pentru dezvoltarea ştiinţelor decît buna înţelegere dintre cele două academii [din Paris şi Sankt Petersburg]», îi scria Bernoulli lui Euler în 1735[159]. Antioh, care îi cunoaşte personal pe cei doi savanţi, le împărtăşeşte părerea: într-o scrisoare adresată pe 25 martie 1735 preşedintelui Academiei ruse, Joachim A. von Korff, el se declară «totdeauna fericit să fie în slujba academiei [sale]», fiind convins că, în acest fel, contribuie la «dezvoltarea ştiinţelor» în Rusia[160].

În această dublă calitate, de trimis al Rusiei şi de mesager al Academiei, Antioh înmînează diploma de membru al instituţiei ruse lui Sir Hans Sloane (1735), succesorul lui Newton în fotoliul de preşedinte al Academiei regale de ştiinţe, şi lui Maupertuis (1738), al treilea savant francez căruia i se făcea această onoare, după Dortous de Mairan şi Réaumur (M., p. 34; G., pp. 191-193).

Maupertuis devine de altminteri un interlocutor privilegiat al principelui, care se pare că a făcut cunoştinţă cu el prin intermediul ducesei de Aiguillon. Cooptarea lui de către Academia din Sankt Petersburg nu este întîmplătoare. În 1738, cînd Antioh sosea la Paris, el devenise unul dintre cei mai renumiţi savanţi francezi. Numele lui era pe toate buzele, mai ales după expediţia din Laponia din 1736-1737, care a confirmat calculul său pentru lungimea unui grad de meridian, problemă esenţială pentru a putea determina forma Pămîntului la cei doi poli. Ambasadorul se arată foarte interesat de cercetările lui Maupertuis, cum o dovedeşte prezenţa multor cărţi ale acestuia în biblioteca sa. De aceea şi caută el să asocieze numele savantului francez cu cel al Academiei ruse. În acest scop, îi cere în 1739 preşedintelui Academiei să-i ofere lui Maupertuis o alocaţie, metodă adesea utilizată de societăţile savante pentru a obţine colaborarea unor membri eminenţi. Succesul demersului său este departe de a fi asigurat, Academia rusă ducînd mare lipsă de mijloace (M., p. 142). Ambasadorul insistă totuşi: «200 de ruble alocate lui ar însemna în Franţa un semn de mare recunoaştere», precizează el, adăugînd că Academia imperială îşi va întări astfel considerabil prestigiul. În cele din urmă, tenacitatea lui va da roade, iar Maupertuis va deveni primul savant francez care a beneficiat de o rentă din partea Academiei de ştiinţe din Rusia[161].

În virtutea relaţiilor lui privilegiate cu Maupertuis, Antioh propune Academiei să acorde titlul de membru onorific unuia dintre colaboratorii apropiaţi ai savantului, Alexis Claude Clairaut, acest «nou Pascal»[162], care devenise celebru pentru că îşi scrisese prima lucrare la 12 ani şi pentru că fusese primit în Academia de la Paris la 18 ani, mult înainte de limita de vîrstă prevăzută de regulament! În 1734, Bernoulli îl recomandase călduros pe tînărul geniu principelui rus[163]. Însă Antioh intervine efectiv în favoarea lui pe lîngă Academia rusă abia în mai 1743, după întoarcerea lui Clairaut din expediţia din Laponia, unde-l însoţise pe Maupertuis, şi la scurt timp după publicarea tratatului său intitulat *Teorie despre forma Pămîntului*. De astă dată va avea mai puţin noroc. Demersurile lui au pregătit totuşi terenul pentru o numire

ulterioară, care va avea loc în 1754, zece ani după moartea lui Antioh[164] (M., p. 185; G., pp. 200-202).

În paralel cu aceste inițiative, ambasadorul îi ajută pe membrii Academiei ruse să stabilească contacte cu colegii lor din străinătate sau să obțină recunoașterea europeană. Intervine, de pildă, în favoarea lui Leonhard Euler, profesor la Academia din Sankt Petersburg, care își depusese candidatura la premiul decernat de Academia franceză de științe pentru cercetările despre «fluxul și refluxul mării» și care se temea că memoriul lui va ajunge din îndepărtata Rusie la Paris după termenul regulamentar. Antioh va avea nevoie de întreaga lui forță de convingere pentru a-i smulge lui Fontenelle, secretarul permanent al Academiei, o amînare, astfel încît membrii juriului să poată lua în considerare, în 1740, contribuția compatriotului lor. Textul lui Euler își va găsi în felul acesta locul în volumul *Scrieri care au obținut premiul Academiei regale de științe în 1740*, publicat la Paris în 1741. Pe 18 martie 1740, Euler îi exprimă principelui recunoștința sa pentru sprijinul acordat (M., pp. 154-157; G., pp. 199-200). Tot în 1740, Academia rusă publică la rîndul ei *Convorbirile despre pluralitatea lumilor* ale lui Fontenelle.

Euler nu este singurul savant al prestigioasei instituții ruse care beneficiază de sprijinul lui Antioh pentru a intra în contact cu colegii europeni. Scrisoarea trimisă de principe din Franța, pe 20 ianuarie 1743, unui alt membru al Academiei de la Sankt Petersburg, Friedrich Strube de Piermont, constituie o mărturie suplimentară în acest sens: «Dacă doriți să faceți schimb de scrisori cu savanții de aici», scrie el într-o franceză care nu este limba lui maternă, «nu aveți decît să mi le încredințați pentru a le trimite pe adresa lor» (M., p. 181).

Dacă ambasadorul reușește atît de bine să joace rolul de intermediar între savanți și academii, acest lucru se datorează, în mare parte, respectului pe care-l inspiră persoana lui. Scrisoarea pe care i-o trimite pe 1 martie 1735 Joachim von Korff constituie o confirmare în acest sens: «Unul dintre profesorii noștri, care a venit de la Londra, unde a avut onoarea să vă întîlnească», îi scrie el, «m-a asigurat că savanții de prim rang admiră valoarea dumneavoastră și sînt încîntați să se poată întreține cu dumneavoastră» (M., p. 28).

Contribuția principelui este considerabilă și într-o altă direcție: organizarea schimburilor de cărți, menite să îmbogățească colecțiile Academiei de la Sankt Petersburg, dar și să răspîndească în Europa lucrările științifice publicate în Rusia. Puțini ambasadori ai vremii se implică cu o asemenea abnegație în astfel de misiuni. El nu se mulțumește să facă unele servicii ocazionale, ca atunci cînd transmite lucrările Academiei ruse lui Fontenelle, Réaumur, Mairan și Maupertuis sau cînd expediază în Rusia lucrările lor. Principele are în vedere schimburi la o scară mai mare, în special între Academia de științe din Rusia și Academia franceză de științe sau Biblioteca regelui. Datorită bunelor sale oficii ajung la Paris mai multe colete destinate acesteia din urmă. Altădată primește, prin intermediul librarului Briasson, un «pachet de cărți», care conținea în principal lucrările Academiei ruse, trimise membrilor Academiei franceze.

Este remarcabilă viteza cu care circulă aceste lucrări. În februarie 1743, el dispunea deja de lucrările Academiei ruse apărute cu un an în urmă, iar corespondentul lui de la Sankt Petersburg îi promite că volumele publicate după acea dată îi vor parveni «cu şi mai mare promptitudine» (M., pp. 148-149, 164, 171, 182, 185).

În schimbul cărţilor primite din Rusia, Antioh trimite regulat la Sankt Petersburg lucrările Academiei franceze de ştiinţe sau alte publicaţii, cum ar fi seria completă din *Journal des savants* (M., p. 186).

Nu se concentrează exclusiv pe «schimbul de cărţi»: achiziţionarea unor instrumente sau aparate tehnice, pe care i le cere Academia rusă, face în egală măsură parte din preocupările lui. Măgulindu-i «dragostea pentru ştiinţă», Joachim von Korff îl roagă mai cu seamă să supervizeze cumpărarea, din Anglia, a unui «mare aparat» astronomic pentru nevoile expediţiei din Kamceatka (M., p. 28-30). Tot datorită competenţelor lui, savanţii ruşi se pot dota cu un telescop newtonian sau, pur şi simplu, cu balanţe[165]. Înţelegem de ce Korff se arată atît de recunoscător pentru «bunăvoinţa deosebită pe care [principele a] dovedit-o adesea pentru Academie» şi, în schimb, îl informează constant despre progresul cercetărilor din Rusia – fie că este vorba despre descoperirea unor resurse naturale în Siberia, despre rezultatele expediţiei astronomului francez Joseph-Nicolas Delisle din 1740, întreprinsă pentru a studia traseul planetei Mercur, sau despre starea lucrărilor de întocmire a marii hărţi a Rusiei[166].

Circulaţia persoanelor

Am văzut care a fost rolul asumat de Antioh în pregătirea călătoriei lui Algarotti. Cercul de prieteni italieni ai principelui îi furnizează de altfel numeroşi candidaţi la deplasări în imperiul de la nord, la organizarea cărora el contribuie din plin. Unele proiecte nu reuşesc: călătoria pictorului Jacopo Amigoni, care a renunţat în cele din urmă, sau cea organizată în 1736 a lui Porpora, chemat la Sankt Petersburg de contele Löwenwolde, mare amator de muzică italiană, care refuză invitaţia în ultimul moment (M., p. 28). În toate aceste tentative, principele joacă rolul de intermediar. Pe 8 martie 1739, intervine din nou pe lîngă contele Löwenwolde, de astă dată pentru a-l sprijini pe Antonio Doni, pe care îl recomandă ca «maestru şi compozitor de muzică, clavecinist şi organist, care doreşte să dea lecţii tineretului rus şi să înfiinţeze un colegiu de muzică» (G., p. 315). Intervine şi în favoarea violonistului italian Piantanida, care mai fusese în Rusia şi dorea să revină acolo, sau organizează, la cererea reginei Caroline, turneul unei trupe italiene de operă (E., pp. 109, 181).

Cum se explică intermedierea principelui în toate aceste împrejurări? Probabil că ea trebuie pusă pe seama interesului lui pentru lumea artei şi a artiştilor. Dar mai este ceva. Imperiul de la nord oferea în acea vreme imense speranţe celor ce doreau o carieră şi pentru care şansele se subţiaseră în propria ţară. «Toate jurnalele vorbeau despre avantajele pe care le oferea Rusia străinilor care ar fi dorit să treacă în serviciul ei», va scrie mai tîrziu biograful lui, Ottaviano Guasco[167].

Principele era conştient de folosul pe care-l puteau obţine de pe urma acestei situaţii compatrioţii săi şi ţara sa. Ofiţerii, de care armata rusă avea mare nevoie pentru a-şi continua opera de modernizare începută de Petru cel Mare, constituiau, din acest punct de vedere, categoria cea mai curtată. În 1732, Antioh trebuie să dea dovadă de întreaga sa iscusinţă pentru a sprijini cererea unui anume John Ellton, ofiţer în marina comercială engleză, care dorea să plece în Rusia. Sarcina lui este complicată, pentru că nu făcea parte din atribuţiile unui ambasador să intervină în favoarea unui supus al altei ţări decît cea pe care o reprezenta. Are însă o idee inspirată: îl înscrie pe ofiţer printre membrii personalului ataşat ambasadei şi este astfel în măsură să susţină cauza acestuia şi să-l ajute să plece în Rusia[168].

Începînd din 1734, Antioh este solicitat de colegiul rus al marinei pentru a recruta 12 ofiţeri, sarcină pe care o îndeplineşte cu succes de-a lungul anilor următori: este de altfel una dintre cele mai importante iniţiative de asemenea anvergură angajate de Rusia pînă la începutul domniei Ecaterinei a II-a, cînd cererea de personal britanic se intensifică şi mai tare[169].

Lista candidaţilor la aventura rusă susţinuţi de principe este la fel de lungă şi în Franţa. Între alte nume, îi găsim pe cei doi fraţi ai abatelui Guasco, prietenul principelui, care pleacă la Sankt Petersburg în primăvara anului 1739, înarmaţi cu scrisori de recomandare semnate de Antioh; pe enigmaticul Des Fonds, care obţine un post de ofiţer pe lîngă Elisabeta şi care va fi ulterior bănuit de spionaj; pe tînărul Louis Bazan, fost paj al principelui, căruia i se propune gradul de ofiţer în Rusia; pe un anume Dufond, ofiţer suspectat ulterior că ar fi promovat în secret interesele franceze la Curtea de la Sankt Petersburg; pe un «gentilom francez cu numele de Baffin», alt paj al său, pe care-l recomandă pentru a intra în trupele de geniu etc. (G., pp. 314, 317; M., pp. 179-181)[170].

Ca şi militarii, dascălii încep şi ei să privească înspre Rusia. Este cazul unui matematician francez instalat la Londra, pe care ambasadorul rus îl recomandă călduros şi care va obţine un loc de profesor la colegiul Amiralităţii, înainte de a trece în serviciul savantului Delisle pentru a-i fi de ajutor la «observaţiile şi calculele astronomice». În iulie 1743, intervine pe lîngă Elisabeta în favoarea unei doamne de origine spaniolă, Joséphine d'Estupignan: are cunoştinţe de istorie şi geografie, poate oferi clipe de «desfătare prin muzică» şi speră, pledează Antioh, «să găsească adăpost, în impasul în care se află, în serviciul Maiestăţii Sale imperiale» (M., pp. 30, 35 şi 187). Printre persoanele recrutate de Antioh la Londra se numără un tehnician vestit în fabricarea instrumentelor matematice, Benjamin Scott (autor, în plus, al unei lucrări în domeniu, *Descrierea şi funcţiile unui instrument universal şi perpetuu*, Londra, 1733), şi doctorul James Mounsey[171].

Vom fi cu atît mai surprinşi să întîlnim printre aceşti oameni, sprijiniţi de ambasador în periplul lor rusesc, şi cîţiva simpli meseriaşi; Antioh intervine astfel pentru a i se elibera un paşaport unui fabricant de catifea, numit Rouilly, sprijină un tînăr francez în căutare de slujbă în Rusia (M., pp. 187-188) sau recomandă un cofetar în serviciul împărătesei, expunînd argumente de tip pedagogic: «Înafara

muncii sale zilnice pentru masa M.S.I.», precizează el, «i-ar putea învăţa meseria pe cîţiva ruşi» (E., p. 182).

Principele a mai trebuit, la începutul misiunii sale, să rezolve un complex dosar privitor la repatrierea ruşilor veniţi la studii în Europa sub Petru cel Mare şi care fuseseră «uitaţi» în timpul perioadei de instabilitate politică ce a urmat după domnia sa. Se interesează de soarta lor şi îi ajută pe cei care doresc să se întoarcă în Rusia (este mai ales cazul unui anume Levkin, care a învăţat în Anglia tehnica de a bate monedă)[172].

Toate aceste demersuri fac, desigur, parte din misiunea pe care trebuie să o asume în calitate de reprezentant al ţării sale, la care se adaugă însă solicitudinea, specifică firii lui, faţă de cei ce i-au cerut ajutorul.

Din acelaşi motiv, se oferă să facă adesea comisioane la cererea suveranelor sau, pur şi simplu, a celor apropiaţi. Caută, de pildă, instrumente muzicale pentru contele Löwenwolde sau pentru sora lui, Maria! I se întîmplă însă şi să trimită puşti comandate de împărăteasa Ana, să caute o rochie «după ultima modă» pentru o doamnă recomandată de Ostermann, să cumpere două panglici la cererea prinţului Cerkaski sau să-i expedieze împărătesei brînzeturi, fructe şi băuturi într-un colet în care se îngrămădesc şi portretele familiei regale franceze... (E., pp. 184-185; M., p. 142; G., p. 284).

Detaliile acestea ilustrează foarte bine diversele forme pe care le îmbracă mirajul civilizaţiei occidentale în Rusia. Ambasadorul, care îi recomandă suveranei sale un bucătar francez şi îi trimite delicatesele cele mai apreciate în Franţa, nu contribuie oare într-un fel şi la răspîndirea marii arte de a trăi «à la française» la Curtea ţării lui?

Un ambasador al Bisericii?

Printre diversele faţete ale activităţii ambasadorului rus, există şi una care riscă să ne surprindă. După strălucita victorie a ruşilor împotriva turcilor din 1739, care simbolizează, izbînda creştinilor împotriva «păgînilor», prietenul său Gastaldi începe să-şi imagineze că a venit momentul ca Rusia să trimită un reprezentant la Roma. Şi de ce nu Antioh? «Nu cunosc pe nimeni», îi scrie el, «asupra căruia ar putea cădea mai bine alegerea decît asupra dumneavoastră». Şi adaugă: «Ce bucurie ar fi pentru mine să văd cele două Biserici, de atîta vreme despărţite [...], din nou împreună» (G., p. 245).

Faptul că Gastaldi şi-l imaginează pe Antioh ca pe ambasadorul ideal al Rusiei ortodoxe pe lîngă Sfîntul Scaun dă de gîndit. Emite el oare această ipoteză din prietenie sau pentru că îl consideră cu adevărat capabil să asume un rol atît de delicat, fiind vorba de comunicarea dintre capitala catolicismului şi «noua Romă» a lumii ortodoxe? Deşi evocată în treacăt, ideea unei astfel de numiri nu era chiar atît de absurdă, ţinînd cont de spiritul deschis al principelui în materie de religie. Educaţia lui nu fusese oare îndrumată, la dorinţa tatălui său, de dascăli ortodocşi şi protestanţi? Nu fusese el oare trimis la o şcoală ortodoxă, apoi la un aşezămînt catolic? Raporturile amicale pe care le-a întreţinut cu intelectualii vremii, indiferent

de confesiunea lor, au desăvîrşit lucrarea. Astfel, opiniile lui asupra unor chestiuni care aveau de-a face cu religia şi cu Biserica sînt cele ale unui om de litere luminat, eliberat de prejudecăţi: el condamnă atît doctrina autorităţii papale a catolicilor, cît şi incultura preoţilor ortodocşi şi manifestă o aversiune viscerală faţă de haina preoţească: «îi dispreţuiesc prea mult pe purtătorii de rasă şi nu-i pot suferi nicicum», îi scrie el surorii lui cînd aceasta se gîndeşte să se călugărească, «pentru ca să intraţi într-un asemenea cin josnic» (E., pp. 211-212).

Intervenţia lui de la Londra, în 1733, pe lîngă Teofan Prokopovici, pentru francezul Michel Maillard, catolic convertit la protestantism şi care dorea acum să treacă la ortodoxie, este întru totul semnificativă pentru detaşarea cu care aborda principele problemele legate de confesiune. La multele întrebări pe care i le pune episcopul rus despre acela, ca şi cum ar fi încercat să întîrzie răspunsul la cererea lui, reacţia lui Antioh este categorică: solicitantul este un «om cumsecade şi cumpătat», care nu merită atîta suspiciune!

Cu aceeaşi ocazie, răspunde însă la fel de deschis la o altă întrebare pusă de Prokopovici, care dorea să cunoască numele prelaţilor anglicani cîndva interesaţi de proiectul lui Petru cel Mare de a reunifica Bisericile creştine. În timpul călătoriei sale în Anglia, ţarul îl întîlnise într-adevăr pe episcopul de Salisbury, Gilbert Burnet, care-i dăduse informaţii despre Biserica anglicană. Însă proiectul de unire a Bisericilor occidentală şi orientală, pe care-l luase cu el în Rusia, îl primise în Franţa de la doctorii în teologie de la Sorbona. Le poruncise apoi episcopilor să-l analizeze şi să-i împărtăşească părerea lor.

Să fi avut oare Prokopovici, care era sufletul reformei religioase a ţarului, intenţia de a deschide din nou vechiul dosar? Tot ce se poate. Ceea ce atrage însă atenţia este sinceritatea cu care Antioh respinge visul de «unire»: este, răspunde el pe un ton destul de sec, «o himeră», pentru că oamenii cu care a intrat în contact «nu se prea gîndesc la religie» (M., pp. 22-25).

Un astfel de răspuns nu se potriveşte cu imaginea, zugrăvită de Gastaldi, a unui ambasador ce lucra pentru unirea Bisericilor. De altminteri, nici acesta din urmă nu se arată prea optimist: după ce asociază numele lui Antioh cu unirea celor două Biserici, încheie, declarînd în aceeaşi scrisoare că «trebuie să lăsăm toate acestea în seama posterităţii». Nu este însă singura interpretare posibilă a afirmaţiilor lui. Pentru că rolul pe care prietenului său îi plăcea să i-l atribuie se poate explica tocmai prin detaşarea cu care principele aborda chestiunile religioase, departe de orice înclinaţie spre prozelitism, ceea ce făcea din el actorul ideal pentru dialogul dintre Biserici, cum fusese şi pentru dialogul dintre culturi.

BCUIAŞI

Capitolul 13

În republica literelor

«Frecventarea spectacolelor»

Misiunea cu care este învestit la Londra şi la Paris nu-l obligă pe principe doar să renunţe la uniforma de ofiţer pentru ţinuta de ambasador. Ea îl face mai ales să descopere societatea europeană în întreaga ei efervescenţă culturală din epoca Luminilor. După ce dorise atît de mult să-şi continue studiile în străinătate, are acum ocazia să-şi îndeplinească visul. Deşi este solicitat de importante îndatoriri diplomatice, găseşte timp pentru a profita de emulaţia intelectuală ambiantă şi pentru a pătrunde în republica literelor. Tinereţea sa, chipul său luminos, mintea strălucită şi manierele lui rafinate inspiră simpatia. Sociabil şi avid de cultură, merge la teatru şi la operă şi îşi petrece o mare parte din timp în compania artiştilor sau în saloanele literare, unde cultivă prietenia oamenilor de litere.

«Frecventarea spectacolelor», îi declară Antioh prietenului Ossorio într-o scrisoare din 14 ianuarie 1739, «[...] constituie, poate, una din cele mai mari plăceri ale vieţii mele» (G., p. 308). Avusese deja ocazia, în 1727-1728, să se entuziasmeze, la Sankt Petersburg, pentru o piesă jucată de o trupă franceză: fusese atît de impresionat, încît se gîndise chiar să traducă una dintre scenele ei (E., p. 129). Şi tot în Rusia descoperise *commedia dell'arte* şi opera comică italiană, cu ocazia unei reprezentaţii ce a avut loc în 1730 la Moscova.

La Londra, centrul unei vieţi muzicale strălucitoare, aceste activităţi artistice capătă o cu totul altă anvergură. Muzicieni veniţi din toate colţurile Europei se instalaseră acolo. Händel triumfă la King's Theater, teatrul preferat al Curţii. Aflat la apogeul carierei, el se confrunta totuşi cu concurenţa: o nouă generaţie de artişti italieni se orienta spre Lincoln's Inn Fields, teatrul care cîştigase simpatia aristocraţiei potrivnice regelui. Scena londoneză, care profită din plin de pe urma acestei competiţii, îi oferă tînărului principe rus spectacolul ei ameţitor. În ciuda discreţiei la care este constrîns în virtutea atribuţiilor sale, acesta nu întîrzie să aleagă între cele două tabere rivale: preferinţele lui înclină spre muzicienii italieni care-l înfruntau pe Händel. Pentru a menaja susceptibilităţile Curţii, Antioh se vede obligat să cauţioneze public compoziţiile maestrului (de pildă, oratoriul *Sărbătoarea lui Alexandru*, pe a cărui listă de subscripţie îşi pune semnătura), dar, în viaţa particulară, îşi exprimă

părerea sinceră: muzica lui Händel, îi scrie el marchizei de Monconseil, face parte din «din cea mai sublimă algebră pentru capul meu nu foarte muzical [...], căruia nu-i place să vadă [...] lucruri pe care nu le poate înţelege» (M., p. 210). Cu o satisfacţie abia mascată, îşi informează corespondenta că «puţină lume» vine la concertele acestuia, că are «puţin succes» sau că oratoriul *Saul* a fost primit cu răceală de public (M., pp. 64, 139).

Adversarii lui Händel sînt, pe cale de consecinţă, prietenii lui Antioh. Este cazul lui Porpora, admirabilul profesor de canto, care a dirijat concerte la Lincoln's Inn Fields între 1733 şi 1737 şi pe care ambasadorul îl va îndemna apoi să plece la Sankt Petersburg. Nu se ştie ce părere avea principele despre Giovanni Battista Pescetti, chemat la Londra în 1737 pentru a-l înlocui pe Porpora, dar se ştie că Giovanni Bononcini şi Carlo Arrigoni, colaboratorii noului director muzical, se numărau printre prietenii lui: «Nu trece o zi», îi scrie el pe 30 septembrie 1736 marchizei de Monconseil, referindu-se la cel dintîi şi la soţia lui, «să nu vă pomenim în conversaţiile noastre» (M., p. 57).

Preferinţa pentru grupul de tineri muzicieni italieni, în pofida vîrstnicului Händel, se explică şi prin tinereţea şi firea jovială a principelui. Se împrieteneşte cu ilustrul castrat Farinelli, elev al lui Porpora şi prieten cu Metastasio, care era considerat drept cea mai frumoasă voce din Europa vremii[173]. «Merită osteneala să-l asculţi», îi scrie el pe un ton nonşalant marchizei de Monconseil, pe 29 noiembrie 1736 (M., p. 64), referindu-se la Farinelli. Prietenia lor este însă mai mare decît lasă să se înţeleagă cuvintele de mai sus. Aşa rezultă dintr-o scrisoare a Mariei, adresată fratelui ei şi datînd, după toate probabilităţile, din septembrie 1736: «Îi mulţumesc», scrie ea, «ilustrului cîntăreţ [...] Fanoreli [sic] pentru salutările sale. Mă miră că speră să mă vadă la Neapole, patria lui»[174]. Să fi fost vorba de un proiect de călătorie sau de o invitaţie despre care Antioh i-a vorbit într-o scrisoare anterioară? În orice caz, amănuntul acesta izolat atrage atenţia asupra legăturilor strînse dintre ambasadorul rus şi cîntăreţul italian. Cînd acesta din urmă începe, în 1737, un turneu european, principele este foarte afectat de absenţa lui. Îl roagă cu insistenţă să-i dea veşti despre el, sub pretextul că trebuie să «consoleze vreo duzină de doamne, care le aşteaptă cu înfrigurare şi nu mai ştiu ce să creadă». Nu suflă o vorbă despre propria tristeţe, dar îşi exprimă limpede părerea de rău de a nu-l putea urma pe cel pe care-l numeşte «Orfeul nostru»: «Deşi aş dori din toată inima, nici că s-ar putea pune problema să mă alătur acestei călătorii» (E., p. 136). Va trebui să se mulţumească să-i trimită, în semn de afecţiune, un colet cu ciocolată, gest de curtoazie destul de obişnuit în acea vreme.

După plecarea lui Farinelli, un alt cîntăreţ, castratul Caffarelli, devine obiectul admiraţiei pasionatului nostru iubitor de muzică: «Pentru cei care nu sînt mari cunoscători într-ale muzicii», îi scrie el marchizei de Monconseil, cu care întreţine o corespondenţă intensă, «chipul şi vocea lui nu-i slujesc arta: lor le trebuie o statură impozantă şi o voce puternică, nefiind sensibili la subtilităţile interpretării» (M., p. 96). Antioh îi descoperă foarte curînd «însuşiri desăvîrşite» şi se declară gata să-i ofere «toate serviciile ce stau în puterea [lui]» (M., p. 114).

Tot din perioada londoneză datează şi relaţia lui Antioh cu cîntăreaţa Francesca Bertolli, care interpretează pe scenă roluri masculine. Întîlnirea lor datează din 1733, cînd ea părăseşte opera condusă de Händel pentru a se alătura discipolilor lui Porpora. Opiniile contemporanilor despre talentul ei sînt divergente: unii consideră că este o «artistă admirabilă», alţii găsesc că are un succes «foarte subţire». Dacă principele este vrăjit de dînsa, faptul nu se datorează exclusiv vocii ei: vom avea ocazia să spunem mai multe cînd ne vom apleca asupra vieţii lui sentimentale[175].

În cercul prietenilor mai mult sau mai puţin apropiaţi ai lui Antioh se numără şi alte cîntăreţe şi cîntăreţi: Élisabeth Du Parc, supranumită Francesina sau, cum îi spune principele, «privighetoarea englezilor», Maria Antonia Marchesini sau Lucchesina, sosită la Londra în 1737, tenorul John Beard sau Antonio Doni, compozitor italian care se pregătea să plece în Olanda: principele îl recomandă lui Golovkin, ambasadorul rus de la Haga, ca pe cineva care «este un obişnuit al casei [sale]» şi care merită să fie «introdus» în societatea celor «ce iubesc muzica» (G., pp. 139-140, 289).

În această societate de cîntăreţi şi compozitori, în marea lor majoritate italieni, îl întîlneşte Antioh pe pictorul Jacopo Amigoni, a cărui soţie este cîntăreaţa Lucchesina şi căruia i-a comandat, cum am văzut, portretul de mari dimensiuni al lui Petru cel Mare. Artistul a pictat şi portretul lui Antioh, cum se poate deduce din gravura realizată după originalul care s-a pierdut. Prietenia ambasadorului pentru pictor merge însă dincolo de relaţiile bazate pe comenzi. Ceea ce se poate constata din oferta pe care i-o face lui Amigoni de a profita de privilegiile sale diplomatice în materie de taxe vamale, cînd ia pe seama lui trimiterea tablourilor acestuia din Anglia în Franţa. La rîndul său, pictorul nu are nici o reticenţă în a solicita ospitalitatea principelui cînd vine la Paris. De altminteri, corespondenţa lor este presărată cu aluzii destul de ambigue, care dezvăluie intimitatea relaţiei lor: «Sînt măgulit să ştiu că veţi reveni în curînd în acest oraş», îi scrie Antioh din Paris, în decembrie 1738, «iar dacă îmbietoarea dumneavoastră flacără slujeşte la a lumina tablourile, cu atît mai mult va ajuta să ne apropiem de primăvară. Ştiţi cît se poate de bine că lumina şi căldura au acelaşi efect ca flacăra, însă mă întreb dacă nu cumva ne-am putea bucura şi mai mult de această flacără în lipsa luminii». La fel de enigmatice sînt cuvintele lui Antioh, atunci cînd îşi exprimă dorinţa de a-l întîlni pe pictor la Paris «fără a aduce vreun prejudiciu unei terţe persoane»[176].

Abia instalat la Paris, Antioh constată că viaţa artistică era foarte diferită de cea din capitala engleză. El continuă să frecventeze opera, la început fără prea mult entuziasm. Motivul era că Franţa, care nu adoptase repertoriul italian, şi nici pe interpreţii castraţi, atît de preţuiţi în alte părţi, îl decepţionează. De altmineri, mulţi considerau că, în această ţară, educaţia muzicală în general şi formarea cîntăreţilor în special lăsau mult de dorit[177].

Aşa că el îi mărturiseşte lui Gastaldi, într-o scrisoare din noiembrie 1738, la scurt timp după sosirea la Paris, regretul că nu mai putea să le asculte pe Francesina şi pe Lucchesina: «Îmi pare foarte rău, nu pentru ele», precizează el, «ci pentru muzica interpretată de ele, fiindcă [muzica] franceză este prea frumoasă pentru urechile

mele. Am fost o dată la Operă, dar vă asigur că nu mă mai duc cît trăiesc decît luat cu forţa» (G., p. 302).

După o vreme, îşi mai nuanţează totuşi părerea. Pe 24 februarie 1739, Antioh îi declară lui Ossorio: «Stăm şi mai bine în privinţa muzicii de cînd prinţul de Congran a fost obligat, la insistenţa noastră, să dea un concert pe săptămînă. Are o orchestră excelentă, cu care cîntă doamna Van Loo, şi nu există nici o notă de muzică franceză cu care urechile mele [...] să nu se fi putut obişnui pînă acum» (G., p. 311).

De cînd se află la Paris, Antioh pare să fi făcut o mare pasiune pentru teatru. Spionii poliţiei însărcinaţi cu supravegherea deplasărilor lui consemnează în mai multe rînduri în rapoartele lor că şi-a petrecut seara la Comedia italiană[178]. Prietenia pe care le-o arată unor dramaturgi este şi ea semnificativă pentru interesul faţă de arta lor: am vorbit deja despre relaţiile lui cu Luigi Riccoboni, a cărui carte despre *Reforma teatrului* o aprecia, şi de cele, mai puţin rodnice, cu Pierre de Morand. La aceste nume mai trebuie să-l adăugăm şi pe cel al lui Pierre-Claude Nivelle de La Chaussée, membru al Academiei franceze din 1736, cunoscut ca inventatorul «comediei lacrimogene»: o scrisoare pe care i-o adresează principele, în care declară că este «întotdeauna încîntat» să asculte «ce-i dictează Muzele», dovedeşte că cei doi aveau contacte strînse[179] (G., pp. 207-209).

Saloane şi prietenii literare

Dacă la Londra divertismentul lui preferat era muzica, la Paris el se lasă prins de noi activităţi: acum frecventează saloanele literare, adevărate lăcaşuri de socializare intelectuală, unde se întîlnesc literaţii şi filozofii laolaltă cu înalta aristocraţie.

În timpul şederii la Londra, principele începuse să-şi facă relaţii în mediile literare, mai ales în cercul italienilor, pe care-i unea înainte de toate pasiunea pentru muzică. Era apropiat de Paolo Rolli, libretistul favorit al lui Händel, care devenise celebru după ce-l tradusese pe John Milton în italiană şi, în engleză, opera lui Ariosto. În 1736 Rolli începuse chiar să traducă în italiană *Istoria Imperiului Otoman*, pe care Antioh tocmai o publicase în versiune engleză.

Prietenia cu Francesco Algarotti[180] datează tot din anii londonezi, mult înainte de iulie 1738, cînd Antioh îi scria marchizei de Monconseil: «Îl cunosc extrem de bine: conversaţia lui este deosebit de sprintenă, neafectată, este foarte spiritual şi ştie multe» (M., p. 110). Odată mai mult, muzica reprezintă terenul predilect de conversaţie, Algarotti avînd reputaţia unui bun cunoscător al operei italiene. Probabil că relaţiile lor s-au întărit şi mai mult în urma publicării, cu mare succes, a cărţii lui Algarotti *Il Newtonianismo per le dame*.

În fine, tot la Londra face principele cunoştinţă şi cu abatele Jean-Bernard Le Blanc, spirit cosmopolit şi viitor antienciclopedist, la care a apelat, într-o primă fază, pentru traducerea în franceză a *Istoriei Imperiului Otoman* scrise de tatăl său. Abatele a păstrat despre el o bună impresie: într-o scrisoare către prietenul său Lomellini, trimisul Genovei la Paris, publicată în volumul *Scrisorile unui francez*,

apărut în 1745, îl descrie pe Antioh ca pe un «spirit universal», care ştie să împace «muzele cu politica»[181].

Ambasadorul întreţinea aşadar numeroase legături de prietenie literară cu mult înainte de venirea în Franţa. Saloanele ce înfloreau peste tot în Paris îi deschid alte uşi către viaţa literară a vremii. Este greu de ştiut cu certitudine dacă principele a frecventat sistematic cele mai cunoscute saloane din vremea sa, precum cel al doamnei Geoffrin. Muza vieţii literare pariziene se considera printre prietenele sale: i-ar fi reproşat lui Guasco că a uitat-o, pe nedrept, în biografia lui Antioh care precedă ediţia *Satirelor* şi unde sînt citaţi mulţi dintre prietenii săi. Ne putem oare încrede în această mărturie izolată, care provine în plus de la un autor atît de controversat precum Guasco? Desigur, ştim, datorită lui Marmontel, că uşa celebrului salon era larg deschisă străinilor, însă scriitorul nu-l menţionează pe principe în *Memoriile* sale[182]. Nici alţi vizitatori prestigioşi nu au păstrat vreo amintire despre prezenţa lui.

În ediţia *Scrisorilor familiare* ale lui Montesquieu, publicată de Guasco, găsim o menţiune despre simpatia pe care Antioh ar fi inspirat-o unei alte celebre amfitrioane a unui salon literar. Anne Charlotte d'Aiguillon «era atît de tare legată de principele de Cantemir [...]», scrie editorul *Scrisorilor*, «încît traducerea în franceză a *Satirelor* lui s-a făcut la cererea ei»[183]. Într-adevăr, ediţia era dedicată unei misterioase «Doamne ***», în semn de recunoştinţă pentru bunăvoinţa ei faţă de principe.

Extrema curtoazie a lui Antioh faţă de marchiza de Aiguillon este exprimată apăsat într-un scurt madrigal scris în onoarea ei:

«Grâce à d'Aiguillon, j'ai vu que la beauté
Est le moindre des dons de plaire»

(G., pp. 184-185).

[Datorită doamnei de Aiguillon mi-am dat seama că frumuseţea/Este cel mai neînsemnat dintre daruri.]

Comiţînd astfel de stihuri, principele rus nu este singurul care se înclină în faţa modei retoricii galante practicate în saloane. Nu altfel procedau spiritele cele mai strălucite ale vremii pentru a răspunde marii generozităţi a marchizei, care le copleşea cu atenţiile ei. Voltaire va sfîrşi chiar prin a face haz pe socoteala ei, ridiculizînd-o cu porecla «soră cu oala de noapte a filozofilor», aluzie la îngrijirile pe care i le acordase lui Montesquieu aflat pe patul de moarte. Tot ce se poate ca Antioh, admirator al marchizei şi prieten cu Montesquieu, să se fi numărat printre musafirii ei.

Preferinţele lui nu se îndreaptă totuşi spre saloanele cele mai renumite. Chiar dacă face uneori act de prezenţă şi acolo, principele pare să-şi petreacă cea mai mare parte a timpului în compania marchizei de Monconseil, cu care făcuse cunoştinţă în 1736, cu ocazia primei lui călătorii la Paris. Nu atît de faimos în mediile literare, salonul ei are o însă altă calitate: marchiza este foarte bine informată în materie de intrigi şi ştie multe despre dedesubturile afacerilor politice. Antioh o descrie ca fiind «un spirit subtil şi curios, totdeauna la curent cu afacerile franceze şi străine» (E., p. 37). În timp ce soţul ei îşi duce traiul retras la ţară, marchiza trăieşte pe picior mare la Paris. Fostă amantă a lui Chauvelin, ministru al lui Ludovic al XV-lea, pe

care l-a înlocuit cu marchizul de Argenson cînd cel dintîi a căzut în dizgraţie, ea şi-a făcut relaţii utile la Curte. Serbările galante pe care le organizează la domeniul ei, de un farmec discret, de la Bagatelle, precum şi adăpostul pe care-l oferă aventurilor secrete ale regelui au contribuit din plin la a-i întări poziţia[184]. Cedînd în faţa modei vremii, marchiza are şi veleităţi literare, cum o dovedeşte corespondenţa ei cu principele. Galant, acesta ştie cum să-i măgulească amorul propriu, lăudîndu-i «pana angelică», fără însă a o cruţa de unele critici amicale: îi atrage atenţia, de pildă, că subiectul unei tragedii «foarte amuzante» scrise de dînsa nu «se potriveşte la teatru» (G., pp. 181-183). Sinceritatea cu care-şi exprimă părerile nu dovedeşte oare că era un prieten de mare încredere? Ne putem imagina satisfacţia cu care trebuie să fi savurat dînsa cuvintele necruţătoare ale lui Antioh la adresa marchizei Émilie du Châtelet, care era pe atunci în culmea gloriei: «Doamna aceasta, care se străduie să priceapă filozofia lui Newton», îi scrie el într-o scrisoare din 25 mai 1738, «nu este preocupată nici de ce este util, nici de ce este plăcut, pentru că este cît se poate de plictisită în cea mai mare parte a timpului. Aici [la Londra] nimeni nu o ia drept o sibilă, precum în ţara ei; exemplul ei nu are totuşi nici o legătură cu dumneavoastră, care nu aveţi nevoie să călătoriţi pentru a avea spirit» (G., pp. 194-195).

Complicitatea aceasta explică mai bine prezenţa principelui printre musafirii obişnuiţi ai marchizei. El descrie, într-una din scrisorile sale, «o cină somptuoasă cu 20 de invitaţi», unde «rînduiala desăvîrşită şi rafinamentul meniului, ca şi splendida veselă au fost admirate de toţi invitaţii, printre care se număra şi întreaga familie a doamnei de Monconseil» (G., p. 181). Etalarea luxului slujea ambiţiei marchizei, care nu precupeţea nici o străduinţă pentru a străluci în lumea bună şi a dobîndi influenţă în afacerile statului. Să nu uităm că verişoara ei, marchiza de Prie, care făcea probabil parte dintre invitaţi, era amanta ducelui de Bourbon şi negociase căsătoria lui Ludovic al XV-lea cu Maria Leszczyńska.

Datorită relaţiilor pe care şi le face în acest mediu, Antioh va putea apoi să pătrundă în alte saloane mai mult sau mai puţin reputate în viaţa literară pariziană: cel al doamnei Amelot, soţia secretarului de stat, al doamnei Hérault, soţia comandantului Poliţiei, sau al doamnei Dubois d'Anisy, soţia preşedintelui Curţii de Casaţie de pe lîngă Parlament. Mulţi oameni de litere, savanţi şi filozofi francezi cu care se intersectase în cariera lui frecventau acest mediu. Este, cum am văzut, cazul lui Maupertuis, care era un obişnuit al salonului doamnei Geoffrin şi bun prieten cu Antioh. Este şi cazul cardinalului de Polignac. Antioh pare că a făcut cunoştinţă cu el în 1736 datorită marchizei de Monconseil. Amintirea talentelor diplomatice ale cardinalului, care fusese ambasador în Polonia şi la Roma, era încă vie în memoria contemporanilor. Se bucura de un mare renume şi printre oamenii de litere. Faptul că-i cunoscuse odinioară pe Corneille, Racine şi Molière, ca şi alegerea lui în Academia franceză în 1704, în fotoliul lui Bossuet, îi sporiseră celebritatea. În perioada cînd Antioh face cunoştinţă cu el, cardinalul tocmai îşi încheiase opera sa fundamentală, *Anti-Lucretius*, un monumental poem în latină care nu va fi publicat decît după moartea autorului, în 1747, dar despre care se vorbea cu mult interes în cercurile literare. Numai cei ce se bucurau de prietenia cardinalului, cum era şi cazul principelui,

au avut privilegiul de a citi poemul în manuscris. Antioh a avut astfel prilejul să-l felicite pe autor pentru «o lucrare la fel de erudită şi de captivantă precum cartea [lui Lucreţiu] a cărei critică o face», exprimîndu-şi «nerăbdarea» de o vedea tipărită într-o bună zi (M., p. 105). Manifestările acestea de curtoazie nu-l împiedică pe Antioh să aibă propriile convingeri, care vin uneori în contradicţie cu tezele apărate de Polignac : în acea perioadă, el elabora o nouă versiune a *Satirei a III-a*, renunţînd la criticile aduse, în versiunea anterioară, teoriei atomiste, teorie pe care atît de admiratul autor al lui *Anti-Lucretius* o apăra cu înflăcărare[185].

Montesquieu şi Voltaire

Nimic nu scoate mai bine în evidenţă locul principelui printre oamenii de litere ai vremii decît relaţiile pe care le avea cu Montesquieu şi Voltaire. Legăturile sale cu cel dintîi sînt mai degrabă ipotetice. Nu se pune, desigur, problema să luăm în serios povestirea preromanticului Konstantin Batiuşkov, *O seară la Kantemir*, în care Antioh încearcă să-l convingă pe filozoful francez să-şi revizuiască teoria despre influenţa climatului asupra civilizaţiei, text ce va avea un oarecare răsunet printre intelectualii ruşi[186]. Nici să acceptăm ipoteza, formulată de unii autori, după care tema «creşterii» şi a «descreşterii», sugerată de *Istoria Imperiului Otoman* a tatălui lui Antioh, publicată la Londra în 1734-1735, l-ar fi influenţat pe Montesquieu, în *Consideraţii asupra cauzelor măririi şi decadenţei romanilor*, publicată în 1734. Teza nu rezistă nici în faţa realităţii cronologice (cele două cărţi au apărut aproape simultan!), nici în faţa vreunei alte evidenţe : tema în chestiune fiind prezentă şi în gîndirea altor istorici europeni, este departe de a constitui, cum am văzut, apanajul exclusiv al cărţii lui Dimitrie[187]. Că Antioh şi filozoful s-au cunoscut prin intermediul acestor cărţi este mai presus de orice îndoială : drept dovadă, ediţia franceză a istoriei lui Cantemir-tatăl, publicată în 1743, făcea parte din biblioteca lui Montesquieu, iar *Consideraţiile* filozofului se găseau în biblioteca principelui rus[188]. Putem oare deduce de aici că ar fi fost prieteni în sensul propriu al cuvîntului?

Doar *Scrisorile familiare* ale lui Montesquieu, publicate de Guasco în 1767, susţin ipoteza aceasta. Constatăm cu surprindere că filozoful pretinde, într-o scrisoare din februarie-martie 1742, că ar fi «contribuit într-o oarecare măsură» la destrămarea unei legături amoroase care «nu făcea impresie bună» pentru reputaţia principelui. Ce ar putea fi mai concludent în privinţa apropierii dintre ei? După moartea lui Antioh, Montesquieu avea să vorbească din nou despre principe, pe 1 august 1744, de astă dată pentru a-l consola pe Guasco pentru pierderea unui prieten : «Veţi găsi peste tot prieteni care să-l înlocuiască pe cel pe care l-aţi pierdut, însă Rusia nu va putea lesne să găsească un ambasador de calitatea principelui Cantemir»[189]. Trebuie precizat totuşi că preţuirea se referă mai mult la diplomat decît la omul de litere. Într-o scrisoare către Guasco, publicată în aceeaşi ediţie a *Scrisorilor familiare*, Montesquieu este chiar destul de ironic la adresa *Satirelor* lui Antioh, pe care abatele tocmai le publicase în traducere : jucîndu-se cu cuvintele, el îl găseşte pe «Cantemirul

[lui] foarte rece» din cauza «defunctei Excelenţe», atribuind defectul, poate pentru a-l scuza pe traducător, poetului decedat[190].

Ne-am fi putut imagina o adevărată prietenie între principele rus şi filozoful francez dacă referinţele citate nu ar trebui, din păcate, luate cu prudenţă, atît timp cît *Scrisorile familiare* publicate de Guasco nu vor fi cîştigat definitiv dreptul de a fi aşezate printre operele lui Montesquieu: acceptate de unii editori, ele sînt respinse de alţii[191] pentru că scrisorile originale nu au fost găsite niciodată şi pentru că abatele care le-a publicat a inspirat totdeauna o mare neîncredere.

Dacă adevăratul conţinut al legăturilor dintre cei doi bărbaţi rămîne incert, interesul principelui pentru opera filozofului este în schimb neîndoielnică. În biografia principelui, Guasco menţionează intenţia acestuia de a traduce în rusă *Scrisorile persane* (S., p. 202). Proiectul nu a lăsat nici o urmă care să-l confirme printre documentele lui Antioh, însă cartea lui Montesquieu făcea într-adevăr parte din inventarul bibliotecii sale, alături de *Consideraţiile asupra cauzelor măririi şi decadenţei romanilor*.

Raporturile dintre Antioh şi Voltaire se conturează cu mai multă limpezime. Ele nu încep sub semnul prieteniei. Principele îl pomeneşte prima dată pe filozof într-o scrisoare adresată doamnei de Monconseil pe 29 noiembrie 1736, în care califică, sarcastic, *Scrisorile despre englezi* drept «discursuri [...] culese de prin cafenelele Londrei», reproşează *Istoriei lui Carol al XII-lea* că ar fi un «roman, şi nu o istorie», şi consideră că autorul lor este în stare de un singur lucru: «să scrie satire şi epigrame» (M., p. 64). Publicarea *Elementelor filozofiei lui Newton* nu face decît să înmulţească reproşurile aduse de principe. În scrisoarea din 21 ianuarie 1737 către doamna de Monconseil, el nu vorbeşte pe ocolite: «Filozofia lui Newton, expusă de domnul Voltaire, care nu are nimic de-a face cu algebra, tradusă pe înţelesul tuturor! Nu vă vine să rîdeţi, stimată doamnă, de o asemenea ofertă? Dacă bietul om a făcut armatele să zboare fără a le indica traseul şi nici mecanismele care le făceau să acţioneze [aluzie la *Istoria lui Carol al XII-lea*], vă puteţi da seama ce face cînd îşi propune să explice mişcarea corpurilor cereşti! Mă tem că nu sîntem în siguranţă pe Pămînt!» (M., p. 71).

Care să fi fost motivele acestei ostilităţi atît de înverşunate din partea lui Antioh?

Ele par, în parte, de ordin personal, dat fiind că Voltaire se grăbise, în *Istoria lui Carol al XII-lea*, să le atribuie Cantemireştilor origini greceşti, fără să fi ştiut de ataşamentul lor pentru genealogia tătară, pentru că *Istoria Imperiului Otoman* nu fusese încă publicată!

În aceeaşi lucrare a lui Voltaire, putem citi cîteva rînduri care aveau de ce să rănească orgoliul lui Antioh: vorbind despre decizia lui Dimitrie din 1711, filozoful încheie dintr-o trăsătură de condei, spunînd că principele «nu a avut nici o ezitare să-l trădeze pe sultan, care-i dăduse principatul, pentru un creştin de la care spera avantaje şi mai mari». Nu expediase el oare prea uşor gestul curajos al tatălui lui Antioh, reducîndu-i importanţa şi acoperindu-l cu dezonoarea trădării?

La aceste motivaţii de ordin personal se adaugă şi resentimentele la adresa lui Voltaire ale anturajului marchizei de Monconseil, ea însăşi profund invidioasă pe

preţuirea de care se bucura din partea filozofului marchiza du Châtelet, căreia acesta îi dedicase cartea. Nu trebuie pierdut din vedere nici faptul că lui Antioh, care studiase temeinic matematica, îi venea pesemne greu să accepte ca Voltaire să-şi atribuie rolul de vulgarizator într-un domeniu care nu-i era foarte familiar!

Este totuşi sigur că principele îşi păstra opiniile despre Voltaire doar pentru corespondenţa cu marchiza. Filozoful nu era, probabil, la curent cu părerea lui Antioh despre el cînd acesta îi trimite, în 1739, *Istoria Imperiului Otoman* a tatălui său. S-a presupus că aversiunea lui Antioh s-ar fi potolit datorită intervenţiei lui Algarotti, care era prieten cu amîndoi. Se pare că aceasta este perioada cînd Voltaire şi principele fac cunoştinţă, cel puţin la nivel epistolar, după cum reiese din scrisoarea de pe 13 martie 1739 în care filozoful îi mulţumeşte pentru cartea trimisă. Cu aceeaşi ocazie, se scuză pentru că atribuise origini greceşti Cantemireştilor, probabil pentru a răspunde astfel nemulţumirii pe care după toate aparenţele, principele i-o împărtăşise. Îl asigură că va corecta eroarea în ediţia următoare şi se străduie să-l îmbuneze pe Antioh explicîndu-i că, dacă făcuse confuzia cu pricina, motivul era că îi considerase pe Cantemireşti, în virtutea culturii lor, mai aproape de Pericle decît de Tamerlan, din care Dimitrie declarase că ar descinde. Şi, în orice caz, mai adaugă el, menţiunea genealogică era foarte puţin importantă pentru dînsul, care apărase dintotdeauna ideea că «meritul personal, şi nu originea, trebuie preţuit». În numele acestui principiu, îi acoperă cu elogii pe Cantemireşti, tatăl şi fiul: nu au contribuit amîndoi la «înflorirea artelor» pe pămînt rusesc, sprijinindu-l pe Petru cel Mare în întreprinderea de modernizare a ţării? Şi filozoful mai adaugă, măgulitor: «Pesemne că aţi contribuit, şi nu puţin», scrie el, «la răspîndirea civilizaţiei printre acele popoare şi le-aţi făcut mai mult bine decît v-au făcut ele»[192].

Schimburile lor de idei se referă şi la un alt subiect. Filozoful, care lucra la *Istoria Imperiului Rus sub Petru cel Mare*, avea mare nevoie să verifice autenticitatea informaţiilor sale despre problemele ruseşti prin intermediul unei persoane luminate. Datorită lui Frederic al II-lea, beneficia deja de serviciile unui german erudit care tocmai venise de la Sankt Petersburg, unde trăise «optsprezece ani». În scrisoarea adresată principelui, Voltaire nu precupeţeşte laudele pentru acest colaborator înzestrat cu o minte «pătrunzătoare», «ageră» şi, mai ales, care «ştie o mulţime despre guvernul şi afacerile Rusiei». Din păcate, el nu-i precizează numele (una din ipotezele care au fost formulate susţine că ar fi fost vorba – stranie coincidenţă – de fostul profesor al lui Antioh, Johann Gotthilf Vockerodt). Filozoful avea însă îndoieli asupra unora dintre analizele comunicate de eruditul german şi dorea să obţină părerea principelui: «Mi se spune», precizează el, «că Rusia ar fi de treizeci de ori mai puţin populată decît în urmă cu şapte sau opt sute de ani» şi «că această scădere a populaţiei s-ar datora variolei, care face aici mai multe ravagii decît în alte părţi». Răspunsul lui Antioh nu se lasă aşteptat, întărind reticenţele filozofului. Într-adevăr, el contestă interpretarea oarecum hazardată a cărturarului german şi-i aminteşte lui Voltaire că, pentru a înţelege realităţile ruseşti, nu trebuie să se încreadă în aparenţe; în cazul de faţă, precizează el, «putem fi siguri că unii moşieri nu au mărturisit numărul real al supuşilor lor, pentru a nu plăti dări» (G., pp. 196-197). Raţionamentul

nu-i displace lui Voltaire, care-i aduce laude în scrisoarea din 19 aprilie 1739: «Am învăţat multe lucruri din corespondenţa noastră. Voi învăţa şi mai multe din conversaţia dumneavoastră, întrucît ştiu că sînteţi *doctus sermones cujus cumque linguae et cujus cumque artis* [...]. Ştiu că, de sub mîinile dumneavoastră, răsar fructe şi flori din toate climatele; limbile moderne şi cele vechi, filozofia şi poezia vă sînt familiare; spiritul dumneavoastră este precum imperiul autocratei dumneavoastră, ce se întinde peste ţinuturi cu climă atît de diferită, cuprinzînd jumătate din circumferinţa globului pămîntesc»[193].

Deşi un răspuns atît de măgulitor ar fi trebuit să-i meargă la inimă principelui, el îi respinge cu multă demnitate aceste amabilităţi. «De vreme ce îmi cunoaşteţi obîrşia», îi răspunde el, «îmi veţi îngădui să nu mă abat de la simplitatea ţării de unde mă trag. Ea îmi este aici de mare folos, pentru că nu sînt foarte talentat în materie de complimente şi mă mărginesc de obicei să mulţumesc în cîteva cuvinte, însă sincere, pentru obligaţiile pe care le am». Dacă se declară «foarte sensibil» la laudele lui Voltaire la adresa tatălui său, le refuză însă pe un ton foarte categoric pe cele care-i sînt adresate lui personal: «Dacă pot să vă fiu de acum încolo de vreun folos, puteţi dispune de mine oricînd, însă fără să-mi faceţi tot felul de complimente; cu această condiţie, voi fi încîntat să continuăm corespondenţa noastră» (M., p. 140). Scrisorile lui Antioh către doamna de Monconseil sau alţi prieteni dovedesc că principele ştia foarte bine să mînuiască limbajul curtoaziei. Atunci, de ce refuză el cu atîta obstinaţie să joace jocul cu Voltaire?

Tonul lui categoric ar putea explica de ce schimbul epistolar dintre cei doi se opreşte din păcate aici. În schimb, principele începe să fie mai receptiv la influenţa lui Voltaire. Aceasta este vizibilă, de pildă, în ideile filozofice din *Satira a VII-a*. Mai mult, Antioh traduce în rusă poemul său intitulat «Les deux amours» şi contribuie la popularizarea operei filozofului în Rusia: la el apelează baronul Korff pentru a-şi procura *Istoria secolului lui Ludovic al XIV-lea* şi «alte scrieri ale domnului Voltaire», dar şi virulentul atac împotriva filozofului publicat de abatele Desfontaines sub titlul *Voltairomania sau Scrisoarea unui tînăr avocat* (G., p. 198).

Continuarea studiilor

Timpul petrecut la spectacole şi pentru a cultiva numeroasele relaţii cu oamenii de litere nu-l împiedică pe principe să-şi desăvîrşească metodic cunoştinţele. Preocuparea aceasta este atît de arzătoare, încît el angajează profesori particulari în funcţie de centrele lui de interes. Printre membrii personalului de la ambasada din Londra se numără astfel, în 1735, un anume John Thomas, «fost căpitan de artilerie în serviciul Maiestăţii Sale britanice», care ocupa funcţia de «profesor de matematică» (M., p. 27). O prezenţă surprinzătoare în mica suită a ambasadorului Rusiei... La Londra, Antioh face eforturi susţinute pentru a aprofunda teoriile ştiinţifice ale lui Newton, care ocupau un loc central în gîndirea filozofică a secolului al XVIII-lea[194]. Iar la Paris se

pare că a urmat cursurile de fizică ale abatelui Nollet : cel puţin aşa declară biograful lui, abatele Guasco (S., p. 105).

Limbile străine constituie un alt obiect constant al atenţiei lui. Engleza este punctul lui slab : într-o scrisoare adresată lui Ostermann pe 9 iunie 1732, se plînge că o înţelege «destul de puţin» ; ceea ce şi motivează cererea lui de a obţine un traducător din această limbă, care să facă parte din personalul restrîns al ambasadei (M., p. 11).

Alta este situaţia în privinţa francezei, pe care a studiat-o şi aprofundat-o îndeletnicindu-se cu traducerile pe cînd se afla în Rusia. Este de altfel a doua limbă, după rusă, a voluminoasei sale corespondenţe. Foarte pretenţios, ambasadorul este totuşi departe de a fi mulţumit de cunoştinţele sale de franceză : «Vă rog să îmi iertaţi greşelile», îi spune el cu modestie lui Reinhold von Löwenwolde, într-o scrisoare din 16 mai 1732, «pentru că nu mă pricep la această limbă». Nemulţumirea lui provine mai ales din neputinţa de a-i stăpîni subtilităţile, cum mărturiseşte în altă parte, tot în corespondenţa sa : «Mai este mult pînă cînd franceza mea, învăţată printre sloiurile nordului şi perfecţionată în ceţurile Londrei, să fie corectă şi plăcută» (M., pp. 9, 87).

În schimb, nu întîmpină nici o dificultate în italiană, pe care o vorbeşte cu prietenii. Mulţumindu-i cavalerului Pucci, care îi trimisese un dicţionar publicat de Academia della Crusca, celebra instituţie din Florenţa, el promite să-i scrie «cea mai frumoasă frază, pentru a-[l] asigura, într-o italiană perfectă, de sinceritatea sentimentelor [sale]» (M., p. 156). Într-adevăr, cum spunea secretarul său italian Guasco, principele stăpînea atît de bine această limbă «încît te întrebai, cînd vorbea sau scria, dacă nu cumva era italian»[195].

Dezinvoltura cu care mînuia limbile străine este remarcabilă, dar nu surprinzătoare, dacă ne gîndim că fusese crescut într-o familie unde spiritul cosmopolit, susţinut de un talent deosebit pentru limbile străine, era la mare preţ. Ca şi tatăl lui, Antioh are dorinţa statornică de a-şi spori neîncetat bagajul intelectual : în plus, se exersează în traducerile din germană sau se lasă tentat, cum reiese dintr-o scrisoare, să o «imite» pe marchiza de Monconseil în spaniola pe care ea o ştia bine (M., pp. 87, 113).

Printre cărţi

Cantemireştii au avut pasiunea lecturii. Am văzut acest lucru în cazul lui Dimitrie, al cărui exemplu le-a servit drept model copiilor săi, incitîndu-i să persevereze pe aceeaşi cale. Maria era şi ea o cititoare pătimaşă, cum rezultă dintr-o scrisoare adresată fratelui ei : «Duc o viaţă liniştită şi retrasă. Citesc cărţile pe care mi le-aţi trimis şi care mă sustrag de la preocupările mele domestice» (E., p. 187). Spre deosebire de sora lui, Antioh nu se poate bucura de singurătatea prielnică lecturii decît luptîndu-se cu multiplele solicitări diplomatice şi mondene şi cu atracţia spectacolelor, a vieţii saloanelor sau a legăturilor de prietenie. Numai aşa reuşeşte să se închidă în casă «o parte din săptămînă», cum spune Guasco, pentru a citi «zi şi noapte». O sete de cunoaştere cu atît mai vrednică de laudă, dacă ţinem cont de

eforturile pe care trebuie să le depună pentru a face faţă unor supărătoare tulburări de vedere.

Cea mai bună dovadă a nesăţioasei sale curiozităţi este biblioteca pe care şi-a alcătuit-o la Londra şi apoi la Paris. Catalogul de vînzare întocmit după moartea lui[196] menţionează aproximativ 675 titluri în 1 745 de volume sau tomuri (deosebirea este neclară). Totuşi, numărul iniţial trebuie să fi fost mai mare. Un inventar manuscris păstrat în arhivele Ministerului rus al Afacerilor Externe, publicat în 1896 de V.I. Alexandrenko, repertoriază 847 de titluri, inclusiv cărţile greceşti sau ruseşti cumpărate de împărătească în virtutea dreptului ei de preempţiune înainte de punerea în vînzare a bibliotecii[197].

Inventarul bibliotecii este şi oglinda profilului intelectual al posesorului ei. Nu ne vom mira, de pildă, de locul considerabil pe care-l ocupă lucrările latineşti (94 de titluri) şi greceşti (29 de titluri, cele care nu au fost luate pentru biblioteca împărătesei). Antioh a dobîndit în Rusia o solidă instrucţie clasică, care constituie baza culturii sale şi explică nevoia lui de a se înconjura cu marii autori ai Antichităţii: istorici (Appian din Alexandria, Diodor din Sicilia, Iustin, Sallustius, Tacit, Plutarh), filozofi (Apuleius, Aristide, Epictet) şi mai ales poeţi (Ausonius, Catullus, Claudianus, Anacreon, Euripide, Horaţiu, Iuvenal, Lucreţiu, Ovidiu, Vergiliu, Hesiod). Fără a-l uita pe Cicero, menţionat cu o ediţie a operelor sale în 30 de volume.

Autorii occidentali moderni, din Renaştere pînă în secolul al XVIII-lea, sînt totuşi cel mai bine reprezentaţi în biblioteca lui. Operele lui Leibniz, Christian Wolff şi Pufendorf nu lipsesc, însă ponderea considerabilă acordată autorilor englezi, francezi şi italieni este surprinzătoare şi marchează o cotitură în raport cu ambianţa culturală puternic influenţată de germani pe care Antioh o cunoscuse în Rusia. Autorii englezi sînt la mare preţ, atît cei care s-au ilustrat în domeniul gîndirii politice, cît şi în literatură: Thomas More cu *Utopia*, Francis Bacon, John Milton cu mai multe ediţii din *Paradisul pierdut*, Thomas Hobbes cu *Leviathanul*, dar şi John Owen, Alexander Pope[198] şi Jonathan Swift, care i-au influenţat, poate, spiritul satiric. Dacă nu găsim nici un titlu din Shakespeare, în schimb John Locke este prezent cu *Al doilea tratat despre cîrmuire*, *Eseu asupra intelectului omenesc*, *Despre educaţia copiilor* şi *Creştinismul raţional*. Principele are însă o predilecţie pentru Newton: biblioteca lui conţine nouă din lucrările acestuia, printre care şi *Optica*, celebrul tratat care a modificat total cursul ştiinţei moderne şi raporturile omului cu lumea.

Faptul că majoritatea lucrărilor autorilor englezi sînt în traducere franceză dovedeşte importanţa acestei limbi în cultura principelui. Literatura franceză alcătuieşte ea singură o bibliotecă întreagă. Scriitorii secolului al XVI-lea nu sînt foarte prezenţi: găsim în inventar numele lui Montaigne, cu o ediţie a *Eseurilor* din 1724, sau al lui Brantôme, autorul *Vieţilor oamenilor iluştri* (în 15 volume), însă nici urmă de Rabelais sau Ronsard. Lucrurile se schimbă radical cînd trecem la secolul următor. Inventarul arată că Antioh avea o preferinţă pentru operele lui Corneille, Racine, Molière şi La Fontaine, pentru romanele novatoare, precum *Principesa de Clèves* al doamnei de La Fayette, *Aventurile lui Jacques Sadeur*, de Gabriel de Foigny, şi, mai

ales, lucrările lui Régnier, La Bruyere şi Boileau, marii maeştri ai satirei, care vor înrîuri adînc creaţia lui poetică.

Curiozitatea sa nu se limitează doar la scrierile literare ale secolului al XVII-lea. El posedă, de asemenea, mai multe cărţi de Descartes, inclusiv celebrul *Discurs asupra metodei*, *Cugetările* lui Pascal, *Tratatul despre natură şi graţie* al lui Malebranche şi lucrările lui Fénelon şi Bossuet. Prezenţa în biblioteca lui a unor autori atît de diferiţi, aproape în contradicţie unul cu altul, constituie o dovadă în plus a receptivităţii intelectuale a lui Antioh. Biblioteca reflectă interesul lui atît pentru problemele metafizice, precum polemica cu privire la raportul dintre suflet şi trup, reluată de Bossuet (Guasco relatează că, simţind apropierea morţii, principele se cufundase cu totul în lectura operei acestuia), cît şi pentru problemele existenţiale ale secolului şi satira societăţii, care traversează ca un fir roşu paginile lui *Telemah* de Fénelon.

Un alt punct forte al colecţiei lui îl constituie numărul mare de cărţi din secolul al XVIII-lea, semn că era foarte interesat de viaţa literară şi intelectuală a vremii sale. Remarcăm, între altele, *Tratatul de dinamică* al lui d'Alembert, *Diavolul şchiop* al lui Lesage, antologiile lui Crébillon sau Jean-Baptiste Rousseau, *Manon Lescaut* de abatele Prévost, *Reflecţii critice despre poezie şi pictură* de Jean-Baptiste Dubos, fără a uita operele lui Fontenelle, Voltaire, Montesquieu, Maupertuis.

Literatura italiană ocupă locul al doilea în biblioteca lui Antioh, după cea franceză şi înainte de cea engleză: printre cei 75 de autori se numără marii clasici, Dante, Petrarca, Boccaccio, Machiavelli, Ariosto, Torquato Tasso, dar şi scriitori contemporani precum Metastasio, Scipione Maffei, Benedetto Marcello şi, desigur, prietenul său Algarotti.

În fine, inventarul bibliotecii mai arată că Antioh nu a trecut pe lîngă operele importante ale celorlalte culturi: avea, de pildă, *Elogiul nebuniei*, prin care Erasmus dăduse o mare lovitură conformismului teologic, mai multe lucrări de Grotius (inclusiv celebrul tratat *Despre dreptul războiului şi al păcii*) şi titluri de referinţă din literatura spaniolă, semnate de Gracián, Cervantes şi Francisco de Quevedo.

Diversitatea culturilor pe care o ilustrează opţiunile principelui este însoţită de o varietate a domeniilor cunoaşterii nu mai puţin remarcabilă. Cel mai bine reprezentată este istoria, cu aproximativ 90 de titluri, fie că este vorba de studii despre metoda şi filozofia istoriei, de lucrări consacrate istoriei universale, istoriei ţărilor şi popoarelor din Europa sau Antichităţii greco-romane, de biografii sau memorii. Menţionăm în special *Introducere în istoria generală şi politică a universului* de Samuel Pufendorf, *Istoria vechii guvernări a Franţei* şi *Starea Franţei* de Henri de Boulainvilliers, *Istoria ultimelor revoluţii din Anglia* de Gilbert Burnet, *Observaţii istorice şi critice despre istoria Angliei* de N. Tindal, cele 38 de volume ale monumentalelor *Amintiri pentru a sluji la istoria oamenilor iluştri*, publicate între 1727 şi 1738 de Jean-Pierre Niceron, sau marele *Dicţionar istoric* al lui Louis Moreri.

Numărul cărţilor corespunzînd diverselor discipline nu constituie, în sine, un criteriu hotărîtor pentru evaluarea importanţei lor în preocupările principelui: cele

42 de titluri privind istoria ecleziastică şi teologia, cele aproximativ 30 de lucrări de filozofie, cele 46 de titluri ştiinţifice, alte 25 despre geografie şi călătorii etc. (cu atît mai mult cu cît actuala clasificare a domeniilor cunoaşterii nu corespunde celei din secolul al XVIII-lea!) nu ne lămuresc neapărat asupra gradului de interes al posesorului bibliotecii pentru un domeniu sau altul; în schimb, diversitatea temelor dovedeşte enciclopedismul curiozităţii sale livreşti.

Conţinutul unor cărţi merită o atenţie specială. Nu este lipsit de interes să observăm că mai multe dintre lucrările cu subiect teologic poartă semnătura unor autori controversaţi din cauza concepţiilor lor despre dogmă, precum Pierre Jurieu, pastor şi teolog protestant foarte apropiat de Bayle şi autor al unei *Istorii critice a dogmelor*, sau Louis Maimbourg, fost iezuit constrîns să părăsească ordinul din cauza luărilor sale de poziţie în favoarea Bisericii anglicane, prezent în biblioteca lui Antioh cu *Istoria pontificatului Sfîntului Grigore cel Mare* şi cu *Istoria pontificatului Sfîntului Leon cel Mare*.

Ce altceva am putea spune despre tratatul *Despre existenţa şi însuşirile lui Dumnezeu* al lui Samuel Clarke, autor înrudit cu prima generaţie de deişti, «locotenent-teolog» al lui Newton şi precursor al lui Voltaire, sau despre *Schiţă a religiei naturale* a lui William Wollaston, adept al ideilor lui Clarke, care îi scandalizează pe teologi pentru că refuză orice referinţă directă la Biblie, decît că erau primejdioase? Cărţile acestea stau alături de *Istoria ecleziastică*, de *Obiceiurile creştinilor* şi *Obiceiurile israeliţilor şi creştinilor* ale abatelui Claude Fleury, galican moderat, ale cărui opere provoacă entuziasmul adversarilor papalităţii şi al anticlericalilor.

În domeniul filozofiei, se remarcă prezenţa autorilor care au jucat un rol important în dezbaterea de idei de la începutul secolului: Pierre-Sylvain Régis cu al său *Curs complet de filozofie [...] după principiile domnului Descartes*, publicat la Amsterdam încă din 1691, Anne Dacier cu *Despre cauzele coruperii gustului*, care a marcat un moment important în Cearta Anticilor şi a Modernilor, F.-A. Paradis de Moncrif, al cărui *Eseu despre necesitatea şi mijloacele de a plăcea* (1738) reprezintă un adevărat manual despre arta de a plăcea «luminată de raţiune», Jean de La Placette, teolog protestant, cu *Eseuri de morală*, Antoine şi Nicole Arnauld, cu *Logica sau arta de a gîndi* etc.

Menţionăm şi cărţile despre artă, care i-au hrănit cunoştinţele într-un domeniu căruia i-a consacrat mereu o parte esenţială a activităţilor sale, cum am văzut urmîndu-l la spectacole şi în relaţiile sale privilegiate cu artiştii: *Convorbirile despre vieţile şi operele celor mai mari pictori vechi şi moderni* de André Félibien, publicate de mai multe ori între 1666 şi 1725 şi foarte utilizate de autorii marii *Enciclopedii*, tratatul *I Quattro libri dell'architettura* (1570) al arhitectului Renaşterii italiane Andrea Palladio, *Istoria muzicii şi a influenţelor sale de la origini* de Pierre Michon Bourdelot, *Dicţionarul muzicii* al compozitorului şi teoreticianului Sébastien de Broussard, care este prima lucrare franceză în domeniu, *Teatrul grecilor* al părintelui Brumoy, autor contestat de Voltaire în *Disertaţia despre tragedie* (1748), sau *Reflecţiile istorice şi critice despre diversele teatre din Europa* şi *Despre reformarea teatrului* ale prietenului său Luigi Riccoboni.

Încă un punct forte al bibliotecii principelui: ştiinţele! În ediţie aproape completă, actele Societăţii regale de la Londra, ale Academiei de ştiinţe de la Paris şi ale Academiei imperiale de ştiinţe de la Sankt Petersburg numără mai multe zeci de volume. Bogăţia şi diversitatea aceasta reflectă atenţia pe care fostul auditor al Academiei de ştiinţe din Rusia continuă să o acorde propriei instruiri ştiinţifice. Într-adevăr, trebuia să fii foarte informat pentru a dobîndi lucrări precum *Arta de a argumenta sau despre modul de a raţiona în jocurile de noroc* a lui Jacob Bernoulli (alegere cu atît mai surprinzătoare cu cît jocurile de noroc erau pentru el aproape o corvoadă!), *Tratatul despre construirea şi principalele utilizări ale instrumentelor matematice* al lui Nicolas Bion, *Physices elementa mathematica experimentis confirmata* de W.J. Gravesande, iniţiatorul metodei experimentale, *Analiza infinitului mic* de Guillaume L'Hôpital, precursor, împreună cu Leibniz şi Newton, al metodelor de calcul diferenţial, *Tratatul de dinamică* al lui D'Alembert, *Hidrodinamica* lui Daniel Bernoulli etc. La această listă se adaugă lucrări de fizica Pămîntului şi astronomie: cele ale prietenului său Maupertuis, ale lui Huygens, Francesco Colonna, Philippe de La Hire, Jacques Cassini, Joseph-Nicolas Delisle şi, bineînţeles, Fontenelle, cu *Convorbirile despre pluralitatea lumilor*.

Principele nu ignoră nici domeniul anatomiei şi al medicinei, cum putem deduce din prezenţa în bibliotecă a celor două *Istorii ale medicinei*, una de Leclerc de Thierry, cealaltă de John Freind, ca şi a *Dicţionarului sau tratatului universal al leacurilor simple* al lui N. Lemery şi a *Compendiului întregii medicine practice* de John Allen. Pînă şi misterele procreaţiei şi ale naşterii îl pasionează, dacă e să ne luăm după titlurile care figurează în biblioteca lui: *Tratat complet despre naştere* de Guillaume Mauquest de La Motte, *Tratatul general al naşterilor* de P. Dionis şi *Descrierea anatomică a organelor femeii care slujesc la procreare* de J. Palfin.

Într-un cuvînt, nimic nu rezistă în faţa curiozităţii acestui cititor, nici chiar arta grădinăritului (poseda renumitele *Instrucţiuni pentru grădina cu pomi fructiferi şi grădina de zarzavaturi* de J.-B. de La Quintinie, grădinarul regelui) sau *Tratatul de vînătoare şi pescuit*.

Unele cărţi răspundeau unor nevoi precise, legate de munca sa. Om de litere, poet şi traducător, el nu se putea lipsi de *Dicţionarul de rime* al lui Pierre Richelet, de *Noua istorie poetică [...] pentru explicarea fabulelor şi înţelegerea poeţilor* de Pierre Gautruche, nici de *Dicţionarul prescurtat al fabulei* de Pierre Chompré, care se numără, bineînţeles, printre comorile lui. S-a folosit de asemenea de tot felul de dicţionare, uneori bi- sau multilingve, ca şi de diverse manuale şi lucrări de gramatică: 28 de titluri în total. Pentru franceză, de pildă, are la îndemînă *Dicţionarul francez* al lui Richelet, un *Dicţionar neologic*, *Arta de a vorbi corect franceza*, *Originile limbii franceze* ale lui Ménage în ediţia din 1650, dar şi un *Dicţionar francez şi spaniol* şi *Dicţionarul regal englez-francez şi francez-englez* al lui Boyer.

Am trecut în revistă mai înainte cărţile direct legate de activitatea diplomatică a principelui[199]. Se mai adaugă şi cele care au de-a face cu comerţul: ambasadorul, care are la activ semnarea unui tratat comercial între Rusia şi Anglia şi are de gînd să realizeze un acord similar cu Franţa, s-a înconjurat de lucrări precum *Eseu politic*

despre comerţ de J.-F. Melon, *Tratatul general al comerţului* de Samuel Ricard, *Dicţionarul universal al comerţului*, operă postumă a lui Jacques Savary Des Bruslons, şi *Istoria comerţului şi a navigaţiei* a lui Pierre-Daniel Huet.

Enumerînd lucrările ce alcătuiau biblioteca lui Antioh, eşti tentat să o priveşti pe fiecare sau aproape pe fiecare în parte ca pe un răspuns dat preocupărilor lui personale şi, în cele din urmă, ca pe o oglindă a personalităţii lui. Cu toate acestea, raţiunile profunde care au motivat opţiunile lui rămîn în parte misterioase. O trăsătură a temperamentului lui iese totuşi în relief: înflăcărata curiozitate enciclopedică. Încă o dovadă în acest sens, dacă mai era nevoie: îşi făcuse rost de *Dicţionarul istoric şi critic* al lui Pierre Bayle şi de *Dicţionarul universal al artelor şi ştiinţelor* al lui Chambers, strămoşul marii *Enciclopedii*. Înzestrat cu o mare cultură şi cu o curiozitate devorantă pentru lume, oameni şi idei, ambasadorul rus apare astfel ca un personaj reprezentativ în cel mai înalt grad pentru pasiunea lecturii specifică secolului Luminilor.

BCUIAŞI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Capitolul 14

Omul de litere

Principelui rus, care îşi împarte cu plăcere timpul între îndatoririle ambasadoriale, compania prietenilor şi solicitările societăţii artiştilor, oamenilor de litere sau savanţilor, nu-i mai rămîne atît de mult timp pentru propriile preocupări ca în Rusia. Între 1725 şi 1731, în decurs de şase ani, a produs vreo zece lucrări, originale şi traduceri, în timp ce într-o perioadă de două ori mai lungă, din 1732 pînă în 1744, a dus la bun sfîrşit doar şapte, dintre care unele începute în Rusia, la care se adaugă cîteva texte scurte (ode şi epigrame) şi, poate, cîteva titluri ipotetice, despre care nu avem cunoştinţă decît indirect. Însă numărul lucrărilor nu spune totul. Constatăm că scrierile din perioada a doua sînt mult mai voluminoase decît cele timpurii şi că ele poartă amprenta maturităţii, atît în exprimare, cît şi în gîndire.

Profilul acestei perioade nu este totuşi foarte clar. De la sosirea lui Antioh la Londra şi pînă în 1735 nu există nici o urmă de creaţie literară, ceea ce ne face să credem că ea a scăzut considerabil. Faptul se explică, probabil, prin schimbările radicale din viaţa lui. Într-adevăr, nu doar că s-a trezit brusc într-o lume străină, foarte diferită de cea pe care o cunoştea în Rusia, dar, în plus, ofiţerul din garda imperială a trebuit să se adapteze la noul rol de diplomat. Începînd din 1735, cînd se apleacă din nou asupra satirelor şi a *Istoriei universale* a lui Iustin, ritmul activităţilor intelectuale se accelerează: în 1736, începe să-l traducă pe Anacreon; în 1738, termină primul din cele trei volume ale unui *Dicţionar rus-francez*; în 1739, termină traducerea *Epistolelor* lui Horaţiu; în 1740, redactează o compilaţie intitulată *Scrisori [...] despre natură şi om* şi publică *Convorbirile despre pluralitatea lumilor*, pe care le-a tradus în Rusia, iar în 1743 elaborează *Epistola [...] despre alcătuirea versurilor ruseşti*. Enumerarea aceasta nu ţine cont de lucrările greu de datat sau a căror paternitate este discutabilă, nici de genurile «minore»: ode, fabule sau epigrame. În toată această diversitate, deosebim cu uşurinţă două activităţi principale, aceleaşi ca în Rusia: creaţia de opere originale şi traducerile.

«A scrie satiri sîntem numai deprinşi»

Dintre toate lucrările principelui, cele mai importante rămîn *Satirele*, datorită cărora îşi va dobîndi reputaţia în literele ruse. Am văzut care au fost circumstanţele ce l-au făcut să se intereseze de acest gen şi am vorbit deja despre imposibilitatea de a cunoaşte configuraţia primei lor versiuni, pierdută sub intervenţiile ulterioare, efectuate în special în timpul şederii în străinătate. Multe incertitudini mai planează încă în privinţa determinării perioadei în care au fost redactate. Istoricii literari par totuşi să se fi pus de acord măcar în două privinţe : din 1735, Antioh a reluat, în străinătate, *Satirele* începute în Rusia şi le-a revizuit pentru a le da forma definitivă. După întreruperea de cîţiva ani de la începutul misiunii sale diplomatice, ciclul, care se termina la numărul V, este completat în 1738-1739 cu satirele de la VI pînă la IX. Partea cea mai remarcabilă a întreprinderii lui constă însă în faptul că le-a refăcut în profunzime şi în totalitate. Ce contrast, din acest punct de vedere, cu tatăl lui, care şi-a scris opera practic dintr-o singură trăsătură de condei ! Tinzînd spre perfecţiune, Antioh îşi cizelează necontenit scriitura după o disciplină severă de lucru : la început, după cum mărturiseşte el însuşi în versuri, «slobod la scris condeiul, dar făr-a-i lăsa frîu» şi «nu mă lenesc a şterge de scriu puţin sau mult» ; întreaga operă este luată apoi de la capăt, cu gîndul neclintit «să fie cu bun-simţ» (*Satira a VIII-a*) :

> «Apoi o cioplesc iarăşi, ş-avînd mai multă trudă
> Decît mai înainte pre sine nu mă cruţ ;
> Dar versurile mele tot nu cutez s-arăt»
>
> (*Satira a VIII-a*).

Aşa se explică de ce multe din satirele lui au traversat o lungă perioadă de gestaţie, stînd «în umbră de ani zece», după cum mărturiseşte în *Epistola a II-a*. Împărţit între necesitatea de a urma exemplul predecesorilor şi dorinţa de a-şi croi propriul drum, Antioh nu precupeţeşte nici un efort pentru a învinge greutăţile fireşti pentru un gen aflat la începuturile sale în literatura rusă. În comentariile ce însoţesc *Satirele*, poetul spune fără ocolişuri care erau modelele lui : maeştrii Antichităţii – Horaţiu, Iuvenal, Ovidiu, Persius –, dar şi autori moderni – Régnier, Boileau, Pope, Locke, mai ales în *Satira a VII-a* despre educaţie, şi Milton, care îi era probabil foarte familiar, dat fiind că prietenul său Paolo Rolli îl tradusese din engleză în italiană[200].

Influenţa marilor autori ai genului asupra poetului ia uneori o întorsătură paradoxală. Boileau, pe care Antioh îl califică într-o epigramă drept geniu al Franţei[201], l-a marcat în profunzime în timpul perioadei ruse. Cînd se instalează în patria poetului preferat, înrîurirea acestuia dispare însă, pentru a-i face loc lui Horaţiu. Simplă întîmplare sau decizie deliberată ? Poate că încerca să se delimiteze de poetul rus Trediakovski, înflăcăratul apărător al ideii – împotriva căreia Antioh se va pronunţa în scurt timp în eseul despre versificaţie – unor puternice asemănări între poezia franceză şi cea rusă. Desigur că trebuia neapărat să se distanţeze de Boileau, dacă

voia să se elibereze de o influenţă prea puternică, într-un moment cînd încă îşi căuta propriul drum în literatură. Or, teama lui este, cum mărturiseşte în *Epistola a II-a*, ca nu cumva cineva să scornească

«Că pe vechi şi noi autorii am prădat fără ruşine
Şi că în limba rusească tot acele am bîrfit,
Ce latinii şi francezii mult mai bine le-au rostit».

Oricum ar sta lucrurile, satira este genul cel mai potrivit cu aptitudinile şi personalitatea lui.

«Eu însă ştiu că dacă m-apuc de lăudat
Ş-al tău năravy, o, muză, voiesc de a-l preface,
Oricît mă lupt cu gîndul, asud, mă frec pe frunte,
Abia scot două versuri, [...]
Iar cînd năravuri rele găsesc spre înfruntare, [...]
Din pană versul curge mai iute, mai uşor,
Eu însumi întru sine că sunt poet mă simt,
Şi nu fac cititorii atît de mult să caşte»

(*Satira a IV-a*).

Înţelegem acum de ce nu a putut termina Antioh poemul *Petrida* şi lipsa lui de inspiraţie cînd scria odele închinate suveranelor sale.

Poetul abordează o altă problemă care-l preocupă în *Satira a V-a*, sub forma unui dialog imaginar între personajul mitologic Satir şi poetul fictiv Perierg. Revoltat de năravurile, care «prea mult s-au felurit» în Cetate şi de «înşelăciunea» ce domneşte la Curte, unde oamenii s-au obişnuit «a măguli cu vorbe», deşi au «venin în suflet», Satir se refugiază în pădure pentru a trăi simplu, dar cinstit. Revine din cînd în cînd printre oameni, însă doar pentru a căuta «pricini de rîs», ca să-i înveselească pe locuitorii codrilor. După fiecare vizită în Cetate, se bucură că patimile omeneşti «cu de-amăruntul lui Pan îi voi descrie» şi zugrăveşte un tablou critic al societăţii, unde «prieteni cu-adevărul voi nu puteţi fi». Dezacordul dintre Perierg şi Satir se concentrează asupra unui aspect esenţial: cel dintîi speră că tabloul acesta va îndrepta «pre oameni la virtuţi», în timp ce al doilea rămîne cu desăvîrşire sceptic:

«Păstreaz-a mele vorbe de crezi că-ţi vor aduce
Vreun folos; iar altor zadarnic nu le spune.
Noi să-ndreptăm pre oameni în stare nu sîntem».

Opinia poetului despre temele asupra cărora personajele sale discută în contradictoriu este clar exprimată într-o altă satiră, a opta, unde el declară că doreşte să-l facă pe om mai bun, arătîndu-i slăbiciunile care-l macină, tot aşa cum chirurgul vindecă cu fierul roşu gangrena bolnavului:

«Văzut-aţi vreodată un chirurg cînd sînge
Sloboade unui bolnav? Cu ce luare-aminte
La mîna cea legată tot pipăie cercînd
Să afle unde-i vîna; apoi loveşte-ncet

Păzind cu scumpătate ca rana să nu fie
Mai mare decît trebuie? Această îngrijire
Şi eu cînd scriu la versuri întocmai imitez»

(*Satira a VIII-a*).

Năzuieşte, spune el şi mai desluşit în altă satiră, să «cercăm mai bine ca să stîrpim sămînţa/ Năravurilor rele din inimile noastre» şi să sădească tot ce poate contribui la plămădirea omului «de bine», mai ales cele «trei mari bunuri», «virtutea», o «liniştire a duhului, [...] dar însă libertatea o preţuiesc mai mult» (*Satira a VI-a*).

Critica viciilor, încarnate de o bogată galerie de personaje – zgîrcitul, beţivul, bîrfitorul, ipocritul, vanitosul, orgoliosul, mincinosul, linguşitorul –, constituie fundalul satirelor sale. Dacă le citim cu atenţie, descoperim că spectacolul «patimi[lor] care îi ţin în jugul lor» pe oameni invită şi la o altă meditaţie: unde trebuie căutat «izvorul» acestui rău, se întreabă, de pildă, poetul, adresîndu-se lui Teofan Prokopovici, destinatarul *Satirei a III-a*? Să fie vina naturii? Dar ea i-a «înzestrat pre oameni/Cu trup şi judecată», de unde deducem că, din naştere, ei ar trebui să fie egali între ei. Antioh înşiră neobosit întrebările, însă nu pentru a le da vreun răspuns. Originalitatea şi farmecul operei sale provin din aceea că el preferă o lectură interogativă a societăţii unui discurs plin de certitudini. Nu îmbracă niciodată veşmintele moralistului. Critică viciul, dar nu propovăduieşte virtutea. Viziunea asupra vieţii care se degajă din versurile lui este una realistă: recunoaşte, de pildă, că, dacă omul ar voi să nu se abată niciodată de la calea virtuţii, ar sfîrşi prin a cerşi (S., p. 277). Nu pretinde că el însuşi ar fi un model. Mărturiseşte cu mare simplitate că

«cel ce şi pre mine va vrea să mă-ndrepteze
Va merita cinstirea şa mea recunoştinţă»

(*Satira a III-a*).

Ca toţi marii satirici, consideră că a face caricatura moravurilor reprezintă un mod de a focaliza atenţia asupra societăţii şi că identitatea reală a persoanelor care l-au inspirat nu are nici o relevanţă, importante fiind doar dezbaterile de principii pe care le ilustrează ele prin pilda lor:

«Arăt eu adevărul, pre nimeni nu numesc,
În versuri rîd şi-n suflet plîng relele năravuri»

(*Satira a IV-a*).

Din acest punct de vedere, satirele constituie o frescă vie a societăţii ruse a vremii, străbătută de credinţa autorului în reformele lui Petru cel Mare: «ucazele lui Petru», scrie el în *Satira a II-a*, «ne-au re'nnoit». Am văzut că poetul i-a adus un omagiu postum eroului său în poemul neterminat *Petrida*. Mai ştim şi cît de mare a fost înflăcărarea lui Antioh în a apăra, ca ambasador, imaginea lui Petru cel Mare în opinia publică europeană. Şi iată că figura tutelară a ţarului îi inspiră din nou o evocare însufleţită în *Satire*: Petru poartă aureola de «monarh şi părinte», care «cu-a lui înţelepciune [...] odihna, pîn'şi tronul a hotărît să-şi lase [...] ca patria prin pildă-i să poată învăţa» (*Satira a VII-a*). Avem de-a face cu un autentic manifest, în care el îşi afirmă public adeziunea deplină la linia politică inaugurată de ţarul reformator.

Petru cel Mare nu este singurul suveran căruia îi aduce laude. În timp ce scrie şi rescrie satirele în Rusia, apoi în străinătate, mai mulţi suverani s-au succedat în Rusia: nici unul nu este uitat de poet, fiecare îi inspiră cîteva versuri măgulitoare. Petru al II-lea, la înscăunarea căruia Antioh a scris două versuri, este, în *Satira I*, cel în care «muzele nădejde/Au mare în al nostru monarhul tinerel». În *Satira a IV-a*, poetul cîntă fericirea de a se şti «subt apărarea/A unei patrii mume ce este foarte dreaptă», adică împărăteasa Ana. În fine, Elisabeta va fi şi ea evocată în epistola care trebuia să deschidă ediţia *Satirelor*: în venele augustei prinţese, protectoare a artelor, curge chiar... «sîngele zeilor»!

Reverenţele sale în faţa puterii să fie oare cele ale unui «poet de Curte»? Pare că este mai curînd vorba de o strategie menită să-i ţină opera la adăpost de privirile bănuitoare ale cenzurii şi de nemulţumirea celor ce se simţeau direct vizaţi de criticile lui. Pentru că satirele aveau de ce să dezlănţuiască pasiuni. Denunţînd viciile care macină societatea, ele îi ţintesc de fapt pe apărătorii vechii stări de lucruri, împotriva căreia Petru cel Mare dusese o luptă pe viaţă şi pe moarte.

Schimbări importante se produseseră în societatea rusă, însă nu toate rezistenţele fuseseră învinse. Spiritul reformelor risca chiar să se stingă după cei cîţiva ani ai domniei lui Petru al II-lea şi să lase loc recalcitranţilor care visau să-şi recupereze privilegiile de odinioară. Din acest punct de vedere, satirele îşi capătă întreaga importanţă în mişcarea de idei din societatea rusă a vremii. Ele apără indirect concepţiile despre societate ale ţarului. Petru cel Mare modernizase aparatul de stat întemeindu-se pe capacitatea omului de a fi la înălţimea rolului ce i se încredinţa, şi nu pe originea lui, şi încurajase astfel constituirea unei nobilimi a meritului, în detrimentul vechii aristocraţii, care-şi apăra cu îndîrjire privilegiile. Nu alta este poziţia exprimată de Antioh, în special în *Satira a II-a*.

Influenţa literară a lui La Bruyere îl întăreşte în angajarea sa pe această cale. Vizibil marcat de un epitaf din *Caracterele sau moravurile veacului*, care a fost găsit printre variantele manuscrise precedînd forma definitivă a respectivei satire, poetul rus spune, prin vocea unuia dintre personajele sale, că «virtutea este numai/Dovadă de nobleţea acea adevărată» şi că «e mare osebire din nobili să te tragi/Şi însuţi să fii nobil»; şi mai adaugă că «[...] în zadar sînt toate, cînd cel ce le pretinde/Nu se va face însuşi la merite strămune/Destoinic cum se cade, prin osteneala sa». Autorul le recunoaşte moştenitorilor vechii aristocraţii dreptul legitim asupra averii strămoşilor doar dacă o merită: dacă virtutea adoarme, le mai spune el, de ce să dea dovadă de «gelozie», să se mîhnească atunci cînd «pre un bărbat găsesc/Care prin fapte bune înalţă neamul său»?

Clerul constituie o altă temă favorită: poetul critică aprig lăcomia, neîncrederea în învăţătură şi înclinaţia acestuia către superstiţii. Denunţă mai ales prejudecăţile şi intoleranţa preoţilor bigoţi care refuză să citească Vechiul Testament, considerîndu-l drept Biblia evreilor, obiectul resentimentelor lor.

Istoricii literari au evidenţiat faptul că, în raport cu perioada rusă, tematica religioasă pierde teren în scrierile elaborate în străinătate, în beneficiul problemelor legate de cunoaşterea ştiinţifică: se pot găsi chiar unele ecouri ale ideilor lui Newton

despre natura luminii sau atracţia universală[202]. Comparaţia dintre diferitele versiuni ale aceleiaşi satire ne permite de altminteri să constatăm evoluţia concepţiilor lui Antioh. De pildă, în forma iniţială a *Satirei a III-a*, elaborată în Rusia, el invocă un «ateu blestemat»[203], sintagmă ce dispare din versiunea ulterioară. Să fie oare o dovadă, cum cred unii, că poetul a revizuit textul pe măsură ce ideile lui evoluau?

Concepţiile pe care le apără în opera lui se situează de altminteri la răscrucea dintre diferite curente de gîndire. Cînd abordează un subiect de ordin personal, precum dorinţa de a fi «numai ferice în viaţă», vădeşte profunde afinităţi cu stoicii: la fel ca ei, preferă să-şi poată petrece «vremea, departe de-orice zgomot», să-şi apere libertatea şi seninătatea gîndirii, «cu puţin ce are se află mulţumit», să aibă «prielnice zăbăvi», fără să tînjească după «averi, înalte ranguri». Cînd vine însă vorba de teme de societate, pare că se apropie mai ales de filozofia Luminilor. În *Satira a II-a* apără principiul egalităţii: «în slobozi şi în robi/Acelaşi sînge curge; şi toţi au trup şi oase». În *Satira I* şi mai ales în *Satira a VII-a*, dezvoltă un bogat arsenal de argumente pentru a scoate în evidenţă importanţa învăţăturii. Omul, vrea el să spună în esenţă, nu se poate mulţumi să fie doar produsul naturii. Trebuie să-şi cultive mintea, la fel cum plugarul lucrează pămîntul şi smulge buruienile ca recolta să fie bogată. Tot aşa cum «nu e de-ajuns sămînţa s-aducă rodul bun», nici omul nu este modelat doar de dascălii săi: «şi tot ce pre un tînăr/Înconjură formează a lui fireşti plecări». Recunoaştem influenţa autorilor antici (Iuvenal, Horaţiu, Seneca, Esop), dar şi pe a celor moderni, precum Thomas Locke, autorul *Cugetărilor despre educaţie* (1692), sau Charles Rollin, care a dezvoltat respectiva temă în *Tratat despre educaţie* (1726). Analizînd preceptele propovăduite de satirele lui, Marcelle Ehrhard a constatat, pe de o parte, cît de mare este «concordanţa dintre ele şi cele ale Occidentului şi, pe de alta, cît de bine a ştiut să le adapteze la condiţiile de viaţă ruseşti», atît de depărtate de realităţile occidentale. De unde şi concluzia că principele avea idei despre educaţie «foarte avansate pentru epoca lui», care le anunţau pe cele ale scriitorilor ruşi Novikov şi Radişcev, o jumătate de secol mai tîrziu[204].

Satirele provoacă însă o cotitură mai ales în evoluţia literelor ruseşti. Deşi continuă versificaţia tradiţională de influenţă poloneză şi ucraineană, autorul lor se lansează în noi experimente, care-l determină să inoveze atît în planul rimei, cît şi al ritmului sau metricii. Se numără printre primii care exploatează posibilităţile de expresie oferite de limba vorbită în popor, ceea ce-l diferenţiază de predecesorii săi, care cultivau efectele literare arhaice şi utilizau un lexic învechit, de origine slavonă şi religioasă[205]. Reputatul critic rus Belinski va recunoaşte în el pe primul poet rus ce a ştiut să contopească literatura şi viaţa, verdict care i-a fixat definitiv locul în istoria literară rusă.

Încă dinainte de a fi publicate, *Satirele* au reţinut atenţia contemporanilor, care le-au citit în cercul prietenilor şi al apropiaţilor lui Antioh, unde ele circulau în copii manuscrise. Teofan Prokopovici, arhiepiscop de Novgorod şi ilustru cărturar, îi prezice autorului «calea cea glorioasă»: înfierînd prin versurile sale «orice păcătos năravi», poetul va contribui la o «bună schimbare-n oameni», astfel încît «mulţi rodu-nvăţăturii l-or gusta» (*Stihuri*). O altă figură remarcabilă a clerului rus, Krolik,

arhimandritul unei mănăstiri din împrejurimile Novgorodului, compune o odă de «laudă în cinstea autorului». Mai multe exemplare din *Satire* vor ajunge pînă în locuri îndepărtate: unul dintre ele este menţionat într-un manuscris din 1730, păstrat într-o bibliotecă ucraineană[206]. Veşniakov, secretarul ambasadei ruse de la Istanbul, îl anunţă pe Antioh, într-o scrisoare trimisă în mai 1733, că a tradus în franceză *Satira I*[207]. Doi ani mai tîrziu, Trediakovski îi aduce la rîndul său un omagiu într-un tratat despre «metoda nouă şi scurtă de a compune versuri ruseşti», unde-l califică drept «satiricul cel mai important şi cel mai reprezentativ»[208].

Reputaţia poetului pare astfel deja consolidată cînd începe demersurile pentru a-şi publica *Satirele*. Pe 1 mai 1740 i le trimite, de la Paris în Rusia, fostului său dascăl, Christoph Gross, ca să se «destindă». În realitate, ştiind foarte bine că publicarea lor depindea de un «ordin special al Maiestăţii Sale», speră să obţină concursul acestuia pentru a-l convinge pe foarte influentul Ostermann să intervină în favoarea lui (M., p. 159). Însă proiectul va fi blocat din cauza tulburărilor care izbucnesc în Rusia după moartea Anei, în acelaşi an, şi care vor mai dura o vreme după înscăunarea Elisabetei, în 1741. Proiectul este reluat în 1743, cînd Antioh trimite *Satirele* prietenului său Nikita Trubeţkoi, căruia îi dedicase odinioară *Satira a VII-a* despre educaţie. În aşteptarea publicării, conştient că va mai dura un timp, începe să le traducă în italiană în colaborare cu prietenul Guasco, care le retraduce apoi din italiană în franceză. Tentativa era cît se poate de riscantă, nu atît din cauza dublei transpuneri dintr-o limbă în alta, cît pentru că traducătorul în franceză recunoaşte că «s-a angajat să scrie într-o limbă care [îi] este străină» (S., p. 7). Astfel încît, atunci cînd poetul se stinge din viaţă în 1744, două versiuni ale *Satirelor* aşteptau să fie publicate: una în franceză, cealaltă în rusă. Necrologul principelui, publicat în *Le Journal universel*, este însoţit de un fragment din *Satira I*, primul său text poetic publicat. Însă întreg volumul *Satirelor* nu va vedea lumina tiparului decît cinci ani mai tîrziu, în 1749, sub titlul *Satyres de monsieur le prince Cantemir, avec l'histoire de sa vie*, la Londra, editat de Jean Nource, despre care se ştie că îşi avea de fapt sediul la Haga. Remarcăm ciudăţenia titlului, care ignoră ortografia deja fixată în franceza vremii pentru termenul «satire», cît şi absenţa numelui traducătorului, totuna cu cel al autorului biografiei principelui, ceea ce a dat naştere la o controversă: majoritatea specialiştilor înclină spre Guasco, însă, după alţii, ar putea fi vorba de Heinrich Gross[209].

Publicarea marchează adevărata intrare a lui Antioh în republica europeană a literelor vremii şi face din el unul dintre primii scriitori ruşi tipăriţi în Occident[210]. O nouă ediţie va apărea în 1750, cu aceeaşi indicaţie înşelătoare asupra locului de publicare – Londra –, urmată de rare ecouri în presă, prezentarea cea mai importantă fiind cea din *Journal de Trévoux*, publicaţia iezuiţilor şi a anti-enciclopediştilor (aprilie 1750, pp. 928-932). Principele este prezentat ca un «abil negociator», aluzie la calităţile lui de diplomat, şi ca un «bun prieten şi talentat om de litere», însă *Satirele* lui sînt primite cu răceală: «Unele săgeţi care trebuie să fi produs o impresie puternică, trezind interesul, la Moscova şi la Petersburg nu vor avea nici un ecou la Paris». Autorul comentariului pare să se fi inspirat direct din teoria lui Montesquieu

despre climă: «Filozoful poate afla prin intermediul satirelor că viciile [...] variază în funcţie de naţiuni şi de climă, la fel şi caracterele». De aici şi ipoteza pe care au formulat-o unii, cum că Montesquieu ar fi fost autorul cronicii ei sau s-ar fi aflat la originea şi poate că ar fi intervenit chiar şi pentru publicarea cărţii[211].

Un alt comentariu apare în gazeta pariziană *L'Abeille du Parnasse* din 2 mai 1750, care publică şi un fragment din *Satire*, însoţit de o scurtă prezentare a autorului, salutat ca un «om de lume», un «prieten de nădejde» şi un «propagator zelos al întreprinderilor lui Petru cel Mare».

Atenţia de care s-a bucurat cartea printre literaţii germani este mai mare. Ediţia franceză este semnalată cu mult interes în numărul din aprilie 1751 al gazetei literare din Leipzig, *Das Neueste aus der anmuthigen Gelehrsamkeit*, condusă de Johann Christian Gottsched (1700-1766), o glorie a poeziei germane a vremii[212]. Fără îndoială că el i-a sugerat baronului Heinrich Eberhands von Spilcker, ofiţer în armata lui Frederic cel Mare şi poet în căutarea afirmării, să facă o traducere integrală în germană a *Satirelor*, care va vedea lumina tiparului în 1752, la editorul Christlob Mylius (1722-1754), văr cu Lessing[213].

Datorită acestor ediţii, principele va beneficia, din cînd în cînd, de atenţia oamenilor de litere. În 1764-1770, de pildă, cînd Blin de Sainmore (1737-1807), cenzor regal, publică cele cinci volume ale antologiei sale *Élite de poésies fugitives*, el introduce în carte cîteva piese literare semnate de Antioh: versurile «despre critică» (vol. III, p. 13), «Epistola închinată Elisabetei» sau «Madrigalul închinat doamnei ducese de Aiguillon» (II, pp. 309-311 şi 69). Poetul rus este astfel aşezat într-o companie ilustră, alături de marile nume ale literelor franceze: Fontenelle, Marmontel, Voltaire, Crébillon, De La Harpe, Montesquieu...

Recunoaşterea aceasta şi cele cîteva eseuri literare scrise în franceză nu fac însă din el un «poet francez»[214]. Patria lui literară rămîne Rusia, chiar dacă ediţiile în franceză şi germană ale operei sale au anticipat prima publicare în limba originală. Academia rusă nu l-a uitat însă: în 1748, îl însărcinează pe poetul Ivan Barkov, care se bucură de stima lui Lomonosov, să se ocupe de publicarea *Satirelor*. În 1751, volumul este trimis la cancelarie, însă lucrurile se opresc aici. Abia în 1762, odată cu înscăunarea Ecaterinei a II-a, prima ediţie rusă vede în sfîrşit lumina tiparului[215]. Ea este însă foarte puţin fidelă: i se va reproşa ulterior lui Barkov că a retuşat versurile pentru a le înfrumuseţa după propriu-i gust, dar, cu toate acestea, ea va permite publicului rus să citească opera poetului pînă cînd va fi publicată ediţia critică din 1867-1868.

Epistola [...] către un prieten despre alcătuirea versurilor ruseşti

Elogiul pe care i-l aduce Vasili Trediakovski lui Antioh în eseul său despre versificaţie din 1735 nu exprimă decît o parte a opiniei acestuia despre principe. Cealaltă este mai puţin măgulitoare: îl consideră drept un poet reprezentativ pentru «vechea versificaţie» rusă, pe care el unul voia să o primenească. Discursul ascunde astfel,

dincolo de aparenţele curtoaziei, discreta rivalitate literară dintre cei doi : în scrisoarea adresată principelui pe 16 mai 1743, Trediakovski exprimă cu eleganţă dorinţa de a «nu fi şters din amintirea Alteţii [Sale]»[216]. Cum locul pe care i-l rezervase lui Antioh în literele ruse nu era în realitate foarte promiţător, principele se simte obligat să-şi precizeze el însuşi poziţia. Ocazia îi este furnizată de publicarea, în 1744, a traducerii sale din Horaţiu, la care adaugă, în anexă, *Epistola lui Hariton Makentin către un prieten despre alcătuirea versurilor ruseşti*, scrisă cu un an în urmă, devenind astfel unul dintre primii teoreticieni ruşi în materie de versificaţie. Numele Hariton Makentin reprezintă, în caractere chirilice, anagrama lui Antioh Cantemir, iar prietenul este principele Nikita Trubeţkoi, căruia Antioh îi expediase *Satirele* în speranţa publicării lor şi care îi trimisese la rîndul său, în 1743, tratatul lui Trediakovski, cerîndu-i în mod special părerea. Principele lasă să treacă un timp înainte de a-i răspunde prietenului său, încurcîndu-se în scuze prea puţin convingătoare. Mai întîi, invocă întîrzierea cu care i-ar fi parvenit cartea lui Trediakovski : argumentul este puţin credibil, dat fiind că primea totdeauna foarte repede corespondenţa şi cele mai recente lucrări trimise din ţară. Fapt şi mai surprinzător, pretinde că ar fi redactat răspunsul în mare grabă, la o săptămînă după primirea cărţii. Publicarea iminentă a traducerii din Horaţiu, unde *Scrisoarea* trebuia să-şi afle locul, ar fi putut explica graba aceasta. Totuşi, conţinutul *Scrisorii* nu dă impresia că ar fi fost elaborată într-un timp atît de scurt. În ciuda formei epistolare, textul are calităţile unui eseu îndelung meditat şi care aştepta doar o ocazie pentru a ieşi la lumina zilei.

Motivul principal al confruntării literare dintre cei doi poeţi pare provocat de unul dintre argumentele dezvoltate de Trediakovski în tratatul său : exprimîndu-şi «cel mai adînc respect» pentru Antioh, el îşi luase totuşi libertatea de a modifica primul vers al *Satirei I*, pentru a demonstra efectul estetic pe care-l putea provoca «noul [său] hexametru». Poziţionîndu-se ca un maestru al versificării, autorul eseului din 1735 se străduie să le înfăţişeze discipolilor săi modele «perfecte» şi să-i pună în gardă împotriva imitării «defectelor», adică a tot ce decurge din vechea versificaţie. Speră astfel să-i arate lui Antioh «cît este de uşor» să «faci versuri noi din cele vechi», în cazul în care, adaugă el, autorul, deşi extrem de ocupat, ar accepta «să se distreze rescriindu-şi-le»[217].

Scrisoarea lui Hariton Makentin este răspunsul la provocarea aceasta exprimată în termeni plini de curtoazie. «Strădania autorului este cu atît mai demnă de laudă, cu cît naţiunea noastră a fost lipsită pînă în prezent de orice fel de manual de versificaţie», începe principele, pe un ton la fel de condescendent. Salută apoi iniţiativa lui Trediakovski şi se oferă să-l «sprijine în strădania lui plină de rîvnă» de a fixa o sumă de reguli în domeniu. De altminteri, chiar îl «sprijină» considerabil, de vreme ce reia analiza acestuia punct cu punct, sfîrşind prin a construi o perspectivă total opusă asupra majorităţii problemelor : tehnica versificaţiei, fonetica, problemele legate de rimă, de cezură, de numărul de silabe din fiecare vers, de ingambament[218]. Principele apără modelul de versificaţie grec şi roman, fără rimă, pe care doreşte să-l introducă în poezia rusă, fără însă a face din el o condiţie obligatorie : este unul din

motivele pentru care eseul însoţeşte traducerea din Horaţiu şi una dintre marile teme de polemică cu Trediakovski. Acesta pledează exclusiv în favoarea rimelor feminine, în timp ce Antioh apără atît cauza rimelor masculine sau feminine, cît şi dactilice. Fapt şi mai surprinzător, principele, care, în Rusia, era un înflăcărat admirator al lui Boileau, se îndepărtează, după ce ajunge la Paris, de modelul său din tinereţe, lăsînd loc altor influenţe, în special dinspre poezia italiană. Spre deosebire de Trediakovski, care afirmase deja că poezia rusă trebuia să se construiască după aceleaşi reguli ca poezia franceză, el apără dreptul la originalitate al creaţiei naţionale, considerînd că versificaţia rusă este mai liberă în posibilităţile ei de expresie decît cea franceză şi, ca atare, nu are a respecta reguli atît de stricte.

În fine, un alt dezacord important între cei doi poeţi şi teoreticieni are de-a face cu tema modernizării creaţiei literare. Deşi Antioh este uneori novator în opera sa, el nu acceptă criticile lui Trediakov la adresa vechilor uzanţe. Principele îşi apără în mod evident propria poezie, care se poziţionează la jumătatea drumului dintre tradiţie şi modernitate. Eseul reprezintă astfel o încercare de a-şi justifica versificaţia în faţa criticilor lui Trediakovski. Iar dacă ideea nu se conturează cu destulă forţă dincolo de consideraţiile teoretice şi de tonul curtenitor, ea reiese cu mai multă claritate din afirmaţiile lui Guasco, primul biograf al lui Antioh. Acesta exprimă fără opiniile principelui cînd, după ce-l menţionează pe Trediakovski ca fiind singurul poet, în afară de Antioh, care s-a hazardat să versifice în rusă, adaugă, nu fără perfidie, că «versificaţia lui este mediocră» şi că mai ales hexametrii compuşi de el pentru a-şi ilustra preceptele «sînt nereuşiţi» (S., pp. 70-72).

De altminteri, Antioh pare că ar avea serioase îndoieli cu privire la îndreptăţirea unui demers teoretic constînd în a institui reguli pentru poezie. Din proprie experienţă, se ştie incapabil să-şi analizeze licenţele poetice în mod raţional şi declară că nu se încrede decît în intuiţie: «Dacă cineva îmi cere să explic, nu sînt în stare să spun decît că aşa m-a sfătuit urechea». A insinua inutilitatea tratatului compatriotului său nu constituia, la urma urmelor, o modalitate destul de originală de a-l «sprijini» pe acesta?

Dicţionarul rus şi francez: continuare sau nou proiect?

Ne amintim de pagina de titlu manuscrisă (care constituie şi singura urmă rămasă) a *Dicţionarului rus şi francez*, realizat de Antioh la Sankt Petersburg în 1725-1726, care ne-a făcut să includem lucrarea printre operele sale timpurii[219]. În mod ciudat, un proiect identic îşi face apariţia în străinătate zece ani mai tîrziu. De astă dată este vorba despre o lucrare în trei volume, dintre care primul era aproape gata în 1737, după cum putem citi pe pagina de titlu a manuscrisului. Alte mărturii confirmă că, în acel an, principele era acaparat de lucrul la realizarea acestuia. Într-o scrisoare din 15 martie 1737, adresată lui Ilinski, el manifestă mult interes pentru un oarecare *Lexikon* «publicat în Ucraina», pe care-l folosea fostul său dascăl. Aflînd, nu după

mult timp, de moartea acestuia, i se adresează, pe 21 iunie 1737, lui Christoph Gross, rugîndu-l să caute printre cărţile răposatului «o Biblie rusă şi un dicţionar rus şi latin pe care-l avea în lucru şi care ar putea eventual servi pentru lucrarea» lui. Anexează cu această ocazie şi «o listă de cărţi ruseşti, de care [are] nevoie pentru a îmbunătăţi dicţionarul rus şi francez început mai demult» (M., pp. 77 şi 86)[220].

În ciuda acestor preparative intense, lucrarea va rămîne în manuscris. Se credea că era definitiv pierdută, pînă ce Bronislava Gradova a găsit-o în 1985, în colecţia Durov a Bibliotecii Lenin din Moscova, actualmente Biblioteca Naţională de Stat a Rusiei. Descoperirea este excelent pusă în valoare în ediţia publicată de Elizaveta Babaeva, care ne permite să ne facem o idee precisă despre maniera de lucru a principelui. Într-adevăr, cele trei volume conţin 47 105 articole, organizate pe două coloane: cuvintele ruseşti la stînga, echivalentele lor franceze la dreapta, în total 1 379 de file acoperite cu un scris mărunt, probabil sub dictarea autorului, care a făcut din cînd în cînd cîte o corectură.

Întreprinderea lexicografică a lui Antioh este remarcabilă, şi nu doar prin dimensiunile ei. Elizaveta Babaeva scoate în evidenţă concepţia modernă, care marchează un considerabil progres faţă de Fedor Polikarpov, unul dintre precursorii lui cei mai importanţi, autor al unui dicţionar slavo-greco-latin publicat în 1704. Spre deosebire de acest dicţionar încărcat cu referinţe biblice, Antioh se concentrează pe o problematică laică şi mai modernă, anunţată încă din prefaţă, care îmbrăţişează istoria întregii umanităţi şi pune accentul pe progresul cunoaşterii şi al ştiinţelor.

Alcătuirea dicţionarului confirmă intenţia aceasta prin locul pe care-l rezervă pentru vocabularul profan, inclusiv pentru termeni galanţi şi erotici. Precizările ortografice indică şi grija de a simplifica normele şi de a le armoniza mai bine cu nevoile practice ale exprimării, pentru a o elibera de sub autoritatea stilului religios. Din nefericire, cartea a rămas neterminată: dacă primul volum nu comportă decît cîteva spaţii libere, începînd de la litera «P» ele devin practic regula: doar cîteva cuvinte sînt traduse ici şi colo din rusă în franceză. Enormul efort lexicografic a rămas nefructificat şi pentru limba rusă a vremii, şi pentru dialogul lingvistic cu celelalte culturi prin intermediul francezei, însă el face totuşi din principe un pionier în domeniu. Devansată cu foarte puţin de publicarea, în 1730, a unui instrument de lucru de dimensiuni mai modeste, *Gramatică franceză şi rusă [...] însoţită de un mic dicţionar pentru nevoile comerţului*, lucrarea lui precedă cel dintîi dicţionar rus-francez, care va apărea în 1762.

Opera traducătorului

Traducerile prezintă în activitatea literară a principelui aceeaşi importanţă în perioada petrecută în Anglia şi Franţa ca şi, odinioară, în Rusia: la cele patru traduceri realizate în ţara natală se adaugă alte şapte, elaborate în cea de-a doua etapă a activităţii lui, dintre care două constituie continuarea unor lucrări începute în Rusia şi încheiate în străinătate.

Este şi cazul *Istoriei universale* a lui Iustin, despre care îi scrie, pe 2 decembrie 1735, lui Korff: «Dacă o traducere din Iustin în limba rusă ar putea fi cît de cît folositoare pentru tineretul nostru, aş continua cu mare plăcere lucrul la o traducere făcută cam pe jumătate; dumneavoastră vă revine să analizaţi şi să evaluaţi importanţa unei astfel de cărţi, dacă ea ar putea fi folositoare şi duce la progresul literelor într-un imperiu pentru a cărui glorie ne străduim împreună»[221]. Nu se cunoaşte răspunsul, dar putem presupune că a fost încurajator, de vreme ce principele şi-a continuat opera. Secretarul ambasadei de la Londra, Mojalevski, este solicitat pentru a trece pe curat textul corectat prin grija lui, operaţiune pe care o continuă şi după plecarea lui Antioh ca ambasador la Paris (M., pp. 113-114). În martie 1743, acesta îi trimite lui Voronţov manuscrisul lucrării gata de tipar, însă, din nefericire, cartea nu va fi publicată niciodată: este destul de surprinzător să constatăm că Academia de la Sankt Petersburg va publica, în 1768, o *Istorie universală* a lui Iustin într-o altă traducere, realizată de Nikita Popov[222].

La fel de problematică este şi publicarea *Convorbirilor despre pluralitatea lumilor*, lucrare a cărei traducere o terminase din 1730. După tatonările de început din Rusia, se pare că principele reluase lucrul în 1737, că recitise şi corectase textul înainte de a-l trimite, în iulie 1738, la Academia de ştiinţe din Sankt Petersburg spre publicare. Lupta pe care o duce în continuare este deosebit de sugestivă pentru prăpastia care exista în Rusia între cultura tradiţională şi influenţa occidentală. Chiar dacă lucrările Academiei ruse beneficiau de un statut privilegiat pentru Sfîntul Sinod, care era însărcinat cu cenzura, obstacolele rămîneau enorme. Desigur că Antioh nu le ignora: pentru a «împiedica orice nemulţumire din partea oamenilor bigoţi sau prea scrupuloşi» şi pentru a «uşura vînzarea cărţii», se declară gata să propună un titlu mai puţin provocator (M., pp. 106-107). Nu va reuşi totuşi să ocolească suspiciunile. Drept dovadă, guvernul cere să controleze foarte îndeaproape «fiecare nouă pagină tipărită». Înţelegem de ce tipărirea a durat atît de mult, încheindu-se abia în 1740. Lucrarea apare sub titlul original, însoţită de precizarea că traducerea a fost făcută «la Moscova, în 1730». Unii au presupus că Academia de ştiinţe încerca astfel să sustragă ediţia atenţiei vigilente a Sfîntului Sinod. În orice caz, subterfugiul, de va fi fost vorba de un subterfugiu, nu şi-a dovedit defel eficienţa, dacă e să ne luăm după protestele vehemente pe care le dezlănţuie cartea printre apărătorii tradiţiilor ortodoxe. O reacţie dintre cele mai neaşteptate vine din partea directorului tipografiei din Sankt Petersburg, Mihail Avramov. El îi scrie împărătesei Elisabeta pentru a-i semnala pericolul publicării unor lucrări ce pun sub semnul întrebării concepţia biblică asupra creării lumii, «descriind corpurile cereşti ca fiind asemenea cu Pămîntul». O carte precum cea a lui Fontenelle este pentru el «opera Satanei»[223]. Iar Sfîntul Sinod, instanţa cea mai temută, intervine la rîndul său şi denunţă Academia imperială: «Cerem prin ucaz imperial să-i fie ridicat Academiei de ştiinţe din Sankt Petersburg dreptul de a publica, pentru ca nimeni să nu mai poată tipări pe viitor nimic despre pluralitatea lumilor sau despre alte, lucruri potrivnice sfintei credinţe [...], iar cartea lui Fontenelle, care se află acum în mîinile poporului [...], să fie confiscată». Protestul rămîne însă

fără urmări, Elisabeta fiind hotărîtă, ca şi tatăl ei, Petru cel Mare, să combată obscurantismul religios şi să permită pătrunderea Luminilor în ţară sa. În această perspectivă, traducerea lui Antioh va fi reeditată în timpul domniei ei, în 1761, apoi sub Alexandru I, în 1802[224].

Lucrînd cu mare sîrguinţă, Antioh termină în străinătate traducerile începute în Rusia şi se lansează în noi proiecte. Două manuscrise voluminoase, păstrate în vechea Bibliotecă imperială din Sankt Petersburg, stau mărturie : ele conţin *Cîntecele* lui Anacreon, traduse din greacă, şi *Epistolele* lui Horaţiu, tălmăcite din latină. Avem de-a face cu o spectaculoasă revenire la izvoarele clasice ale poeziei, care coincide cu o revizuire fundamentală a operei sale celei mai originale, *Satirele*, unde influenţa lui Boileau, atît de evidentă pe cînd le scria în Rusia, se estompează acum în faţa celei a lui Horaţiu. Despre motivaţiile acestei vaste întreprinderi de traducere aflăm mai multe din prefeţele autorului. Mai concisă în cazul lui Anacreon, mai întinsă în ce-l priveşte pe Horaţiu, ambele confirmă motivaţia lui de bază : plăcerea încercată de traducător în faţa unor texte care strălucesc prin simplitate, limpezime şi îndrăzneala ideilor[225]. Admiraţia lui Antioh este larg împărtăşită de oamenii de litere din Renaştere şi pînă în secolul Luminilor. Se ştie că Anacreon se bucura de preţuirea lui Montesquieu şi, mai tîrziu, a colaboratorilor la marea *Enciclopedie*, care apreciau tonul «blînd, afectuos şi elegant» al scrierilor sale. La acestea, Antioh mai adaugă un motiv, care se dovedeşte decisiv mai ales în cazul traducerii lui Horaţiu : utilitatea gîndirii sale în chestiunile privind educaţia morală, fiecare dintre versuri conţinînd «un exemplu demn de urmat».

Traducerea operei poetice a lui Anacreon şi Horaţiu îl confruntă totuşi pe poet cu o provocare enormă. Poezia modernă rusă se afla abia la începuturi. Chiar şi pentru un autor care şi-a făcut un renume datorită satirelor, întreprinderea era cît se poate de riscantă. Ca să se descurce convenabil, el optează pentru traducerea în versuri libere : «Ştiu că aceste versuri, spre deosebire de versurile rimate, nu sînt atît de melodioase, dar dacă ştim să le ascultăm, putem auzi o muzică plăcută». Îşi propune astfel să armonizeze căutarea efectelor literare cu exigenţele unei traduceri «cuvînt cu cuvînt», pentru că textul, precizează el, nu se adresează doar celor care citesc în rusă, ci şi celor care «se pricep la latină şi doresc să înţeleagă mai bine originalul».

Este greu să determinăm momentul exact cînd traducătorul a început cele două proiecte. Singura indicaţie privind *Cîntecele* lui Anacreon este cea a anului 1736, înscrisă pe manuscrisul original. Cît despre *Epistole*, traducerea lor era aproape terminată în 1739. Mai ştim şi că principele plănuia să le publice : în mai 1740, îl informează pe Gross că ediţia primelor zece *Epistole*, însoţită de comentarii, era gata (M., pp. 155 şi 159). În 1742, precizează că a terminat toate *Epistolele*, dar şi *Cîntecele*, iar în martie 1743 trimite cele două traduceri în Rusia, spre publicare. Aprobarea împărătesei nu se referă totuşi decît la *Epistolele* lui Horaţiu, poate în versiunea trimisă de principe în 1740, pentru că ediţia publicată pe la jumătatea anului 1744 nu conţine decît primele zece din cele cincizeci cît cuprinde manuscrisul.

Datorită acestei cărţi, chiar şi aşa, trunchiată, o parte a operei lui Horaţiu îşi face intrarea în circuitul culturii ruse. În prefaţă, Antioh îşi exprimă speranţa că lucrarea îi va desfăta pe cititori şi că alţi literaţi, încurajaţi de pilda lui, îl vor traduce la rîndul lor pe acest autor în rusă. Dorinţa lui se va realiza. Şi alte traduceri din Horaţiu vor fi publicate în rusă: în 1753, cea a lui Nikolai Popovski şi, în 1763, cea a lui Ivan Barkov. Putem astfel spune că întreprinderea lui Antioh şi-a arătat roadele. În orice caz, la începutul secolului al XIX-lea, numele lui este legat nu doar de naşterea literaturii ruse, ci şi de importanta lui contribuţie la receptarea lui Horaţiu[226].

Alături de aceste lucrări de mare amploare, traducerea unei singure poezii, intitulată «Les deux amours», de Voltaire, pare un detaliu. Însă un detaliu nu lipsit de interes, dacă ne amintim de antipatia iniţială pe care o avea Antioh faţă de Voltaire: traducînd poezia aceasta scurtă, Antioh face măcar dovada atenţiei acordate poetului. Din vasta creaţie a lui Voltaire, el alege acest poem al cărui titlu ne permite să ne imaginăm că nu era indiferent la tema poeziei: în paralela dintre iubirea-pasiune şi iubirea întemeiată pe stimă, el manifestă o evidentă preferinţă pentru cea din urmă, căci este «mai puţin scînteietoare» şi «mai blîndă» (G., p.198).

La lista traducerilor efectuate de principe ar trebui, poate, să mai adăugăm şi altele, mai problematice şi nesigure, de vreme ce avem informaţii despre ele doar din surse indirecte. Am vorbit despre prietenia lui Antioh pentru Algarotti şi despre rolul pe care l-a jucat în pregătirea călătoriei acestuia în Rusia. Dacă e să ne luăm după mărturia prietenului său italian, Antioh ar mai fi făcut o traducere. El face o primă aluzie în acest sens în epistola către împărăteasa Ana, căreia îi trimisese cartea sa *Newtonismul pentru doamne*: «În Petersburgul de unde vă trageţi», îi scrie el, «ţinut odinioară înţesat de mlaştini şi stuf, cunoscut doar de pescari, astăzi pepinieră de eroi şi capitală a unui vast imperiu, îl văd deja pe marele Newton în fruntea filozofilor; în curînd va vorbi chiar şi limba domniei voastre, dacă Minerva şi Apollo nu-l inspiră în zadar pe un ministru care are numai planuri înălţătoare». «Ministrul» cu pricina este, desigur, Antioh: într-o notă a aceleiaşi epistole, Algarotti precizează că a tradus în rusă o altă lucrare a sa, şi anume *Dialoguri despre Optica lui Newton*[227].

Algarotti va menţiona ulterior această traducere, în termeni măgulitori, într-o scrisoare din 17 martie 1752, adresată contelui Giovanni Maria Mazzuchelli: «Singura traducere a lucrării pe care avem motive să o considerăm drept fidelă se adresează unei lumi diferite de a noastră. Ea a fost făcută în rusă de principele Cantemir, care cunoştea perfect italiana şi, în plus, şi subiectul», «calitate [...] necesară pentru a înlesni trecerea temelor ştiinţifice dintr-o limbă în alta». Şi asta nu e tot. Într-o altă epistolă, Algarotti îi va lăuda din nou «pe Newton şi pe principele Cantemir, care a tradus dialogurile în rusă»[228]. Mărturiile lui Algarotti sînt aşadar prea categorice ca să ne îndoim de adevărul lor. Rămîne o singură problemă: nici o altă sursă nu pomeneşte traducerea. Putem doar încerca să-i găsim urma în alte aluzii, ceea ce nu contribuie prea mult la lămurirea misterului. Antioh însuşi se referă, într-o scrisoare adresată unui destinatar neidentificat şi la o dată neprecizată,

la o traducere la care continuă să lucreze şi în care se declară gata să insereze «modificarea» propusă de acesta[229]. Să fie oare vorba într-adevăr despre Algarotti, cum a presupus editoarea scrisorii? Nimic nu ne permite să fim siguri. O altă aluzie la existenţa unei traduceri în rusă a *Dialogurilor despre Optica lui Newton* s-ar putea găsi la Voltaire, unul dintre puţinii care confirmă că ruşii ar fi fost la curent cu lucrările savantului englez. În *Dialoguri şi anecdote filozofice*, publicate între 1751 şi 1777, un personaj declară că are norocul să trăiască într-o epocă binecuvîntată, în care filozofii domnesc pînă în îndepărtata Rusie, şi se bucură că «descoperirile marelui Newton au devenit catehismul nobilimii din Moscova şi Petersburg»[230]. Să fie vorba de încă o aluzie la cartea lui Algarotti, care a contribuit în mare măsură la popularizarea teoriilor ştiinţifice ale savantului? Chiar dacă toate ipotezele acestea s-ar confirma, traducerea tot ar ridica alte semne de întrebare. Într-adevăr, nu este oare surprinzător că traducătorul *Convorbirilor* lui Fontenelle a ales, de astă dată, un autor care susţine o concepţie despre ordinea cosmică cu totul diferită de cealaltă? Pentru că, chiar dacă Fontenelle i-a adus un omagiu lui Newton în 1727, eseul său se sprijină mai ales pe teoriile coperniciene şi pe fizica de inspiraţie carteziană, două sisteme pe care savantul englez le respinge categoric[231]. Pare cel puţin ciudat ca Antioh să fi putut manifesta interes pentru contribuţii ale căror teze de bază se aflau într-o contradicţie totală.

Unii au încercat să dea următoarea explicaţie: fascinaţia lui Antioh pentru opera lui Fontenelle şi, implicit, pentru cartezianism ar fi rodul unei pasiuni de tinereţe, care i-a trecut de îndată ce a venit în Anglia, unde a devenit un «adept înflăcărat» al lui Newton[232]. Este adevărat că interesul principelui pentru teoriile acestuia din urmă devine evident în perioada în care îşi duce traiul în străinătate. Am văzut că îl indigna ideea că Voltaire se angajase, în *Elemente ale filozofiei lui Newton*, publicate în 1738, să-i vulgarizeze opera şi-i reproşa «că scrie despre lucruri pe care nu le înţelege» (M., p. 64). Îşi manifestă de asemenea entuziasmul pentru cartea prietenului Algarotti, *Newtonismul pentru doamne*: «tratează foarte bine subiectul [...], astfel încît dacă vă doriţi să deveniţi newtoniană fără mari eforturi», îi scrie el marchizei de Monconseil, «veţi fi, la a doua lectură a cărţii» (M., p. 110).

Nimic nu indică totuşi că interesul acesta ar putea data din perioada rusă. Apărător credincios al memoriei lui Petru cel Mare, Antioh ar fi putut oare să nu ştie că savantul englez îi scrisese lui Menşikov, în 1714, o scrisoare în care îl lăuda pe ţar pentru că răspîndise Luminile în imperiul său[233]? Faptul era destul de important ca să-i trezească curiozitatea faţă de Newton, ca şi în cazul lui Fontenelle, pe care trebuie să-l fi admirat, măcar în parte, datorită memorabilului său elogiu făcut lui Petru cel Mare. În plus, am putea oare vorbi despre scăderea interesului său pentru Fontenelle în perioada în care se află în străinătate, cînd ştim ce eforturi face pentru a publica traducerea *Convorbirilor*?

De altminteri, gîndirea lui Descartes şi cea a lui Newton nu erau atît de opuse pe cît s-ar putea crede. Cei doi savanţi nu împărtăşeau fără doar şi poate aceeaşi viziune despre fizica cerească. Ştiinţa lui Newton constituia un progres în materie în raport

cu ideile lui Descartes, iar tezele lor sînt în dezacord în anumite privinţe. Însă raţionalismul cartezian nu şi-a pierdut niciodată creditul nici în faţa lui Newton, şi nici în faţa posterităţii. Tot ce putea aduce a controversă între savanţi şi filozofi sau cu o ceartă anglo-franceză nu avea nici o însemnătate pentru principe, care dorea ca ţara lui să beneficieze de ultimele cuceriri ale cunoaşterii europene. Nu vom uita, de altminteri, că lucrarea lui Algarotti cuprinde o dedicaţie pentru Fontenelle: «Aţi înfrumuseţat Sistemul Cartezienilor», scrie el, «iar eu am încercat să îmblînzesc Newtonismul»[234]. Toate contradicţiile ce puteau apărea între Newton şi Fontenelle erau risipite prin acest gest generos, care consta în a considera că răspîndirea învăţăturii este la fel de importantă ca învăţătura însăşi.

Nimic nu ridică însă perdeaua incertitudinii de pe traducerea lucrării lui Algarotti.

Aceeaşi ambiguitate pluteşte şi asupra altor titluri şi autori pe care Guasco îi citează în lista traducerilor principelui: Cornelius Nepos (ne gîndim, desigur, la ai săi *Bărbaţi iluştri*), «Morala lui Epictet» (fără îndoială *Filozofia morală a stoicilor*) şi chiar *Scrisorile persane* ale lui Montesquieu (S., p. 141). În absenţa altor mărturii despre aceste proiecte, mai multe nu se pot spune.

Viaţa principelui Dimitrie Cantemir

Amintirea şi lucrările lui Dimitrie ocupă, cum am văzut, un spaţiu amplu în viaţa lui Antioh. Preţuind mult scrierile rămase în manuscris ale tatălui său, îşi va face o datorie din a duce la bun sfîrşit publicarea lor, în special a *Istoriei Imperiului Otoman*[235], la a cărei traducere din latină în italiană începe să lucreze, mai întîi cu ajutorul lui Paolo Rolli. Va asuma nu doar rolul de editor şi traducător al tatălui său, ci şi de biograf.

Ediţia londoneză a *Istoriei Imperiului Otoman* (1735) conţine o scurtă prezentare biografică, pe care majoritatea cunoscătorilor operei şi vieţii principelui moldovean nu au ezitat să o atribuie fiului. Paternitatea textului a fost totuşi greu acceptată de specialiştii în viaţa şi opera celui din urmă, probabil pentru că textul în chestiune nu menţionează numele autorului, dar şi pentru că Antioh nu era singurul care ar fi putut-o revendica: se ştie că o altă biografie a lui Dimitrie a fost realizată în Rusia, în jurul anului 1730, de orientalistul Bayer. Odată cu descoperirea manuscrisului original al *Istoriei Imperiului Otoman*, îndoielile par a se risipi, de vreme ce o scriere cuprinzînd 18 file, redactată în franceză, al cărei titlu indică fără putinţă de tăgadă că este vorba despre *Viaţa principelui Dimitrie Cantemir, scrisă de mîna fiului său, Antioh Cantemir*, este legată împreună cu cele două volume latineşti ale cărţii.

Confruntarea textului a permis constatarea că el a fost apoi copios utilizat de Nicholas Tindal la scrierea biografiei lui Dimitrie pentru ediţia engleză a *Istoriei Imperiului Otoman*. Acesta din urmă a adăugat pe alocuri întorsături de frază în propriul stil. Mai ales, a prescurtat considerabil partea introductivă, unde Antioh

prezenta cu lux de amănunte viaţa bunicului său. În ciuda acestor intervenţii, prezentarea rămîne întru totul fidelă versiunii manuscrise[236].

O singură incertitudine persistă: a scris principele textul în perioada cînd se afla în Rusia sau în anii petrecuţi la Londra? Virgil Cândea a remarcat, pe bună dreptate, că autorul *Vieţii principelui Dimitrie Cantemir* a preluat informaţiile din cartea lui Dimitrie *Viaţa lui Constantin Cantemir, zis cel Bătrîn*. De aici şi concluzia că Antioh avea probabil lucrarea în memorie, dacă nu şi în faţa ochilor, cînd şi-a scris eseul – ipoteză lesne de acceptat dacă se afla în Rusia, însă foarte problematică dacă era deja în misiune la Londra, unde ar fi trebuit să dispună de original sau de o copie a manuscrisului părintesc, fapt care nu este atestat de nici o sursă[237].

Oricare va fi fost data redactării, lucrarea principelui poet constituie un document revelator în privinţa sentimentelor faţă de părintele său. Desigur, textul nu se deosebeşte foarte mult, nici prin stil, nici prin compoziţie, de celelalte scrieri biografice care împînzesc secolul al XVIII-lea. Ne înfăţişează totuşi un autor care mînuieşte cu eleganţă limba franceză şi care reuşeşte să facă în aşa fel încît lectura să fie plăcută. Principalul său merit constă însă în valoarea de mărturie autentică despre viaţa lui Dimitrie. Cine altcineva ar fi putut şti mai multe decît fiul? Într-adevăr, povestirea este bogată nu doar în informaţii biografice găsite în lucrările tatălui, dar şi în detalii ce provin din propriile amintiri, adesea evocate de-a lungul textului.

Importanţa acestei contribuţii nu se limitează doar la conţinutul documentar şi biografic. Relaţia ce se poate stabili între aceasta şi *Viaţa lui Constantin Cantemir, zis cel Bătrîn*, scrisă de tatăl său, nu este mai puţin interesantă. Cele două scrieri sînt greu de comparat: cea a lui Dimitrie se înfăţişează sub forma unei ample naraţiuni, uneori romanţată, în timp ce povestirea lui Antioh este o expunere concisă, fără mari pretenţii literare. În schimb, amîndouă cultivă aceleaşi speranţe secrete: să înscrie numele Cantemireştilor în posteritate, să le preamărească meritele şi să-i facă cunoscuţi în cultura europeană.

Viaţa principelui Dimitrie Cantemir începe cu imaginea încărcată de glorie pe care Dimitrie o zugrăvise despre părintele său Constantin: portretul unui oştean viteaz, care a «redat liniştea» ţării sale şi «a fost foarte iubit de popor» pentru «felul în care şi-a slujit neamul». Prezentat ca un «fiu demn de tatăl său», Dimitrie este la rîndul său acoperit de elogii. Încă din copilărie, precizează Antioh, el se remarcă prin «mintea prea coaptă pentru vîrsta sa şi printr-o modestie ieşită din comun». El reia şi aici, amplificîndu-le, cuvintele pe care le folosise propriul său părinte în *Viaţa lui Constantin Cantemir, zis cel Bătrîn*. Dar şi cînd se îndepărtează de mărturia părintească, povestirea lui Antioh cultivă aceeaşi perspectivă, care constă în a sugera traiectoria de excepţie a tatălui. A fost «atît de preţuit de toţi miniştrii» de la Sublima Poartă, încît «manierele şi firea lui veselă erau apreciate în cea mai aleasă societate din capitala» otomană. La intrarea în capitala moldoveană, este «aclamat de popor», salutat ca eliberatorul ţării de sub «tirania» hospodarului de dinaintea lui şi de sub «jugul necredincioşilor». Pînă şi exilul din Rusia, după înfrîngerea de la Stănileşti, apare într-o lumină excepţională: ar fi «unicul caz din istoria Rusiei» cînd un supus

al ţarului a beneficiat de drepturi absolute asupra supuşilor de pe propriile pămînturi. Cu tot entuziasmul faţă de tată, prezentarea lui Antioh nu este lipsită de spirit critic cînd îi întocmeşte, în loc de concluzie, bilanţul vieţii. Împrejurările nu i-au îngăduit, recunoaşte el, «să-şi dovedească priceperea într-ale politicii sau vitejia în război, deşi nu-i lipseau nici una, nici cealaltă»; în schimb, «întreaga-i viaţă a fost închinată cultivării minţii şi culegerii roadelor ei». Nu este greu să descifrăm printre rînduri înflăcărata dorinţă a fiului de a impune imaginea pe care şi-o construise despre tatăl său sau pe care dorea s-o lase în memoria contemporanilor şi, dincolo de ea, posterităţii. Lucru surprinzător, el cîştigă pariul, în ciuda subiectivismului de care-l putem suspecta, în virtutea sentimentelor filiale nutrite pentru eroul său. Portretul va dăinui peste ani şi va influenţa masiv analizele tuturor celorlalţi biografi care se vor apleca la rîndul lor asupra vieţii lui Dimitrie.

«Varia»

Chiar dacă satirele şi traducerile reprezintă activitatea lui preferată, Antioh se lansează din cînd în cînd şi în alte experimente literare. Sub influenţa lui Esop, dar şi a lui La Fontaine, scrie cîteva fabule – patru la Moscova, prin 1731, alte două în străinătate –, introducînd acest gen literar în Rusia. Epigramele constituie şi ele un exerciţiu favorit. Printre scrierile ocazionale mai greu de definit se numără cîteva cîntece, compuse între 1730 şi 1735, şi două epistole, scrise în 1740 şi 1743, unde-şi expune opiniile pe teme filozofice sau literare.

Pe măsură ce autorul se îndepărtează de satiră, domeniul său preferat, creaţia lui îşi pierde din originalitate. Chiar şi atunci cînd dezvoltă un subiect care-i este drag, Petru cel Mare, nu reuşeşte, cum am văzut, să meargă pînă la capăt. Odele nu prezintă mare interes. Inventarul lor este, de altminteri, incomplet. În 1735-1736, ar fi scris una în memoria lui Petru cel Mare, dar ea s-a pierdut[238]. Victoriile ruşilor asupra turcilor din 1736 i-au inspirat un poem pe care s-a grăbit să i-l trimită lui Cerkaski, pierdut şi el (M., pp. 58, 65-68).

Cele unsprezece *Scrisori despre natură şi om*, scrise începînd din 1740 (mai întîi în franceză, după Bronislava Gradova), în timpul unei cure termale efectuate la Plombières, se numără printre ultimele sale scrieri. Cu excepţia lui Vladimir Stoiunin, care le-a editat, atribuindu-le acest titlu un secol mai tîrziu, în 1868-1869, istoricii literaturii ruse nu au acordat o atenţie specială acestui text, considerat lipsit de originalitate. Precum Fontenelle în *Convorbiri* şi Algarotti în *Newtonismul pentru doamne*, autorul inventează un interlocutor, tot de sex feminin, căruia îi expune, prin intermediul unei serii de scrisori, concepţiile lui despre diverse teme. *Scrisorile* sînt însă mai curînd o mare compilaţie de idei împrumutate de la alţi gînditori. Se pot uşor recunoaşte amprenta lui Fénelon, în scrisoarea despre existenţa lui Dumnezeu[239], cea a lui Descartes, în teoriile despre natura animalelor şi transformarea materiei (teorie pe care o preferă celor ale prietenului său Maupertuis), ca şi influenţa altor autori, de la Cicero pînă la moderni, trecînd prin Sfîntul Augustin.

Ansamblul acestor preocupări demonstrează un lucru : principele nu are în vedere proiecte de aceeaşi amploare enciclopedică similară precum cele ale tatălui său. Mărturiile despre lucrările sale din alte domenii decît literatura sînt rare şi nesigure. Guasco precizează, de pildă, că, imediat după sosirea în Franţa, ar fi scris în rusă un tratat de algebră, domeniu în care era foarte bine instruit : s-a consacrat vreme de doi ani acestei lucrări, «rămasă în manuscris», mai adaugă acelaşi autor (S., p. 107), din care nu a rămas însă nici o urmă. Biograful este şi singurul care menţionează dorinţa principelui de a scrie «o istorie a Rusiei, pentru care strîngea materiale» (S., p. 141). Nu ne putem împiedica să nu asociem informaţia cu scrisoarea pe care i-o trimite Ilinski lui Antioh pe 18 iunie 1736 : răspunzîndu-i principelui, care-i ceruse să caute cele două cărţi «ale sale» despre «istoria Rusiei», îl informează că ele rămăseseră la Moscova, încuiate, împreună cu alte obiecte, în cufere (M., p. 49). Ce trebuie să înţelegem prin acest «ale sale»? Cărţi care îi aparţineau lui Antioh (într-o altă scrisoare, adresată lui Christoph Gross, vorbeşte despre «două volume [...] *zur Russischen historie*»[240]) sau opere scrise de el ? Nu dispunem de nici un element care să ne permită să dăm un răspuns precis. Este însă interesant să amintim că, pentru un om de litere de talia lui Jean-Bernard Le Blanc, principele era «mai nimerit ca nimeni altul» să dea «o istorie a Rusiei, care lipsea atît naţiunii sale, cît şi Europei» (*Lettres d'un Français*, II, p. 340).

În general bine informat asupra operelor lui Antioh, Guasco oferă o precizare surprinzătoare : principele, spune el, «a compus în tinereţe cîteva cîntece, care se mai cîntă şi azi în Rusia. Nu le cunosc decît prin intermediul regretului, exprimat în una din satirele sale, că le-a compus» (S., pp. 139-140). Informaţia, dacă este corectă, înscrie activităţile artistice ale principelui în continuarea exemplului dat de tatăl său, a cărui aplecare către muzică este binecunoscută. Nimic nu o confirmă însă. Ştim doar că inventarul obiectelor repertoriate la decesul lui menţionează un instrument muzical, fără să precizeze care era acesta : ar fi, probabil, o dovadă a pasiunii lui pentru muzică, nu şi a faptului că ar fi compus.

În schimb, biograful trece sub tăcere talentul lui Antioh pentru pictură. Să fie vorba de o simplă omisiune ? Sau era o ocupaţie foarte ocazională, un divertisment lipsit de importanţă ? Tăcerea lui Guasco este totuşi dezminţită de o mărturie directă a principelui. În scrisoarea adresată lui Petru cel Mare în 1724, pentru a-i cere autorizaţia de a-şi continua studiile în străinătate, evocase pasiunea lui pentru «arta miniaturii», în care dorea să se perfecţioneze. Personajele biblice şi istorice pe care le desenase pentru a împodobi traducerea din Manasses, realizată cam în aceeaşi perioadă, constituie prima dovadă a talentului lui[241]. Se pare că Antioh a continuat să-şi cultive talentul în străinătate şi că a pictat miniaturi în clipele de răgaz. Cum se poate vedea din micul autoportret pe care-l trimite surorii lui, care îi şi mulţumeşte pe 29 iulie 1736[242]. Majkov credea că a descoperit portretul la sfîrşitul secolului al XIX-lea, înainte ca acesta să se rătăcească din nou în timpul tulburărilor Revoluţiei din 1917, care au semănat dezordinea în vechea bibliotecă imperială din Sankt Petersburg,

pentru a fi redescoperit de curînd de Bronislava Gradova. Dacă identificarea este sigură, am dispune nu doar de un portret al autorului, ci şi de o emoţionantă mărturie a pasiunii lui pentru pictură, în perioada prieteniei cu Amigoni, a cărui influenţă este evidentă. Şi nu ar fi singura mărturie. După moartea lui Antioh, sora lui, Maria, va interveni pe lîngă autorităţile ruseşti pentru a recupera cîteva amintiri ce aveau pentru ea valoare sentimentală, printre care enumeră cîteva pînze de mici dimensiuni pictate de fratele ei[243].

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Capitolul 15

Viaţa sentimentală, amurg de viaţă

Primele scrisori pe care tînărul principe, plecat să descopere Europa la 22 de ani, i le trimite surorii sale la începutul călătoriei europene, în 1732, conţin cîteva detalii care ne îngăduie să ne imaginăm viaţa lui sentimentală. Antioh vorbeşte de o «Tigroaică», despre care ghicim că ar putea ocupa un loc aparte în inima lui. În următorii zece ani, numele respectiv va reveni fără încetare în corespondenţa dintre principe şi sora lui, adesea asociat cu «Ţestoasa» – poreclă atribuită tatălui Tigroaicei –, ca şi cum Antioh şi Maria ar fi căzut de acord să recurgă la codul animalier utilizat cîndva de Dimitrie în *Istoria ieroglifică*. În spatele poreclelor se ascund în realitate personaje importante din înalta societate rusă, căci «Ţestoasa» nu este altcineva decît Alexei Cerkaski, cancelarul Anei Ivanovna, iar «Tigroaica», fiica lui, Varvara. Dată fiind poziţia tatălui în guvernul rus, se pune inevitabila întrebare asupra sincerităţii sentimentelor lui Antioh pentru tînăra femeie: nu se gîndea el oare la avantajele pe care le putea avea de pe urma unei alianţe matrimoniale cu respectiva familie? Căsătoria din interes era prea bine ancorată în moravurile vremii ca un astfel de gînd să nu-i fi trecut prin cap, în ciuda concepţiilor lui mai curînd nonconformiste în materie. O singură informaţie ne obligă să relativizăm o asemenea interpretare. După mai mulţi ani, într-o perioadă în care principele era frămîntat de incertitudinile ce pluteau în jurul proiectului său de căsătorie, lasă să-i scape o observaţie plină de înţelesuri în privinţa sentimentelor lui pentru Varvara: «mai lipsesc cîţiva ani», îi scrie el surorii lui pe 7 noiembrie 1740, «şi va ajunge o fată bătrînă ce va putea încă să-şi găsească un soţ, dar numai dintr-aceia ce se vor însura cu zestrea ei, *nu cu ea* » (s.n.)[244].

Partea cea mai ciudată a poveştii este durata ei: zece ani, din 1732 pînă în 1742, timp în care Antioh se mulţumeşte să urmărească răbdător demersurile surorii lui. Să fi sperat el oare pînă în ultima clipă că va smulge consimţămîntul influentului ministru? Dispune de un avantaj deloc neglijabil: se pare că Varvara îi împărtăşea sentimentele. Sora lui îi relatează, pentru a-i da curaj, ce i-a spus tînăra prin viu grai: «Mă voi căsători cu principele Antioh Cantemir, şi nici mama, nici tata nu mă pot împiedica»[245].

În 1735, Maria este convinsă că proiectul avea să izbutească. După ce primeşte asigurări de la mama Varvarei, îl încurajează pe fratele ei să se întoarcă cît mai curînd în Rusia, pentru a pregăti căsătoria[246]. Însă principele preferă să rămînă la post. Pe 29 iulie 1736, sora lui îi scrie din nou în legătură cu Varvara: «Trag

nădejdea că va fi a noastră», cînd, deodată, lucrurile iau o altă întorsătură. Scrisoarea pe care i-o trimite Maria în septembrie 1736 ne lasă să înţelegem că Antioh şi-a schimbat între timp părerea: «Nu cred că însurătoarea înseamnă să-ţi legi piatra de gît [...]», încearcă ea să-l convingă, «gîndul de a nu vă căsători niciodată e necugetat»[247].

Să fi ales Antioh celibatul? În orice caz, în următorii trei ani subiectul căsătoriei dispare complet din corespondenţa lui. Apare din nou într-o scrisoare adresată surorii lui pe 7 noiembrie 1740, care conţine în mod ciudat reacţia la un mai vechi sfat al acesteia: «Cît priveşte căsătoria, nu cred că viaţa în doi nu se leagă cu filozofia; dimpotrivă, sînt de părere că un filozof trebuie să fie însurat, pentru a nu fi stingherit de poftele trupeşti; de aceea şi regret că sînt singur. Dar cum un astfel de ajutor e greu în momentul de faţă, mă voi descurca şi fără soţie. Nu există dorinţă umană pe care să n-o poţi învinge, dacă acest lucru necesită raţiune»[248].

La ce fel de greutate se referă el? Fără îndoială, la nesfîrşita şovăială a părinţilor iubitei sale în faţa problemei căsătoriei. «Tinereţea», scrie el în aceeaşi scrisoare, «[...] trece pentru totdeauna, iar a ei aproape că a trecut». Din aceste rînduri răzbat o amărăciune şi un resentiment nedisimulate pentru mama Varvarei, care «speră drept ginere nu ştiu ce fiu al lui Jupiter, pentru a-şi putea satisface vanitatea nemăsurată»[249].

Cît despre tată, el pare favorabil căsătoriei lor. Un zvon ce se răspîndise în epocă, consemnat de d'Allion, trimisul francez în Rusia, susţinea că el ar fi avut într-adevăr intenţia de a-şi căsători fiica cu Antioh, «pentru care nutrea de multă vreme prietenie şi stimă», şi că ar fi dorit chiar să-l cheme înapoi în Rusia pentru a-i oferi postul de vicecancelar (G., p. 233). Am văzut că La Chétardie era şi dînsul la curent cu «predilecţia oarbă a marelui cancelar, principele de Cerkaski», pentru Antioh[250].

Pe 26 ianuarie 1741, Antioh încă mai spera că intervenţiile surorii lui «nu vor fi zadarnice» şi că «Ţestoasa va consimţi acum mai repede să cedeze rugăminţilor Tigroaicei», precum şi că «însăşi maică-sa se va opune mai puţin»[251]. Urmează însă un nou eşec. Decepţia este atît de mare, încît, în 1742, el se hotărăşte să abandoneze lupta. «Pe Tigroaică o cedez cui o doreşte; la drept vorbind, acum îmi este totuna», scrie el pe 11 octombrie 1742. Iar pe 4 noiembrie 1742, încheie cerîndu-i surorii lui să oprească orice demers pe lîngă «Ţestoasă»: «Găsesc cu cale să-mi duc zilele de unul singur, pentru a nu deveni coada cine ştie cărei comete, şi să-mi trăiesc veacul în tihnă, ferit de furtuni şi de zavistie»[252]. Decesul lui Alexei Cerkaski accelerează sfîrşitul poveştii: văduva lui se grăbeşte să o mărite pe Varvara cu contele Şeremetiev, îngropînd astfel proiectele matrimoniale ale principelui.

Antioh nu a dus însă o viaţă fără de prihană în aşteptarea nunţii sale. La Londra, în mediul artistic pe care-l frecventează, face cunoştinţă cu o cîntăreaţă de operă care interpreta roluri masculine, «signora» Francesca Bertolli. Îi face cadouri, îi oferă chiar şi bani şi va continua corespondenţa cu ea de la Paris[253]. Zvonul cum că s-ar pregăti să se căsătorească cu o «cîntăreaţă italiană» ajunge de altfel în 1742 şi în Rusia. Nu este exclus ca aceste zvonuri să fi determinat eşecul căsătoriei cu Varvara. Principele, în orice caz, dezminte categoric şi se justifică pe lîngă sora lui, acuzînd urzelile duşmanilor săi de la Curtea rusă (G., pp. 133-134, 307; M., pp. 150, 323). De fapt, nimic nu dovedeşte că ar fi avut într-adevăr o legătură cu cîntăreaţa.

În plus, pentru o lungă perioadă, principele pare să fi suferit de o «neplăcere» care-l ţinea departe de femei. Informaţia provine de la Guasco, care mai adaugă că boala «a încetat brusc» în 1740, îngăduindu-i astfel să «se risipească mai mult decît înainte» în cîteva aventuri, chiar în detrimentul «aplecării sale neobosite către studiu» (S., pp. 119-120). Cam în aceeaşi perioadă, o altă «tînără persoană» pătrunde în viaţa lui. Este vorba de o anume domnişoară Anglebert sau Inglebert, care locuia pe strada Bourbon şi despre care se ştie că în noiembrie 1741 era «însărcinată cu al doilea copil al lui». Relaţia pare a fi fost foarte puţin apreciată în anturajul său. Sfîrşeşte prin a-i pune capăt, mai ales datorită sfaturilor lui Montesquieu: «Am contribuit într-o oarecare măsură la destrămarea legăturii amoroase şi mă bucur că am reuşit, pentru că nu făcea impresie bună», i-ar fi scris acesta în februarie-martie 1742 abatelui Guasco[254]. Zvonul ajunge pînă în Rusia, ceea ce-l obligă pe principe să-i dea explicaţii lui Voronţov într-o scrisoare din decembrie 1742: «Nu numai că nu sînt căsătorit, dar nu am legături cu nici o tînără» (E., p. 213). Rapoartele agenţilor de poliţie care-i supraveghează din cînd în cînd mişcările sugerează şi alte escapade amoroase. Acestea consemnează, de pildă, vizitele lui frecvente, uneori pe durata întregii nopţi, la o persoană care locuia pe strada Saint Hyacinthe, fără a da mai multe detalii.

Prieteniile

Dacă ne putem îndoi că Antioh ar fi fost un Don Juan, ştim în schimb că era un prieten de încredere. Cuvintele abatelui Guasco sînt elocvente: «Într-un oraş unde plăcerile se ivesc la tot pasul», principele «ducea o viaţă de filozof, [...] aproape de pustnic. Societatea lui s-a limitat multă vreme la un mic număr de prieteni, pe care nu-i vedea zilnic» (S., p. 106). Şi, mai departe, precizează că «era vesel cu prietenii; le era foarte credincios şi îi făcea mare plăcere să le fie folositor» (S., p. 136).

Anii petrecuţi în Rusia ne-au înfăţişat un tînăr pentru care camarazii de arme şi prieteniile literare contau foarte mult. Viaţa din străinătate continuă în acelaşi stil. Faptul că în ultimele zile de viaţă Antioh citea, tot după mărturia lui Guasco, dialogul *Despre prietenie* al lui Cicero (S., p. 126) spune multe despre importanţa pe care o acorda unui sentiment ce-i aducea în mod cert o mare alinare în relativul vid sentimental al vieţii de celibatar.

Numărul prietenilor nu se limitează doar la cei din mediul diplomatic, artistic sau literar. Între ei îl găsim şi pe medicul lui, Gendron, cunoscut printre oamenii de litere ai vremii, care locuia la Auteuil, în casa ce-i aparţinuse cîndva lui Boileau. Voltaire a imortalizat-o într-un poem:

«C'est bien ici le Parnasse
De vrais enfants d'Apollon
Sous le nom de Boileau ces lieux virent Horace
Esculape y paraît sous celui de Gendron»[255].

[Aici este Parnasul/Copiilor lui Apollo/Datorită lui Boileau locul acesta l-a cunoscut pe Horaţiu/Şi pe Esculap datorită lui Gendron.]

Antioh se numără printre cei ce au făcut adesea un popas acolo, în necontenitele lui deplasări între Paris şi Versailles. Şi se pare că nu doar din cauza problemelor de sănătate. După Guasco, pe cei doi îi lega o prietenie autentică (S., p. 75).

Alte nume ne sînt mai puţin familiare, precum un «don Francesco», bibliofil atoateştiutor (poate preotul napolitan Francesco Nassi), foarte apropiat de Amigoni[256].

Cel care revendică sus şi tare calitatea de prieten rămîne însă primul lui biograf, abatele Guasco, traducătorul în franceză al satirelor sale, care declară că a îndeplinit respectiva misiune pentru a aduce un «omagiu [...] prieteniei cu care [Antioh] l-a onorat dintotdeauna». După spusele lui, principele se împotrivise iniţial, însă sfîrşise prin a «ceda în faţa insistenţelor prieteniei» (S., pp. 7-9). Prietenia lor pare cunoscută de întreaga societate literară pariziană. Mărturia lui Montesquieu despre marea tristeţe ce-l copleşeşte pe abate la moartea lui Antioh[257] vine să o confirme – dacă ilustrul filozof este într-adevăr autorul *Scrisorilor familiare* publicate de Guasco.

Este de altminteri greu să deosebim prietenii adevăraţi de cei care se prezintă ca atare sau de diversele persoane faţă de care principele s-a arătat deosebit de binevoitor. Pentru că dorinţa lui de a fi «folositor», despre care vorbeşte Guasco (S., p. 136), nu se limitează doar la cercul celor apropiaţi. Am văzut, de pildă, că a intervenit pentru a-l angaja în serviciul său pe Heinrich Gross, datorită legăturilor sale cu fratele acestuia, fostul său dascăl şi prieten Christoph Gross. «Datorită amabilelor recomandări repetate ale Alteţii Voastre», va recunoaşte acesta plin de gratitudine, «fratele meu a obţinut în cele din urmă postul de secretar» (M., p. 165). Corespondenţa lui Antioh arată că a acordat sprijin multor oameni. Secretarul ambasadei de la Berlin, un anume Mihail Petrov, care dorea să fie rechemat în Rusia, i se adresează tot lui. Principele îi scrie de îndată lui Cerkaski pentru a i-l recomanda pe «acest tînăr valoros», care poate să aducă multe servicii guvernului rus datorită experienţei dobîndite în străinătate (M., pp. 55, 62). Cînd părăseşte Londra pentru a se îndrepta spre Paris, îl ajută şi pe secretarul său Mojalevski, cel ce-i transcrisese traducerea din Iustin, şi care, doritor să-l urmeze în noua sa misiune, îi scrie pentru a-i cere sprijinul (M., pp. 113-114). Altădată intervine la Paris pentru doi călugări greci, care se aflau la Londra şi cereau dreptul la azil: pe 2 aprilie 1739 pledează cauza lor pe lîngă Lordul Harrington, invocînd faptul că ei ar fi «fost persecutaţi de turci» (M., p. 140).

Desigur că nu poate satisface totdeauna cererile celor care-l solicită. Pe Strube de Piermont, de pildă, care ar dori şi el să ocupe un post de secretar la ambasadă, trebuie să-l refuze: «Cum Curtea finanţează deja doi secretari, vă puteţi da seama cît de nepotrivit ar fi să mai cer un al treilea» (M., p. 181). Solicitudinea principelui pare însă că i-a consolidat reputaţia de persoană accesibilă şi prietenoasă, care inspiră simpatie şi încredere celor din jurul său.

O boală lungă

Cine şi-ar fi închipuit, dată fiind firea jovială a principelui, că era măcinat de boală? Şi totuşi, un an după sosirea la Londra, se plînge deja de «aerul greu» şi de o jenă la ochi, care-l împiedică să scrie (M., p. 17). Sora lui se nelinişteşte: «Nu înţeleg», îi

scrie ea, «cum de medicii străini atît de învăţaţi nu reuşesc să vă înzdrăvenească»[258]. Sperînd într-un tratament mai eficient, face, în 1736, prima lui călătorie în Franţa, pentru a-l consulta pe doctorul Gendron. O vreme, starea lui de sănătate se îmbunătăţeşte. Însă în mai 1738 îngrijorarea răzbate din nou în corespondenţă: «Ceea ce mă mai linişteşte în privinţa bolii mele este că nu durează decît două sau trei zile, în timp ce înainte congestia mă ţinea închis în casă două sau trei luni». Găseşte cuvintele potrivite pentru a încuraja un prieten chinuit de «boala neliniştii»: aceasta este, desigur, «mai apăsătoare decît boala trupească», îi scrie el, iar «răbdarea şi speranţa sînt medicamente insuficiente, însă, în lipsă de altceva, este bine să fie folosite pînă ce lucrurile se vor lumina din nou». Iar atunci cînd declară că sănătatea este «comoara cea mai de preţ» (M., pp. 19, 88-89, 105), principele, care se confruntă de atîtea ori cu o jenă oculară atît de puternică încît este obligat să-şi dicteze corespondenţa, ştie despre ce vorbeşte. În unele dimineţi, se trezeşte «cu un început de congestie la ochi, însoţită de o durere a pleoapelor destul de puternică», şi se îngrozeşte de «umflăturile [...] ce-i acoperă ambii [ochi]». Problemele lui oculare, care au început în timpul şederii la Londra, se accentuează la Paris, unde începe să se plîngă de o «umoare» care-i invadează gîtlejul şi aproape întreg corpul, «provocîndu-i un fel de reumatism» (M., 47, 51, 131). În ianuarie 1739, Antioh este cuprins de o febră foarte puternică, care-l ţintuieşte la pat 10 zile (G., pp. 306, 308). Spre 1740, starea lui pare să se amelioreze puţin şi îi lasă timp, cum am văzut, să se dedice plăcerilor dragostei. Răgazul nu va dura însă mult. În 1741, «o mare slăbiciune la stomac, dureri la rinichi şi insomnii repetate» îl împiedică să asiste la Versailles la ceremonialul trezirii regelui şi să participe la obişnuitele întîlniri cu ambasadorii. La recomandarea doctorului Gendron, merge în mai multe rînduri să se îngrijească la Aix-la-Chapelle şi la Plombieres, în primăvara anului 1741, şi la Champigny, în vara lui 1742 (G., p. 180). În ciuda problemelor de sănătate, principele îşi continuă totuşi activităţile diplomatice şi literare şi rămîne optimist: astfel, pe 11 octombrie 1742, mărturiseşte că este «foarte mulţumit de soarta»[259] lui.

«Eu fără tulburare aştept să-mi vie ceasul...»

Starea lui agravîndu-se în primăvara lui 1743, pleacă din nou la Plombieres. Răul, localizat pînă atunci la stomac, rinichi şi ochi, se extinde acum la piept, apoi la tot corpul, provocîndu-i febră puternică şi tuse violentă (S., p. 122). Descurajat de eşecul doctoriilor prescrise de Gendron, apelează la doctorul Moulin.

Nu mai este însă nimic de făcut. La limita epuizării, se luptă cu stoicism împotriva atacurilor bolii, continuînd să-şi îndeplinească îndatoririle diplomatice şi să lucreze. Optimismul de care dăduse dovadă înainte lasă acum loc resemnării. Epistolele în proză pe care le dictează secretarului său în timpul şederii la Plombieres stau mărturie pentru suferinţele sale: «Mîna mea nu mai poate ţine nici condeiul, nici cartea; nemiloasă, boala m-a lipsit de armele cu care am alungat dintotdeauna plictisul»[260]. Pentru întîia oară, principele evocă moartea în scrierile sale, copleşit de tristeţe în

faţa bilanţului propriei vieţi («Nu am lăsat nimic pe lumea aceasta»), însă pregătit să înfrunte cu seninătate «viaţa eternă»: «Eu fără tulburare aştept să-mi vie ceasul» fiindcă, scrie el, «nu rîvnesc mărire, de moarte nu mi-e teamă»[261] (*Stihuri*, p. 274). În asemenea clipe, spune Guasco, se cufundă cu devoţiune în lectura *Înălţărilor la Domnul* ale lui Bossuet, care-şi pun amprenta pe epistolele sale (S., p. 128).

Pe măsură ce i se apropie sfîrşitul, dorinţa de reveni în ţara natală, lîngă sora şi cei apropiaţi lui, îi insuflă puţină energie. Are chiar intenţia de a-şi construi o casă în împrejurimile Moscovei şi o avertizează pe Maria că îi va trimite «cît de curînd» planurile locuinţei şi grădinii. Se gîndeşte şi să continue, cu ajutorul ei, existenţa mondenă de la Paris: «Aş dori ca, la întoarcerea mea în patrie, să vă trăiţi viaţa alături de mine şi să fiţi în casa mea stăpînă, pentru a invita şi cinsti oaspeţii, într-un cuvînt, pentru a-mi fi prilej de bucurie şi ajutor»[262].

Visul acesta este şi cel din urmă al unui bărbat care continuă să spere. În curînd trebuie să se resemneze în faţa imposibilităţii unei călătorii atît de lungi. Îşi amînă proiectele pentru mai tîrziu şi începe să caute tratamentul salvator. O clipă, se gîndeşte să plece din nou la băile de la Plombieres (M., pp. 188-189), apoi, dată fiind gravitatea stării sale, se răzgîndeşte. Pe 9 ianuarie 1744, dictează o scrisoare în care îi cere lui Voronţov autorizaţia de a merge la Londra pentru a-şi îngriji sănătatea, neputînd să-şi permită o călătorie mai lungă şi mai costisitoare pînă în Italia. Însă, după ce se mai gîndeşte, lasă la o parte reticenţele iniţiale şi solicită permisiunea de a se duce în ţara numeroşilor săi prieteni italieni, convins că «de această călătorie [...] depinde salvarea vieţii [sale], ceea ce este lucrul cel mai important». Acordul oficial al guvernului îi este trimis pe 14 februarie 1744[263]. Însă ştirile din Rusia întîrzie să sosească: în martie, Antioh se afla tot la Paris. Odată cu vremea primăvăratică, starea lui se mai ameliorează, ceea ce-i întăreşte decizia: «Faptul acesta mă convinge şi mai mult», îi scrie surorii lui, care este gata să-l însoţească, «că numai un climat cald poate să mă vindece şi de aceea văd mai limpede ca oricînd necesitatea unei călătorii în Italia»[264].

La sfîrşitul lunii, primeşte în cele din urmă răspunsul guvernului, care nu face însă nici o precizare cu privire la ajutorul bănesc cerut. Oricum, este prea tîrziu. Starea lui este atît de gravă, încît nu-i mai permite să plece, şi se hotărăşte să-şi redacteze testamentul, să-şi exprime dorinţele în privinţa funeraliilor şi a împărţirii bunurilor sale între fraţii şi sora lui.

Chiar şi în aceste condiţii, continuă să asume funcţia de ambasador. La începutul lui aprilie, insistă pe lîngă guvern, cerînd să fie trimis de urgenţă un înlocuitor. Şi mai are încă puterea de a acuza atitudinea neprietenoasă a francezilor faţă de persoana lui, sinonimă pentru dînsul cu o ofensă adusă ţării pe care o reprezintă: în timpul bolii, se plînge el, nu a primit «nici un fel de semn de atenţie, nici din partea regelui, nici a miniştrilor săi, nici a altcuiva de la Curte»[265]. Într-adevăr, după spusele lui Guasco, doar cîţiva prieteni vin să-l vadă: Maupertuis, de pildă, «nu a lăsat să treacă nici o zi [...] fără să-l viziteze măcar o dată sau chiar de două ori» (S., p. 129).

În tot acest timp, la celălalt capăt al continentului, Maria este tot mai neliniştită. Pe 12 aprilie, ea răspunde scrisorii pe care fratele ei «scump şi iubit» i-a trimis-o pe

10 martie : «Multe lacrimi am vărsat asupra ultimei dv. scrisori» (într-adevăr, avea să fie chiar ultima) ; «am plîns din cauza noii boli care v-a lovit». Extrem de neliniştită, aşteaptă ca el să-i dea un semn de viaţă : «Dacă voi continua să rămîn fără nici o veste în privinţa dv.», îi scrie ea, «cu siguranţă o să mă îmbolnăvesc şi o să mor înainte de vreme»[266].

În timp ce-i scria aceste rînduri, fratele ei închisese deja ochii. Murise cu o zi înainte, pe 11 aprilie 1744, în Sîmbăta Mare, la vîrsta de 35 de ani (S., pp. 133-134)[267].

Moartea unui ambasador în funcţie, care mai este şi reprezentantul unei puteri în plină ascensiune în Europa şi care, în plus, a făcut să se vorbească despre el în republica literelor, nu trece neobservată. Montesquieu îi aduce cel mai frumos omagiu, scriindu-i lui Guasco spre a-l consola pentru dispariţia prietenului său : «Veţi găsi peste tot prieteni care să-l înlocuiască pe cel pe care l-aţi pierdut, însă Rusia nu va putea lesne să găsească un ambasador de calitatea principelui Cantemir»[268].

Cîteva gazete anunţă, conform uzanţelor, decesul în paginile lor. *Journal universel* publică un necrolog în numărul din mai 1744, însoţit de un fragment din *Satira I*. La Londra, *The Gentleman's Magazine*, care relatase în 1732 despre primirea principelui la Curtea Angliei, publică la rîndu-i o ştire concisă despre dispariţia lui (1744, p. 228). Iar autorul unui articol consacrat *Istoriei Imperiului Otoman*, care apare în numerele din aprilie şi iunie 1744 ale gazetei *Suite de la Clef, ou Journal historique sur les matières du temps*, adaugă în ultimul moment informaţia, care i-a parvenit, după toate probabilităţile, după redactarea textului : «Republica literelor a înregistrat o pierdere considerabilă prin dispariţia principelui Cantemir [...], acest tînăr domn care iubea şi cultiva ştiinţele» (p. 409).

Trupul defunctului principe va mai aştepta o vreme înainte de a se odihni în cripta familiei de la Moscova. Antioh îşi exprimase, în testamentul său, dorinţa de a fi înhumat acolo, cu un ceremonial cît se putea de simplu. Însă transferul unui sicriu din Franţa în Rusia era costisitor şi nici Curtea imperială, nici fraţii săi, în ciuda insistenţelor Mariei, nu s-au arătat dispuşi să asume cheltuielile. După multe tergiversări şi vînzarea bibliotecii principelui, care va acoperi o parte a cheltuielilor, rămăşiţele sale pămînteşti sînt trimise în Rusia pe calea mării, la începutul anului 1745. Pe 23 septembrie 1745, vasul olandez «Doi fraţi», care-l transporta, ajunge la Sankt Petersburg. Sicriul ia apoi drumul Moscovei şi, pe 25 septembrie, va fi depus în cripta bisericii greceşti, alături de Dimitrie şi de ceilalţi membri ai familiei Cantemir[269].

Ultimii Cantemireşti

Odată cu dispariţia lui Antioh, clanul Cantemireştilor îşi pierde prestigiul. Nici unul din membrii săi nu-i va egala pe Dimitrie şi pe fiul său pe plan intelectual, şi nici nu va reuşi să aducă strălucire numelui lor. Încetul cu încetul, neamul lor se stinge. Antioh a murit celibatar. În urma lui rămîn doi copii nelegitimi, născuţi din aventura cu domnişoarea Anglebert. În 1746, mama lor intră în corespondenţă cu fraţii şi sora lui Antioh, în speranţa de a căpăta un ajutor pentru creşterea copiilor, care, spune ea,

seamănă cu tatăl lor[270]. Reuşeşte să obţină mici sume de bani, dar, din păcate, copiii mor la o vîrstă fragedă.

Fraţii principelui nu au nici ei progenituri. Constantin, singurul care rivalizase cu el în faţa tatălui, cînd acesta trebuise să-şi desemneze moştenitorul, a reuşit să facă o căsătorie strălucită: însurîndu-se, în 1727, cu Anastasia Galiţina, s-a înrudit cu una dintre familiile cele mai influente din Rusia şi a obţinut, datorită acestei alianţe, cîştig de cauză în afacerea succesiunii paterne. În virtutea acestei decizii, a primit drept moştenire bunurile cele mai de preţ ale familiei, în special tablourile şi biblioteca, dar mai ales proprietăţile cele mai frumoase: palatul de pe malul Nevei de la Sankt Petersburg şi casa din lemn de la Ciornaia Griazi, pe care o reconstruieşte în 1745[271]. Moare însă subit în 1747, fără a lăsa moştenitori, iar Curtea imperială îi împarte averea între ceilalţi doi fraţi, Şerban şi Matei. Vechea clauză testamentară a lui Dimitrie, care-l lipsea pe cel din urmă de moştenire, este astfel dată uitării. Iar cînd Matei moare în 1771, fără a avea nici el descendenţi, singurul care duce mai departe numele Cantemireştilor rămîne Şerban, născut pe 11 august 1706, cel care pronunţase, în 1714, panegiricul în onoarea lui Petru cel Mare. În ciuda acestui început promiţător, viaţa lui nu are nimic demn de reţinut. Ofiţer în garda imperială, ca şi fraţii lui, participă, din 1736 pînă în 1739, la războiul împotriva Turciei, fără a se bucura de vreo consideraţie specială din partea comandamentului rus, onoare ce le revine, în schimb, altor Cantemireşti, descendenţi ai fratelui lui Dimitrie, Antioh. Ignorat, poate rănit în orgoliul său, dă impresia unui om acrit şi aproape «sălbăticit», cum îl descrie sora lui, Maria, care mai adaugă şi că «se temea de oameni mai mult decît de foc». Pentru a împiedica orice pretenţie la succesiune a Cantemireştilor din ramurile colaterale, el previne guvernul rus în 1776 că, «după moartea [lui], nu vor mai exista moştenitori» în familie[272]. Într-adevăr, cînd lucrul se va întîmpla, pe 24 august 1780, bunurile lui vor reveni coroanei Rusiei, în dauna rudelor sosite pe pămînt rusesc după războiul din 1736-1739.

Acestea din urmă făceau parte din ramura lui Antioh, fratele lui Dimitrie, rămas în captivitate la Istanbul, unde şi moare, în 1724[273]. Doi dintre copiii lui, Constantin şi Dimitrie, s-au lăsat antrenaţi, ca şi unchiul lor, în aventura rusă: în timpul războiului ruso-otoman din 1736-1739, ei părăsesc Moldova, alăturîndu-se armatei ruse. Feldmareşalul Münnich constituise un mic corp de armată, format din voluntari moldo-valahi, sub comanda lui Constantin, care-şi face intrarea solemnă în capitala moldoveană pe 2 septembrie 1739. Ne amintim de zvonurile care circulaseră cu privire la eventuala lui urcare pe tronul moldovean, chiar în perioada în care vărul lui Antioh îşi desfăşura, la Paris, activităţile diplomatice. Însă, odată cu tratatul de la Belgrad, care obliga armata rusă să se retragă din Moldova, speranţa Cantemireştilor de a domni se prăbuşeşte din nou. Cei doi fraţi se refugiază în Rusia, unde vor rămîne pînă la sfîrşitul vieţii, în serviciul armatei. Constantin va urca pînă la gradul de general, după ce va fi participat la numeroase operaţiuni pe teren. Unicul său fiu, Dimitrie, născut în 1749, va urma aceeaşi cale: va participa la ocuparea principatelor române de către armata rusă în timpul războiului cu Turcia din 1768-1774. Are gradul de locotenent-colonel, se distinge în mai multe bătălii şi, la sfîrşitul anului 1773, este

numit în fruntea consiliului însărcinat cu administrarea Olteniei. Cîrmuirea lui provoacă însă o nemulţumire atît de mare în rîndurile populaţiei, încît comandamentul rus este obligat să-l revoce. Întoarcerea în Rusia, după sfîrşitul războiului, este la fel de lipsită de glorie. Spre sfîrşitul vieţii, încearcă în zadar să împiedice dispariţia familiei Cantemireştilor, lipsită de descendenţă masculină, aducîndu-l, din Ţara Românească, pe fiul unei surori vitrege, pe care-l desemnează drept unic moştenitor al bunurilor sale. În zadar: la moartea lui, pe 17 iunie 1820, succesiunea este recuperată de familia rusă a soţiei. Din acest moment, numele Cantemireştilor legaţi de Dimitrie şi Antioh se stinge pentru totdeauna. Rămîn mulţi alţi membri depărtaţi ai familiei, însă ei fac parte din ramuri colaterale care nu le poartă numele, precum Bantisch-Kamensky (1737-1814), istoric, administrator al Arhivelor Ministerului Afacerilor Externe rus din 1783 şi pînă în 1814. Acest descendent pe linie maternă al lui Dimitrie va contribui în mod hotărîtor la păstrarea şi punerea în valoare a manuscriselor celui din urmă, consacrîndu-i un loc important în cartea intitulată *Illustrations de la Russie ou Galerie des personnages les plus remarquables de cet empire sous le règne de Pierre le Grand*, publicată la Paris în 1829.

Să nu le uităm pe femeile care poartă numele Cantemir. Cîteva dintre ele s-au remarcat în mod special. Este cazul fiicei lui Dimitrie, Maria, femeie inteligentă, pasionată de muzică, literatură şi pictură, care a dat dovadă de un ataşament deosebit pentru fratele ei Antioh de-a lungul întregii sale vieţi. După presupusa ei idilă amoroasă cu Petru cel Mare, ea alege celibatul şi, mai mult, s-ar fi călugărit, dacă fratele ei nu s-ar fi împotrivit cu înverşunare: «Vă rog stăruitor să nu-mi mai pomeniţi niciodată de mănăstire şi de faptul că vreţi să vă călugăriţi, îi dispreţuiesc prea mult pe purtătorii de rasă şi nu-i pot suferi nicicum, pentru ca să intraţi într-un asemenea cin josnic, iar dacă împotriva voinţei mele veţi face acest lucru, nu vreau să vă mai văd în veci»[274]. Ea se va pleca în faţa voinţei lui Antioh, însă, după dispariţia acestuia, se va fereca tot mai mult în singurătate pînă cînd va închide ochii, pe 9 noiembrie 1757.

Un alt traseu ieşit din comun este cel al Ecaterinei, fiica lui Dimitrie şi a celei de-a doua soţii, Anastasia, care s-a născut pe 8 noiembrie 1720. După o mărturie datînd din 1735, ea devenise celebră printre instrumentiştii ruşi ai vremii pentru virtuozitatea cu care cînta la clavecin[275]. Portretul ei, realizat de Louis Michel van Loo şi păstrat în prezent la muzeul Puşkin din Moscova, este cel al unei tinere frumoase, cu trăsături delicate, cu privirea senină, îmbrăcată după moda marilor saloane franceze ale vremii: într-un cuvînt, o persoană foarte elegantă, întru totul asemănătoare contemporanelor sale din Occident[276]. Spre deosebire de Maria, sora ei vitregă, obsedată de religie şi de nostalgia după ţara strămoşilor ei şi care nu a părăsit niciodată Rusia, ea călătoreşte în mai multe rînduri în Europa, unde caută, ca şi fratele ei vitreg, societatea artiştilor. Fără îndoială că frumoasa ei mamă Anastasia i-a trezit dorinţa de a călători: într-adevăr, aceasta a luat-o pe fiica ei în prima mare călătorie pe care o face în 1738, la puţin timp după ce se căsătoreşte a doua oară, în acelaşi an, cu principele Ludwig von Hessen-Homburg[277]. Revenită în Rusia, Ecaterina se număra, în 1744, printre domnişoarele de onoare ale împărătesei tuturor Rusiilor,

iar pe 28 ianuarie 1751 se căsătorește cu principele Dimitri Galiţin, împreună cu care pleacă la Paris în noiembrie 1756: în 1759, soţul ei este numit ataşat al ambasadei Rusiei de la Paris, pentru a deveni apoi ministru plenipotenţiar la Viena, din 1761 pînă în 1792[278]. La mai bine de zece ani după moartea lui Antioh, Ecaterina păşeşte aşadar pe urmele lui. Toate uşile înaltei societăţi îi sînt larg deschise: este primită de regină, ca şi de doamna de Pompadour sau în salonul marchizei de Geoffrin[279]. Numele fostului ambasador trebuie să fi fost evocat în nenumărate rînduri de sora lui vitregă. Însă probabil că nu atît amintirea acestuia, cît pasiunea tinerei rusoaice pentru arte explică mai bine curiozitatea pe care a provocat-o în societatea pariziană. Prietenia ei cu tragediana Clairon, celebra interpretă a *Fedrei* lui Racine la Teatrul Francez, este, de pildă, atît de cunoscută, încît sfîrşeşte prin a face obiectul unor zvonuri. Acestea sînt atît de stînjenitoare, încît la moartea Ecaterinei, pe 2 noiembrie 1761, autorul unui necrolog, publicat în *Journal de Sartines* din 6 noiembrie 1761, îşi manifestă indignarea la adresa autorilor unor epigrame ce ironizau prietenia celor două femei susţinînd că, odată cu decesul principesei, tragediana rămăsese «văduvă». Autorul apără memoria Ecaterinei, pe care spune că ar fi cunoscut-o, şi depune mărturie că «era o femeie respectabilă [şi că] moralitatea ei era tot atît de pură ca obiceiurile ei»[280]. Însă zvonurile nu mor uşor. Cîţiva ani mai tîrziu, administratorul Cabinetului Medaliilor din Viena, Jamarais Duval, reia insinuările: într-o scrisoare din 1 iunie 1765, marele erudit iubitor de bîrfe pretinde că tragediana Clairon ar «fi învăţat-o pe Anastasia arta de a plăcea şi de a pîrjoli inimile pînă şi în adîncul gheţurilor vîrstei şi ale filozofiei» şi adaugă că principesa n-ar fi ezitat să o «cedeze» mai apoi pe prietena ei propriei fiice[281]. Adevărate sau false, zvonurile acestea de joasă speţă nu pot şterge trăsătura cea mai marcantă a personalităţii acestei femei, aşa cum reiese ea din dispoziţiile ei testamentare de o mare generozitate. Insuflate de spiritul Luminilor, ele prevăd mai cu seamă întemeierea unei case de copii la Moscova, care îl va număra pe Diderot printre binefăcători, şi crearea unei burse ce va permite mai multor generaţii de tineri ruşi să studieze medicina la Strasbourg[282]. Această dărnicie faţă de tineretul ţării ei ascunde, poate, şi dezamăgirea unei femei care nu a avut copii. Ultimii descendenţi ai Cantemireştilor par urmăriţi de neputinţa de a perpetua numele familiei şi gloria pe care aceasta a cunoscut-o în trecut. Femeile născute cu numele de Cantemir şi măritate cu boieri moldoveni sau valahi încearcă acelaşi regret. Una dintre ele, Safta Dudescu, va lăsa o urmă, punîndu-şi semnătura pe un act datat 9 noiembrie 1808, unde precizează cu mîndrie că este «descendentă din prinţul Cantemir»[283]. Oricum ar sta lucrurile, odată cu dispariţia acestor ultimi reprezentanţi ai familiei, visul dinastic al bătrînului Constantin este definitiv îngropat.

Capitolul 16

Aventura europeană a *Istoriei Imperiului Otoman*

În timp ce neamul Cantemireştilor este condamnat să se stingă la numai o generaţie după strălucirea pe care i-au dat-o Dimitrie şi fiul său Antioh, moştenirea lor intelectuală va ocupa însă un loc prestigios în cultura europeană, fie doar şi prin *Istoria Imperiului Otoman*, elaborată de Dimitrie în 1716. Rămasă inedită la moartea autorului, în 1723, ar fi putut aştepta în această stare încă multă vreme, laolaltă cu alte manuscrise, dacă Antioh nu ar fi avut voinţa de a o face cunoscută în lumea literelor. Datorită lui, lucrarea va triumfa asupra uitării şi va vedea în cele din urmă lumina tiparului în 1735, într-o ediţie englezească, înainte de a fi tradusă în franceză, apoi în germană. Fiecare nouă ediţie şi aproape fiecare ecou din presa vremii se datorează iniţiativei acestui fiu atît de grijuliu să perpetueze memoria tatălui său. În Rusia, apoi în străinătate, el se luptă cu atît de multă tenacitate pentru publicarea cărţii, încît succesul ei postum este şi succesul lui. Exemplara legătură filială nu i-a scăpat autorului anonim care scria în *Journal encyclopédique* din 15 ianuarie 1756: «Viaţa tatălui ne-a dus pe nesimţite spre cea a fiului; există între ei o atît de mare asemănare de caracter, de noblețe sufletească şi de înzestrare intelectuală, încît nu-l putem lăuda pe unul fără să-l lăudăm pe celălalt. Principele Antioh a contribuit, şi nu puţin, la desăvîrşirea istoriei otomane; veghind cu mare grijă asupra memoriei tatălui, s-a străduit să nu-i scape nimic care să poată dezminţi elogiile ce s-au adus lucrării» (p. 22).

Ediţiile succesive: Londra, Paris, Hamburg

Drumul cărţii spre tipar, după redactarea ei în 1716, a fost lung şi anevoios. După iniţiativele neizbutite din timpul vieţii autorului, fiul preia ştafeta, asigurîndu-se de sprijinul preşedintelui Academiei din Sankt Petersburg, Blumentrost, şi de colaborarea orientalistului Bayer. Între 1727 şi 1731, cel din urmă le scrie regulat foştilor secretari ai lui Dimitrie, Vockerodt şi Ilinski, pentru a obţine lămuriri despre geneza cărţii. Scrisoarea pe care i-o trimite Vockerodt pe 8 martie 1731 este deosebit de tulburătoare. Bun cunoscător al cărţii, al cărei text l-a transcris, el nu ascunde

înclinaţia lui Dimitrie de a exagera importanţa evenimentelor la care luase parte direct şi de a încerca să dea despre el însuşi imaginea unui «erou», «tendinţă în care nu avea a-l invidia cu nimic pe Cicero». Tot astfel, îi scrie el lui Bayer, «în zadar am încerca să găsim în memoriile lui adevăratul motiv pentru care Cantemir i-a părăsit pe turci». Şi insistă asupra necesităţii de a deosebi «adevăratul motiv» de alte explicaţii, care «nu sînt altceva decît nişte pretexte»: «Pentru că zelul lui religios», mai adaugă el, «era mai degrabă un *esprit de parti*, iar în adîncul inimii era ceea ce sînt toţi turcii cultivaţi, cunoscuţi sub numele de *kadizadeli*, ba chiar un autentic deist. Însă despre aceştia *sub rosa*. Cînd ne vom întîlni, sper să vă pot oferi şi dovezi» (G., p. 265).

Nu vom afla niciodată despre ce «dovezi» era vorba, nici ce se ascundea în spatele aluziilor lui. Avea oare Vockerodt într-adevăr informaţii atît de compromiţătoare despre fostul lui stăpîn sau reacţia sa era pur şi simplu cea a unui «spirit meschin»[284]?

Schimbul acesta de opinii este şi primul semn al interesului pe care *Istoria Imperiului Otoman* începea să-l provoace în Rusia. Mai există unul, care arată că acest interes se întindea mult dincolo de cercul restrîns al savanţilor: lucrarea a fost tradusă în rusă de un anume Dimitri Grozin, membru al Şcolii de matematică a marinei ruse. Nu se cunoaşte cu precizie data traducerii, nici scopul ei şi nici ce s-a întîmplat cu ea, dar se pare că era vorba de un proiect menit nu atît unei eventuale tipăriri[285], cît informării guvernului imperial pentru nevoile politicii sale anti-otomane.

La acea dată, ediţia latină a lucrării, asupra căreia Antioh veghea personal, era în plină elaborare. Ilustraţiile erau gata: principele ceruse să se graveze portretul tatălui său şi efigiile sultanilor aduse de acesta de la Istanbul pe plăci de cupru (G., pp. 270-271). În aprilie 1730, Bayer era pe punctul de a începe corectura textului[286], după ce redactase o prefaţă ce prezenta biografia autorului şi pe care i-o dăduse înainte spre lectură lui Antioh. Principele este încîntat: «Aţi făcut o descriere minunată, corectă şi erudită», îi răspunde el, «a vieţii tatălui meu şi a strămoşilor mei» – deşi sfîrşitul evocării îi inspiră unele reticenţe[287].

În ciuda acestor semne promiţătoare, tipărirea tot nu începuse cînd Antioh porneşte la drum spre Londra, la începutul anului 1732. Plecarea deschide noi perspective în faţa cărţii. Trecînd prin Haga, Antioh începe primele demersuri pentru găsirea unui editor (M., pp. 56-62), însă se consacră concretizării proiectului mai ales în Anglia. Preocupat de dorinţa de a face cunoscută opera părintelui său, începe să o traducă el însuşi din latină în italiană, cu ajutorul prietenului Paolo Rolli, care avea reputaţia de a traduce în grabă «la comandă»[288].

Traducerea nu va fi dusă pînă la capăt. În schimb, Antioh găseşte o altă soluţie. Datorită relaţiilor de la Curtea Angliei şi în mediul oamenilor de litere, îl descoperă pe omul ideal pentru a traduce lucrarea în engleză: este vorba de abatele Nicholas Tindal, nepotul celebrului filozof deist Matthew Tindal, care se mîndrea cu reputaţia dobîndită pe seama unor lucrări de erudiţie, printre care o imensă *Istorie a Essexului*, dar şi a traducerilor sale[289]. *Istoria Imperiului Otoman* iese astfel de sub tipar în 1735 (deşi pagina de titlu indică anul 1734), într-o impozantă ediţie *in quarto*, precedată de un portret al autorului şi de o scurtă biografie a acestuia şi însoţită de o listă a

donatorilor, cuprinzînd numele cele mai ilustre ale societăţii britanice, începînd cu regina Caroline, Robert Walpole şi Lordul Harrington.

Din păcate, reacţiile la apariţia cărţii sînt foarte dezamăgitoare: ea trece practic neobservată de contemporani şi nu are nici un ecou imediat în presă. Opinia unor istorici cum că lucrarea ar fi fost reeditată în 1756 pentru a răspunde interesului provocat de publicarea ei a fost dezminţită de minuţioasa analiză a istoricului englez Hugh Trevor-Roper. Acesta a demonstrat că editorul din 1756 se mulţumise să difuzeze exemplarele uitate vreme de douăzeci de ani în depozitele sale, cu o nouă pagină de titlu şi fără lista donatorilor, ceea ce pare să sugereze mai curînd că ediţia din 1735 nu s-a vîndut bine[290].

Antioh nu se lasă învins de această indiferenţă. Odată cu publicarea în engleză, ar fi putut considera că îşi îndeplinise datoria faţă de opera tatălui său. Dar el nu se opreşte aici. În 1737, explorează o nouă pistă, legată de astă dată de traducerea în franceză. O clipă, principele pare a lua în considerare o editare în Olanda. Pentru a da mai multă strălucire viitoarei lucrări, încearcă să facă rost de portretele ultimilor doi sultani despre care era vorba în *Istoria Imperiului Otoman* şi care lipseau din ediţia engleză (M., p. 88). Însă principalul său atu este personalitatea traducătorului, Jean Rousset de Missy, autor prolific, celebru în epocă pentru jurnalul pe care-l conduce, *Mercure historique et politique*, dar şi pentru traducerea în franceză a *Discursului despre libertatea de a gîndi* de Anthony Collins şi a *Paradisului pierdut* de John Milton[291], texte fundamentale ale gîndirii liberale engleze. În plus, mai era şi autorul a două lucrări despre Rusia, *Istoria domniei lui Petru cel Mare* (1725-1726) şi *Istoria domniei Ecaterinei* (1728), în care îl menţiona şi pe Dimitrie. De altfel, se poate să-i fi întîlnit numele în 1732, cînd a devenit membru al Academiei din Berlin, unde principele moldovean se număra printre predecesorii săi.

Antioh nu-l evocă pe Rousset de Missy decît o singură dată, cînd se îngrijorează cu privire la întîrzierea proiectului. Într-o scrisoare trimisă pe 1 august 1737 marchizei de Monconseil, se plînge că nu mai are nici o veste de la colaboratorul său şi că nu ştie «cît de mult a înaintat în traducerea istoriei turceşti». Presupune doar că «trebuie să fie aproape de sfîrşit, pentru că au trecut mai bine de şase luni de cînd a început lucrul», ceea ce nu-l împiedică să-şi ia şi nişte precauţii: «Dacă altcineva din Paris [...] ar vrea să facă o altă traducere», îi scrie el prietenei lui în aceeaşi scrisoare, «faptul nu are a dăuna ediţiei din Olanda». Caz în care, precizează el, ar fi chiar dispus să acorde acelei persoane întîietatea asupra gravurilor cu ultimii doi sultani, pe care tocmai le-a primit de la Istanbul: «Nu voi da la tipărit dacă îmi scrieţi că cineva de la dumneavoastră a întreprins traducerea istoriei, ca să putem împodobi ediţia acestuia cu [cele] două noi stampe» (M., p. 88).

Ne putem imagina satisfacţia principelui cînd însuşi abatele Prévost, impresionat de «mulţimea cunoştinţelor ieşite din comun care sînt adunate în însemnările Principelui», hotărăşte să prezinte ediţia engleză a *Istoriei Imperiului Otoman* cititorilor gazetei sale, *Le Pour et Contre*. Într-o primă fază, publică în franceză biografia lui Dimitrie (volumul 19, 1740), apoi, în numărul următor, mai multe extrase din carte.

Abatele, care-l tradusese pe Hume în franceză, are la un moment dat în vedere un proiect mai amplu: «Examinînd însemnările Principelui Cantemir, am avut intenţia», scrie el, nu după mult timp, «să solicit o bună traducere a lucrării lui» (volumul 20, pp. 217, 228). Din nefericire, începe să aibă îndoieli. Deşi consideră cartea drept o temeinică mărturie despre lumea orientală, se întreabă dacă nu cumva «forma de anale» va împiedica succesul ei în Franţa. Am putea remedia inconvenientul cu preţul cîtorva libertăţi în traducere, crede el, însă nu ne-am expune astfel riscului de a trăda spiritul lucrării originale? (volumul 20, p. 241). Tulburat de aceste interogaţii, va abandona în cele din urmă ideea, însă informaţiile extrase din cartea lui Dimitrie i se vor întipări în minte: detaliile despre «nebunia» lui Ferriol, ambasadorul francez de la Istanbul, constituie un izvor important de inspiraţie în romanul său *Povestea unei grecoaice moderne*, publicat în 1740.

Nu se ştie dacă însuşi Antioh reuşise să trezească interesul autorului lui *Manon Lescaut* pentru opera tatălui său. În absenţa oricărei dovezi, putem doar să facem presupuneri, ţinînd cont de perseverenţa ambasadorului rus şi de prieteniile pe care le legase în mediul literar. Pentru că nu reuşise să obţină serviciile unui condei prestigios, a trebuit probabil să se mulţumească cu un colaborator necunoscut, însă eficient, chiar dacă nici aici nu putem confirma intervenţia lui directă. Într-adevăr, tot ce putem spune despre Joncquieres, traducătorul şi prefaţatorul ediţiei franceze a *Istoriei Imperiului Otoman*, care va vedea lumina tiparului în 1743, se bazează pe pagina de titlu a lucrării, unde acesta se prezintă drept «comandor şi canonic al Ordinului Cavalerilor Sfîntului Duh din Montpellier». Versiunea franceză din 1743 are însă o altă particularitate. Ea se prezintă în două ediţii care nu diferă decît prin format: *in quarto* şi în două volume la Jacques-Nicolas Le Clerc; *in octavo* şi în patru volume la Nyon-fiul şi, într-o altă ediţie, la Barois-fiul, librarii care au împărţit între ei dreptul de publicare a cărţii, obţinut pe 1 mai 1742 de către Louis-Étienne Ganeau, beneficiarul iniţial al privilegiului regal. Difuzarea cărţii capătă astfel o altă anvergură, pentru că, avînd un preţ mai abordabil decît luxuoasa ediţie *in quarto*, ediţia *in octavo* este accesibilă unor categorii mult mai largi de cititori. În rest, cele două ediţii sînt identice. Ele se deschid cu o epistolă dedicată contelui de Noailles şi semnată, pe 22 decembrie 1742, de Pierre-Nicolas Desmolets, foarte activul editor al Congregaţiei Oratoriului – dedicaţie în spatele căreia ghicim mecenatul contelui, cooptat probabil în această întreprindere în virtutea prieteniei ce-l lega de Antioh.

Epistola este urmată de prefaţa traducătorului, care constituie de fapt una dintre primele analize importante ale cărţii. Tonul respiră un entuziasm măsurat: Joncquieres este elogios la adresa operei, ale cărei sensuri le-a pătruns pe măsură ce traducea, însă nu-şi interzice şi cîteva critici. Clericul nu se împacă cu întîietatea pe care o acordă Dimitrie izvoarelor otomane în detrimentul celor creştine şi îi reproşează o oarecare superficialitate a stilului care, după el, ar fi mai potrivit pentru un jurnal decît pentru o lucrare de istorie, observaţie ce se alătură, cum am văzut, părerii abatelui Prévost. Mai face şi o surprinzătoare comparaţie între istoria Imperiului Otoman şi cea a Imperiului Roman, poate sub influenţa *Consideraţiilor asupra*

cauzelor măririi şi decadenţei romanilor ale lui Montesquieu (1734), titlul care-l amintea pe cel al lui Dimitrie (*Istoria Imperiului Otoman, unde se văd cauzele creşterii şi descreşterii sale*).

În acest secol, care este şi cel al strălucirii limbii franceze, ediţia lui Joncquieres va dobîndi o importanţă crucială pentru difuzarea operei principelui moldovean în Europa. Ea pare, în plus, să fi stat în mare măsură la originea versiunii germane, publicată la Hamburg în 1745. Nu este exclus ca Antioh să fi fost, şi de astă dată, iniţiatorul proiectului. Să nu uităm legăturile pe care le înnodase în tinereţe cu eminenţi dascăli germani şi nici interesul manifestat de aceştia pentru opera tatălui său, membru al Academiei din Berlin. De altminteri, secretarul principelui, Heinrich Gross – care avea să-l înlocuiască provizoriu în funcţia de ambasador după moartea sa –, juca şi el un rol important în întreţinerea legăturilor cu lumea germanică, cum am văzut cu ocazia publicării versiunii germane a *Scrisorilor moscovite*.

Spre deosebire de Joncquières, traducătorul german al *Istoriei Imperiului Otoman*, Johann Lorenz Schmidt (1702-1749), nu era un necunoscut. El venea din mediul intelectual de obedienţă protestantă, ca şi Nicholas Tindal şi Rousset de Missy, cu care împărtăşea acelaşi interes pentru textele întemeietoare ale gîndirii liberale. Spirit radical, apropiat de emulii filozofului Christian Wolff, el a făcut, în 1735, o traducere modernă a Bibliei, în care Vechiul Testament era prezentat ca o istorie a poporului evreu. Cartea a provocat un scandal atît de mare, încît autorul a fost obligat să se refugieze o vreme în teritoriile gîndirii libere, mai întîi în Provinciile Unite, apoi la Hamburg (unde traducerea *Istoriei Imperiului Otoman* va vedea lumina tiparului) şi la Altona. De-a lungul acestei perioade, traduce *Etica* lui Spinoza şi *Religia naturii* de Matthew Tindal, unchiul lui Nicholas Tindal, considerată lucrarea de căpătîi a deismului.

În afară de faptul că stăpînea foarte bine subtilităţile artei traducerii, personalitatea plină de îndrăzneală a autorului versiunii germane explică, poate, de ce acesta se arată atît de critic la adresa versiunii franceze, căreia îi reproşează că s-a îndepărtat de textul englez. În schimb, Schmidt este mult mai elogios decît Joncquieres faţă de opera propriu-zisă. Laudă imparţialitatea cu care Dimitrie citează sursele otomane şi încheie afirmînd că lucrarea, «în genul ei, este fără egal». Nici o altă apreciere nu ar fi putut fi mai măgulitoare şi mai potrivită pentru a trezi curiozitatea cititorilor germanofoni.

Ecourile din presă

Recenziile inspirate în presa vremii de ediţiile succesive ale cărţii au contribuit în egală măsură la prestigiul operei. În 1735, principalele gazete engleze păstraseră tăcerea. *Grub Street Journal*, direct controlat de Alexander Pope, face excepţie, însă pentru a strecura o critică. Jurnalul s-a remarcat de altfel prin atacurile la adresa celor doi Tindal, unchiul şi nepotul, din cauza simpatiilor lor deiste. În numărul 10 din aprilie 1735, putem citi o scrisoare a unui colaborator anonim, care se arată într-atît de indignat de apariţia unui prim fascicol din lucrarea lui Dimitrie, încît

ameninţă să publice o critică detaliată «dacă lucrarea continuă aşa cum a început». Articolul nu trece neobservat, iar prestigioasa gazetă *The Gentleman's Magazine* îl reia la rîndul ei (vol. 5, 1735, p. 188).

Ne imaginăm cît de mare trebuie să fi fost amărăciunea lui Antioh faţă cu atitudinea aceasta ostilă. Într-o scrisoare trimisă pe 6 iulie 1736 unui destinatar necunoscut din Amsterdam, vizibil încîntat de opera tatălui său, el deplînge criticile formulate în Anglia. Pentru a-şi apăra onoarea în faţa opiniei publice, ia o iniţiativă surprinzătoare: îşi informează cu candoare interlocutorul că «şi-a luat libertatea de a tipări un extras» din scrisoarea pe care acesta i-a trimis-o, pentru a face public şi un punct de vedere favorabil (G., p. 282; M., p. 391). Nu se cunosc urmările acestei iniţiative, însă ea arată că, după ce s-a luptat atît de mult să publice opera tatălui său, Antioh a apărat-o pînă la capăt cu aceeaşi perseverenţă. Prima recenzie cu adevărat favorabilă, pe care trebuie să o fi aşteptat cu nerăbdare, va apărea abia în 1738, în paginile revistei *Nova acta eruditorum* – fosta *Acta eruditorum* –, publicaţie care prezentase anterior şi alte scrieri ale principelui moldovean: «Cu greu ne putem imagina cît de mult se ridică deasupra operelor predecesorilor săi Cantemir, care a ştiut să redea adevăratul lor chip numelor proprii orientale, desfigurate de ignoranţa scriitorilor creştini, să pună ordine în succesiunea cronologică a faptelor şi să desluşească motivaţiile ascunse ale politicii secrete a turcilor, oferind lămuriri despre instituţiile lor, orînduielile lor civile şi militare şi, mai ales, despre modul în care funcţiona administraţia imperială»[292].

Va fi determinat oare comentariul acesta entuziast o schimbare în opinia publică engleză în privinţa cărţii lui Dimitrie? Întrebarea se impune dacă-l citim pe Jean-Bernard Le Blanc, traducătorul *Eseurilor politice* ale lui Hume şi autorul *Scrisorilor unui francez*, publicate în 1745, care-i scrie unui prieten necunoscut că «principele Cantemir trebuie să fi fost mulţumit de modul în care englezii au primit lucrarea tatălui său, tradusă în limba lor»[293]. Totuşi, ecourile din ziarele englezeşti nu par să se fi modificat în raport cu indiferenţa iniţială. Mai mult, Hugh Trevor-Roper are tot dreptul să considere mărturia drept îndoielnică, mai ales că vine din partea unui personaj despre care se presupune că ar fi fost «agentul literar» al principelui, însărcinat să-i pregătească intrarea în cercurile pariziene[294].

În schimb, cu totul alta va fi reacţia presei la apariţia ediţiei franceze, începînd cu celebrul *Journal de Trévoux*, care publică, în trei numere consecutive, din septembrie pînă în noiembrie 1743, un lung rezumat al cărţii, însoţit de o sumă de observaţii pertinente. Influenţat de prefaţa lui Joncquieres, autorul regretă la rîndul său că stilul lui Dimitrie nu se ridică la înălţimea «maiestăţii istoriei» (decembrie 1743, p. 493), dar, în rest, este binevoitor la adresa operei. Merge chiar pînă la a construi o măgulitoare comparaţie între Henri de Boulainvilliers, autor, între altele, al unei *Vieţi a lui Mahomed* (Londra, 1730), şi principele moldovean: «Cel dintîi», scrie el, «ne-a dat un roman, cel de-al doilea, o istorie; unul scrie ca un filozof, celălalt ca un creştin; unul moralizează la nesfîrşit şi nu [evocă] viaţa lui Mahomed decît pentru a face o satiră a creştinismului şi apologia eroului său; celălalt este un analist erudit, pentru care istoria reprezintă o înlănţuire de fapte» (septembrie 1743, p. 391).

O altă publicaţie prestigioasă, *Le Journal des savants*, cel mai vechi periodic literar şi ştiinţific din Europa, consacră cărţii mai multe pagini în numărul din februarie 1744. Este mai curînd vorba de un rezumat decît de o analiză în sensul propriu al cuvîntului, însă opinia de ansamblu este pozitivă, deşi destul de rezervată. Autorul articolului apreciază seriozitatea lui Dimitrie, ale cărui lucrări dovedesc că «are cunoştinţe bogate» şi «o mare aplecare către studiu», dar este binevoitor şi faţă de Antioh, care, «frecventîndu-i pe savanţi, s-a făcut remarcat înspre avantajul său» (p. 79). El regretă că *Istoria Imperiului Otoman* este scrisă într-o «manieră laconică», într-un stil simplu, apropiat de cel al unui jurnal (este şi el influenţat, în această privinţă, de prefaţa lui Joncquieres...), dar enumeră şi calităţile, de pildă, «marele număr de observaţii incitante şi interesante, care înlesnesc o foarte bună cunoaştere a moravurilor turcilor, a obiceiurilor şi religiei lor» (p. 80).

Ici şi colo, şi alte gazete franceze cuprind ecouri despre carte, de pildă, *Suite de la Clef, ou Journal historique sur les matières du temps* din aprilie şi iunie 1744, care reproduce lungi pasaje din introducere, pentru «a da o idee generală, [...] care să provoace curiozitatea cititorilor». Ediţia franceză intră şi în atenţia gazetelor germane. Jurnalul *Göttingische Zeitungen von gelehrten Sachen* îi consacră, în numerele din 9 martie şi 4 iunie 1744[295], un lung articol. În special traducerea germană va provoca un nou val de semnalări şi comentarii în presa de peste Rin. *Istoria Imperiului Otoman* reuşeşte aşadar să provoace un interes clar pe continent, înainte de a găsi în cele din urmă o audienţă şi în Anglia, peste încă vreo zece ani. În 1756, librarul Andrew Millar hotărăşte că a venit timpul să dea o a doua şansă exemplarelor nedistribuite din ediţia din 1735, pentru care are grijă să tipărească o nouă pagină de titlu. Nu se înşală, pentru că ediţia din 1756 va beneficia de o primire mai bună decît precedenta, după cum rezultă din *Le Journal encyclopédique* din 15 ianuarie 1756, unde apare o recenzie elogioasă, care îl omagiază nu doar pe autorul *Istoriei Imperiului Otoman*, ci şi pe fiul său, care s-a străduit să o facă cunoscută.

De la Voltaire la Victor Hugo şi la... biblioteca Sainte-Geneviève

Ediţiile succesive şi receptarea lor în presa epocii nu sînt suficiente pentru a da o imagine despre locul pe care l-a ocupat cartea în cultura vremii. Pentru aceasta, ar trebui să cunoaştem impactul ei real: tiraj, cifrele vînzărilor, profilul cititorilor, tot atîtea date despre care nu avem, din păcate, nici o indicaţie precisă. O singură sursă ne permite să aflăm puţin mai mult: impresia pe care *Istoria Imperiului Otoman* a produs-o din cînd în cînd asupra celor care au citit-o şi utilizat-o, al căror număr creşte continuu de-a lungul secolului.

Nu am putea înţelege interesul acesta crescînd fără să amintim importanţa pe care o dobîndeşte Imperiul Otoman pe scena europeană a secolului al XVIII-lea. Războaiele duse de Poartă împotriva Rusiei şi Austriei au pus din nou sub semnul întrebării echilibrul politic al continentului şi l-au introdus pe sultan în jocurile

diplomatice. Filozofii care se străduiesc să definească identitatea europeană nu pot ignora noua configuraţie: Europa lui Voltaire este înainte de toate o entitate culturală, unde domnesc Luminile şi care se opreşte la porţile Imperiului Otoman. Montesquieu operează aceeaşi distincţie, însă ţine cont într-o măsură mai mare de natura despotismului, incompatibil cu principiile guvernării luminate pe care le expune în *Despre spiritul legilor*. Lumea otomană devine aşadar o prezenţă imposibil de ocolit în gîndirea secolului şi, în această calitate, creează o nevoie de informaţii, la care încearcă să răspundă un număr tot mai mare de povestiri de călătorie, descrieri geografice şi politice, cărţi de istorie şi lucrări de ficţiune. Interesul pe care-l trezeşte *Istoria Imperiului Otoman* este, în mare parte, datorat faptului că lucrarea vine să hrănească la momentul potrivit curiozitatea cititorilor asupra unui subiect de actualitate.

Cum am văzut, Antioh găseşte de cuviinţă să supună opera tatălui său şi atenţiei lui Voltaire: «Citesc în momentul de faţă», îi scrie acesta lui Antioh, pe 13 martie 1739, «*Istoria otomană* a răposatului principe Cantemir, pe care voi avea onoarea să v-o înapoiez cît de curînd şi pentru care nu ştiu cum să mulţumesc mai mult Alteţii Voastre [...]. Găsesc în *Istoria otomană* [...] ceea ce văd, cu îndurerare, în toate istoriile: ele sînt analele crimelor speciei umane. Vă mărturisesc că mai ales cîrmuirea turcească mi se pare aberantă şi abominabilă» (M., p. 136). Iar cînd Voltaire publică, în 1756, *Eseul asupra istoriei generale şi asupra moravurilor şi spiritului naţiunilor*, nu uită să trimită la «analele turceşti redactate la Constantinopol de răposatul principe Dimitrie Cantemir» pentru informaţiile despre cucerirea fostei capitale bizantine de către Mahomed al II-lea. «E drept», spune el, «că Dimitrie Cantemir a colportat multe născociri din trecut; dar e imposibil să se fi înşelat în privinţa monumentelor moderne pe care le-a văzut cu propriii ochi şi asupra academiei unde a fost educat».

Ca şi Voltaire, cei ce doresc să cunoască istoria otomană încep să fie interesaţi de opera lui Dimitrie. Am văzut că printre aceştia s-au numărat abatele Prévost şi, fără îndoială, Montesquieu, care avea în biblioteca lui un exemplar din ediţia franceză. Dar mai ales Gibbon se arată interesat, care citează în mai multe rînduri cartea «turcului Cantemir» în *Istoria declinului şi a căderii Imperiului Roman*, publicată între 1776 şi 1787. Acestea nu sînt, desigur, decît cîteva dintre numeroasele referinţe care se găsesc în notele de subsol ale voluminoasei sale istorii. De altminteri, Gibbon consideră că autorul se face «vinovat de o ciudată orbire» în privinţa surselor otomane, însă, cu excepţia acestei critici, îl apreciază pentru originalitatea povestirii despre viaţa sultanului Mahomed al II-lea şi regretă că nu a reuşit să publice şi celelalte cărţi ale sale[296].

Un alt exemplu al interesului pe care cartea lui Dimitrie l-a inspirat în secolul al XVIII-lea este marea *Enciclopedie*, adevărată biblie a cunoştinţelor vremii: douăzeci şi patru dintre articolele ei, privitoare la demnităţile otomane, tătare sau arabe, la numele legate de religia musulmană sau de armată, citează «*Istoria otomană* a principelui Cantemir».

Nimic nu este însă mai relevant pentru a măsura răsunetul cărţii în cultura secolului decît interesul pe care ea îl trezeşte celorlalţi autori europeni ai unor lucrări istorice despre Imperiul Otoman. Cercetătorii au identificat deja cu mare minuţie

diversele mărturii în această direcţie, însă întreaga dificultate constă în a pune în balanţă elogiile şi criticile lor.

Jean-Antoine Guer, autorul unei lucrări despre *Moravurile şi obiceiurile turcilor [...] cu un compendiu de istorie otomană* (Paris, 1746-1747), se numără printre primii care au adus un omagiu principelui moldovean, detaliu reluat de altminteri şi de autorul recenziei la cartea sa, care subliniază că principele Dimitrie Cantemir este unul dintre cei care au zugrăvit «cel mai bine» moravurile societăţii otomane (*Acta eruditorum*, 1747, pp. 672-693). Vom găsi aceeaşi apreciere, mult mai tîrziu, la contele Charles-Marie de Salaberry, şi el autor al unei *Istorii a Imperiului Otoman* (Paris, 1813), unde consideră că Dimitrie este «singurul care [...] face autoritate» în domeniu (p. VIII). Chiar şi în Anglia, unde lucrarea a provocat mai puţine reacţii în presă, cîţiva istorici ai Imperiului Otoman pledează în favoarea ei. Pentru William Eton, autorul unui *Tablou istoric, politic şi modern al Imperiului Otoman*, lucrare care a fost tradusă din engleză în franceză (Paris, 1787-1799), Dimitrie se numără printre cei mai buni autori care s-au ocupat de acest subiect şi, «deşi refugiat în centrul Rusiei, scrie de parcă nu ar fi plecat din Constantinopol» (p. III). William Jones este şi mai entuziast: cartea principelui, precizează el în *Essay on the History of the Turks*, publicat în 1807, «depăşeşte de departe, prin autoritate şi metodă, toate lucrările pe această temă din toate limbile europene», iar în comparaţie cu ea scrierile lui Richard Knolles şi Paul Rycaut, care erau considerate înainte de secolul al XVIII-lea drept nişte referinţe în materie, sînt perimate[297].

Opiniile acestea nu sînt totuşi unanime. Joseph de Guignes, autorul unei *Istorii generale a hunilor, turcilor, mongolilor şi altor tătari occidentali* (Paris, 4 volume, 1756-1758), îi reproşează lui Dimitrie că a «răspîndit multe scorneli» şi că s-a încrezut cu asupra de măsură în autorii turci (volumul I, p. XIV). Charles de Peyssonnel (fiul) se străduie să «demonstreze eroarea principelui Cantemir» în privinţa unor detalii istorice, în *Observaţii istorice şi geografice asupra popoarelor barbare care au locuit pe malurile Dunării şi ale Pontului Euxin* (Paris, 1765, pp. 228, 238), ca şi Jean-François de La Croix, în *Compendiu cronologic al istoriei otomane*, publicat la Paris în 1768, lucrare foarte apreciată de Voltaire[298].

Nici o analiză a operei lui Dimitrie nu este totuşi atît de severă precum cea a austriacului Joseph von Hammer-Purgstall, autorul unei *Istorii a Imperiului Otoman*, care se va impune în scurt timp ca un *summum* al cunoştinţelor pe această temă, cu cele 10 volume ale sale, apărute în germană între 1827 şi 1833, apoi traduse în franceză începînd cu anul 1835. Înainte de a-şi tipări lucrarea, aceasta se consacrase, în 1824, unei critici devastatoare a predecesorului său, într-un articol publicat în *Journal asiatique* şi care avea forma unei autentice recenzii, deşi era scris la o distanţă atît de mare de la apariţia cărţii. Dacă e să ne luăm după el, lui Dimitrie nu i-ar fi lipsit cu desăvîrşire doar simţul critic istoric, ci pînă şi cunoştinţele în materie de limbi orientale, care ar fi fost în întregime false: «Probabil că ştia să vorbească în turceşte, dar [...] nu stăpînea defel gramatica acestei limbi, şi cu atît mai puţin pe cea a arabei sau a persanei». Într-un cuvînt, «în loc să fie eminamente savant, era eminamente ignorant într-ale arabei şi persanei». În mod paradoxal, deşi nega

meritele predecesorului său, Hammer recunoaşte enormul succes pe care contribuţia acestuia îl avusese în secolul precedent: «Puţine cărţi s-au bucurat de o reputaţie atît de puţin meritată şi au păstrat-o atît de mult timp precum istoria otomană a principelui Cantemir. Ea a ocupat totdeauna primul loc printre lucrările care au uzurpat pînă în prezent numele de istorie otomană în Europa şi s-a bucurat pînă acum de o autoritate absolută în tot ce are de-a face cu evenimentele istorice, obiceiurile şi limba turcilor. Nu doar în Rusia, unde a scris autorul, a trecut pînă în prezent drept un oracol, ci şi în Germania, în Franţa şi chiar şi în Anglia...»[299].

Am putea presupune că, atribuind o asemenea faimă cărţii pe care o demolase, autorul acestor rînduri încerca să facă publicitate celei pe care tocmai o redacta. El, care cunoştea bine istoriografia subiectului, trebuie să fi ştiut că *Istoria Imperiului Otoman* nu trecuse niciodată drept un «oracol»: am văzut că ea avea admiratori şi detractori. Să mai amintim şi că unii istorici europeni care au scris despre Imperiul Otoman s-au mulţumit să citeze contribuţia principelui moldovean fără să formuleze vreo judecată (precum François-Marie de Marsy, în volumele 9 şi 10, privitoare la turci, din marea serie intitulată *Istorie modernă [...] pentru a sluji drept continuare la «Istoria veche» a dlui Rollin*, 1762), iar alţii au trecut-o total sub tăcere, precum Dominique Jauna, care evocă «cele mai memorabile fapte ale Imperiului Otoman» în *Istoria generală* (Leiden, 1747), Joseph de La Porte, în *Tabloul Imperiului Otoman* (Paris, 1757), James Porter, autor al unor *Observaţii asupra religiei, legilor, guvernării şi obiceiurilor turcilor* (Londra, Paris, 1769), Louis de Chénier, în *Revoluţiile Imperiului Otoman...* (1789), sau Elias Habesci, în *Starea actuală a Imperiului Otoman* (Paris, 1792).

Trebuie să spunem totuşi că absenţa referinţelor la Dimitrie în aceste lucrări nu înseamnă neapărat că autorii lor nu-i cunoşteau opera. Este impresia ce se degajă, de pildă, din *Istoria generală a Asiei, Africii şi Americii* a lui Pierre-Joseph-André Roubaud (15 volume, Paris, 1770-1775), care preia din istoria lui Dimitrie lungi pasaje despre războiul ruso-turc din 1711, fără a menţiona însă sursa. Este şi cazul viitorului revoluţionar Jean-Louis Carra, care uită să menţioneze, în *Istoria Moldovei şi a Valahiei*, publicată în 1777, că s-a folosit copios de *Istoria Imperiului Otoman* a lui Dimitrie, dar îşi aminteşte de îndată ce autorul unei recenzii îi atacă cu asprime cartea: «Dacă m-am înşelat în această privinţă, trebuie să adresaţi reproşurile istoricului Imperiului Otoman»[300]. Ignatius Mouradja d'Ohsson, autorul unui *Tablou general al Imperiului Otoman* (Paris, 1787-1820), nu citează nici el opera principelui moldovean, deşi Jacques Mallet du Pan, publicist cunoscut în epocă, îi aminteşte numele într-o manieră foarte elogioasă cînd recenzează cartea, în *Mercure de France* din 15 martie 1788: «Am spus-o şi în altă parte şi o repetăm şi aici, cu excepţia istoriei otomane a principelui Cantemir şi a cîtorva fragmente răspîndite prin relatări de călătorie sau prin cărţi despre legislaţia religioasă a mahomedanilor, nu dispuneam decît de erori sau informaţii nesigure despre codul general, principiile, obiceiurile şi analele Imperiului Otoman» (pp. 103-104).

Opinia acestuia din urmă este semnificativă cu privire la locul pe care lucrarea îl dobîndeşte în lumea intelectuală începînd cu a doua jumătate a secolului al XVIII-lea:

se pare că era cunoscută nu doar de istoricii Imperiului Otoman, ci şi de alţi cărturari şi oameni de litere. Astfel, cînd Johann J. Winckelmann, întemeietorul arheologiei şi istoriei moderne a artei, încearcă să dea drept exemplu unui prieten o carte de «format mare», singurul model care-i vine în minte este lucrarea lui Dimitrie, «aşa cum a fost ea tipărită [...] la Hamburg»; în scrisoarea pe care i-o scrie pe 18 iunie 1762, el precizează chiar că a transcris nişte fragmente din această carte[301].

Nu mică ne-a fost surprinderea cînd am reperat un alt ecou al operei principelui, care a reverberat pînă în Parlamentul britanic, mai exact în dezbaterile desfăşurate cu prilejul procedurii de *impeachment*, angajată de Edmund Burke împotriva lui Warren Hastings, guvernator general al Bengalului pînă în 1785! Spectaculosul episod al războiului politic purtat de *Whigs* contra *Tories* a dus la o înscenare orchestrată cu mare grijă la Westminster Hall şi care a focalizat atenţia întregii opinii publice engleze şi europene[302].

Deschis pe 13 februarie 1788, procesul a canalizat întreaga vervă polemică a lui Burke, viitorul autor al *Reflecţiilor asupra Revoluţiei din Franţa* (1790), care se remarcase deja prin susţinerea coloniilor din America de Nord sau prin apărarea cauzei irlandeze. În pledoaria lui, acesta îi reproşează fostului guvernator că a încălcat legile propriei ţări, dar şi că a desconsiderat obiceiurile şi uzanţele din India şi chiar că a adus o gravă atingere demnităţii «naturii umane».

Pentru a-şi întări acuzaţiile cu o «dovadă istorică», preluată de la un autor reputat pentru cunoaşterea lumii orientale, Burke invocă numele principelui moldovean în şedinţa din 22 aprilie 1788: «Cea dintîi autoritate pe care o voi cita este cea a principelui Dimitrie Cantemir, hospodarul Moldovei, persoană foarte cultivată, care cunoştea limbile orientale la fel de bine ca şi pe cele occidentale». Este însă întrerupt de Edward Law, avocatul lui Warren Hastings, care contestă calitatea de «dovadă istorică» a *Istoriei Imperiului Otoman*, pe care o numeşte, ironic, visări, «the Reveries of Prince Cantemir». Ceea ce-l obligă pe orator să reia atacul, subliniind prestigiul istoricului: a fost, insistă el, hospodarul unui «regat aproape la fel de întins ca regatul Irlandei», a făcut parte dintr-o «familie renumită» şi «era vestit pentru erudiţia lui».

Pentru a-şi susţine argumentaţia, Burke doreşte să dea citire unui pasaj din opera lui Dimitrie, însă avocatul lui Hastings se împotriveşte. Procesul verbal al şedinţei consemnează că, după o scurtă discuţie între avocat, «Lord Chancellor» (preşedintele Camerei Lorzilor) şi dramaturgul Richard Sheridan, alt actor redutabil al vieţii politice engleze, obiecţia este în cele din urmă respinsă, ceea ce le permite membrilor şedinţei să asculte două extrase din opera principelui moldovean, referitoare la obiceiurile şi tradiţiile lumii musulmane[303].

Episodul nu este anodin. Pe un plan mai general, el arată că lucrarea lui Dimitrie poate fi considerată drept o componentă a criticii lui Burke la adresa autosuficienţei culturii europene, care împiedică înţelegerea lumii orientale. În orice caz, faptul nu le scapă celor care urmăresc îndeaproape evenimentul[304]. Periodicul *Analyse des papiers anglais*, editat de Mirabeau (volumul II, 1788, pp. 509-511), relatează, de pildă, că «dl. Burke a folosit ocazia pentru a observa [că] legea mahomedanilor nu era cu

nimic mai puţin riguroasă decît cea a hinduşilor» şi a procedat, pentru demonstraţie, la «lectura unui pasaj din istoria turcilor a principelui Dimitrie Cantemir».

Însă adversarii oratorului au o altă părere despre evocarea istorică întemeiată pe autoritatea lui Dimitrie. Mărturia cea mai surprinzătoare este o caricatură, ieşită de sub tipar pe 26 aprilie 1788, al cărei titlu – «A Reverie of Prince Demetrius Cantemir, Ospidar [sic] of Moldavia»[305] – reia termenul ironic folosit de avocatul lui Hastings. Ea îi aparţine lui James Sayer (1748-1823), cunoscut în epocă pentru că şi-a îndreptat verva umoristică împotriva celor mai importante personalităţi de la *Tories*[306]. Reputatul caricaturist îl ţinteşte de astă dată pe Burke cu ajutorul unei alegorii ce sugerează în registru ironic interpretarea pe care o dăduse cărţii principelui moldovean, carte ce apare de altfel larg deschisă în prim-planul desenului. Acesta înfăţişează un sultan stînd turceşte pe divan, cu mîinile întinse spre o tînără, pe care o împinge spre el, ca pe o ofrandă, însăşi mama lui. Iată care este adevărata faţă – sugerează Sayer – a tradiţiilor apărate cu atîta patos de Burke! Şi, de parcă ironia nu ar fi fost destul de vizibilă, mai adaugă în caricatură Coranul şi un bust al lui Mahomed, lăsînd astfel să se înţeleagă că pîngărirea femeii înfăţişate în desen se întemeia pe preceptele islamului.

Nu este locul să discutăm aici despre caracterul discutabil al unei asemenea imagini. Mai mult contează că, în ciuda îndreptăţirii ei sau a sarcasmului pe care-l cultivă, caricatura lui Sayer contribuie, în felul ei, la plasarea numelui principelui moldovean la un alt nivel al opiniei publice, la fel de important precum tribuna de la Westminster Hall, unde-l propulsase Burke.

Informaţiile acestea sînt cu atît mai interesante cu cît ele emană din mediul cultural englez ce se arătase iniţial foarte reticent faţă de istoria otomană a lui Dimitrie.

Interesul pare să se prelungească mult dincolo de secolul Luminilor. În plin romantism, Byron îl invoca pe principele moldovean pentru a face mai plauzibilă descrierea societăţii otomane din poemul epic *Don Juan* (1819-1824): zugrăvind portretul imaginar al unui sultan, el declară că acesta din urmă era «la fel de bun [...] ca oricare dintre cei menţionaţi în istoriile lui Cantemir şi Knolles», iar cînd descrie viaţa din harem, se referă din nou la el ca la o autoritate incontestabilă: «Cantemir sau Tott», scrie el, «pot confirma»[307]. Să aşezi opera lui Dimitrie pe acelaşi plan cu cea a lui Richard Knolles sau a baronului de Tott nu constituie recunoaşterea cea mai adecvată pentru valoarea lui: cel dintîi este cunoscut pentru publicarea unei descrieri de referinţă a Imperiului Otoman (*General Historie of the Turkes*, Londra, 1603), însă de mult depăşită, în timp ce al doilea, autor al unor *Memorii despre turci şi tătari* (1784), apreciate ca un adevărat best-seller în epocă, nu era istoric.

În Franţa, Chateaubriand utilizează şi el «istoria turcilor» a lui Dimitrie Cantemir, printre celelalte izvoare ale scrierilor sale: *Itinerar de la Paris la Ierusalim şi de la Ierusalim la Paris*, *Atala*. Însă mai ales Victor Hugo este impresionat de conţinutul cărţii: o citează în prefaţa la *Legenda secolelor* (1859-1883), pentru stilul «captivant» în care «istoriograful turc» a zugrăvit «barbaria mahomedană». Comite însă şi o mică eroare: îl coboară pe domnitorul valah Vlad Ţepeş – personaj din care se va inspira Bram Stoker pentru a-l crea pe Dracula – la rangul de simplu «boier», eroare ce nu-i aparţine lui Dimitrie şi nici nu trece neobservată printre români! Poeta Elena

Văcărescu este atît de consternată, încît îi scrie de îndată lui Victor Hugo pentru a-l mustra. Se pare însă că a subestimat orgoliul marelui maestru, aflat pe culmile gloriei: «Am dreptul să-l numesc cum îmi place», îi răspunde el, vizibil iritat de observaţia cu privire la Vlad Ţepeş: «Datorită mie îşi va aminti lumea de el»[308].

În 1881, va evoca din nou numele lui Dimitrie într-un alt poem, intitulat *L'Âne* [*Măgarul*]:

«Ô honte! On trouvera toujours, grand ou petit,
Un homme pour verser ces pleurs de crocodile;
Ce sera Cantemir, si ce n'est Chalcocondyles,
Si ce n'est Karamzine, ce sera Bossuet.
Je voudrais l'âne sourd ou bien l'homme muet».

[«Ce ruşine, se va găsi mereu un om, mare sau mic/ Pentru a vărsa lacrimi de crocodil; / Dacă nu Calcocondil, atunci Cantemir,/ Dacă nu Bossuet, atunci Karamzin./ Mi-ar plăcea ca măgarul să fie surd, iar omul, mut».]

Ironia poetului faţă de autorii menţionaţi sare în ochi. Cum se explică ea? Găsim, nu fără surprindere, răspunsul la întrebare într-un articol scris de Victor Hugo despre Shakespeare: aceiaşi autori sînt acum direct vizaţi în contextul criticii unei anumite maniere de a scrie istoria. Scriitorul denunţă «naivitatea istoriei care glorifică fapta, oricare ar fi ea şi oricît de nelegiuită ar fi ea», o meteahnă care, spune el, «nicăieri nu iese la lumină mai bine ca la Cantemir şi Karamzin». Apoi stigmatizează istoria care se interesează exclusiv de capetele încoronate, ca şi cum pe lîngă ele nu ar exista «nimic interesant pentru specia umană». Faptul că Bossuet era episcop, Karamzin senator, iar Cantemir principe va fi contribuit, şi nu puţin, la «obedienţa» lor faţă de putere.

Fără doar şi poate că, din propria-i perspectivă asupra istoriei, scriitorul nu putea fi prietenos faţă de autorul *Istoriei Imperiului Otoman*: nu-i acordă nici scuza că aparţine unei alte vîrste a istoriografiei, prin forţa lucrurilor depăşită, nici pe aceea că ilustrase o tradiţie culturală încă prea puţin prezentă în cultura europeană. În schimb, are intuiţia de a-i completa portretul prin cîteva trăsături surprinzătoare, bazate pe o originală lectură comparată a istoriei ruse şi otomane: «Cînd le confruntăm şi le comparăm, fapta otomană şi fapta moscovită dezvăluie o aceeaşi identitate tătară. Moscova este la fel de cumplit de asiatică precum Istanbulul. Ivan este totuna cu Mustafa. Diferenţa este imperceptibilă între acest creştinism şi acest mahomedanism. Preotul este frate cu ulemaua, boierul cu paşa, cnutul cu biciul, mugicul [sic] cu mutul. Pentru trecătorii de pe stradă există puţine diferenţe între Selim, care-i străpunge cu săgeata, şi Vasili, care sloboade ursul asupra lor. Cantemir, om din sud, fost hospodar moldovean, mult timp supus turc, simte, deşi a trecut la ruşi, că ţarului Petru nu-i displace defel deificarea despotismului şi îşi prosternează metaforele la picioarele sultanilor; prosternarea este orientală, dar şi, într-o oarecare măsură, occidentală. Sultanii sînt divini; iataganul lor este sacru, pumnalul sublim, exterminările mărinimoase, paricidul îngăduit. Se numesc ei milostivi tot aşa cum se numesc furiile eumenide. Sîngele vărsat de ei fumegă în Cantemir cu miros de tămîie, iar marele asasinat care este domnia lor se metamorfozează în glorie»[309].

Nicicînd nu a inspirat principele o imagine atît de plină de contraste şi atît de intensă unui scriitor celebru, chiar în momentul în care, încetul cu încetul, ea pîlpîie pentru ultima oară.

Înainte de a se stinge odată cu romantismul, ea va lăsa o altă urmă durabilă: arhitectul Henri Labrouste îi reţine numele printre cei mai iluştri 810 savanţi şi cărturari din istoria umanităţii, care figurează pe friza ce împodobeşte faţada bibliotecii Sainte-Genevieve, ridicată la Paris între 1843 şi 1861. Ideea, născută în zilele revoluţionare ale lui iulie 1848, era să se înlesnească, dinspre exterior, o privire de ansamblu asupra imensităţii cunoaşterii închise în sanctuarul noii biblioteci pariziene, sub forma unui adevărat catalog mural inspirat din clasamentul cronologic şi, în acelaşi timp, enciclopedic al lui Auguste Comte: acesta începea cu Moise şi se termina cu savantul suedez Berzelius, care tocmai murise în 1848[310]. Aşa se face că putem citi numele lui Dimitrie Cantemir, înscris cu majuscule romane, asemenea inscripţiilor epigrafice, alături de patronimele cele mai ilustre din vremea lui: imediat după Malebranche, Fénelon şi înaintea lui Newton. Un semn sugestiv al reputaţiei sale europene de odinioară!

BCUIASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Epilog

În secolul al XIX-lea, în timp ce amintirea Cantemireştilor se şterge treptat din memoria europenilor, după ce a cunoscut un răsunet trecător, ea începe, invers, să capete amploare în România şi Rusia. Avîntul tardiv al notorietăţii lor este legat de evoluţia acestor ţări, care porneau în acea vreme pe calea renaşterii naţionale şi a modernităţii. Intelectualii români şi ruşi descoperă acum că scrierile lui Dimitrie şi ale fiului său Antioh merită să se integreze în patrimoniul lor cultural şi că ele anunţă, în multe privinţe, o nouă eră culturală. Valorizarea operei lor la scară naţională va avea un dublu efect: pe de o parte, îi va transforma în figuri emblematice ale culturilor lor; pe de alta, va determina o despărţire postumă între tată şi fiu: Dimitrie va intra în panteonul cultural român, iar Antioh în cel rusesc.

Drumul care i-a dus spre această recunoaştere nu este identic. El s-a dovedit mai lung şi mai sinuos în cazul lui Dimitrie, al cărui nume a fost practic proscris în Moldova lui natală atît timp cît a durat dominaţia turcă, împotriva căreia se ridicase în 1711. Abia la sfîrşitul secolului al XVIII-lea, cînd lupta anti-otomană îi va mobiliza din nou pe compatrioţii săi, şi, mai ales, în secolul al XIX-lea, cînd aceştia vor dobîndi o autonomie mai mare, înainte de a obţine, în 1877, independenţa, opera lui Dimitrie îşi va afla cu adevărat locul în istoria culturală română: prima editare a uneia din cărţile sale în ţara natală nu a fost posibilă decît în 1825. Ritmul publicării scrierilor lui va creşte apoi treptat. În 1872, publicarea integrală a operei sale este unul din primele mari proiecte ale Academiei române, creată cu puţin timp în urmă. Iar o reeditare va avea loc un secol mai tîrziu, în 1973, cu un grad mai înalt de exigenţă.

Editarea scrierilor lui Antioh în Rusia nu a avut parte de o atît de îndelungată întrerupere. Desigur că ea nu a înaintat foarte rapid, însă a beneficiat măcar de o atenţie neîntreruptă, nu doar în timpul vieţii sale, cînd au fost publicate primele cărţi, ci şi mult timp după moartea lui: primul volum în rusă cuprinzînd *Satirele* iese de sub tipar în 1762, primul an al domniei Ecaterinei a II-a, iar ediţia aproape completă a operelor lui literare este publicată în 1867-1868. Cea mai recentă datează din 1956.

Pentru ruşi, Antioh este în primul rînd poet, mai exact un poet satiric. Privit mai întîi cu oarecare neîncredere, a sfîrşit prin a se impune ca un autor inconturnabil. Atitudinea lui Puşkin la adresa lui este deosebit de semnificativă. După ce a declarat, într-o primă fază, că literatura rusă începe cu Lomonosov, el se răzgîndeşte: într-un text despre istoria literaturii ruse a cărui ciornă s-a păstrat, îi atribuie acest loc lui Antioh, în special pentru *Satire* şi pentru traducerea din Horaţiu.

Regăsim acelaşi parcurs şi la Belinski, unul dintre cei mai importanţi istorici şi critici literari ruşi ai secolului al XIX-lea. Dacă, la început, se îndoieşte şi el că Antioh ar fi putut reprezenta sensibilitatea rusă – din cauza rădăcinilor lui străine –, îl va recunoaşte în cele din urmă ca pe «cel dintîi care, în Rusia, a legat poezia de viaţă»[311]. De acum încolo, nimeni nu va mai contesta rolul de pionier al lui Antioh în literatura rusă modernă. Numele lui este evocat nu de puţine ori de cei mai mari scriitori. Este şi cazul lui Bulgakov, care a aşezat o frază de-a lui la începutul romanul *Viaţa domnului de Moliere*: «Molière a fost un celebru autor de comedii franceze, care a trăit în timpul domniei lui Ludovic al XIV-lea». Prin acest scurt citat, Bulgakov dorea pur şi simplu să-i ofere cititorului sovietic o informaţie despre personajul Molière, însă faptul că l-a extras din opera lui Antioh arată că aceasta era cunoscută în Rusia. Astăzi, toţi ruşii au auzit de ea. De fapt, istoria literară rusă şi sovietică i-a evocat neîncetat numele, care s-a întipărit în memoria colectivă. Ediţia electronică a ziarului *Pravda* difuza, în 2003, o informaţie potrivit căreia organizatorii festivităţilor prilejuite de tricentenarul întemeierii oraşului Sankt Petersburg au luat hotărîrea să ridice un bust al lui Antioh, «părintele întemeietor al clasicismului rus şi maestrul satirei literare»[312].

Un caz particular al amintirii legate de Dimitrie se prezintă în Moldova din fosta Uniune Sovietică, unde numele lui întîlneşte aspiraţii identitare eterogene, marcate de trecutul moldovean sau românesc şi cel rusesc.

Şi mai important este locul lui Dimitrie în România contemporană. Preocupările principelui în domeniul literelor şi artelor sau în alte domenii ale cunoaşterii au făcut din el un precursor, preţuit pentru multiplele faţete ale talentului său nu doar de istorici sau de criticii literari, ci şi de geografi şi etnologi, teologi şi specialişti în islam, filozofi şi muzicologi. Reputaţia europeană dobîndită de Dimitrie în calitate de istoric al Imperiului Otoman a contribuit şi ea la înălţarea lui în ochii propriilor compatrioţi. Însă înscrierea lui printre figurile tutelare ale culturii române se datorează cu precădere ideilor despre istoria poporului său, în special opiniilor despre unitatea lui şi originea lui romană, care au constituit unul din pilonii sentimentului naţional. Ca o recunoaştere a acestui rol, statul român a iniţiat, în 1935, un demers spectaculos pe lîngă Uniunea Sovietică pentru a recupera osemintele principelui. Rămăşiţele sale pămînteşti au fost înhumate în prestigioasa biserică Trei Ierarhi din Iaşi, fosta capitală moldoveană, alături de cripta «principelui unirii», Alexandru Ioan Cuza, venerat de români pentru rolul jucat în realizarea unităţii naţionale. În plan simbolic, evenimentul marchează revenirea principelui în ţara strămoşilor săi şi adoptarea lui printre gloriile naţionale. Nu ne vom mira dacă a fost şi rămîne extrem de familiar românilor, care-l întîlnesc la fiecare pas: încă din copilărie, în manualele şcolare, apoi în enorma cantitate de articole şi cărţi publicate despre el, fără a uita multiplele comemorări ce-i sînt consacrate, străzile, şcolile şi universităţile care îi poartă numele, precum şi statuile înălţate în cinstea lui.

Note

Partea a doua

Capitolul 9

1. 1708, după alţi autori.
2. Voltaire, *Lettres philosophiques*, Amsterdam, 1734, pp. 101-102.
3. A se vedea subcapitolul „Şcoala casei princiare" din capitolul 6, «În Rusia lui Petru cel Mare».
4. A.S. Eleonskaja, «Panegirik 1719 g. iz literaturnogo nasledija sem'i Kantemirov», *Pamjatniki kul'tury. Novye otkrytija*, 1990, Moscova, Krug', 1992, pp. 28-33 ; E.F. Belousova, «Vlijanie Dmitrija Kantemira na Antioha Kantemira», în *Nasledie Dmitrija Kantemira i sovremennost'*, Chişinău, 1976, pp. 182-202.
5. M.I. Radovskij, *Antioh Kantemir i Peterburgskaja Akademija Nauk*, Moscova-Leningrad, Akademija Nauk, 1959, p. 13.
6. Şt. Ciobanu, loc. cit., 1925, p. 108.
7. *Ibidem*, p. 139.
8. *Ibidem*, p. 130.
9. M.D. Gordin, «The Importation of being earnest. The early St. Petersburg Academy of Sciences», *Isis*, 2000, pp. 1-31.
10. Massie, pp. 789-790.
11. *Pierre-Daniel Huet (1630-1721). Actes du Colloque de Caen*, ed. Suzanne Guellouz, Paris, 1994, p. 83.
12. M.I. Radovskij, *op. cit.*, p. 25.
13. *Ibidem*, p. 18.
14. *Ibidem*, p. 17.
15. *Ibidem*, pp. 20, 48.
16. *Ibidem*, p. 22.
17. *Sočinjeniia*, II, pp. 344-349.
18. B.A. Uspenskij, A.B. Šiškin, «Trjediakovskij i jansjenisty», *Simvol*, Paris, nr. 23, 1990, pp. 148-149.
19. M. Baracchi Bavagnoli, *Le Origini del poema epico russo : La «Petrida» di Antioch Kantemir*, Guerini e associati, Milano, 1990, p. 61.
20. M.P. Alekseev, «'Proroče rogatyj' Feofana Prokopoviča», *Iz istorii russkih literaturnyh otnošenij XVIII-XX vekov*, Moscova – Leningrad, Akademii Nauk, 1959, pp. 17-42.
21. M. Baracchi Bavagnoli, *op. cit.*, pp. 24-44.
22. S.I. Nikolaev, «Kto utešal Feofana Prokopoviča v 1730 godu?», *Russkaja literatura*, Leningrad, 1989, nr. 2, pp. 191-193.
23. M.I. Radovskij, *op. cit.*, p. 30.

BCU CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

24. P.P. Epifanov, «'Ucenaja družina'i prosvetitel'stvo XVIII veka», *Voprosy istorii*, 1963, nr. 3, pp. 37-53.
25. V.S. Astrahanskij, K.V. Malinovskij, «Neopublikovannoe pis'mo i spisok knig V.N. Tatiščeva 18 oktjabrja 1731 g.», *XVIII vek*, 15, 1986, pp. 161-163.
26. Walther Recke, *Die Verfassungspläne der russichen Oligarchien im Jahre 1730, und die Thronbesteigung der Kaiserin Ana Ivanovna*, Berlin, G. Reiner, 1911 ; Mina Curtis, *Ana Ivanovna and her Era, 1730-1740 : a forgotten Empress*, New York, F. Ungar, 1974.
27. A.A. Demskaja, «Istorija odnogo zabytogo zaveščanija», în *Pamjatniki kul'tury. Novye otkrytija. Pis'mjennost'. Iskusstvo. Arheologija, 1990*, Moscova, Krug', 1992, p. 37.
28. M. Heller, *op. cit.*, p. 482.
29. F. Venturi, «Incontri cosmopoliti : Lomellini e Cantemir», *Rivista storica italiana*, 103, 1991, fasc. 2, p. 555.
30. Simone Blanc, *op. cit.*, p. 426 ; Şt. Ciobanu, loc. cit., pp. 152-153.
31. V. Mihordea, „Note cu privire la Antioh Cantemir", Bucureşti, *Revista istorică*, 1945, nr. 1-12, p. 8.

Capitolul 10

32. Citate după B.A. Gradova, «Pervye perevody Antioha Kantemira», în *Issledovanija pamjatnikov pis'mennoj kul'tury v sobranijah i arhivah otd. rukop. i redkih knig*, Sankt Petersburg, 1985, pp. 54 şi 57.
33. *La France et la Russie au siècle des Lumières*, Paris, Association française d'action artistique, p. 55. *Cf.* Y. Bellenger, «La Description de Paris dans la *Lettre d'un Sicilien*, datée de 1692», în *La Découverte de la France au XVIIe siècle*, Paris, ed. CNRS, 1980, pp. 119-132, şi Gian Carlo Roscioni, *Sulle tracce dell «Esploratore turco»*, Milano, Rizzoli, 1992, pp. 228-230. Cartea a mai fost atribuită lui Charles Cotolendi şi lui Saint-Evremond.
34. Jean-Paul Marana, *Lettre d'un Sicilien à un de ses amis*, Paris, ed. Valentin Dufour, 1883, pp. 17, 41, 50-51.
35. *Sočinenija*, II, p. 359.
36. S.I. Nikolaev, «Kantemir Antioh Dmitrievič», în *Slovar' russkih pisatelej XVIII veka*, II, Sankt Petersburg, Nauka, 1999, pp. 15-21.
37. Robert Joly, *«Le Tableau de Cébès» et la philosophie religieuse*, Bruxelles – Berchem, Latomus, 1863.
38. Marc Raeff, *Politique et culture en Russie, 18e-20e siècles*, Paris EHESS, 1996, p. 116.
39. *Sočinenija*, II, p. 384.
40. E. Cassirer, *op. cit.*, p. 107.
41. *Sočinenija*, II, p. 390.
42. M.I. Radovskij, *op. cit.*, p. 68.
43. B.A. Gradova, loc. cit., pp. 47-51.
44. M.I. Radovskij, *op. cit.*, p. 70.
45. T.E. Avtuhovič, «Ob avtorstve 'Metaphrasis Ps. 36'i 'Metaphrasis Ps. 72'», *XVIII vek*, 15, 1986, pp. 154-160 ; S.I. Nikolaev, «Kto utešal Feofana Prokopoviča v 1730 godu?», 1989, pp. 191, notele 4-5.
46. B.A. Gradova, loc. cit., p. 53 ; *La France et la Russie au siècle des Lumières*, p. 55.
47. *Eadem*, «A.D. Kantemir – sostavitel'pervogo russko-francuzskogo slovarja», în *A Window on Russia*, ed. Maria Di Salvo şi Lindsey Hughes, La Fenice, 1996, p. 156.
48. *Russko-francuzskij slovar'Antioha Kantemira*, I, ed. E. Babaeva, Moscova, Azbukovnik, 2004, p. XII.

49. Este vorba despre cărturarul din secolul al XIII-lea care a diriguit o vastă operă religioasă, o parte a acesteia constînd tocmai într-un indice care permitea să fie uşor găsite cuvintele căutate în Biblie.
50. S.I. Nikolaev, «Kantemir Antioh Dmitrievič», în *Slovar' russkih pisatelej XVIII veka*, 1999, pp. 15-21.
51. M. Baracchi Bavagnoli, *op. cit.*, pp. 74-79.
52. Il'ja Serman, «Antiokh Kantemir (1709-1743)», în *Histoire de la littérature russe. 1. Des origines aux Lumières*, sub coord. Efim Etkind *et al.*, Paris, Fayard, 1992, p. 371.
53. M. Baracchi Bavagnoli, *op. cit.*, pp. 124-125.

Capitolul II

54. S.I. Nikolaev, loc. cit., p. 15.
55. Douglas K. Reading, *The Anglo-Russian commercial Treaty of 1734*, New Haven, Yale University Press, 1938, p. 100.
56. V. Mihordea, *op. cit.*, p. 9.
57. M.V. Kumok, «Rossijskij poslannik v Anglii A.D. Kantemir», *Voprosy istorii*, 1987, nr. 2, p. 178.
58. Mina Curtis, *op. cit.*, p. 67.
59. Simone Blanc, *op. cit.*, p. 648 ; D.K. Reading, *op. cit.*, p. 100.
60. C. de Grunwald, *La Russie de Pierre le Grand*, Paris, 1953, pp. 170, 268.
61. Leonte Ivanov (ed.), *Prinţesa Cantemir. Portret de epocă şi corespondenţă inedită*, Iaşi, Ed. Universităţii «Al.I. Cuza», 2005, pp. 209-210.
62. I. Šimko, «Novyja dannyja k'biografii Kn. Antioha Dmitrieviča Kantemira i ego bližajših "rodstvennikov"», *Žurnal'Ministerstva narodnago prosvjaščenija*, 1891, p. 272.
63. M.V. Kumok, loc. cit., p. 179.
64. S.I. Nikolaev, loc. cit., p. 15.
65. I. Šimko, loc. cit., pp. 252-254.
66. *Ibidem*, p. 254.
67. M.V. Kumok, loc. cit., p. 179.
68. I. Šimko, loc. cit., pp. 272, 275.
69. British Library, *Treasure Minute Book*, vol. 27, pp. 162-163, şi *King's Warrant Book*, vol. 31, p. 190.
70. I. Buruma, *L'Anglomanie : une fascination européenne*, Paris, Bartillat, 1999, pp. 31-64.
71. F. Venturi, loc. cit., p. 555-556.
72. M.V. Kumok, loc. cit., p. 179.
73. D.K. Reading, *op. cit.*, pp. 278-279.
74. Cornelia Cîrstea, *Antioh Cantemir*, Craiova, Scrisul românesc, 1984, p. 23.
75. Douglas K. Reading, p. 152.
76. M.V. Kumok, loc. cit., p. 180.
77. *Ibidem*, p. 180.
78. Scrisoarea lui Antioh Cantemir adresată Lordului de Newcastle pe 17 mai 1735, The British Library, Newcastle Papers, Ms. Fr. 32787, f. 273 ; *Journal of the Commissionners for Trade and Plantations*, 27 mai 1736, pp. 109, 116.
79. M.V. Kumok, loc. cit., p. 181.
80. *Sočinenija*, II, p. 100.
81. Şt. Ciobanu, loc. cit., p. 441, *apud* V. Mihordea, *op. cit.*, p. 14.
82. M.V. Kumok, loc. cit., p. 180. La jumătatea anului 1737, *cf.* S.I. Nikolaev, loc. cit., p. 15.

83. *Cf. Recueil des instructions données aux ambassadeurs et ministres de France*, XXV, 2, *Angleterre*, vol. III, ed. J.J. Jusserand, III, Paris, ed. CNRS, 1965, p. 291.
84. I. Šimko, loc. cit., p. 275.
85. M.V. Kumok, loc. cit., p. 183.
86. British Library, *Calendar of Treasury Books and Papers. 1735-1738*, p. 607.
87. F. Venturi, loc. cit., pp. 546-548.
88. I. Šimko, loc. cit., p. 277.
89. *Ibidem*, p. 283.
90. Albert Vandal, *Louis XV et Élisabeth de Russie, étude sur les relations de la France et de la Russie au 18e siècle*, Paris, 1896, pp. 106-112; Francis Ley, *Le Maréchal de Münnich et la Russie au XVIIIe siècle*, Paris, Plon, 1959, pp. 70, 106.
91. Ch.-Philippe Luynes, *Mémoires...sur la Cour de Louis XV...*, V, Paris, Firmon-Didot, p. 177.
92. V. Mihordea, *op. cit.*, p. 21.
93. Ch.-Philippe Luynes, *op. cit.*, II, p. 257.
94. I. Šimko, loc. cit., p. 281.
95. Ch.-Philippe Luynes, *op. cit.*, II, p. 294.
96. *Ibidem*, V, p. 177.
97. I. Šimko, loc. cit., pp. 285-286.
98. *La France et la Russie au siècle des Lumières*, p. 56.
99. *Sočinenija*, II, p. 222.
100. *Sočinenija*, II, pp. 105-106.
101. Gr. Lozinski, «Le Prince Cantemir et la police parisienne (1741)», *Le Monde slave*, 1925, nr. 2, p. 233.
102. F.Ja. Prijma, *Russkaja literatura na zapade*, Leningrad, Nauka, 1970, p. 20.
103. Gr. Lozinski, «Trois épisodes de l'ambassade de Cantemir à Paris», *Le Monde slave*, 1925, nr. 3, p. 418.
104. *Sočinenija*, II, pp. 180, 219-222.
105. I. Šimko, loc. cit., p. 313.
106. *Ibidem*, p. 286.
107. Gr. Lozinski, «Le Prince Cantemir et la police parisienne (1741)», p. 239.
108. Ch.-Philippe Luynes, *op. cit.*, IV, p. 190.
109. A se vedea în acest sens: *Lettres de M. de Marville, lieutenant général de police au ministre Maurepas (1742-1747)*, I, Paris, 1896, pp. 57, 76-78, 81-82.
110. Gr. Lozinski, loc, cit., pp. 233-239.
111. L.N. Majkov, loc. cit., p. 426; *Sočinenija*, II, p. 157.
112. *Sočinenija*, II, pp. 168, 209.
113. E. Münnich, *op. cit.*, p. 107.
114. Francis Ley, *op. cit.*, p. 110.
115. V. Mihordea, *op. cit.*, p. 19.
116. Albert Vandal, *Une Ambassade française en Orient sous Louis XV. La Mission du marquis de Villeneuve (1728-1741)*, Paris, 1887.
117. *Sočinenija*, II, p. 181.
118. Francine-Dominique Liechtenhan, *La Russie entre en Europe: Élisabeth Ire et la succession d'Autriche, 1740-1750*, Paris, ed. CNRS, 1997, p. 110.
119. F.Ja. Prijma, *op. cit.*, p. 22.
120. M.V. Kumok, loc. cit., p. 183.
121. I. Šimko, loc. cit., p. 288.
122. S.I. Nikolaev, loc. cit., 1999, pp. 5-21. Cronologia numirilor pune cîteva probleme: alte surse fixează momentul în 1738, pe 12 august 1741 (*Sočinenija*, II, p. 196), şi vorbesc

despre o reconfirmare, sub Elisabeta, în 1742. Scrisoarea din 15 ianuarie 1742 către sora lui menţionează numirea în calitate de consilier secret şi ambasador : în această din urmă calitate se înfăţişează el în faţa regelui cu scrisorile de acreditare (I. Šimko, loc. cit., pp. 293-294).

123. F.-D. Liechtenhan, *op. cit.*, p. 194. În tabelul rangurilor, calitatea de ministru plenipotenţiar îl situa pe Antioh la acelaşi nivel cu locotenenţii generali şi consilierii privaţi, *ibidem*, p. 169.
124. I. Šimko, loc. cit., pp. 295, 297, 306.
125. M.I. Radovskij, *op. cit.*, pp. 55-56.
126. *Sočinenija*, II, p. 214.
127. I. Šimko, loc. cit., p. 294.
128. *Ibidem*, pp. 299-301.
129. V. Mihordea, *op. cit.*, p. 22.
130. Ch.-Philippe Luynes, *op. cit.*, V, p. 438.
131. Această opinie este preluată, două secole mai tîrziu, de Marcelle Ehrhard, care apreciază că Antioh nu a acţionat pentru destinderea relaţiilor cu Franţa, manifestîndu-şi preferinţa pentru Anglia (E., p. 172).
132. I. Šimko, loc. cit., p. 289.
133. Marina-Stefani Mantovanelli, «Jacopo Amigoni : un inedita testimonianza europea nel carteggio di un artista veneziano», *Paragone/Arte*, 51, 2000, nr. 32, p. 63.
134. *Reljacij Kn. A.D. Kantemira iz Londona, 1732-1733*, g., ed. V.N. Aleksandrenko, Moscova, I-II, 1892-1893.
135. François de Callières, *De la manière de négocier avec les souverains*, ed. Alain Pekar Lempereur, Geneva, Droz, 2002, p. 50.
136. Claire Béchu, «Les Ambassadeurs français au XVIIIe siècle : fonction et carrière», în *L'Invention de la diplomatie : Moyen Age – Temps modernes*, coord. Lucien Bély, Paris, PUF, 1998.

Capitolul 12

137. M.V. Kumok, loc. cit., p. 182.
138. M.I. Radovskij, *op. cit.*, p. 40.
139. Pentru ediţia lucrării originale în italiană, a se vedea Francesco Locatelli Lanzi, *Lettere dalla Moscovia, 1733-1734*, ed. Maria Chiara Pesenti, Bergamo, Pierluigi Lubrina Editore, 1991.
140. L. Ivanov, *op. cit.*, p. 254.
141. *Sočinenija*, II, pp. 100-102.
142. Francine-Dominique Liechtenhan, *Les Trois christianismes et la Russie : les voyageurs occidentaux face à l'Église orthodoxe russe, XVe-XVIIIe siècle*, Paris, Ed. CNRS, 2002, pp. 138-141.
143. Eadem, *La Russie entre en Europe...*, 1997, pp. 82-86.
144. *Sočinenija*, II, p. 206.
145. Scrisori şi documente copiate la Sankt Petersburg, BNF, NAF 4820, f. 145-146.
146. Scrisoare din 13 ianuarie 1739, *apud La France et la Russie au siècle des Lumières*, p. 442.
147. F.Ja. Prijma, *op. cit.*, pp. 39-47.
148. Claude-Joseph Dorat, *Amilka, ou Pierre le Grand*, Paris, 1767, p. 151.
149. M.V. Kumok, loc. cit., p. 182 ; F. Venturi, loc. cit., pp. 550-551.
150. S. Androssov, loc. cit., p. 55, nota 41.

151. F.Ja. Prijma, *op. cit.*, p. 38.
152. G.S. Smith, «An Unknown translated Panegyric Poem of 1737: Michael Maittaire and Prince Antiokh Kantemir», *Slavonic and East European Review*, 55, 1977, nr. 2, pp. 161-171.
153. F.Ja. Prijma, *op. cit.*, pp. 17-18.
154. *Œuvres du comte d'Algarotti*, vol. VII, Berlin, 1772, p. 126.
155. S-a dovedit că traducerea franceză a acestei fraze este inexactă, *cf.* Vladimir Berelowitch, «Europe ou Asie? Saint-Pétersbourg dans les relations de voyage occidentaux», în *Le Mirage russe au XVIIIe siècle*, ed. Serghei Karp, Larry Wolff, Ferney-Voltaire, Centre international d'étude du XVIIIe siècle, 2001, p. 57, nota 1.
156. *Ibidem*, pp. 64 şi 95.
157. F.Ja. Prijma, *op. cit.*, pp. 47-57.
158. Xavier de Courville, *Un Apôtre de l'art du théâtre au XVIIIe siècle*, III, Paris, Librairie théâtrale, 1958, p. 76.
159. M.I. Radovskij, *op. cit.*, p. 52.
160. F.Ja. Prijma, *op. cit.*, p. 5.
161. M.I. Radovskij, *op. cit.*, p. 49.
162. Élisabeth Badinter, *Les Passions intellectuelles. I. Désirs de gloire. 1735-1751*, Paris, Fayard, 1999, p. 51.
163. M.I. Radovskij, *op. cit.*, p. 51.
164. Valentin Boss, *Newton and Russia. The early Influence: 1698-1796*, Cambridge (Mss.), Harvard University Press, 1972, p. 153.
165. *Ibidem*, pp. 72-73.
166. M.I. Radovskij, *op. cit.*, pp. 44-47.
167. Cesare G. De Michelis, «Storie di spionaggio del XVIII secolo: in margine al rapporto di A. Kantemir con i fratelli Guasco», *Annali del Dipartimento di studi dell'Europa orientale. Sezione storico-politico-sociale*, 4-5, 1982-1983, p. 101.
168. El va avea ulterior ocazia de a participa la expediţia de la Orenburg alături de Tatişcev, *cf.* D.K. Reading, *op. cit.*, pp. 239-240.
169. R.J. Morda Evans, «Recruitment of British personnel for the Russian Service. 1734-1738», *Mariner's Mirror*, 47, 1961, pp. 126-137; Anthony Cross, *By the Banks of the Neva: chapters from the lives and careers of the British in eighteenth-century Russia*, Cambridge, Cambridge University Press, 1997, pp. 179-182, 335.
170. C.G. De Michelis, loc, cit., pp. 96, 106, 109; *Sočinenija*, II, p. 148.
171. Anthony Cross, *op. cit.*, pp. 134, 229.
172. M.I. Radovskij, *op. cit.*, p. 40.

Capitolul 13

173. Patrick Barbier, *Farinelli: le castrat des Lumières*, Paris, Grasset, 1994.
174. I. Šimko, loc. cit., p. 277.
175. Capitolul 15, «Viaţa sentimentală, capătul vieţii».
176. Marina-S. Mantovanelli, loc. cit., pp. 69, 79-80.
177. După Marc David-Calvet, *Farinelli: mémoires d'un castrat*, Paris, Perrin, 1994, p. 104.
178. Gr. Lozinski, loc. cit., pp. 237-238.
179. F.Ja. Prijma, *op. cit.*, p. 55.
180. Ida Frances Treat, *Un Cosmopolite italien du XVIIIe siècle: Francesco Algarotti*, Trévoux, 1913.

181. Jean-Bernard Le Blanc, *Lettres d'un Français...*, Haga, 1745, p. 271 ; Hélène Monod-Cassidy, *Un Voyageur philosophe au XVIIIe siècle : l'abbé Jean-Bernard Le Blanc*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1941.
182. Jean-François Marmontel, *Mémoires*, Paris, Mercure de France, 1999.
183. *Lettres familières du Président de Montesquieu à divers amis d'Italie*, Roma, 1767, p. 64.
184. Jean Verwaest, «Un Hobereau de Saintonge, Louis Guinot, seigneur de Monconseil», fără dată şi loc.
185. F.Ja. Prijma, *op. cit.*, p. 17.
186. M.P. Alekseev, «Montesk'e i Kantemir», *Vestnik leningradskogo universiteta, serija obščestvennyh nauk*, 1955, nr. 6, pp. 55-56.
187. A. Pippidi, *Byzantins, Ottomans, Roumains*, pp. 347-354.
188. Louis Desgraves, Catherine Volpilhac-Auger, *Catalogue de la bibliothèque de Montesquieu à La Brède*, Oxford, Voltaire Foundation, 1999, pp. 388-389.
189. *Œuvres complètes de Montesquieu*, ed. André Masson, III, Paris, Nagel, 1955, pp. 1018 şi 1048.
190. *Ibidem*, p. 1526.
191. Jean Ehrard, «Les Œuvres complètes de Montesquieu au XVIIIe siècle», în *Éditer Montesquieu au XVIIIe siècle*, coord. Louis Desgraves, Bordeaux, Société des bibliophiles de Guyenne, 1999, p. 132. Ediţia *Operelor* lui Montesquieu apărută în colecţia Pléiade nu publică *Lettres familières*.
192. *Les Œuvres complètes de Voltaire*, ed. Th. Besterman, vol. 90, p. 344.
193. *Ibidem*, p. 344.
194. Valentin Boss, *op. cit.*, 1972, pp. 72-73, 121.
195. *Apud* S. Androssov, loc. cit., p. 42.
196. *Catalogue de la bibliothèque de feu M. le prince Cantemir*, Paris, 1745.
197. V. Mihordea, *op. cit.*, p. 32.
198. M.P. Odesskij, «Kantemir i Poup», *Prometej*, Moscova, 1990, nr. 16, p. 251.
199. A se vedea subcapitolul «Desăvîrşitul ambasador», capitolul II, «Un ambasador rus la Londra şi la Paris».

Capitolul 14

200. Valentine J. Boss, «Kantemir and Rolli-Milton's *Il Paradiso perduto*», *Slavic Review*, 1962, pp. 441-455 ; Ernest J. Simmons, *English Literature and Culture in Russia. 1553-1840*, Cambridge Mss., 1935, p. 69.
201. Cornelia Cîrstea, *op. cit.*, p. 50.
202. Il'ja Serman, «Antioh Kantemir i Frančesco Al'garotti», *XVIII vek*, 21, 1999, pp. 55-59.
203. Cornelia Cîrstea, *op. cit.*, p. 81.
204. Marcelle Ehrhard, «La satire 'De l'éducation' de A.D. Kantemir», *Revue des études slaves*, 38, 1961, pp. 78-79.
205. B.O. Unbegaun, *La Versification russe*, Paris, Librairie des cinq continents, 1958, pp. 24-27, 83.
206. L.N. Kopanica, «Poetika satiričeskih proizvedenij F. Prokopoviča i A. Kantemira i intermedii pervoj poloviny XVIII v.», *Voprosy russkoj literatury*, 1985, vol. I, p. 31.
207. F.Ja. Prijma, *op. cit.*, p. 10 ; G., p. 280.
208. R. Silbajoris, *Russian versification. The Theories of Trediakosvkij, Lomonosov and Kantemir*, New York, Londra, Columbia University Press, 1968, p. 66.
209. R.J. Morda Evans, «Antiokh Kantemir and his first biographer and translator», *The Slavonic and East European Review*, 37, 1958, nr. 88, pp. 184-195.

210. C.G. De Michelis, loc. cit., p. 94.
211. N.A. Kopanev, «O Pervyh izdanijah satir A. Kantemira», *XVIII vek*, 15, 1986, p. 151.
212. Publică în plus un *Handlexicon oder kurgefasstes Wörterbuch der schönen Wissenschaften und freyen Künste zum Gebrauch der Liebhaber derselben* (Leipzig, 1760) cu un articol despre Antioh. *Cf.* R.J. Morda Evans, «Antiokh Kantemir and his German translators», *The Slavonic and East European Review*, 36, 1957, nr. 86, p. 153.
213. R.J. Morda Evans, loc. cit., p. 158.
214. Gr. Lozinski, loc. cit., p. 240.
215. M.I. Radovskij, *op. cit.*, pp. 81-82.
216. *Sočinenija*, II, p. 440.
217. R. Silbajoris, *op. cit.*, p. 66.
218. *Ibidem*, p. 27.
219. Capitolul 10, „A scrie şi a traduce: în căutarea unui destin literar", subcapitolul «În căutarea originalităţii».
220. *Russko-francuzskij slovar'Antioha Kantemira*, I, pp. X-XI.
221. *Sočinenija*, II, p. 325.
222. B.A. Gradova, «Rukopisi A.D. Kantemira», în *Istočniki po istorii otečestvennoj kul'tury v sobranijah i arhivah otdela rukopisej i redkih knig*, Leningrad, 1983, p. 24.
223. M.I. Radovskij, *op. cit.*, p. 75.
224. *Ibidem*, pp. 76 şi 79.
225. *Sočinenija*, I, pp. 385-386.
226. A.A. Makarov, «Vzgljad A.S. Puškina na A.D. Kantemira», în Andrej S. Kurilov (ed.), *Antioh Kantemir i russkaja literatura*, Moscova, Nasledie, 1999, p. 273.
227. *Œuvres du Cte Algarotti*, vol. VII, Berlin, G.-J. Decker, 1772, p. 125.
228. *Ibidem*, VI, pp. 57, 123.
229. Dorina Duzinchevici, «Două scrisori inedite de la Antioh Cantemir», *Studii şi cercetări de bibliologie*, 13, 1973, p. 256.
230. Voltaire, *Dialogues et anecdotes philosophiques*, ed. Garnier Frères, Paris, 1966, p. 294.
231. Roger Marchal, *Fontenelle à l'aube des Lumières*, Paris, H. Champion, 1997.
232. Valentin Boss, *Newton and Russia*, pp. 116-127.
233. M.I. Radovskij, *op. cit.*, p. 63.
234. *Œuvres du Cte Algarotti*, vol. I, p. 392.
235. Capitolul final, „Aventura europeană a *Istoriei Imperiului Otoman*".
236. Virgil Cândea, «La Vie du prince Dimitrie Cantemir écrite par son fils Antioh», loc. cit., p. 204.
237. *Ibidem*, p. 206.
238. M. Baracchi Bavagnoli, *op. cit.*, pp. 121-122.
239. H. Grasshoff, «Kantemir and Fénelon», *Zeitschrift für Slawistik*, 1958, 3, pp. 369-383.
240. *Sočinenija*, II, p. 432.
241. B.A. Gradova, loc. cit., p. 22.
242. I. Šimko, loc. cit., p. 274.
243. *Ibidem*, pp. 327 şi urm.

Capitolul 15

244. I. Šimko, loc. cit., p. 287. L. Ivanov, *op. cit.*, p. 201.
245. *Ibidem*, p. 273.
246. *Ibidem*, p. 276.
247. I. Šimko, loc. cit., p. 287; L. Ivanov, *op. cit.*, pp. 189, 191.

248. L. Ivanov, *op. cit.*, p. 202.
249. I. Šimko, loc. cit., pp. 286-287, 320.
250. V. Mihordea, *op. cit.*, p. 22.
251. L. Ivanov, *op. cit.*, p. 204.
252. *Ibidem*, pp. 214, 218.
253. S. Androssov, loc. cit., p. 48.
254. *Œuvres complètes de Montesquieu*, III, p. 1018.
255. Ferdinand Hoefer (coord.), *Nouvelle biographie générale*, XIX, Paris, 1857, p. 864.
256. Marina-S. Mantovanelli, loc. cit., p. 68.
257. *Œuvres complètes de Montesquieu*, ed. André Masson, III, Paris, 1955, p. 1048.
258. L. Ivanov, *op. cit.*, p. 189.
259. I. Šimko, loc. cit., p. 295.
260. *Sočinenija*, II, p. 92.
261. *Sočinenija*, II, p. 95.
262. L. Ivanov, *op. cit.*, p. 233.
263. *Ibidem*, pp. 232-233.
264. *Ibidem*, p. 234.
265. Ch.-Philippe Luynes, *op. cit.*, V, p. 438.
266. L. Ivanov, *op. cit.*, p. 237.
267. A se vedea şi I. Šimko, loc. cit., p. 312.
268. *Œuvres complètes de Montesquieu*, ed. André Masson, III, Ed. Nagel, 1955, pp. 1018 şi 1048.
269. I. Šimko, loc. cit., pp. 311-312, 369.
270. *Ibidem*, pp. 320-322.
271. R.M. Bajburova, «Novopostroennyj derevjannyj dom 1745 g. v Caricyne byvšej Černoj Grjazi», *Pamjatniki kul'tury... 1990*», Moscova, Krug', 1992, pp. 424-434; *idem*, «Bogatyj dvorjanskij dom 40-h godov XVIII veka. Vnutrennee ustrojstvo, ubranstvo, vešči. Na primere domov brat'ev Kantemirov», *Pamjatniki kul'tury... 1994*, Moscova, Nauka, 1996, pp. 409-440.
272. I. Šimko, loc. cit., pp. 264, 354.
273. P. Cernovodeanu, «Cînd a murit Antioh Vodă», se găseşte la adresa de internet http://www.itc.ro/history/archive/mi1998/current9/mi79/htm.
274. L. Ivanov, *op. cit.*, p. 233; I. Šimko, loc. cit., p. 208.
275. A.A. Demskaja, loc. cit., p. 38.
276. *La France et la Russie au siècle des Lumières*, 1986, p. 176.
277. A jucat un rol în luarea puterii de către Ana, în 1730, şi il admira mult pe Antioh, A.A. Demskaja, loc. cit. p. 37.
278. D. Bantisch-Kamensky, *op. cit.*, p. 389.
279. A.A. Demskaja, loc. cit., pp. 39-40.
280. Edmond de Goncourt, *Mademoiselle Clairon: d'après ses correspondances et les rapports de police de son temps*, Paris, Slatkine, 1986, pp. 101-102.
281. *Ibidem*.
282. A.A. Demskaja, loc. cit., pp. 41-44.
283. *Ibidem*, p. 257.

Capitolul 16

284. Andrei Pippidi, «Introducere», *Viaţa*, p. 43.
285. M.I. Radovskij, *op. cit.*, p. 47.

286. Dorina Duzinchevici, loc. cit., p. 254.
287. M.I. Radovskij, *op. cit.*, p. 23.
288. V.J. Boss, «Kantemir and Rolli-Milton's *Il Paradiso perduto*», pp. 441-455.
289. Hugh Trevor-Roper, «Dimitrie Cantemir's *Ottoman History* and its reception in England», *Revue roumaine d'histoire*, 24, 1985, p. 55.
290. *Ibidem*, p. 58.
291. Christiane Berkvens-Stevelinck, Jeroom Vercruysse, *Le Métier de journaliste au dix-huitième siècle. Correspondance entre Prosper Marchand, Jean Rousset de Missy et Lambert Ignace Douxfils*, Oxford, The Voltaire Foundation, 1993.
292. Cernovodeanu, 1974, p. 512.
293. *Lettres d'un Français*, Haga, 1745. A se vedea scrisoarea 63, p. 355 (şi scrisorile 76, 85).
294. H. Trevor-Roper, loc. cit., p. 57.
295. Gr. Ploeşteanu, «Alte ecouri europene ale operei lui Dimitrie Cantemir», *Vatra*, 1986, nr. 2.
296. Gibbon, *Histoire du déclin et de la chute de l'empire romain*, II, Paris, Laffont, 1983, p. 1055.
297. *The Works of Sir William Jones*, II, Londra, 1807, pp. 463-464.
298. Gr. Ploeşteanu, «Noi contribuţii privind receptarea *Istoriei Imperiului Otoman* de Dimitrie Cantemir», *Studia Universitatis Petru Maior. Historia*, 3, 2003, p. 99.
299. Joseph de Hammer, «Sur l'histoire ottomane du prince Cantemir», *Journal* asiatique, ianuarie-iunie, 1824, p. 32.
300. Şt. Lemny, *Jean-Louis Carra, 1742-1793, parcours d'un révolutionnaire*, Paris, L'Harmattan, 2000, p. 88.
301. Johann J. Winckelmann, *Briefe*, ed. Walther Rehm, II, Berlin, 1954, pp. 237, 458.
302. Frederick G. Whelan, *Edmund Burke and India: Political Morality and Empire*, Pittsburgh (Pa.), University of Pittsburgh Press, 1996.
303. *The Writings and Speeches of Edmund Burke*, vol. VI. *India: The Launching of the Hastings Impeachment, 1786-1788*, ed. P.J. Marshall, Oxford, Clarendon Press, 1991, pp. 475-479.
304. F.P. Lock, *Edmund Burke*, vol. II, *1784-1797*, Oxford, Clarendon Press, 2006, p. 162.
305. Caricatura poate fi văzută în baza de date de la British Library, la adresa: http://www.imagesonline.bl.uk/
306. E. Forgues, «La Caricature en Angleterre. 1710-1855», *Revue britannique*, volumul XXV, 1855, nr. 1-2, pp. 145-202.
307. Lord Byron, *Don Juan*, trad. în franceză de Benjamin Laroche, Paris, Massot, 1994, cînturile V şi VI.
308. G. Ciorănescu, «La Contribution de Démetre Cantemir aux études orientales», p. 226-228.
309. Victor Hugo, *Œuvres complètes. Philosophie. II, William Shakespeare*, Paris, 1882, pp. 429-432.
310. Frédéric Barbier, «Autopsie d'une façade», în *Des Palais pour les livres: Labrouste, Sainte-Geneviève et les bibliothèques*, coord. Jean-Michel Leniaud, Paris, Maisonneuve, 2003, pp. 83-93.
311. A.A. Makarov, loc. cit., pp. 270-279.
312. http://english.pravda.ru/region/2003/02/11/43249.html

BCU CLUJ / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Bibliografie selectivă

Lista de mai jos nu inventariază decît o parte din lucrările privitoare la viaţa şi opera celor doi Cantemireşti, mai ales pe cele care reprezintă o contribuţie directă din perspectiva analitică a acestei lucrări. Bibliografia nu conţine lucrări de sinteză (istorii generale ale ţărilor respective, istorii ale istoriografiei, istorii ale literaturii române sau ruse, istorii ale muzicii otomane etc.), cu excepţia unor titluri de referinţă, care marchează un eveniment în cercetare sau care au oferit un suport special pentru studiul nostru. Pentru referinţe mai ample, a se vedea bibliografiile realizate de Mariana Iova (*Dimitrie Cantemir, domnitor român şi savant de reputaţie mondială*, Bucureşti, Biblioteca Centrală de Stat, 1973), I.D. Lăudat şi Lenuţa Drăgan (*Dimitrie Cantemir. 1673-1723. Biobibliografie*, Biblioteca Universitară din Iaşi, 1973), C. Şerban (a se vedea infra, 1973), Andrei Eşanu (coordonator), *Neamul Cantemireştilor. Bibliografie*, Pontos, Chişinău, 2010, I.K. Madan (*Dmitrij Kantemir. 1673-1723*, Chişinău, 1973), Irina Spitina (*Cantemiriana Bibliotecii M.V. Lomonosov*, Chişinău, 2004).

Alte referinţe la tema noastră se află în bibliografiile privind ansamblul istoriei sau literaturii secolului al XVIII-lea : *Bibliografia istorică a României*. VIII. 1989-1994, Bucureşti, Ed. Academiei, 1996, şi IX. 1994-1999, Cluj-Napoca, 2000 ; Ştefan Lemny, *Românii în secolul XVIII. O bibliografie*, I, Iaşi, Ed. Universităţii «Al.I. Cuza», 1988 ; V.P. Stepanov, Jo.V. Stennik, *Istorija russkoj literatury XVIII veka. Bibliografičeskij ukazatel'*, Leningrad, Nauka, 1968 ; Tatiana Fessenko, *Eighteenth century Russian publications in the Library of Congress, a catalogue*, Washington, Government Printing Office, 1961 ; Philip Clendenning, Roger Bartlett, *Eighteenth Century Russia : a selected bibliography of works published since 1955*, Newtonville Mass., 1981 ; A.G. Cross, G.S. Smith, *Eighteenth-Century Russian Literature, Culture and Thought : a Bibliography of English-Language Scholarship and Translations*, Newtonville, Oriental research partners, 1984.

Bibliografia cuprinde lucrări publicate pînă în 2006.

Publicarea ediţiei româneşti ne oferă ocazia să semnalăm doar cîteva din contribuţiile mai importante apărute în ultimii ani.

Ediţii ale operelor lui Dimitrie Cantemir

N.B. Caracterele îngroşate indică forma prescurtată a titlurilor citate în carte.

Cartea ştiinţei muzicii, ed. Eugenia Popescu-Judeţ, Bucureşti, Ed. muzicală, 1973.

Mic compendiu asupra întregii învăţături a logicii, ed. D. Sluşanschi, Bucureşti, Ed. Ştiinţifică, 1995.

Descrierea Moldovei, ed. Gh. Guţu, Ed. Academiei, 1973.

Divanul, ed. Virgil Cândea, Bucureşti, Ed. Academiei, 1974.

Demetrii Cantemirii Incrementorum et decrementorum Aulae othomannicae libri tres = Creşterile şi descreşterile Imperiului Otoman, ed. Virgil Cândea, Bucureşti, Roza Vînturilor, 1999.

HEO = *Histoire de l'Empire Othoman, où se voyent les causes de son agrandissement et de sa décadence...* par S.A.S. Démétrius Cantimir. Traduite en françois par M. de Jonequières, 2 vol., Paris, J.-N. Le Clerc, 1743.

Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor, ed. Stela Toma, I-II, Bucureşti, Minerva, 1999.

Istoria ieroglifică, ed. Stela Toma, Bucureşti, Ed. Academiei, 1973.

Scurtă povestire despre stîrpirea familiilor lui Brîncoveanu şi a Cantacuzinilor. Memorii către Petru cel Mare (1717 şi 1718), ed. Paul Cernovodeanu în colab. cu Emil Lazea, M. Carataşu, Bucureşti, Ed. Academiei, 1996.

Metafizica, ed. Nicodim Locusteanu, Bucureşti, Ancora, 1928.

De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus si Historia moldo-vlachica, ed. Dan Sluşanschi, Bucureşti, Ed. Academiei, 1983.

Panegiricul lui Petru cel Mare (1714), ed. P. Cernovodeanu, M. Carataşu, Alvina Lazea, *Archaeus. Studies in history of regions*, 5, 2001, nr. 1-2, pp. 105-138.

The Salvation of the Wise Man and the Ruin of the Sinful World, ed. Ioana Feodorov, Bucureşti, Ed. Academiei, 2006.

Sistemul sau întocmirea religiei muhammedane, ed. Virgil Cândea, Bucureşti, Ed. Academiei, 1987.

Viaţa lui Constantin Cantemir zis cel Batrîn, domnul Moldovei, ed. Dan Sluşanschi şi Ilieş Câmpeanu, Bucureşti, Ed. Academiei, 1996.

Ediţii ale operelor lui Antioh Cantemir

Russko-francuzskij slovar' Antioha Kantemira, I-II, ed. E. Babaeva, Moscova, Azbukovnik, 2004.

Satire (ediţii ruseşti şi străine)

Sobranie stihotvorenij, Leningrad, Sovjetskij pisatel' 1956.

Satyres de Monsieur le prince Cantemir avec l'histoire de sa vie, traducere în franceză, Londra, J. Nourse, 1749.

Satire I, traducere de Jeannette Eyre, *Slavonic and East European Review*, 21, 1943, nr. 1, pp. 1-5.

Satire şi alte poetice compuneri, traducere de Alecu Donici şi Costache Negruzzi, Iaşi, Podu Vechiu, 1858 (1844).

Stihuri, traducere de Virgil Teodorescu, Bucureşti, Ed. pentru literatură universală, 1966.

«Im Chaos aber blüht der Geist...». Satiren, München, C.H. Beck, 1983.

Sočinenija, pis'ma i izbrannye perevody knjazja Antioha Dmitrieviča Kantemira, ed. P.A. Efremov, I-II, Sankt Petersburg, I.I. Glazunov, 1867-1868.

Manuscrise

Biblioteca Naţională a Franţei. Manuscrise. NAF 4820, Lettres et documents copiés a Saint-Pétersbourg

British Library. *Treasure minute book.*

British Library. *King's warrant book.*
British Library. Newcastle papers. Ms. Fr. 32787, f. 273.
British Library. *Journal of the commissionners for trade and plantations.*

Studii şi documente

*** *300 de ani de la apariţia celei dintîi cărţi româneşti de filozofie,* Divanul *de Dimitrie Cantemir, Analele ştiinţifice ale Universităţii «Al.I. Cuza» din Iaşi. Filozofie*, 46, 1999.
*** *300 de ani de la naşterea lui Dimitrie Cantemir. Sesiunea ştiinţifică Dimitrie Cantemir*, Bucureşti, Ed. Academiei, 1974.
*** *Catalogue de la bibliothèque de feu M. le prince Cantemir*, Paris, 1745.
*** *Dimitrie Cantemir, 1673-1723 : ein bedeutender Gelehrter an der Schwelle zur Frühaufklärung*, Berlin, Akademie Verlag, 1974.
*** *Dimitrie Cantemir (1673-1723), principe român şi cărturar european*, Iaşi, Trinitas, 2003.
*** *Enfants de langue et drogmans* : expoziţie, Palais de France, Istanbul, 25 mai-18 iunie 1995, Istanbul, Yapi Kredi,1995.
*** *La France et la Russie au siècle des Lumières : relations culturelles et artistiques de la France et de la Russie au XVIIIe siècle : Galeries nationales du Grand Palais, 20 novembre 1986-9 février 1987*, Association française d'action artistique, Paris, 1986.
*** *Ličnye arhivnye fondy v gosydarstvennyh hraniliščah SSSR*, I-II, Moscova, 1962.
*** *Materialy naučnoj konferencii kišinevsko gosouniversiteta, posveščjonnoj 300-letijov ot dnja roždenija Dmitrija Kantemira. 1673-1973 gg.*, Chişinău, 1974.
*** *Recueil des instructions données aux ambassadeurs et ministres de France*, Paris, Alcan, apoi Ed. CNRS, 1884-.
*** *Sbornic imperatorskogo Russkogo istoricesoago obscestva*, Sankt Petersburg, 1867-1916.

Abbasov (A.M.), Golovina (L.A.), *Kraj Kantemirovskij*, Voronež, 1995.
Afanas'jev (E.L.), «A.D. Kantemir i M.V. Lomonosov : dva načala novoj russkoj literatury», în Kurilov, 1999 (a se vedea infra), pp. 182-197.
Aleksandrenko (V.N.), *K biografii kn. A.D. Kantemira*, Varşovia, 1896.
— *Reljacij Kn. A.D. Kantemira iz Londona, 1732-1733 g.*, Moscova, I-II, 1892-1893.
Alekseev (M.P.), «Montesk'e i Kantemir», *Vestnik leningradskogo universiteta, serija obščestvennyh nauk*, 1955, nr. 6, pp. 55-78.
— «'Proroče rogatyj' Feofana Prokopoviča», *Iz istorii russkih literaturnyh otnošenij XVIII-XX vekov*, Moscova-Leningrad, Akademii Nauk, 1959, pp. 17-43.
Alexandrescu (Vlad), «Un manuscrit inédit et inconnu de Démètre Cantemir. *L'Épître dédicatoire* du traité *Sacro-sanctae scientiae indepingibilis imago*», *Archaevs*, Bucureşti, 7, 2003, nr. 3-4, pp. 241-265.
Alexandrescu-Dersca Bulgaru (M.M.), «Dimitrie Cantemir, istoric al Imperiului Otoman», *Studii*, 26, 1973, nr. 5, pp. 971-989.
Algarotti (Francesco), *Le Newtonianisme pour les dames*, Paris, 1739.
— *Lettres ... sur la Russie*, Londra, 1769.
— *Œuvres du comte d'Algarotti*, Berlin, 1772.
Andronic (Alexandru), «În legătură cu o lucrare atribuită lui Dimitrie Cantemir», *Muzeul Naţional*, Bucureşti, 6, 1982, pp. 167-170.

Androssov (Sergej), «Jacopo Amigoni e Antioch Kantemir : Nuovi materiali per il soggiorno inglese del pittore», *Paragone/Arte*, 51, 2000, nr. 32 (605), pp. 40-55.

Anisimov (E.V.), *The Reforms of Peter the Great : Progress through Coercion in Russia*, Londra, M.E. Sharpe, 1993.

— *Rossija bez Petra*, Sankt Petersburg, Lenizdat, 1994.

— *Gosudarstvennye preobrazovanija I samoderžavie Petra Velikogo XVIII veka*, Sankt Petersburg, 1997.

— *Five empresses : court life in eighteenth-century Russia*, Westport (Conn.), Praeger, 2004.

Antonov (V.V.), «Rjadom s Mramornym. K istori osobnjaka Kantemira», *Nevskij arhiv*, 2, Moscova – Sankt Petersburg, Atheneum – Feniks, 1995, pp. 237-241.

Astrahanskij (V.S.), Malinovskij (K.V.), «Neopublikovannoe pis'mo i spisok knig V.N. Tatiščeva 18 oktjabrja 1731 g.», *XVIII vek*, 15, 1986, pp. 161-169.

Avril (Philippe d'), *Voyage d'Orient*, Paris, 1691.

Avtuhovič (T.E.), «Ob avtorstve 'Metaphrasis Ps. 36' i 'Metaphrasis Ps. 72'», *XVIII vek*, 15, 1986, pp. 154-160.

Babaeva (E.)., «Slavjano-francuzskij leksikon A. Kantemira», *Voprosy jazykoznanija*, Moscova, 1996, nr. 1, pp. 136-153.

Babij (A.I.), *Dmitrij Kantemir*, Moscova, Mysl', 1984.

Babinger (Franz), *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Leipzig, O. Harrassowitz, 1927.

— *Gottlieb Siegfried Bayer (1694-1738), ein Beitrag zur Geschichte der morgenländischen Studien im 18. Jahrhundert*, München, 1915.

— *Izvoarele turceşti ale lui Dimitrie Cantemir*, Bucureşti, 1942.

Bacqué-Grammont (Jean-Louis) [*et al.*], *Représentants permanents de la France en Turquie (1536-1911)...*, Istanbul şi Paris, Isis, 1991.

Badinter (Élisabeth), *Les Passions intellectuelles*, I-III, Paris, Fayard, 1999-2007.

Bajburova (R.M.), «Novopostroennyj derevjannyj dom 1745 g. v Caricyne, byvšej Černoj Grjazi», *Pamjatniki kul'tury. Novye otkrytija. Pis'mennost'. Iskusstvo. Arhjeologija. Ežegodnik 1990 = Monuments of culture. New discoveries*, Moscova, Krug', 1992, pp. 424-434.

— «Bogatyj dvorjanskij dom 40-h godov XVIII veka. Vnutrennee ustrojstvo, ubranstvo, vešči. Na primere domov brat'ev Kantemirov», *ibidem. Ežegodnik 1994*, Moscova, Nauka, 1996, pp. 409-440.

Bantisch-Kamensky (Dmitr), *Illustrations de la Russie, ou Galerie des personnages les plus remarquables de cet Empire sous le règne de Pierre le Grand*, ed. a 2-a, Paris, Moutardier, 1829.

Baracchi Bavagnoli (Mietta), *Le Origini del poema epico russo : La «Petrida» di Antioch Kantemir*, Guerini e associati, Milano, 1990.

— «Dimitrie Cantemir academician», *Revista de filozofie*, 13, 1966, nr. 8, pp. 1001-1009.

Barbier (Frédéric), «Autopsie d'une façade», în *Des Palais pour les livres : Labrouste, Sainte-Geneviève et les bibliothèques*, coord. Jean-Michel Leniaud, Paris, Maisonneuve, 2003, pp. 83-93.

Barbier (Patrick), *Farinelli : le castrat des Lumières*, Paris, Grasset, 1994.

Bădărău (Dan), *Filozofia lui Dimitrie Cantemir*, Bucureşti, Editura Academiei, 1964.

Belkovec (L.P.), *Rossija v nemeckoj istoričeskoj žurnalistike XVIII v. G.F. Miller i A.F. Bjušing*, Tomsk, Izdatel'stvo Tomskogo universiteta, 1988.

Bellenger (Y.), «La Description de Paris dans la lettre d'un Sicilien, datée de 1692», *La découverte de la France au XVIIe siècle*, 9e Colloque de Marseille, Paris, Ed. CNRS, 1980, pp. 119-132.

Belousova (E.F.), «Vlijanie Dmitrija Kantemira na Antioha Kantemira», în Korbu, 1976, pp. 182-202.

Bergholz (Friedrich Wilhelm von), «Tagebuch, welches er in Russland von 1721 bis 1725 als holsteinischer Kammerjunker geführet hat», *Magazin für die neue Historie und Geographie*, Band 19, 1785, pp. 1-202 ; 20, 1786, pp. 330-592 ; 21, 1787, pp. 179-360 ; 22, 1788, pp. 425-552.

Berkvens-Stevelinck (Christiane), Vercruysse (Jeroom), *Le Métier de journaliste au dix-huitième siècle. Correspondance entre Prosper Marchand, Jean Rousset de Missy et Lambert Ignace Douxfils*, Oxford, The Voltaire Foundation, 1993.

Bespjatyh (U.N.), *Peterburg Anny Ioannovny v inostrannyh opisanijah : Vvedenie. Teksty. Kommentarii*, Sankt Petersburg, BLIC, 1997.

Bîrsan (Cristina), «Demetre Cantemir – Paul Rycaut : interferences», *Synthesis*, Bucureşti, 29, 2002, pp. 55-64.

— *Dimitrie Cantemir and the islamic world*, Istanbul, Isis, 2004.

Black (Jeremy), *Robert Walpole and the Nature of Politics in Early Eighteenth-century Britain*, New York, St. Martin press, 1990.

Black (Joseph L.), *G.-F. Müller and the Imperial Russian Academy*, Kingston, Montreal, 1986.

Blanc (Simone), *Un Disciple de Pierre le Grand dans la Russie du XVIIIe siècle, V.N. Tatiščev*, I-II, Lille, 1972.

Blin de Sainmore (Adrien-Michel-Hyacinthe), *Élite de poésies fugitives*, I-III, Londra, 1764-1769.

Boboc (Alexandru), «Leibniz und D. Cantemir : zur Leibniz-Rezeption in Rumänien», *Revue roumaine de philosophie*, 39, 1995, nr. 1-2, pp. 127-131.

Bobyne (G.E.), *Filosofskie vozzrenija Antioha Kantemira*, Chişinău, Ştiinţa, 1981.

Bochmann (Klaus), Dumbravă (Vasile), Hg., *Dimitrie Cantemir : Fürst der Moldau, Gelehrter, Akteur der europäischen Kulturgeschichte*, Leipzig, Leipziger Universitätverlag, 2008.

Bogdan (G.), «Zur Geschichte der drei moldauischen Fürsten Cantemir. Die Anfang der russischen Politik in den romänischen Fürstenthümern», *Romänische Jahrbuch*, Sibiu, 1894, pp. 145-161.

Bois (Jean-Pierre), *L'Europe à l'époque moderne : origines, utopies et réalités de l'idée d'Europe, XVIe-XVIIIe siècle*, Paris, A. Colin, 1999.

Boppe (Auguste), *Les Peintres du Bosphore au XVIIIe siècle*, Courbevoie, ACR ed., 1989.

Bordeianu (M.), «Un tiraj necunoscut al traducerii în limba franceză a operei principale a lui Dimitrie Cantemir : *Istoria Imperiului Otoman*», *Călăuza bibliotecarului*, 1964, nr. 10, pp. 624-625.

Boss (Valentine J.), «Kantemir and Rolli-Milton's *Il Paradiso perduto*», *Slavic Review*, 1962, pp. 441-455.

— «La quatrième ode de Kantemir et l'*Italia Liberata* de Gian Giorgio Trissino», *Cahiers du monde russe et soviétique*, 4, 1963, nr. 1-2, pp. 47-55.

Boss (Valentin), *Newton and Russia. The early influence : 1698-1796*, Cambridge Mss., 1972.

Brather (Hans-Stephan), Hrsg., *Leibniz und seine Akademie*, hrsg., Berlin, Akademie Verlag, 1993.

Brezianu (Andrei), «Swift and the Cantemirs : an 18th Century Case in Literary Contingency», *Revue des études sud-est européennes*, Bucureşti, 23, 1985, nr. 3, pp. 223-231.

Burada (Teodor T.), «Scrierile muzicale ale lui Dimitrie Cantemir», *Analele Academiei Române. Memoriile Secţiunii literare*, Bucureşti, 32, 1911, pp. 79-192.

Buranok (O.M.), «'Razgovory o množestve mirov' Fontenelija v perevode Antioha Kantemira i žanr 'Razgovora' v russkoj literature pervoj treti XVIII v.», în Kurilov, 1999, pp. 140-153.

Burke (Edmund), *The Writings and Speeches of Edmund Burke*, Oxford, Clarendon Press, 1981-.

Buruma (Ian), *L'Anglomanie : une fascination européenne*, Paris, Bartillat, 1999.

Bushkovitch (Paul), *Peter the Great : the struggle for power, 1671-1725*, Cambridge, Cambridge University Press, 2001.

Bykov (P.V.), *Pervyj russkij poet'*, Sankt Petersburg, 1913.

Byron, *Don Juan*, trad. Benjamin Laroche, Paris, Massot, 1994.

Caillois (Roger), *Le Mythe de la licorne*, Fontfroide-le-Haut, Fata Morgana, 1991.

Callières (François de), *De la manière de négocier avec les souverains*, ed. Alain Pekar Lempereur, Geneva, Droz, 2002

Callimachi (Scarlat), Bloch (Vladimir), Georgescu-Ionescu (Elena), *Dimitrie Cantemir. Viaţa şi opera în imagini*, Bucureşti, Muzeul ruso-român, 1963.

Callimachi (Scarlat), *Démètre Cantemir*, Bucureşti, Meridiane, 1966.

Camariano (Nestor), *Alexandre Mavrocordato, le grand drogman, son activité diplomatique. 1673-1709*, Tesalonic, Institute for Balkan Studies, 1970.

Camariano-Cioran (Ariadna), «Jérémie Cacavela et ses relations avec les Principautés roumaines», *Revue des études sud-est européennes*, Bucureşti, 3, 1965, nr. 1-2, pp. 165-190.

— *Les Académies princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs*, Tesalonic, Institute for Balkan Studies, 1974.

Carnoy (Dominique), *Représentations de l'islam dans la France du XVIIe siècle*, Paris – Montréal, L'Harmattan, 1998.

Caroutch (Yvonne), *La Licorne : symboles, mythes et réalités*, Paris, Pygmalion, 2002.

Cassirer (Ernst), *La Philosophie des Lumières*, Paris, Fayard, 1983.

Cazacu (Matei), «Familles de la noblesse roumaine au service de la Russie. XVe-XIXe siècles», *Cahiers du monde russe et soviétique*, 1993, nr. 1-2, pp. 211-226.

Cândea (Virgil), «Les Intellectuels du Sud-Est européen au XVIIe siècle», *Revue des études sud-est européennes*, Bucureşti, 8, 1970, nr. 2, pp. 181-230; nr. 4, pp. 623-668.

— «La Diffusion de l'œuvre de Dimitrie Cantemir en Europe du Sud-Est et au Proche-Orient», *Revue des études sud-est européennes*, Bucureşti, 10, 1972, nr. 2, pp. 345-361.

— *Dimitrie Cantemir. 1673-1723. 300ème anniversaire de sa naissance*, Bucureşti, Ed. Enciclopedică română, [1973].

— «Quelques notes sur la pensée de Démètre Cantemir», *Dacoromania*, Freiburg-in-Breisgau, 2, 1974, pp. 16-20.

— «La Vie du prince Dimitrie Cantemir écrite par son fils Antioh. Texte intégral d'après le manuscrit original de la Houghton Library», *Revue des études sud-est européennes*, Bucureşti, 23, 1985, nr. 3, pp. 203-221.

— «Life story of a manuscript : Dimitrie Cantemir's *History of the Othoman empire*», *Revue des études sud-est européennes*, Bucureşti, 23, 1985, nr. 4, pp. 297-312.

Cernovodeanu (Paul), «Démètre Cantemir vu par ses contemporains (le monde savant et les milieux diplomatiques européens)», *Revue des études sud-est européennes*, Bucureşti, 11, 1973, nr. 4, pp. 637-656.

— Lazea (Alvina), Caratașu (Mihai), «Din corespondența inedită a lui Dimitrie Cantemir», *Studii*, 26, 1973, nr. 5, pp. 1023-1049.

— «Les Œuvres de Démètre Cantemir présentées par *Acta eruditorum* de Leipzig (1714--1738)», *Revue des études sud-est européennes*, Bucureşti, 12, 1974, nr. 4, pp. 537-550.

— «Jérémie Cacavela et le protestantisme», *Revue des études sud-est européennes*, Bucureşti, 18, 1980, nr. 2, pp. 293-310.

— «Le Plan de Constantinople par Démètre Cantemir», *Revue des études sud-est européennes*, Bucureşti, 17, 1989, nr. 1-2, pp. 35-47.

— «Dimitrie Cantemir inedit», *Magazin istoric*, 1991, nr. 4, pp. 3-5.

— «Démètre Cantemir et l'Orient musulman», *Revue des études sud-est européennes*, Bucureşti, 29, 1991, nr. 1-2, pp. 87-91.

Ciachir (Nicolae), «Cu privire la activitatea politică desfășurată de Dimitrie Cantemir în Rusia. 1711-1723», *Revista arhivelor*, 35, 1973, nr. 3, pp. 453-462.

Ciobanu (Ștefan), «Dimitrie Cantemir în Rusia», *Academia Română. Memoriile Secțiunii literare*, II, 1925, pp. 381-543.

— *Dimitrie Cantemir în Rusia*, ediție nouă, Bucureşti, Ed. Elion, 2000.

Ciorănescu (George), «La Carte de la Moldavie par D. Cantemir. Sa genèse et son destin», *Revue des études roumaines*, Paris, 13-14, 1974, pp. 107-119.

— «Le 'Hospodar de Valachie' du Musée de Rouen», *Revue des études roumaines*, Paris, 15, 1975, pp. 85-96.

— «La Contribution de Démètre Cantemir aux études orientales», *Turcica. Revue d'études turques*, 7, 1975 pp. 205-232.

— «Contribution à l'iconographie cantémirienne», *Südost-Forschungen*, 36, 1977, pp. 222-229.

— «Une Gravure rare représentant D. Cantemir à cheval», *Südost-Forschungen*, 38, 1979, pp. 223-225.

— «L'Activité de Démètre Cantemir pendant la campagne russe en Perse (1722)», *Cahiers du Monde russe et soviétique*, 29, 1988, nr. 2, pp. 257-272.

Cîrstea (Cornelia), *Antioh Cantemir*, Craiova, Scrisul românesc, 1984.

Constantin (Gheorghe Ion), «Dimitrie Cantemir despre Nastratin Hogea», *Revista de istorie și teorie literară*, 22, 1973, nr. 2, pp. 209-212.

Constantin (Gheorghe Ion), «L'Épisode du cheikh Bedr Ed-din d'après Démètre Cantemir. Sur le problème des sources ottomanes de Démètre Cantemir», *Dacoromania*, 2, 1974, pp. 91-113.

Constantiniu (Florin), «La Politique étrangère de Dimitrie Cantemir : analyse d'une décision», *Revue roumaine des études internationales*, 7, 1973, nr. 2-3, pp. 119-129.

Cornea (Paul), «'Luminisme' et 'Lumières', 'préparation' et 'début'», în *Début et fin des Lumières en Hongrie, en Europe centrale et en Europe orientale. Actes du sixième Colloque de Mátrafüred, 20-25 octobre 1984*, Budapest, Kiado – Paris, Ed. CNRS, 1987, pp. 37-43.

Cosma (Viorel), «Le Musicien Démètre Cantemir dans la littérature européenne du XVIIIe siècle», *Revue des études sud-est européennes*, Bucureşti, 11, 1973, nr. 4, pp. 657-676.

Coudert (Allison P.), *Leibniz and the kabbalah*, Dordrecht, Kluwer, 1995.

— *The Impact of the kabbalah in the seventeenth century. The Life of Francis Mercury van Helmont. 1614-1698*, Leiden, 1998.

Courville (Xavier de), *Un Apôtre de l'art du théâtre au XVIIIe siècle : Luigi Riccoboni dit Lélio*, I-III, Paris, Droz – Librairie théâtrale, 1942-1958.

Cross (Anthony), *By the banks of the Neva : chapters from the lives and careers of the British in eighteenth-century Russia*, Cambridge University Press, 1997.

Curtis (Mina), *Ana Ivanovna and her era, 1730-1740 : a forgotten empress*, New York, F. Ungar, 1974.

Cvirkun (Victor), «Legendy i vymysly o žizni i dejatel'nosti Dimitrija Kantemira v Rossii», *Revista de istorie a Moldovei*, 5, 1994, nr. 2, pp. 14-19.

David-Calvet (Marc), *Farinelli : mémoires d'un castrat*, Paris, Perrin, 1994.

Demeny (Lajos), «Dimitrie Cantemir şi Biblia de la Bucureşti», *Dacoromania*, 7, 1988, pp. 265-274.

De Michelis (Cesare G.), «Storie di spionaggio del XVIII secolo : in margine al rapporto di A. Kantemir con i fratelli Guasco», *Annali del Dipartimento di studi dell'Europa orientale. Sezione storico-politico-sociale*, 4-5, 1982-1983, pp. 91-115.

Demskaja (A.A.), «Istorija odnogo zabytogo zaveščanija», în *Pamjatniki kul'tury. Novye otkrytija. Pis'mjennost'. Iskusstvo. Arheologija... 1990*, Moscova, Krug', 1992, pp. 34-48.

Desgraves (Louis), Volpilhac-Auger (Catherine), *Catalogue de la bibliothèque de Montesquieu à La Brède*, Oxford, Voltaire Foundation, 1999.

Djuvara (Neagu M.), «Démétrius Cantémir philosophe de l'histoire», *Revue des études roumaines*, Paris, 13-14, 1974, pp. 65-90.

Dorat (Claude-Joseph), *Amilka, ou Pierre le Grand*, Paris, 1767.

Duroselle (Jean-Baptiste), *L'Idée d'Europe dans l'histoire*, Paris, Denoël, 1965.

Dorris (George E.), *Paolo Rolli and the Italian circle in London, 1715-1744*, Haga, Paris, Mouton et C-nie, 1967.

Družinin (V.G.), «Tri neizvestnye proizvedenija knjazja Antioha Kantemira», în *Žurnal Ministerstva Narodnago Prosvjaščenija*, decembrie 1887, pp. 1-11.

Dudoignon (Stéphane), coord., *Islam de Russie : actes du colloque international de Kazan, (...) 1996*, Paris, Maisonneuve et Larose, 1997.

Dupont (Pierre), *Catherine, Ana, Élisabeth : pouvoir, influence de trois impératrices dans la Russie du XVIIIe siècle*, Paris, Gutenberg XXIe siècle, 2000.

Dupré de Saint-Maure (Jean-Pierre Émilie), *Anthologie russe...*, Paris, C.J. Trouvé, 1823, pp. 102-111.

Durandin (Catherine), *Histoire des Roumains*, Fayard, 1995.

Duţu (Al.), «An interpretor of South-East European history : Titus de Moldavie», *Revue des études sud-est européennes*, Bucureşti, VIII, 1970, nr. 3, pp. 517-523.

— «L'Abbé Prévost traducteur de l'*Histoire ottomane* de Cantemir», *Revue de littérature comparée*, 45, 1971, pp. 234-237.

— «Démètre Cantemir et l'image de la civilisation européenne», *Dacoromania*, 2, 1974, pp. 21-33.

— «Le 'Grand Turc' est-il européen ?», în *Transactions of the Sixth International Congress on the Enlightenment*, Oxford, 1983, pp. 104-105.

Duzinchevici (Dorina), «Două scrisori inedite de la Antioh Cantemir», *Studii şi cercetări de bibliologie*, 13, 1973, pp. 253-258.

Duzinchevici (Gh.), «Ceva nou asupra legăturilor lui Sobieski cu Moldova», *Academia Română. Memoriile Secţiunii istorice*, 19, 1937, pp. 283-300.

Dvoicenko-Markov (Demetrius), «Demetrius Kantemir and Russia», *Balkan studies*, 12, 1971, pp. 383-398.
— «Puškin i Dmitrij Kantemir», în Korbu, 1976, pp. 144-152.

Ehrard (Jean), «Les Œuvres complètes de Montesquieu au XVIIIe siècle», în *Éditer Montesquieu au XVIIIe siècle*, coord. Louis Desgraves, Bordeaux, Société des bibliophiles de Guyenne, 1999.
Ehrhard (Marcelle), *Un Ambassadeur de Russie à la Cour de Louis XV. Le Prince Cantemir à Paris (1738-1744)*, Paris, Les Belles lettres, 1938.
— «Lettres sur la nature et l'homme du prince Kantemir», *Revue des études slaves*, 34, 1957, pp. 51-56.
— «La Satire 'De l'éducation' de A.D. Kantemir», *Revue des études slaves*, 38, 1961, pp. 73-79.
Eleonskaja (A.S.), «Panegirik 1719 g. iz literaturnogo nasledija sem'i Kantemirov», *Pamjatniki kul'tury. Novye otkrytija. Ežegodnik* 1990, Moscova, Krug', 1992, pp. 28-33.
Elizavetina (G.G.), «Tvorčestvo A.D. Kantemira v istoriko-literaturnoj končepčii V.Ja. Stojunina», în Kurilov, 1999, pp. 280-287.
Epifanov (P.P.), «'Ucenaja družina' i prosvetitel'stvo XVIII veka», *Voprosy istorii*, 1963, nr. 3, pp. 37-53.
Ermuratskij (V.I.), *Dmitrij Kantemir*, Chişinău, 1973.
Eşanu (Andrei), coord., *Dinastia Cantemireştilor*, Chişinău, Ştiinţa, 2008.
— Eşanu (Valentina), «Adenda la iconografia Cantemireştilor", *Akademos*, nr. 3 (14), 2009, pp. 104-110.
Etkind (Efim), Nivat (Georges), Serman (Ilya), Strada (Vittorio), coord., *Histoire de la littérature russe*. 1. *Des origines aux Lumières*, Paris, Fayard, 1992.
Evans (Morda R.J.), «Antiokh Kantemir and his German translators», *The Slavonic and East European review*, 36, 1957, nr. 86, pp. 150-158.
— «Antiokh Kantemir and his first biographer and translator», *The Slavonic and East European review*, 37, 1958, nr. 88, pp. 184-195.
— «Recruitment of British personnel for the Russian service. 1734-1738», *Mariner's Mirror*, 47, 1961, pp. 126-137.

Faroqhi (Suraiya), *Subjects of the Sultan. Culture and daily life in the Ottoman Empire*, Londra, I.B. Tauris, 2000.
Fomin (Sergej V.), *Kantemiry i izobrazitel'nyh materialah*, Chişinău, Ştiinţa, 1988.
— «Nekropol' Kantemira v Rossii», *Kodry. Moldova literaturnaja*, Chişinău, nr. 5, 1993, pp. 226-240.
Fontenelle, *Entretiens sur la pluralité des mondes*, Flammarion, Paris, 1998.
Frey (Axel), ed., *Russian biographical archive*, I-III, München, K.G. Saur, 2002.

Galland (Antoine), *Journal d'Antoine Galland pendant son séjour à Constantinople. 1672-1673*, ed. Charles Scheffer, I-II, Paris, 1881.
Gasparov (M.L.), ed., *Russkaja literatura XVIII veka*, Moscova, Slovo, 2001, pp. 39-74.
Gemil (Tahsin), «Ştiri noi din arhivele turceşti privitoare la Dimitrie Cantemir», *Anuarul Institutului de istorie*, Iaşi, 10, 1973, pp. 435-444.
— «Considérations concernant 'l'Histoire ottomane' de Démètre Cantemir», *Dacoromania*, 2, 1974, pp. 155-166.

Georgescu (Valentin Al.), «Rénovation de valeurs européennes et innovations roumaines chez D. Cantemir: statistique descriptive, ethnopsychologie, histoire du droit, théorie de l'idée impériale», *Revue des études sud-est européennes*, Bucureşti, 20, 1982, nr. 1, pp. 3-23.

Gesemann (Wolfgang), *Die Entdeckung der unteren Volksschichten durch die russiche Literatur. Zur Dialektik eines literarischen Motivs von Kantemir bis Belinski*, Wiesbaden, Otto Harrossowitz, 1972.

Gibbon (Edward), *Histoire du déclin et de la chute de l'empire romain*, I-II, Paris, Laffont, 1983.

Giurescu (Constantin), *Tractatul lui Constantin Cantemir cu austriacii, 1690*, Bucureşti, C. Göbl, 1910 (extras din *Convorbiri literare*).

Giurescu (C.C.), «Une Relation inédite sur la campagne de Pierre le Grand en Moldavie, 1711», *Mélanges d'histoire générale*, Cluj, 1927, pp. 125-132.

Glagoleva (T.M.), «Materialy dlja polinago sobranija sočinenij kn. A.D. Kantemira», *Izvestija otdelenija russkogo jazyka i slovesnosti Imp. Akademii Nauk*, 11, 1906, nr. 2, pp. 98-143.

Gluhov (V.I.), «Kantemir i žanr stihotvornoj satiry», în Kurilov, 1999, pp. 76-94.

Gogoneaţă (Nicolae) «Scrisoarea lui Dimitrie Cantemir către contele Golovkin», *Revista de filozofie*, 17, 1970, nr. 1, pp. 107-110.

Goncourt (Edmond de), *Mademoiselle Clairon: d'après ses correspondances et les rapports de police de son temps*, Paris, Slatkine, 1986.

Gordin (Michael D.), «The Importation of being Earnest. The early St. Petersburg Academy of sciences», *Isis*, 2000, pp. 1-31.

Gorovei (Ştefan S.), «Cantemireştii. Eseu genealogic», *Revista arhivelor*, 35, 1973, nr. 3, pp. 481-512.

— «Miscellanea genealogica. 1. Note cantemiriene», *Anuarul Institutului de istorie*, Iaşi, 21, 1984, pp. 489-495.

— «Cantemireştii. Eseu genealogic», în *Dimitrie Cantemir (1673-1723), principe român si cărturar european*, Iaşi, Ed. Trinitas, 2003, pp. 19-53.

Gradova (B.A.), «Rukopisi A.D. Kantemira», în *Istočniki po istorii otečestvennoj kul'tury v sobranijah i arhivah otdela rukopisej i redkih knig*, Leningrad, 1983, pp. 17-33.

— «Pervye perevody Antioha Kantemira», în *Issledovanija pamjatnikov pis'mennoj kul'tury v sobranijah i arhivah otd. rukop. i redkih knig*, Sankt Petersburg, 1985, pp. 46-57.

— «Neizvestnyj portret A.D. Kantemira», în *T'epolo i ital'janskaja živopis' XVIII veka v kontekste evropejskoj kul'tury*, Sankt Petersburg, Gosudarstvennyj Ermitaž, 1996, pp. 18-19.

— «A.D. Kantemir – sostavitel' pervogo russko-francuzskogo slovarja», în *A Window on Russia. Papers from the V International Conference of the Study group on eighteenth-century Russia, Gargnano, 1994*, ed. Maria Di Salvo şi Lindsey Hughes, La Fenice, 1996, pp. 155-159.

Grasshoff (H.), «Kantemir and Fénelon», *Zeitschrift für Slawistik*, 1958, 3, pp. 369-383.

— *Antioch Dmitrievič Kantemir und Westeuropa: ein russischer Schriftsteller des 18. Jahrhunderts und seine Beziehungen zur westeuropäischen Literatur und Kunst*, Berlin, Akademie Verlag, 1966.

Grau (Conrad), Karp (S.), Voss (J.), *Deutsch-russische Beziehungen im 18. Jahrhundert: Kultur, Wissenschaft und Diplomatie*, Wiesbaden, Harrassowitz, 1997.

Grebenjuk (V.P.), «D. Kantemir i F. Prokopovič. Literaturnaja polemika», în Korbu, 1976, pp. 174-181.

Grève (Claude de), *Le Voyage en Russie: anthologie des voyageurs français aux XVIII et XIXe siècles*, Paris, R. Laffont, 1990.

Grunwald (Constantin de), *La Russie de Pierre le Grand*, Paris, Hachette, 1953.
Guboglu (Mihai), «Dimitrie Cantemir – orientaliste», *Studia et acta orientalia*, Bucureşti, 3, 1960, pp. 129-160.
Guellouz (Suzanne), ed., *Pierre-Daniel Huet (1630-1721). Actes du Colloque de Caen*, Paris, 1997.
Gukovskij (Grigorij A.), *Russkaja literatura XVIII veka*, Moscova, Aspekt press, 1998.

Hallström (B.H.), *Russian architectural drawings in the Nationalmuseum*, Stockholm, V. Pettersons, 1963.
Hammer (Joseph de), «Sur l'histoire ottoman du prince Cantemir», *Journal asiatique*, ianuarie-iunie, 1824, pp. 32-42.
Harea (Vasile), *Dimitrie Cantemir şi fiul său Antioh*, Iaşi, Ed. Universităţii «Al.I. Cuza», 1999.
Haupt (Gh.), «Studiu asupra naturii monarhiilor. Un document inedit al lui D. Cantemir», *Studii*, 4, 1951, pp. 210-222.
Hazard (Paul), *La Crise de la conscience européenne. 1680-1715*, Fayard, 1985.
Heller (Michel), *Histoire de la Russie et de son empire*, Paris, Flammarion, 1999.
Holban (Maria), ed., *Călători străini despre Ţările Române*, I-IX, Bucureşti, Editura Ştiinţifică, 1968-1997.
Holban (Maria), Demeny (L.), «Originalul şi traducerea latină a Diplomei lui Petru I dată lui Dimitrie Cantemir cuprinzînd condiţiile tratatului moldo-rus din 1711», *Studii*, 26, 1973, nr. 5, pp. 1067-1078.
Hughes (Lindsey A.), *Russia in the age of Peter the Great*, New Haven (Conn.) – Londra, Yale University Press, 1998.
— *Peter the Great : a biography*, New Haven (Conn.), Londra, Yale University Press, 2002.
Hurmuzaki (Eudoxiu), *Documente privitoare la istoria românilor*, Bucureşti, 1876-.
Hüttl-Folter (G.), «(Alt-)russische und kirchenslawische Konstruktionen in A. Kantemirs Fontenelle-Ubersetzung von 1730», *Zeitschrift für Slawistik*, 33, 1988, nr. 6, pp. 835-542.

Ionescu (Anca Irina), «Considérations sur la traduction du *Livre sur le système de la religion des Musulmans* de Cantemir par Sofronie Vračanski», *Revue des études sud-est européennes*, Bucureşti, 15, 1977, nr. 1, pp. 101-112.
Iorga (N.), «Practica domnească a unui ideolog», *Academia Română. Memoriile Secţiunii istorice*, 16, 1935, pp. 211-219.
— *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*, I-II, ed. Barbu Theodorescu, Bucureşti, EDP, 1969.
Irimia (Mihaela), «Defoe and Cantemir: eighteenth-century explores, West and East», *1650-1850: Ideas, Aesthetics and Inquiries in Early Modern Era*, 3, 1997, pp. 239-250.
Ivanov (Leonte), ed., *Prinţesa Cantemir. Portret de epocă şi corespondenţa inedită*, Iaşi, Ed. Universităţii „Al.I. Cuza", 2005.

Jakunina (L.I.), «Otpečatok na šelku s izobraženiem Dimitrija Kantemira», în *Trudy gosudarstvennogo istoričeskogo muzeja. Vypusk XIV*, Moscova, 1941, pp. 83-91.
Jaquel (Roger), *L'Astronome français Joseph-Nicolas Delisle, 1688-1768, et Christfried Kirch, 1694-1740*, Paris, Biblioteca Naţională, 1976.
Joly (Robert), *Le Tableau de Cébès et la philosophie religieuse*, Bruxelles – Berchem, Latomus, 1963.

Kalačeva (S.V.), «Kantemir i rukopisnaja tradicija. Byl li Kantemir avtorom satiry 'K Solicu. Na sostojanie sveta sego'?», *Filologičeskie nauki*, 1962, nr. 4 (20), pp. 175-183.

— «'Krasota preizličnaja...': guipoteza o liubovoj pesne Kantemira», în Kurilov, 1999, pp. 58-66.

Karp (Sergueï), Wolff (Larry), ed., *Le Mirage russe au XVIIIe siècle*, Ferney-Voltaire, Centre international d'étude du XVIIIe siècle, 2001.

Karpenko (A.I.), «U Istovov gogolavskoj pojemy 'Mertvye duši'», *Voprosy russkoi literatury*, 1985, vol. 1 (45), pp. 36-37.

Karathanassis (A.E.), «Contribution à la connaissance de la vie et de l'œuvre de deux Grecs de la diaspora: Athanasios Kondoïdis et Athanasios Skidas», *Balkan studies*, 19, 1978, pp. 159-184.

Kašnickij (I.), «Dvorec Kantemira», *Bloknot aguitatora*, 1982, nr. 20, pp. 48-56.

Kellog (F.), «Dwa studia z dziejów historiografii rumuńskiej XVII i XVIII w. (dzieła historyczne Mirona Kostyna I Dymitra Kantemira», *Studia historyczne*, 33, 1990, nr. 2, pp. 293-302.

Klioutchevski (Vassili O.), *Pierre le Grand et son œuvre*, traducere din rusă de H. de Witte, Paris, Payot, 1991.

Kopanev (N.A.), «O Pervyh izdanijah satir A. Kantemira», *XVIII vek*, 15, 1986, pp. 140-154.

Kopanica (L.N.), «Poetika satiričeskih proizvedenij F. Prokopoviča i A. Kantemira i intermedii pervoj poloviny XVIII v.», *Voprosy russkoj literatury*, 1985, vol. 1 (45), pp. 30-36.

Korbu (X.), Čobanu (L.), ed., *Nasledie Dmitrija Kantemira i sovremennost'*, Chişinău, Cartea moldovenească, 1976.

Kumok (M.V.), «Rossijskij poslannik v Anglii A.D. Kantemir», *Voprosy istorii*, 1987, nr. 2, pp. 178-184.

Kurat (Akdes Nimet), *Prut seferi ve barisi*, Ankara, Türk tarih kurumu basimevi, 1951-1953.

— «Der Prutfeldzug und der Prutfrieden von 1711», *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 10, 1962, pp. 13-66.

Kurilov (Andrej S.), ed., *Antioh Kantemir i russkaja literatura*, Moscova, Nasledie, 1999.

Laffont-Bompiani, *Le Nouveau dictionnaire des auteurs...*, vol. II, Paris, Robert Laffont, 1994, pp. 1660-1661.

— *Le Nouveau dictionnaire des œuvres*, vol. V, Paris, Robert Laffont, 1994, pp. 6566-6567.

Lapedatu (Alexandru), «Journalul principelui Iacob Sobieski, fiul regelui Ioan, asupra campaniei polone în Moldova la 1786», *Academia Româna. Memoriile Secţiunii istorice*, 13, 1932-1933, pp. 279-314.

Lavrov (Alexandre S.), «Le Progrès des Lumières et l'identité nationale: la Russie sous le règne de l'impératrice Anne Ioannovna vue par les voyageurs étrangers», în *La Recherche dix-huitièmiste: raison universelle et culture nationale au siècle des Lumières*, ed. David A. Bell, Ludmila Pimenova, Stéphane Pujol, Paris, H. Champion, 1999, pp. 47-59.

Le Blanc (Jean-Bernard), *Lettres d'un Français...*, Haga, 1745.

Lehmann (Volkmar), «Sind die Satiren Kantemirs Barock? Eine Untersuchung ihrer Metaphern als Stilkennzeichen», în *Festschrift für Alfred Rammelmeyer*, ed. Hans-B. Harder, München, 1975, pp. 143-174.

Leibniz (G.W.), *Sämtliche Schriften und Briefe*, Darmstadt, O. Reichl, apoi Berlin, Akademie Verlag, 1923-.

Lemny (Ştefan), «J.L. Schmidt şi destinul unei scrieri cantemiriene», în *Rumänisch-Deutsche Kulturinterferenzen*, ed. Andrei Corbea şi Octavian Nicolae, Iaşi, Ed. Universităţii „Al. I. Cuza", 1986, pp. 166-168.

— *Sensibilitate şi istorie în secolul XVIII românesc*, Bucureşti, Meridiane, 1990.
— «Die rumänische Aufklärung», *Das achtzehnte Jahrhundert*, Wolfenbüttel, 19, 1995, nr. 1, pp. 38-39.
— «Approches roumaines de l'histoire ottomane», *Dix-huitième siècle*, 28, 1996, pp. 23-36.
— *Jean-Louis Carra, 1742-1793, parcours d'un révolutionnaire*, Paris, L'Harmattan, 2000.
Leniaud (Jean-Michel), coord., *Des Palais pour les livres : Labrouste, Sainte-Geneviève et les bibliothèques*, Paris, Maisonneuve et Larose – Bibliothèque Sainte-Geneviève, 2003.
Lesure (Michel), *Les Sources de l'histoire de Russie aux Archives nationales*, Paris, Mouton et Co., 1970.
Lewis (Bernard), *Istanbul et la civilisation ottomane*, J.-C. Lattès, 1990.
Ley (Francis), *Le Maréchal de Münnich et la Russie au XVIIIe siècle*, Paris, Plon, 1959.
Liechtenhan (Francine-Dominique), *La Russie entre en Europe : Élisabeth Ire et la succession d'Autriche, 1740-1750*, Paris, Éd. CNRS, 1997.
— *Les Trois christianismes et la Russie : les voyageurs occidentaux face à l'Église orthodoxe russe, XVe-XVIIIe siècle*, Paris, Éd. CNRS, 2002.
Liu (Nicolae), «Dimitrie Cantemir, prince philosophe de Moldavie. Échos européens», *Dix-huitième siècle*, 15, 1983, pp. 421-439.
Locatelli (Francesco), *Lettere dalla Moscovia, 1733-1734*, ed. Maria Chiara Pesenti, Bergamo, Pierluigi Lubrina Editore, 1991.
Lock (F.P.), *Edmund Burke*, I-II, Oxford, Clarendon Press, 1998-2006.
Lockhart (Laurence), *The Fall of the Safavî dynasty and the Afghan Occupation of Persia*, Cambridge, Cambridge University Press, 1958.
Lortholary (Albert-Bertrand), *Le Mirage russe en France au XVIIIe siècle*, Paris, Boivin – Éd. Contemporaines, 1951.
Lozinski (Grégoire), «Le Prince Antioche Cantemir, poète français», *Revue des études slaves*, 5, 1925, fasc. 3-4, pp. 238-243.
— «Le Prince Cantemir et la police parisienne (1741)», *Le Monde slave*, 2, 1925, nr. 2, pp. 223-247.
— «Trois épisodes de l'ambassade de Cantemir à Paris», *Le Monde slave*, 2, 1925, nr. 3, pp. 402-421.
Lozovan (E.), «D. Cantemir et l'expansion russe au Caucase. 1722-1724», *Revue des études roumaines*, Paris, 13-14, 1974, pp. 91-105.
— «D. Cantemir, panégyriste de Pierre le Grand», *Buletinul Bibliotecii române*, Freiburg i. Br., 5, 1975-1976, pp. 479-502.
— «'La Lettre sur la conscience' de D. Cantemir», *Revue des études roumaines*, Paris, 15, 1975, pp. 67-84.
— «D. Cantemir avant les Lumières», *RIDS*, Romansk Institut, Copenhaga, 1980, nr. 77, pp. 3-19.
— «Le Traité russo-moldave de 1711», *Revue des études roumaines*, Paris, 16, 1981, pp. 63-67.
— «Dimitrie Cantemir franc-maçon?», *Revue des études roumaines*, Paris, 16, 1981, pp. 68-71.
Lundbaek (Knud), *T.S. Bayer, 1694-1738, pioneer sinologist*, [Londra], 1986.
Luttervelt (R. Van), *De «Turkse» schilderijen van J.B. Vanmour en zijn school*, Istanbul, 1958.
Luynes (Charles-Philippe), *Mémoires... sur la Cour de Louis XV...*, Paris, Firmin-Didot, 17 vol., 1860-1865.
Lyscov (V.P.), *Persidskij poxod Petra I : 1722-1723*, Moscova, Izdat. MGU, 1951.

Maigron (Louis), *Fontenelle : l'homme, l'œuvre, l'influence*, Geneva, Slatkine, 1970.

Majkov (L.N.), «Knjazja Maria Kantemirova», *Russkaja starina*, 1897, pp. 49-69, 401-417, 425-451, 225-253.

— *Materialy dlja biografii kn. A.D. Kantemira*, Sankt Petersburg, 1903.

Marville (Claude-Henri Feydeau de), *Lettres de M. de Marville, lieutenant général de police au ministre Maurepas (1742-1747)*, publicate de A. de Boislisle, I-III, Paris, H. Champion, 1896-1905.

Makarov (A.A.), «Vzgljad A.S. Puškina na A.D. Kantemira», în *Kurilov*, 1999, pp. 270-279.

Malia (Martin), *L'Occident et l'énigme russe*, Paris, Ed. Seuil, 2003.

Maliţa (Mircea), «Cantemir and Leibniz», *Dacoromania*, 2, 1974, pp. 12-15.

Mantovanelli (Marina-Stefani), «Jacopo Amigoni: un inedita testimonianza europea nel carteggio di un artista veneziano», *Paragone/Arte*, 51, 2000, nr. 32 (605), pp. 63-88.

Mantran (Robert), *Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle*, Paris, A. Maisonneuve, 1962.

Marana (Jean-Paul), *Lettre d'un Sicilien à un de ses amis*, ed. Valentin Dufour, Paris, A. Quantin, 1883.

— *Lettera di un Siciliano*, ed. G. Almansi, Palermo, Sellerio, 1984.

Marchal (Roger), *Fontenelle à l'aube des Lumières*, Paris, Champion, 1997.

Marmontel (Jean-François), *Mémoires*, ed. Jean-Pierre Guicciardi şi Gilles Thierriat, Paris, Mercure de France, 1999.

Marshall (F.H.), *The Siege of Vienna by the Turks in 1683*, Cambridge, Cambridge University Press, 1925.

Massie (Robert K.), *Pierre le Grand*, Paris, Fayard, 1985.

Matei (Ion), «Le Maître de langue turque de Dimitrie Cantemir: Es'ad Efendi», *Revue des études sud-est européennes*, Bucureşti, 10, 1972, nr. 2, pp. 281-288.

Mavrocordatos (Nikolaos), *Les Loisirs de Philothée*, ed. Jacques Bouchard, Atena: Association pour l'étude des lumières en Grèce; Montréal, Presses de l'Université de Montréal, 1989.

Mazilu (Dan Horia), ed., *Cronicari moldoveni*, Bucureşti, Ed. Militară, 1987.

Mazon (André), Cocron (Frédéric), ed., *La Comédie d'Artaxerxès présentée en 1672 au tsar Alexis par Gregorii le pasteur*, Paris, Institut d'études slaves, 1954.

Măciucă (Constantin), *Dimitrie Cantemir*, Bucureşti, Ed. Albatros, 1972.

Mehmed (Efendi), *Le Paradis des infidèles*, Paris, La Découverte, 1981.

Meurs (Wim P. van), «Dimitrie Cantemir as Strategist», *Romanian civilization. A journal of Romanian and East Central European studies*, 8, 1999, nr. 2, pp. 3-12.

Mihordea (V.), *Note cu privire la Antioh Cantemir*, Bucureşti, 1946.

Miron (Paul), «'Istoria ieroglifica' et les besoins immanents de la langue», *Dacoromania*, II, 1974, pp. 266-277.

— *Der Wortschatz Dimitrie Cantemirs: eine lexikalische Untersuchung von* Divanul *und* Istoria ieroglifica, Frankfurt, 1978.

Mihăilă (Gh.), «Antioche Cantemir biographe de son père Démètre Cantemir», în *Omagiu lui Virgil Cândea la 75 de ani*, coord. Paul H. Stahl, Bucureşti, Ed. Academiei, vol. II, 2002, pp. 431-447.

Moldovanu (Dragoş), «L'Ésotérisme baroque dans la composition de l'*Histoire hiéroglyphique*», *Dacoromania*, 2, 1974, pp. 197-224.

— *Dimitrie Cantemir între Orient şi Occident*, Bucureşti, Ed. Fundaţiei culturale române, 1997.

— *Dimitrie Cantemir între umanism şi baroc. Tipologia stilului cantemirian din perspectiva figurii dominante*, Iaşi, Ed. Universităţii „Al.I. Cuza", 2002.

Montesquieu, *Œuvres complètes de Montesquieu*, ed. André Masson, I-III, Ed. Nagel, 1950-1955.
— *Œuvres complètes*, ed. Roger Caillois, I-II, Gallimard, 1989-1990 (Bibliothèque de la Pléiade).
— *Lettres familières du Président de Montesquieu à divers amis d'Italie*, ed. Guasco, Roma, 1767.
— *Lettres persanes*, ed. Paul Vernière, Paris, Bordas, 1992.
Monod-Cassidy (Hélène), *Un Voyageur philosophe au XVIIIme siècle : l'abbé Jean-Bernard Le Blanc*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1941.
Morand (Pierre), *Menzikof*. Tragédie par Monsieur De Morand, Haga, 1739.
Moraru (Mihai), «Formules oraculaires et leur rôle dans la technique narrative de Cantemir», *Dacoromania*, 2, 1974, pp. 225-232.
Movilă (Petru), *La Confession orthodoxe de Pierre Moghila, métropolite de Kiev (1633-1646)*, ed. Antoine Malvy, Marcel Viller, Paris, Roma, 1927.
— *Sinodul de la Iaşi şi Sf. Petru Movilă. 1642-2002*, Iaşi, Trinitas, 2002.
Münnich (Ernest de), *Mémoires sur la Russie de Pierre le Grand à Élisabeth Ire (1720-1742)*, ed. Francis Ley, Paris, L'Harmattan, 1997.
Musicescu (Maria-Ana), «Démètre Cantemir et ses contemporains vus à travers leur portraits», *Revue des études sud-est européennes*, Bucureşti, 11, 1973, nr. 4, pp. 611-636.
Muthu (Mircea), «Dimitrie Cantemir – un Ianus balcanic», *Studia Universitatis Babeş-Bolyai*. Series philologia, 18, 1973, fasc. 1, pp. 3-13.

Nikolaev (S.I.), «Kto utešal Feofana Prokopoviča v 1730 godu?», *Russkaja literatura*, Leningrad, 1989, nr. 2, pp. 191-193.
— «O Perevode pohval'noj ody M. Mettera 1737 g.», *XVIII vek*, 20, 1996, pp. 249-251.
— «Kantemir Antioh Dmitrievič», în *Slovar' russkih pisatelej XVIII veka*, II, Sankt Petersburg, Nauka, 1999, pp. 15-21.
Noica (C.), «Aristotelismul în Principatele române în sec. XVII-XVIII», *Studii clasice*, 9, 1967, pp. 253-266.
— «Modelul Cantemir în cultura noastră sau Memoriu către Cel de Sus asupra situaţiei spiritului în cele trei ţări româneşti», *Viaţa românească*, 88, 1993, 1, pp. 1-17.

Odesskij (M.P.), «Kantemir i Poup», *Prometej*, Moscova, 1990, nr. 16, pp. 251-261.
Ostrowski (Donald), *Muscovy and the Mongols*, Cambridge, Cambridge University Press, 1998.

Panaitescu (P.P.), «Le Prince Démètre Cantemir et le mouvement intellectuel russe sous Pierre le Grand», *Revue des études slaves*, 6, 1926, fasc. 3-4, pp. 245-262.
— *Dimitrie Cantemir. Viaţa şi opera*, Bucureşti, Ed. Academiei, 1958.
— «Tratatul de alianţă dintre Moldova şi Rusia din 1711», *Studii*, 1961, nr. 4, pp. 897-914.
Panfilova (E.M.), «A.D. Kantemir i A.P. Sumarokov: tvorčeskije perekličkі», în *Kurilov*, 1999, pp. 198-209.
Paltînea (Paul), «Ştiri despre familia domnitorului Antioh Cantemir», *Anuarul Institutului de istorie*, Iaşi, 26, 1989, 1, pp. 705-717; 27, 1990, pp. 239-257.
Périlhou (Gilles), «Le Quartier du Fener, une enclave ?» în *Istanbul : à la recherche d'une métropole, Recherches*, Université Paul Valéry Montpellier III, nr. 13, 2001, pp. 99-101.
Peskov (A.M.), *Bualo v russkoj literature XVIII-pervoj treti XIX veka*, Moskovskogo Universiteta, 1989.

Petru cel Mare, *Journal de Pierre le Grand, depuis l'année 1698 jusqu'à l'année 1714...*, ed. M.M. Chtcherbatov, Stockholm, 1774.

— *Gistorija Svejskoj vojny. Podennaja zapiska Petra Velikogo*, ed. T.S. Majkova, A.A. Preobraženskij, I-II, Moscova, Krug', 2004.

Pippidi (Andrei), «Constantin Brancovan entre l'abbé Prévost et l'abbé Brenner», *Revue de littérature comparée*, 45, 1971, pp. 228-234.

— *Hommes et idées du Sud-Est européen à l'aube de l'âge moderne*, Bucureşti, Ed. Academiei – Paris, Éd. CNRS, 1980.

— *Byzantins, Ottomans, Roumains. Le Sud-est européen entre l'héritage impérial et les influences occidentales*, Paris, H. Champion, 2006.

— «Un nouveau portrait de Demetrius Cantemir», în *Historia sub specie aeternitatis. In honorem magistri Alexandru Zub*, ed. Victor Spinei, Gh. Cliveti, Bucureşti – Brăila, Ed. Academiei, Ed. Istros, 2009, pp. 243-250.

Platon (Alexandru-Florin), «Impactul aristotelic asupra gândirii medievale a Occidentului latin», *Anuarul Institutului de istorie*, Iaşi, 30, 1993, pp. 215-235; 31, 1994, pp. 155-169.

— «Medieval Aristotelianism: Western and Eastern impact», *Analele ştiinţifice ale Universităţii „Al. I. Cuza" din Iaşi*, 37-38, 1991-1992, pp. 87-96.

Ploeşteanu (Grigore), «Alte ecouri europene ale operei lui Dimitrie Cantemir», *Vatra*, 1986, nr. 2.

— «Receptarea *Istoriei Imperiului Otoman* de Dimitrie Cantemir în lumea germană», *Anuarul Institutului de cercetări socio-umane Gheorghe Şincai*, Tîrgu-Mureş, 2, 1999, pp. 42-68.

— «Receptarea *Istoriei Imperiului Otoman* de Dimitrie Cantemir în Franţa», *Studia Universitatis Petru Maior. Historia*, Tîrgu-Mureş, 1, 2001, pp. 49-66.

— «Anton Friedrich Büsching şi Dimitrie Cantemir», *Studia Universitatis Petru Maior. Historia*, Tîrgu-Mures, 2, 2002, pp. 94-120.

— «Noi contribuţii privind receptarea *Istoriei Imperiului Otoman* de Dimitrie Cantemir», *Studia Universitatis Petru Maior. Historia*, 3, 2003, pp. 97-111.

— «Aspecte ale receptării operei lui Dimitrie Cantemir la maghiari», *Simpozion: comunicările celui de-al XIII-lea simpozion al cercetătorilor români din Ungaria*», Giula, 2004, pp. 49-65.

— «Receptarea *Istoriei Imperiului Otoman* de Dimitrie Cantemir în Italia», *Studia Universitatis Petru Maior. Historia*, Tîrgu-Mureş, 4, 2004, pp. 76-92.

— *Receptarea operei şi a personalităţii lui Dimitrie Cantemir în Europa*, Tîrgu Mureş, 2007.

Poghirc (Cicerone), «Conceptions glottogoniques au début du siècle des Lumières», *Dacoromania*, 2, 1974.

Pop (Emil), «Dimitrie Cantemir şi Academia din Berlin», *Studii*, 22, 1969, nr. 5, pp. 825-847.

Poussou (Jean-Pierre), Mézin (Anne), Perret-Gentil (Yves), coord., *L'Influence française en Russie au XVIIIe siècle*, Paris, Institut d'études slaves – Presses de l'Université de Paris-Sorbonne, 2004.

Prijma (F.Ja.), *Russkaja literatura na zapade*, Leningrad, Nauka, 1970, pp. 3-57.

Radovskij (M.I.), *Antioh Kantemir i Peterburgskaja Akademija Nauk*, Moscova – Leningrad, Akademija Nauk, 1959.

Raeff (Marc), *Politique et culture en Russie, 18e-20e siècles*, Paris, École des Hautes Études en Sciences Sociales, 1996.

Rafikov (A.H.), «Dmitrij Kantemir i ego Katehizis na tureckom jazyke», în *Knigopečatanie i knižnye sobranija v Rossii do serediny XIX veka*, Leningrad, Biblioteka Akademii nauk, 1979, pp. 134-141.

Reading (Douglas K.), *The Anglo-Russian commercial Treaty of 1734*, New Haven, Yale University Press, 1938.

Recke (Walther), *Die Verfassungspläne der russischen Oligarchien im Jahre 1730, und die Thronbesteigung der Kaiserin Ana Ivanovna*, Berlin, G. Reiner, 1911 (extrait de *Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte*, vol. II).

Richer (Liselotte), *Leibniz und sein Russlandbild*, Berlin, Akademie Verlag, 1946.

Romanescu (Marcel), «Cantemir, Montesquieu şi Marsigli», în *În amintirea lui C. Giurescu*, Bucureşti, 1944, pp. 413-434.

Ropert (André), *La Misère et la gloire : histoire culturelle du monde russe de l'an mil à nos jours*, Paris, A. Colin, 1992.

Roscioni (Gian Carlo), *Sulle trace del' «Esploratore turco»*, Milano, Rizzoli, 1992.

Saint-Priest, *Mémoires sur l'Ambassade de France en Turquie et sur le commerce des Français dans le Levant*, Paris, 1877.

Saint-Simon, *Mémoires complets et authentiques du duc de Saint-Simon*, ed. Adolphe Chéruel, 20 vol., Paris, 1856-1858.

Savall (Jordi), *Istanbul : Dimitrie Cantemir (1673-1723), «Le livre de la science de la musique» et des traditions musicales sépharades et arméniennes*, Hespèrion XXI, CD audio şi libret, Barcelona, Naïve, 2009.

Sebag (Paul), «Sur deux orientalistes français du xviie siècle : F. Petis de la Croix et le sieur de la Croix», *Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée*, nr. 25, 1978.

Serman (Il'ja), «Kantemir i Bualo. Problema literaturnoj orientacii», în *Russia and the world of the eighteenth century*, ed. by R.P. Bartlett *et al.*, Columbos, Slavica publ., 1988, pp. 634-650.

— «Antiokh Kantémir (1709-1743», în ETKIND (Efim) *et al.*, 1992 (a se vedea supra), pp. 366-373.

— «Vozmožna li reconstrukcija zamysla 'Petridy' Kantemira», *Study Group on Eighteenth--Century Russia. Newsletter*, 1993, nr. 21, pp. 17-21.

— «Antioh Kantemir i Frančescko Al'garotti», în *A Window on Russia. Papers from the V International Conference of the Study group on eighteenth-century Russia, Gargnano, 1994*, ed. Maria Di Salvo şi Lindsey Hughes, La Fenice, 1996, pp. 148-154.

— «Antioh Kantemir i Frančescko Al'garotti», *XVIII vek*, 21, 1999, pp. 53-61 (variantă a textului precedent).

— *Literaturnoe delo Karamzina*, Mosou, Rossijkij gosudarstvennyj gumanitarnyj universitet, 2005.

Sesan (Milan Pavel), «Leibniz und Cantemir», *Studia leibnitiana*, 2, 1970, Heft 1, pp. 135-139.

Shiloah (Amnon), *La Musique dans le monde de l'islam. Une étude socio-culturelle*, Paris, Fayard, 2002.

Silbajoris (Rimvydas), *Russian versification. The theories of Trediakovskij, Lomonosov and Kantemir*, New York, Londra, Columbia University Press, 1968.

Šimko (I.), «Novyja dannyja k' biografii Kn. Antioha Dmitrieviča Kantemira i ego bližajših 'rodstvennikov'», *Žurnal'' Ministerstva narodnago prosvjaščenija*, aprilie, pp. 352-425 ; iunie, 1891, pp. 252-333.

Simmons (Ernest J.), *English Literature and Culture in Russia. 1553-1840*, Cambridge Mss., 1935.

Šmidt (H.), «Russkaja tema v naučnoj publičistike g. Galle i gall'skogo universiteta v seredine XVIII veka», *XVIII vek*, 21, 1999, pp. 108-118.

Smith (G.S.), «An Unknown translated panegyric poem of 1737 : Michael Maittaire and Prince Antiokh Kantemir», *Slavonic and East European Review*, 55, 1977, nr. 2, pp. 161-171.
— «The Most proximate West : Russian poets and the German academicians, 1728-41», în *Russia and the World of the Eighteenth Century*, ed. R.P. Bartlett, A.G. Cross, Karen Rasmussen, Columbos, Slavica publ., 1988, pp. 360-371.
Sorohan (Elvira), *Cantemir în cartea hieroglifelor*, Bucureşti, Minerva, 1978.
Spuler (Bertold), «Die europäische Diplomatie in Konstantinopel bis zum Frieden von Belgrad (1739)», *Jahrbücher für Kultur une Geschichte der Slaven*, XI, 1935, pp. 53-115, 171-22, 313-366.
Stark (V.P.), «Antioh Kantemir, evgenika i 'Tabel' o rangah'», în *Izvestija russkogo genealogičeskogo obščestva*, Sankt Petersburg, 3, 1995, pp. 44-53.
Stoicescu (Nicolae), «Demeter Cantemir and Niccolo Machiavelli», *Dacoromania*, 2, 1974, pp. 146-154.
Streinu (Valeriu), «Cu privire la *Compendiolum universae logices institutionis* al lui Dimitrie Cantemir», *Probleme de logică*, vol. IV, Bucureşti, Ed. Academiei, 1972, pp. 91-107.
Sulea-Firu (I.), «O Scriere inedită a lui Dimitrie Cantemir – Monarchiarum physica examinatio», *Studii şi cercetări de bibliologie*, Bucureşti, 5, 1963, pp. 267-275.

Şerban (Constantin), «Jurnalul lui Ivan Ilinski. 1721-1730», *Studii*, 8, 1955, nr. 5-6, pp. 119-135.
— «Démètre Cantemir dans l'historiographie roumaine et étrangère», *Revue roumaine d'histoire*, 12, 1973, nr. 5, pp. 919-945.
— «Les Préliminaires de l'époque phanariote», în *Symposium. L'époque phanariote*, Tesalonic, 1974, pp. 29-39.
— «O Scrisoare din exil a lui Dimitrie Cantemir», *Revista istorică*, 5, 1994, nr. 5-6, pp. 557-561.

Tappe (E.D.), «Another Specimen of Dimitrie Cantemir's Map of Moldavia», *Revue des études roumaines*, Paris, 3-4, 1957, p. 220.
Tertecel (Adrian), «Informaţii noi privind campania militară otomană din 1711 în Moldova. 'Jurnalul' lui Ahmed bin Mahmud», *Revista istorică*, 1992, nr. 7-8, pp. 793-802.
— «Izbucnirea războiului ruso-otoman din 1710-1711 pentru stăpînirea bazinului Mării Negre : un izvor narativ otoman», *Revista istorică*, 5, 1994, nr. 11-12, pp. 1197-1209.
Tournefort (Joseph Pitton de), *Relation d'un voyage du Levant fait par ordre du roi*, Paris, 1717.
Toynbee (Arnold J.), *A Study of history*, I-X, Oxford University Press, 1934-1954.
Treat (Ida Frances), *Un Cosmopolite italien du XVIIIe siècle : Francesco Algarotti*, Trévoux, 1913.
Trevor-Roper (Hugh), «Dimitrie Cantemir's *Ottoman history* and its Reception in England», *Revue roumaine d'histoire*, 24, 1985, nr. 1-2, pp. 51-66.
Truter (Tiberiu), «Aspecte inedite privind relaţiile lui Dimitrie Cantemir cu Academia din Berlin», *Forum*, 1971, nr. 10, pp. 75-85.

Ţaralungă (Ecaterina), *Dimitrie Cantemir. Contribuţii documentare la un portret*, Bucureşti, Ed. Minerva, 1989.

Unbegaun (B.O.), *La Versification russe*, Paris, Librairie des cinq continents, 1958.
Ursu (N.A.), «Note la bibliografia lui Dimitrie Cantemir», *Cronica*, Iaşi, 32, 1997, nr. 5, p. 10.
— «Ioan Nemişescu, autorul primei traduceri româneşti a operei lui Dimitrie Cantemir, *Descriptio Moldaviae*», *Arhivele Moldovei*, 3-4, 1996-1997, Iaşi, 1999, pp. 7-21.

Uspenskij (B.A.), Šiškin (A.B.), «Trjediakovskij i jansjenisty», *Simvol*, Paris, nr. 23, 1990, pp. 148-149

Vaida (Petru), «Dimitrie Cantemir şi Andrei Wissowatius. Contribuţii la problema izvoarelor umanismului lui Cantemir», *Revista de filozofie*, 12, 1965, 1, pp. 37-78.
— *Dimitrie Cantemir şi umanismul*, Bucureşti, Minerva, 1972.
Vallese (Torquinio), *Paolo Rolli in Inghilterra*, Milano, 1938.
Vandal (Albert), *Une Ambassade française en Orient sous Louis XV. La Mission du marquis de Villeneuve (1728-1741)*, Paris, 1887.
Varenbergh (Émile), «Correspondance du marquis de Ferriol, ambassadeur de Louis XIV à Constantinople», *Annales de l'Académie d'archéologie de Belgique*, Anvers, 26, 1870, 6, pp. 481-865.
Vascenco (Victor), «Sur le nom de personne Cantemir», *Revue roumaine de linguistique*, 15, 1970, nr. 5, pp. 515-517.
Veinstein (Gilles), «La Prise de Constantinople et le destin des Zimmî Ottomans», *Archivum ottomanicum*, 23, 2005-2006, pp. 335-346.
Venturi (Franco), «Incontri cosmopoliti: Lomellini e Cantemir», *Rivista storica italiana*, 103, 1991, fasc. 2, pp. 544-556.
Verwaest (Jean), «Un Hobereau de Saintonge, Louis Guinot, seigneur de Monconseil», fără loc şi dată (exemplar din Mediateca Michel Crepeau, La Rochelle).
Veselitskij (V.V.), *Antioh Kantemir i razvitie russkogo literaturnogo jazyka*, Moscova, Nauka, 1974.
Veselovskij (A.A.), *Kantemir'' – perevodčik' Goracija*, Petrograd, Akademii Nauk, 1914.
Vodarskij (Ja.E.), *Zagadki Prutskogo pohoda Petra I*, Moscova, Nauka, 2004.
— «Legendy Prutskogo pohoda Petra I (1711 g.)», *Otečestvennaja istorija*, 2004, nr. 5, pp. 3-26 (textul poate fi consultat la adresa electronică: http://regiment.ru/lib/C/81.htm).
Voltaire, *Les Œuvres complètes de Voltaire*, ed. Th. Besterman, apoi W.H. Barber, Geneva, Institut du Musée Voltaire, şi Oxford, Voltaire Foundation, 1968-.
— *Dialogues et anecdotes philosophiques*, ed. Garnier Frères, Paris, 1966.
— *Essai sur l'histoire générale et sur les mœurs et l'esprit des nations*, Geneva, 1756.
— *Lettres philosophiques*, Amsterdam, 1734.
— *Voltaire électronique*, Voltaire Foundation Ltd. – Chadwyck-Healey Ltd. 1998.
Voroncov (Mihajl L.), *Arhiv' knjazja Voroncova*, Moscova, 1870-1895.

Weber (Friedrich Christian), *Mémoires anecdotes d'un ministre étranger résidant à Petersbourg* [...] *pour servir à l'histoire de l'empire russien sous le règne de Pierre le Grand*, ed. a II-a, Haga, J. Van Duren, 1737.
Winckelman (Johann J.), *Briefe*, ed. Walther Rehms, I-IV, Berlin, W. de Gruyter, 1952-1957.
Wortley Montague (Mary), *Lettres choisies de Lady Montague*. Traducere din engleză, Paris, 1853.
Wright (Owen), *Demetrius Cantemir: the collection of notations*. Vol. I-II, [Londra], School of oriental and African studies, 1992 – Ashgate, Aldershot, 2000.

Xenopol (A.D.), *Études historiques sur le peuple roumain*, Iaşi, 1887.

Zabolotnaia (Lilia), coord., *Materialele Conferinţei ştiinţifice internaţionale „Cantemireştii – o celebră dinastie din secolele XVII-XVIII»*, *Revista de istorie a Moldovei*, Chişinău, nr. 4, 2008.

Zaïmova (Raïa), *Correspondance consulaire des ambassadeurs de France à Constantinople. 1668-1708. Inventaire analytique*, Paris, Archives Nationales, 1999.

Zapadov (A.V.), *Poety XVIII veka. A. Kantemir, A. Sumarokov, V. Majkov, M. Heraskov*, Moskovskogo universiteta, 1984, pp. 32-61.

Zitser (E.A.), *The transfigured kingdom : sacred parody and charismatic authority at the court of Peter the Great*, Ithaca (NY), Cornell University Press, 2004.

Zub (Alexandru), «Sur la causalité historique dans l'œuvre de Démètre Cantemir», *Dacoromania*, 2, 1974, pp. 172-183.

Żudin (I.M.), *Vse o Dmitrovske*, Orel, 1997.

BCUIAȘI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Mulţumiri

Principala piedică de care m-am lovit pe parcursul cercetărilor mele constă în dificultatea accesului la bibliografia privitoare la Cantemireşti, păstrată în cea mai mare parte în bibliotecile româneşti sau ruseşti. De aceea mulţumirile mele se adresează în primul rînd celor care m-au ajutat să îmi continui investigaţiile în aceste aşezăminte: în România, lui Alexandru Călinescu, directorul Bibliotecii Centrale Universitare din Iaşi, în Rusia, lui Mihail Afanasiev, directorul Bibliotecii Istorice de Stat de la Moscova, ca şi lui Alexei Romanov, Ekaterinei Budagova, Alinei Iarţeva şi, în special, Nataliei Elaghina, de la Biblioteca Naţională a Rusiei din Sankt Petersburg, fosta Bibliotecă Saltikov-Şcedrin.

Numeroşi sînt cei ce m-au ajutat trimiţîndu-mi texte sau sugerîndu-mi noi modalităţi de investigare, care mi-au permis să aprofundez tema aleasă: în România, prietenii mei Ştefan Afloroaei şi Andrei Corbea-Hoişie, de la Universitatea din Iaşi, ca şi istoricii Alexandru Zub şi regretatul Virgil Cândea, care rămîne maestrul incontestabil al studiilor despre Dimitrie Cantemir; în Rusia, Elizaveta Babaeva, de la Institutul de limbă rusă de pe lîngă Academia de Ştiinţe de la Moscova, şi Bronislava Gradova, de la Biblioteca Naţională a Rusiei din Sankt Petersburg.

Mai trebuie să le mulţumesc călduros regretatului profesor Emil Iordache şi Marinei Vraciu, de la Universitatea din Iaşi, care au tradus pentru mine mai multe texte ruseşti, ca şi lui Wladimir Berelowitch şi lui André Berelowitch, de la École des Hautes Études en Sciences Sociales din Paris, lui Nicolas Plagne şi lui Laurent Coumel, pentru preţiosul ajutor acordat în organizarea călătoriei pe care am efectuat-o în Rusia în 2003 (datorită unor schimburi academice iniţiate de Maison des Sciences de l'Homme), ca şi lui Mihai Maxim, de la Institutul Cultural Român «Dimitrie Cantemir» din Istanbul, datorită căruia am putut călători pe urmele eroului meu în fosta capitală otomană. Odată lucrarea încheiată, îmi exprim gratitudinea pentru Marina Lewisch şi Fabrice Blondeau, care au revizuit cu multă răbdare o scriere ce nu izvora din limba mea maternă.

Mulţumirile mele se îndreaptă şi spre Centre National du Livre, care mi-a permis, acordîndu-mi o bursă de studii în 2003, să duc la bun sfîrşit acest proiect; în fine, *last but not least*, îi mulţumesc soţiei mele, Doina, care m-a susţinut, ca de obicei, în toate etapele acestui îndelungat proiect, oferindu-mi un sprijin preţios.

Alfortville, 27 octombrie 2006

Alte persoane au continuat să mă sprijine după ce manuscrisul şi-a început anevoiosul drum spre găsirea unui editor: în special Emmanuel Le Roy Ladurie, Francine-Dominique Liechtenhan şi Matei Cazacu. În fine, dacă proiectul a putut să vadă lumina tiparului, faptul îi se datorează lui Antoine de Baecque (Editura Complexe) şi Institutului Cultural Român, care a finanţat publicarea sa. Tuturor, mulţumirile mele!

Paris, 12 februarie 2009

Pentru ediţia românească

M-am străduit să concep această carte în franceză, care nu este limba mea maternă. Hazardul face s-o văd acum tradusă în limba care-mi rămîne oricum cea mai familiară. M-am recitit cu emoţie, încîntat de versiunea românească la care Magda Jeanreanud a lucrat cu atîta dăruire şi competenţă. Graţie colaborării sale, cartea de faţă este astfel mai mult decît o traducere reuşită, ea este şi o autentică ediţie îmbunătăţită: citatele au fost restabilite după sursele originale în cele mai multe cazuri, diversele erori de detaliu ce au scăpat neobservate în ediţia originală au fost îndreptate, unele aprecieri au fost mai bine nuanţate. Fără răbdarea şi iscusinţa Magdei, această ediţie românească n-ar fi putut să vadă lumina tiparului aşa de repede şi de bine. O rog să primească mulţumirile mele şi prietenia mea.

Mulţumiri Ioanei Feodorov (Institutul de Studii Sud-Est Europene al Academiei) pentru sprijinul ei amical şi constant la pregătirea prezentei ediţii.

Mulţumiri de asemenea lui Sorin Antohi, vechi prieten, care a susţinut cu căldură şi promptitudine această traducere, şi, desigur, lui Silviu Lupescu, prieten din anii colaborării la *Opinia studenţească*, care a acceptat s-o publice la prestigioasa editură Polirom.

Paris, 10 iulie 2010

BCUJAS/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Indice de nume

Indicele trimite la numele persoanelor citate în text. Nu conţine nume menţionate în secţiunile „Note", „Bibliografie" şi „Mulţumiri".

A

Abul Faraj al-Isfahani 122
Ahmad ibn Mohammad Ibn Arab 30
Ahmed al-III-lea 63
Aiguillon, Ana Charlotte d' 217, 227, 246
Albertus Magnus 70
Albricht, Martin 42
Alembert, Jean de Rond d' 12, 235, 237
Alexandrenko, V. 234
Alexandru I (al Rusiei) 251
Alexandru cel Mare 134-135
Alexei, fiul lui Petru cel Mare 97, 106, 129, 169
Algarotti, Francesco 11, 13, 100, 194, 215, 219, 226, 231, 235, 252-254, 256
Allen, John 237
Amelot de Chaillou, Jean-Jacques 196, 198--199, 204-206, 216
Amelot, doamna (Marie Anne de Vougny) 228
Amigoni, Jacopo 183, 214, 219, 225, 258, 262
Anacreon 17, 234, 239, 251
Angeli 63
Anglebert (Inglebert), dra 261, 265
Ana Ivanovna 11, 16, 34, 169, 179, 182, 188, 190, 194-195, 197, 201-202, 209-210, 212, 214, 221, 243, 252
Ana Leopoldovna 201, 211
Apostol, Petru 166, 176
Appian 234
Apraxin, Fedor 133-134, 136, 138
Apuleius 234
Ariosto 158, 226, 235
Aristide 234
Aristotel 54, 61, 68, 70-72, 74, 125, 128
Arnauld, Antoine 28
Arnauld, Nicole 236
Arrigoni, Carlo 224
Augustin, Sfîntul 256
Augustus 128
Ausonius 234
Averroes 71
Avicenna 61
Avramov, Mihail 250
Avril, Philippe d' 25, 36
Azevedo Coutinho, Marco Antonio de 186

B

Babaeva, Elizaveta 249
Bacon, Francis 234
Baffin 220
Baiazid 30
Baltadji Mehmed 80, 89
Bantăş, familia 34
Bantish-Kamensky, D. 267
Baracchi Bavagnoli, Mitta 180
Barkov, Ivan 246, 252
Barois-fiul 272
Barrow, Isaac 42
Barthélemy, Jean-Jacques 14
Batiuşkov, Konstantin 229
Bayer, Gottlieb Siegfried 135, 163, 254, 269--270
Bayer, Johann 163
Bayle, Pierre 12, 126, 236, 238

ROMANIAN NATIONAL UNIVERSITY LIBRARY

Bazan, Louis 220
Beard, John 225
Beauvollier 36
Belinski, Visarion 244, 284
Bergholz, Friedrich Wilhelm von 107, 137
Bernoulli, familia 217
Bernoulli, Daniel 163, 237
Bernoulli, Nikolaus 163
Bernoulli, Jacob 237
Bertolli, Francesca 225, 260
Berzelius, Jöns Jacob 282
Bestujev-Riumin, Alexei 206
Bilfinger, Georg Bernhard 163
Biron, Ernst Johann von 170, 181-182, 188, 197, 201, 209, 214
Blanc, Hubert le 213
Blin de Sainmore, Adrien Michel Hyacinthe 246
Blumentrost 269
Boccaccio 165, 235
Boileau 160, 171, 175-176, 178, 180, 235, 240, 248, 251, 261
Bononcini, Giovanni 224
Boris Godunov 31, 99
Bossuet 12, 228, 235, 264, 281
Botta-Adorno, Antonio (marchiz de) 211
Bujinski, Gavriil 124
Boulainvillier, Henri de 235, 274
Bourbon, duce de 228
Bourdelot, Pierre Michon 236
Boyer, Abel 237
Brîncoveanu, Constantin 27-28, 43, 52, 79--81, 84, 86, 110, 119
Brantôme, Pierre de Bourdeille, zis 234
Briasson, Antoine Claude 218
Broussard, Sébastien de 236
Brumoy, Pierre 236
Bruno, Giordano 174
Brunswick-Wolfenbüttel, duce de 195
Burke, Edmund 279-280
Burnet, Gilbert 222, 235
Büsching, Anton Friedrich 27, 118
Byron 12, 280

C

Cacavela, Ieremia 15, 41-43, 54, 56-57, 62, 67, 70-71, 74
Callières, François de 208
Campredon, Jacques de 103-104, 107, 136-137
Cândea, Virgil 67, 120, 255
Cantacuzino, familia 32, 43, 52, 80
Cantacuzino, Casandra 32, 52, 137, 140
Cantacuzino, Constantin 28
Cantacuzino, Dumitraşcu 39-40
Cantacuzino, Gheorghe 96
Cantacuzino, Smaranda 42
Cantacuzino, Şerban 41, 44, 51-52, 85
Cantacuzino, Ştefan 119
Cantemir, familia 29-31, 80, 82, 99, 101, 103, 158, 265, 267
Cantemir, Anastasia 102-103, 107, 136-137, 157, 267-268
Cantemir, Antioh (fratele lui Dimitrie) 40, 43, 45, 77-80, 85, 266
Cantemir, Antioh (fiul lui Dimitrie) 9-12, 16-19, 29-30, 40, 52-53, 62, 80-81, 101--102, 105, 111, 133, 136, 138-140, 155-284
Cantemir, Casandra 52, 101, 140
Cantemir, Ecaterina sau Smaranda (soţia lui Dimitri Galiţin, a se vedea Galiţin, Ecaterina) 23, 102-103, 107, 140
Cantemir, Constantin (fiul lui Antioh) 199, 266
Cantemir, Constantin (fiul lui Dimitrie) 53, 102, 104, 107, 140, 157, 168, 182, 266
Cantemir, Constantin (tatăl lui Dimitrie) 9, 14, 28, 33-38, 40, 45, 62, 67, 83, 101, 104, 115, 255, 268
Cantemir, Dimitrie 9-12, 14-19, 23-140, 157--158, 166-167, 173, 179, 182, 229-231, 233, 254-256, 259, 265-267, 269-284
Cantemir, Dimitrie (fiul lui Antioh) 266
Cantemir, Dimitrie (fiul lui Constantin, fiu al lui Antioh) 266
Cantemir, Ivan 53, 101
Cantemir, Maria 32, 53, 135-139, 183, 189, 193, 233, 258-260, 264, 266-267
Cantemir, Matei 53, 82, 102, 140, 266
Cantemir, Petru 53, 101
Cantemir, Ruxandra 40
Cantemir, Smaranda 53, 102-103, 140
Cantemir, Smaranda (a doua fiică, a se vedea Ecaterina) 102-103, 107
Cantemir, Şerban 53, 95, 102, 109, 127, 140, 159, 179, 266

Caravaque, Louis 214
Cariofil, Ioan 145
Carol al IV-lea (de Habsburg) 149
Carol al VI-lea (de Habsburg) 201
Carol al XII-lea (rege al Suediei) 32, 85, 90, 99
Carol-Albert, elector al Bavariei 201
Caroline, regină a Angliei 185, 188, 219, 271
Carra, Jean-Louis 25, 278
Cassini, Jacques 237
Cassirer, Ernst 74, 174
Castagnères, Pierre Antoine (a se vedea Châteauneuf) 36, 59
Calcocondil 122, 281
Catullus 234
Cebes 173-174
Cerkaskaia, Varvara 183, 259-260
Cerkaski, Alexei 169, 202, 205, 221, 256, 259-260, 262
Cervantes 235
Chambers, Ephraïm 12, 238
Changuion, François 118
Charif al Din Ali 30
Chateaubriand 12, 14, 280
Châteauneuf, Pierre Antoine de Castagnères, marchiz de 59, 98, 104, 107
Châtelet, marchiza de (sau Émilie du) 228, 231
Chauvelin, Germain 190, 227
Chavigny 189, 210
Chénier, Louis de 278
Choisy, François-T. 212
Chompré, Pierre 237
Cicero 61, 66, 234, 256, 261, 270
Ciorănescu, George 76, 94, 112, 134, 137
Clairaut, Alexis Claude 217
Clairon 268
Clarke, Samuel 236
Claudianus 234
Claudius, împărat 128
Collins, Anthony 271
Colona, Francesco 237
Comte, Auguste 282
Condoide, Atanasie 17, 56, 104-105, 158-159
Congran, principe de 226
Corydaleu, Teofil 54, 71
Corneille 12, 228, 234
Costin, Miron 28, 35, 45, 83, 115
Costin, Nicolae 82-83
Costin, Velicico 35, 45
Crébillon 235, 246
Cuza, Alexandru Ioan 284

D

Dacier, Anne 236
Dallion [d'Allion], Louis d'Usson 260
Dante 66, 235
Davul Ismail Efendi 63, 81
Defoe, Daniel 90
Del Chiaro, Anton Maria 119
Delisle, Joseph N. 117-118, 135, 161, 163, 219-220, 237
Dimitrie, Sfîntul 99, 159, 164, 176, 179
Demostene 61
Des Fonds 220
Descartes, René 11-12, 66, 162, 174, 235, 253-254, 256
Desfontaines, abate 232
Desmolets, Pierre-Nicolas 272
Devlet, Ghirai 81
Diderot, Denis 268
Diodor din Sicilia 234
Dionis, Pierre 237
Dolgoruki, Ivan 137, 166, 169, 182
Doni, Antonio 219, 225
Dorat, Claude-Joseph 213
Dositei al II-lea, patriarhul 43, 56
Dosoftei, mitropolitul 27-28, 35
Durov 249
Du Parc, Élisabeth 225
Dubois, Guillaume (cardinal) 103-104
Dubois, Jean-Baptiste 137
Duca, Constantin 46, 55
Duca, Gheorghe 34
Dudescu, Safta 268
Dufond 220
Durandin, Catherine 27
Duval, Jamarais 268

E

Ecaterina I 90, 103, 107, 110, 139, 161, 164, 169

Ecaterina a II-a cea Mare 90, 99, 101, 169, 220, 246, 267-268
Ehrhard, Marcelle 21, 244
Elisabeta I Petrovna 16, 99, 194, 201, 203, 214-216, 220, 243, 250-251
Ellton, John 220
Epictet 66, 105, 125, 234
Erasmus 66-67, 235
Es'ad Efendi 61
Esculap 261
Esop 244, 256
Essex, Lordul 185
Estupignan, Joséphine 220
Eton, William 277
Eugen de Savoia 78, 96, 112
Euler, Leonhard 11, 163, 203, 217-218
Euripide 234

F

Farinaccius, Prosperus 39
Farinelli 224
Félibien, André 236
Fénelon 18, 160, 235, 256, 282
Ferrari 61
Ferriol 47, 49, 59-60, 81, 272
Filip de Orléans 104
Filoteu 109
Fiodor Ivanovici 31
Fitzgerald, Don Thomas 186
Fleury, André-Hercule 195, 197-200, 202, 207, 211, 216
Fleury, Claude 236
Fontenelle, Bernard de 11-12, 17, 165, 171, 174-175, 215, 218, 235, 237, 246, 250, 253-254, 256
Fonton, Charles 76
Forbes, George 181, 187
Francisc I 58
Frederic al II-lea 201, 215, 231, 246
Freind, John 237
Frisch, Johann Leonhard 127

G

Galiţin, familia 107, 182
Galiţina, Anastasia 157, 266
Galiţina, Ecaterina (a se vedea Cantemir, Ecaterina) 267-268
Galiţin, Dimitri M. (tatăl Anastasiei) 107
Galiţin, Dimitri (soţul Ecaterinei Cantemir) 268
Galiţin, Piotr 165
Galiţin, Vasili 99
Galland, Antoine 123
Gallicher 215
Ganeau, Louis-Étienne 272
Gastaldi, Giambattista 186, 191, 193-195, 200, 207, 221-222, 225
Gaudier, Jean 122
Gautruche, Pierre 237
Gendron, Claude 261, 263
Geoffrin, doamna de 227-228, 268
George al II-lea, rege al Angliei 181, 184--185, 190, 192, 195
Ghedeon, mitropolit 86
Gibbon, Edward 12, 276
Girardon 196
Goldbach 203
Golovkin, Alexandr G. 91, 192, 225
Golovkin, Gavril 91, 107, 109, 139
Golovkin, Ivan 184
Gottsched, Johann C. 246
Gracián, Baltasar 235
Gradova, Bronislava 183, 249, 256, 258
Grasshoff, Helmut 21
Gravesande, W.J. 237
Gross, Cristoph Friedrich 162, 175, 210, 245, 249, 257, 262
Gross, Heinrich 197, 210, 213, 245, 262, 273
Grotius, Hugo 235
Grozin, Dimitri 270
Guasco, Giovan Francesco şi Pier Alesandro 220
Guasco, Ottaviano 19, 21, 158, 160, 162, 164, 169, 177, 181-183, 185-186, 200, 203, 206-207, 211, 216, 219-220, 227, 229-230, 233, 235, 245, 254, 257, 261-262, 264-265
Guer, Jean-Antoine 277
Guevara, Louis Vélez 30
Guines, Joseph de 277
Gutenberg 27

H

Habesci, Elias 278

Händel 30, 223-226
Hammer-Purgstall, Joseph von 277-278
Harrington, Lordul 184-185, 187-188, 210, 262, 271
Hassan Paşa 61
Hastings, Waren 279-280
Heliodor 74
Henric al IV-lea 208
Hérault, doamna 228
Herbelot, Barthélemy d' 125-126
Hesiod 234
Hessen-Darmstadt, landgraful de 186
Hessen-Homburg, Ludwig von 267
Hezarfen, Husein efendi 61
Hipocrat 165
Hobbes, Thomas 12, 234
Holstein, Karl Friedrich von 107
Homer 61
Horaţiu 10, 17, 69, 158, 178, 234, 239-240, 244, 247-248, 251-252, 261, 283
Hubert, abatele 213
Huet, Pierre-Daniel 162, 238
Hugo, Victor 12, 275, 280-281
Hugues de Saint-Cher 177
Huizinga, Johan 49
Hume, David 272, 274
Huygens, Christian 237
Huyssen, Heinrich Friedrich 26, 112, 127

I

Iagujinski 106, 183
Iavorski, Ştefan 129
Ieremia al II-lea, patriarhul 54
Ilinski, Ivan 17, 105-108, 124, 135-137, 140, 158-159, 165, 176, 248, 257, 269
Ioan Chrysostom 41
Ioan cel Nou 98
Ioan Damaschinul 39
Iorga, Nicolae 48-50, 82
Isus 87, 126, 128
Iustin 11, 17, 171-174, 234, 239, 250, 262
Iuvenal 178, 234, 240, 244
Ivan al IV-lea, zis cel Groaznic 31, 109, 132, 138, 169
Ivan al VI-lea 201

J

Jablonski, Daniel Ernst 112
Jablonski, Johann Theodor 26
Jauna, Dominique 278
Jeannin, Pierre 208
Joncquières 12, 30, 121, 272-275
Jones, William 277
Jubé, Jacques 166, 172, 178
Jungius, Joachim 70
Jurieu, Pierre 236

K

Kant, Immanuel 70
Kantemiroglu (a se vedea Cantemir, Dimitrie) 31, 63
Karamzin 281
Kerdran 196
Kiemani (sau Kemani) 63
Kinski, contele 107
Knolles, Richard 277, 280
Kohl, Johann Peter 127
Köprölü, familia 64
Korff, Joachim A. von 217-219, 232, 250
Krolik, Teofil 167-168, 244

L

L'Hôpital, Guillaume 237
La Bruyère, Jean de 235, 243
La Chaussée, Pierre-Claude 226
La Chétardie, marchizul de 203-205, 260
La Croix, Jean-François 277
La Fayette, doamna de 234
La Fontaine, Jean de 12, 234, 256
La Harpe, Jean-François de 246
La Hire, Philippe 237
La Motte, Guillaume Mauquest de 237
La Mottraye, Aubry de 55
La Placette, Jean de 236
La Porte, Joseph de 278
La Quintinie, Jean-Baptiste de 237
La Rochefoucault, François de 55
Labrouste, Henri 12, 282
Lacaille, Nicolas-Louis 162
Lally-Tollendal, Thomas Arthur 192
Lambert, Joseph-Gaspard 212

BCU CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Lätif, Çelebi 63
Laurentius 94
Lauze, baron de 196
Law, Edward 279
Le Blanc, Jean-Bernard 190, 226, 257, 274
Le Clerc, Jacques-Nicolas 272
Leclerc de Thierry, Maria Daniel 237
Lecoq, Renauld 26
Leibniz 11-12, 16, 18, 66, 71, 112-113, 162, 234, 237
Lemery, Nicolas 237
Leopold I (de Habsburg) 36, 98, 124
Lesage, Alain-René 235
Lessing 66, 246
Lestocq, Jean-Hermann 203, 216
Leszcyńska, Maria 195
Leszcyński, Rafael 50
Leszcyński, Stanislaw 189, 195
Leunclavius, Hans 122
Levkin 221
Levni, Çelebi Abdulcelil 63, 122
Liechtenstein, principele de 193
Limiers, Henri-Philippe de 165
Liverios Koletios 105
Locatelli, Francesco 210-212, 215
Locke, John 11, 66, 162, 208, 234, 240, 244
Lomellini, Agostino 190, 226
Lomonosov, Mihail 159, 180, 246, 283
Lopatinski, Teofilact 126, 129
Loss, Johann Adolf von 186, 209
Löwenwolde, Gustav Reinhold 219, 221, 233
Ludovic al XIV-lea 13, 25, 36, 112, 165, 194, 284
Ludovic al XV-lea 11, 193-195, 198, 200, 227-228
Lukaris, Chiril 54
Lucinge, René de 123
Lucreţiu 229, 234
Luynes, Charles-Philippe, duce de 192-193, 197, 205

M

Machiavelli 29, 84, 208, 215, 235
Macrobius, Ambrosius 39
Maffei, Francesco Scipione (marchizul de) 235
Magnan 181
Magnon, Jean de 30
Mahmud ben Ogli 78
Mahomed, profetul 126, 274, 280
Mahomed al II-lea 53, 276
Mahomed al IV-lea 34
Maillard, Michel 222
Maimbourg, Louis 236
Mairan, Jean-Jacques Dortous de 217-218
Maittaire, Michaelis 214-215
Majkov, Leonid N. 21, 257
Makarov, Alexei 139
Malebranche, Nicolas de 18, 162, 235, 282
Mallet du Pan, Jacques 278
Manasses, Constantin 11, 17, 171, 173, 175, 257
Manos, Iacob de Argos 56, 72
Marana, Giovanni Paolo 25, 172
Marcello, Benedetto 235
Marchesini, Maria Antonia 225
Mardefeld, Gustav von 107
Marlowe, Christopher 29-30
Maria-Tereza (de Habsburg) 201
Marmontel, Jean-François 227, 246
Marsigli, Luigi Ferdinando 28
Marsy, François-Marie de 278
Massie, Robert K. 137
Maupertuis 11, 17, 162, 217-218, 228, 235, 237, 256, 264
Mavrocordat, familia 56, 71
Mavrocordat, Alexandru 14, 52, 55, 123
Mavrocordat, Constantin 55
Mavrocordat, Nicolae 55-56, 81, 85, 87
Maximilian I (de Habsburg) 109
Mayer, Friedrich Cristoph 162
Mazepa 93
Mazzuchelli, Gian Maria 252
Melanchton, Philipp 70
Meletie de Arta 14, 56, 70, 72
Melon, Jean-François 238
Ménage, Gilles 237
Menşikov, Alexandr 106, 137, 212, 253
Mesgnien, François 125
Metastasio 224, 235
Metternich, von 181
Mexia, Pero 29
Micu-Klein, Inocenţiu 118

BIBLIOTECA CENTRALĂ UNIVERSITARĂ

Milescu, Nicolae 28, 128
Millar, Andrew 275
Miloradović, Miho 85-86
Milton, John 226, 234, 240, 271
Mirabeau 279
Mirov, Augustin 102
Moise 282
Mojalevski 250, 262
Molière 12, 228, 234, 284
Monasterol, contesa de 204
Monconseil, marchiza de 32, 190-191, 213, 224, 226-228, 230, 232-233, 253, 271
Montague, Mary Wortley 14
Montaigne, Pierre de 12, 66, 234
Montesquieu 12-13, 17, 19, 31, 172, 206, 227, 229-230, 235, 245-246, 251, 254, 261-262, 265, 273, 276
Morand, Pierre de 211-213, 226
More, Thomas 12, 234
Moreau du Brassay, Jean 82
Morellon La Cave, François 112
Moreri, Louis 165, 235
Mottley, John 213
Moulin 263
Mounsey, James 220
Movilă, Petru 28
Mozart 76
Münnich, Burchard Christian von 100, 199, 201-202, 266
Münnich, Ernst Johannes 192
Muratori, Ludovico Antonio 162, 216
Musicescu, Maria-Ana 50, 82
Mustafa al II-lea 78
Mylius, Christlob 246

N

Narîşkin, Alexandr 197, 204
Nasr ed-Din Hodja 121
Nassi, Francesco 262
Nausios, Anastasie 144
Neculce, Ion 34, 63, 80, 83, 86, 88-90, 94--95, 108
Nefiogli, Nefioglu 62
Nepos, Cornelius 254
Nestesuranoi, Ivan 208
Newcastle, ducele de 185
Newton, Isaac 9, 11-12, 14, 18, 42, 66, 71, 162-163, 215, 217, 228, 230, 232, 234, 236-237, 243, 252-254, 282
Niceron, Jean-Pierre 235
Nicodim Aghioritul 39
Nicole, Pierre 28
Nikolaev, Serghei 167
Noailles, contele de 272
Nollet, Jean Antoine (abatele) 233
Notaras, Hrisant 56
Nourse (Nource) Jean 21, 245
Novikov 244
Nyon fiul 272

O

Ockham, William 70
Ohsson, Ignatius Mouradja d' 278
Olearius, Johann 42
Orbini, Mauro 127
Orlov, Timotei 175
Orlov, Vladimir 99, 101
Ossorio, Alarco(n) Giuseppe 186, 190-191, 196, 223, 226
Ostermann, Andrei 169, 175, 181, 184, 187, 192, 202, 209-210, 221, 233, 245
Ovidiu 234, 240
Owen, John 234

P

Paget, William 28, 58
Paleologos, Manuel 30
Palfin, Jean 237
Palladio, Andrea 236
Paradis de Moncrif, François-Augustin 236
Pascal, Blaise 71, 217, 235
Pavel, Sfîntul 67
Pearson, John 42
Pellontier 166
Perondino, Pietro 29
Persius, Flaccus 240
Pescetti, Giovanni Battista 224
Pétis de la Croix 30, 121, 123
Petrarca 66, 235
Petrov, Mihail 262
Petrus Hispanus 70
Peyssonnel, Charles de (fiul) 277

BCU "LUCIAN BLAGA" CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Petru I cel Mare 10, 13-16, 30, 32, 38, 49, 58-59, 82, 84-100, 102-110, 112-113, 119--120, 124-130, 132-140, 157, 159-161, 164, 166-170, 173-174, 178-180, 182-183, 187, 189-190, 192, 201, 204, 208, 211-215, 220--222, 225, 231, 242-243, 246, 251, 253, 256-257, 266-267
Petru al II-lea 157, 164, 168-170, 178, 180, 182, 243
Piantanida 219
Pius al II-lea Piccolomini 13
Platina, Bartolomeo de Sacchi, zis Battista 43
Platon 113, 116
Plutarh 234
Poe, Edgar 30
Polignac, Melchior de (cardinalul) 196, 228--229
Polikarpov, Fedor 249
Pomey, François-Antoine 176
Pompadour, marchiza de 268
Poniatowski, Stanislas 100
Pope, Alexander 12, 234, 240, 273
Popov, Nikita 250
Popovski, Nikolai 252
Porfir 125
Porpora, Nicola 30, 219, 224-225
Porter, James 278
Postnikov, Piotr 120
Pradon, Nicolas 30
Prévost, Antoine-François 12, 60, 235, 271--272, 276
Prijma, Fedor 212-213
Procopiu din Cezareea 74
Prokopovici, Teofan 51, 103, 109, 129-130, 134, 166, 168-169, 173, 175, 179, 222, 242, 244
Proski, Samuel 123
Pucci, Vincenzo 186, 233
Pufendorf, Samuel 12, 161-162, 234-235
Puşkin 267, 283

Q

Quevedo, Francisco de 235

R

Rabelais, François 234
Racine, Jean 228, 234, 268
Racoviţă, Mihai 79, 86
Radişcev 244
Rami Mehmed 62-63
Ramsay, Andrew Michael 165
Rastrelli, Bartolomeo Francesco 100
Réaumur, René-Antoine Ferchault de 217-218
Régis, Pierre-Sylvain 236
Régnier, Mathurin 235, 240
Ricard, Samuel 238
Richelet, Pierre 165, 237
Riccoboni, Luigi 215-216, 226, 236
Roccaforte, a se vedea Locatelli 209
Rolli, Paolo 226, 240, 254, 270
Rollin, Charles 244
Romanov, familia 109, 211
Rondeau 184, 188
Rönne 89
Ronsard, Pierre de 234
Roubaud, Pierre-Joseph-André 278
Rouilly 220
Rousseau de Chamoy, Louis 208
Rousseau, Jean-Baptiste 235
Rousset de Missy, Jean 12, 165, 194, 271, 273
Rowe, Nicholas 30
Rycaut, Paul 58, 120-121, 277
Ryer, André du 39

S

Saadi (Sa'di al-Dīrāzī) 30
Saadi Efendi 121
Sacchini, Antonio 30
Sadeddin, Sad'd al-Din 121
Said-Efendi 196
Saint-Pierre, abatele de 13
Saint-Priest, contele de 63
Saint-Simon, ducele de 189
Salaberry, Charles-Marie de 277
Sallustius 234
Sava din Ragusa 127
Savary Des Bruslons, Jacques 238
Sayer, James 280
Scarborough, Lordul 185
Schmidt, Johann L. 12, 273
Schneider von Weismantel, Erasmus H. 35
Schott, Johann Carol 113

BCUAS CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Schumacher 175
Scott, Benjamin 220
Seneca 39, 66, 244
Serman, I. 179
Shakespeare 234, 281
Sheridan, Richard 279
Sloane, Hans 217
Sobieski, Ioan 28, 35-36, 40, 98, 123
Sofroni de Vrata 127
Solaro di Breglio 190
Soliman Magnificul 58, 123
Soliman Paşa 34
Sorohan, Elvira 73
Spandonis 55
Spesnev 183
Spilcker, Heinrich E. 246
Spinoza 66, 273
Stalin 11
Steele, Richard 165
Stoiunin, Vladimir 256
Stoker, Bram 280
Strube de Piermont, Friedrich 218, 262
Swift, Jonathan 234

Ş

Şafirov, Mihail 109
Şafirov, Piotr 89-90, 97, 106
Şeremetiev, Boris P. 87, 93, 260
Şeremetiev, Mihail 90
Ştefan cel Mare 26, 31, 34, 86-87

T

Tacit 234
Tamerlan 29-32, 210, 231
Tasso, Torquato 235
Tatişcev, Vasili N. 107-108, 168-170, 182
Tăutu, Ioan 34
Thales din Milet 56
Teodor, regele Corsicii 10
Thomas, John 232
Thomasius, Christian 161
Timotei, Sfîntul 50
Timur, a se vedea Tamerlan 9, 29-30
Tindal, Matthew 12, 270, 273
Tindal, Nicholas 12, 235, 254, 270, 273
Titus Livius 165
Toderini, Giambattista 76
Tolstoi, Piotr 58, 80, 120, 133-134, 136, 138
Toma de Aquino 70
Tott, baron de 280
Toynbee, Arnold J. 18, 49
Traian 28, 32, 117
Trediakovski, Vasili 160, 175, 214, 240, 245--248
Trente, dra 196
Trevor-Roper, Hugh 271, 274
Trissino, Gian Giorgio 18
Trubeţkoi, familia 107
Trubeţkoi, Anastasia 102-103, 107
Trubeţkoi, Ivan 102, 169
Trubeţkoi, Nikita 168, 197, 245, 247

U

Ulrika-Eleonora, regina Suediei 99

V

Van Effen, Justus 165
Van Helmont, Jan Baptista 10, 15, 50, 68, 70-72, 74
Van Loo, Carla 226
Van Loo, Louis Michel 267
Van Mour, Jean-Baptiste 47, 49
Vanderbech, Michael Schendo 118
Varlaam, mitropolitul 27
Vasile Lupu 27
Vasili III Ivanovici 109
Vattier, Pierre 30
Vaulgrenant, conte de 203
Văcărescu, Elena 280-281
Venette, Nicolas 165
Venier, Francesco 207
Vergiliu 234
Veşniakov, secretar de ambasadă 245
Vico, Giambattista 53
Villeneuve, marchizul de 199
Vişniovski, Ieronim Ghedeon 126, 129
Vivaldi, Antonio 30
Vlad Ţepeş 280-281
Vockerodt, Johann G. 17, 104-105, 124, 158--159, 231, 269-270
Voltaire 12, 17, 29-30, 32, 53-54, 56, 74, 88, 158, 164, 178, 215, 227, 229-232, 235-236, 246, 252-253, 261, 275-277

BCU CLUJ - CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Voronţov, familia 175
Voronţov, Mihail 197, 202, 204, 250, 261, 264

W

Wagner, Joseph (gravor) 214
Walpole, Horace 185
Walpole, Robert 185, 187, 271
Wasner, baron von 186
Watteau, Antoine 49
Weber, Friedrich Christian 98, 107, 124, 127
Wicquefort, Abraham van 208
Winckelmann, Johann 279
Wissowatius, Andreas 15, 44, 66-67, 70, 79
Wolff, Christian 12, 161-163, 234, 273
Wollaston, William 236
Wright, Owen 63

Z

Zabarella, Giaccomo 70
Zamboni, Giovanni Giacomo 186, 188, 191

BCUIAS/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

În colecţia HISTORIA

au apărut :

Jean-François Soulet – *Istoria comparată a statelor comuniste din 1945 pînă în zilele noastre*

A.J.P. Taylor – *Originile celui de-al doilea război mondial*

Martin McCauley – *Rusia, America şi războiul rece, 1949-1991*

Yuri Stoyanov – *Tradiţia ascunsă a Europei. Istoria secretă a ereziei creştine în Evul Mediu*

Urs Altermatt – *Previziunile de la Sarajevo. Etnonaţionalismul în Europa*

Andrei Pippidi – *Despre statui şi morminte. Pentru o teorie a istoriei simbolice*

Max Weinreich – *Universităţile lui Hitler. Contribuţia intelectualilor la crimele Germaniei împotriva evreilor* .

Peter Calvocoressi – *Rupeţi rîndurile ! Al doilea război mondial şi configurarea Europei postbelice*

Hélène Carrère d'Encausse – *Blestemul ruşilor. Eseu despre asasinatul politic*

Anne-Marie Thiesse – *Crearea identităţilor naţionale în Europa. Secolele XVIII-XX*

Bernard Wasserstein – *Dispariţia diasporei. Evreii din Europa începînd cu 1945*

Geoffrey Hosking – *Rusia, poporul şi imperiul*

Dennis Deletant – *Teroarea comunistă în România. Gheorghiu-Dej şi statul poliţienesc, 1948-1965*

Carol Iancu – *Shoah în România. Evreii în timpul regimului Antonescu (1940-1944). Documente diplomatice franceze inedite*

Robert Levy – *Gloria şi decăderea Anei Pauker*

Stevan Pavlowitch – *O istorie a Balcanilor. 1804-1945*

Lucian Leuştean – *România, Ungaria şi Tratatul de la Trianon. 1918-1920*

Timothy Garton Ash – *Istoria prezentului : eseuri, schiţe şi relatări din Europa anilor '90*

Walter Kolarz – *Mituri şi realităţi în Europa de Est*

Anneli Ute Gabanyi – *Cultul lui Ceauşescu*

Rebecca Haynes – *Politica României faţă de Germania între 1936 şi 1940*

George F. Jewsbury – *Anexarea Basarabiei la Rusia : 1774-1828. Studiu asupra expansiunii imperiale*

Donald M. Nicol – *Împăratul fără de moarte. Viaţa şi legenda lui Constantin Paleologul, ultimul împărat al romanilor*

Peter Calvocoressi – *Europa de la Bismarck la Gorbaciov*

Lucian Leuştean – *România şi Ungaria în cadrul „Noii Europe" (1920-1923)*

Zoe Petre – *Practica nemuririi. O lectură critică a izvoarelor greceşti referitoare la geţi*

John Foran – *Teoretizarea revoluţiilor*

Liviu Rotman – *Evreii din România în perioada comunistă (1944-1965)*

Harold Zimmermann – *Papalitatea în Evul Mediu. O istorie a pontifilor romani din perspectiva istoriografiei*

Alexandru-Florin Platon, Laurenţiu Rădvan – *De la* Cetatea lui Dumnezeu *la Edictul din Nantes. Izvoare de istorie medievală (secolele V-XVI)*

BCU CLUJ CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

37,93 lei

Jean Ancel – *Preludiu la asasinat. Pogromul de la Iaşi, 29 iunie 1941*
Sorin Mitu – *Transilvania mea. Istorii, mentalităţi, identităţi*
Jean-François Soulet – *Istoria Europei de Est de la al doilea război mondial pînă în prezent*
Alexandru-Florin Platon, Laurenţiu Rădvan, Bogdan-Petru Maleon – *O istorie a Europei de Apus în Evul Mediu : de la Imperiul Roman tîrziu la marile descoperiri geografice (secolele V-XVI)*
Bogdan Murgescu – *România şi Europa. Acumularea decalajelor economice (1500-2010)*
Ştefan Lemny – *Cantemireştii : aventura europeană a unei familii princiare din secolul al XVIII-lea*

în pregătire :

Victor Neumann, Armin Heinen (editori) – *Istoria României prin concepte. Perspective alternative asupra limbajelor social-politice*

BCU IAŞI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

www.polirom.ro

Redactor : Giuliano Sfichi
Coperta : Carmen Parii
Tehnoredactor : Constantin Mihăescu

Bun de tipar : octombrie 2010. Apărut : 2010
Editura Polirom, B-dul Carol I nr. 4 • P.O. Box 266
700506, Iaşi, Tel. & Fax : (0232) 21.41.00 ; (0232) 21.41.11 ;
(0232) 21.74.40 (difuzare) ; E-mail : office@polirom.ro
Bucureşti, B-dul I.C. Brătianu nr. 6, et. 7, ap. 33,
O.P. 37 • P.O. Box 1-728, 030174
Tel. : (021) 313.89.78 ; E-mail : office.bucuresti@polirom.ro

Tiparul executat la Tipografia LIDANA, Suceava
Tel. 0230/517.518, 206147 ; Fax : 0230/206.268

BCUIASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Apărută în 2009 în Franța, cartea istoricului Ștefan Lemny urmărește destinul neobișnuit al familiei care a dat culturii europene două figuri remarcabile: Dimitrie Cantemir și fiul său Antioh. Domn al Moldovei, apoi consilier secret al lui Petru cel Mare, cărturar strălucit și membru al Academiei din Berlin, Dimitrie (1673-1723) a devenit cunoscut în Europa îndeosebi datorită lucrării sale *Istoria Imperiului Otoman*, multă vreme o referință în domeniu. Antioh (1709-1744), ambasador al Rusiei în Anglia și Franța, fondator, prin *Satirele* lui, al poeziei ruse moderne, l-a tradus pe Fontenelle în rusește și discuta de la egal la egal cu Montesquieu sau Voltaire. Dacă ambițiile dinastice ale Cantemireștilor nu s-au împlinit – ei nu s-au mai întors niciodată pe tronul Moldovei după înfrângerea de la Stănilești, iar neamul li s-a stins –, cei doi iluștri reprezentanți ai familiei i-au înscris în schimb numele în istorie prin opera lor culturală, ce a contribuit la apropierea dintre Răsărit și Apus.

Întemeierea unei case princiare • Ucenicia unui principe moștenitor moldovean • Orient și Occident pe malurile Bosforului • În oglinda primelor scrieri • Pe scena puterii • În Rusia lui Petru cel Mare • Principele la masa de lucru • Ultima aventură • Un tânăr principe în zorii Luminilor rusești • A scrie și a traduce: în căutarea unui destin literar • Un ambasador rus la Londra și la Paris • În vîltoarea opiniei publice și a schimburilor culturale • În republica literelor • Omul de litere • Viața sentimentală, amurg de viață • Aventura europeană a *Istoriei Imperiului Otoman*

EDITURA POLIROM
ISBN 978-973-46-1289-5
www.polirom.ro

Pe coperță (în medalion): Dimitrie Cantemir, după o gravură din 1734; Antioh Cantemir, gravură după E. Vinogradov, 1761